

Receptiegolven

**De primaire, secundaire en tertiaire receptie van Augustijnkens werk
(1358-2015)**

Stages of Reception

*The Primary, Secondary, and Tertiary Reception of Augustijnken's Oeuvre
(1358-2015)*

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit Utrecht

op gezag van de rector magnificus,

prof. dr. G.J. van der Zwaan,

ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen

op vrijdag 29 april 2016 des middags te 2.30

door

Gerard Bouwmeester

geboren op 14 november 1983 te Zwijndrecht

Promotor: Prof. dr. P.W.M. Wackers

Copromotor: Dr. A.A.M. Besamusca

Dit proefschrift is een resultaat van het project 'The Dynamics of the Medieval Manuscript: Tekst Collections from a European Perspective', dat financieel is ondersteund door het HERA Joint Research Programma (www.heranet.info) en de Europese Unie FP7 2007-2013.

Versie 3 [promotiecommissie]

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	7
Verantwoording.....	11
Tabellen.....	12
Hoofdstuk 1: Inleiding	13
1.1 Wie dat het beteren can, ic weits hem danc	15
1.2 Theorie: receptiegeschiedenis in golven	17
1.2.1 Receptieonderzoek.....	18
1.2.2 Receptieonderzoek in de medioneerlandistiek.....	22
1.2.3 Van onderzoekspraktijk naar (golven)theorie	27
1.3 Methode: van golventheorie naar golven(analyse)model	31
1.3.1 De eerste golf: primair publiek	31
1.3.2 De tweede golf: secundair publiek	32
1.3.3 De derde golf: tertiair publiek.....	38
1.4 Corpus: het oeuvre van Augustijnken.....	39
1.5 Vooruitblik.....	49
DEEL I: PRIMAIRE RECEPTIE	52
Hoofdstuk 2: Augustijnken primair.....	54
2.1 Het feitelijke publiek: Augustijnken in de rekeningen	55
2.1.1 De Noordelijke Augustijnken.....	56
2.1.2 De Gentse Augustijnken.....	61
2.2 Het geïntendeerde publiek: de teksten van Augustijnken	65
2.3 Conclusies	69
DEEL II: SECUNDAIRE RECEPTIE	70
Hoofdstuk 3: het Haags Liederhandschrift.....	72
3.1 Inleiding.....	73
3.2 Tekstversies	73

3.2.1	<i>Van den scepe</i>	73
3.2.2	<i>Dits van der vrouwen borch</i>	75
3.3	Tekstverzameling.....	78
3.3.1	De omgeving van Augustijnkens teksten	78
3.3.2	De tekstverzameling als geheel.....	86
3.4	Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst	87
3.5	Conclusies	91
Hoofdstuk 4: de Zielentroostcodices		92
4.1	Inleiding.....	93
4.2	Tekstversie	93
4.3	Tekstverzameling.....	97
4.4	Tekstdrager	105
4.4.1	Materiële eigenschappen	105
4.4.2	Bezitters en herkomst	107
4.5	Conclusies	110
Hoofdstuk 5: het Lucidariushandschrift.....		112
5.1	Inleiding.....	113
5.2	Tekstversies	113
5.2.1	<i>Dits van augustiinkens sceepkene</i>	113
5.2.2	<i>Dryvoldicheit</i>	116
5.2.3	<i>Dit is sinte Jans ewangelium alsoet augustijnken gheexponeert heeft</i>	119
5.3	Tekstverzameling.....	120
5.4	Tekstdrager	128
5.4.1	Materiële eigenschappen	128
5.4.2	Bezitters en herkomst	131
5.5	Conclusies	132
Hoofdstuk 6: het handschrift-Van Hulthem		134
6.1	Inleiding.....	135
6.2	Tekstversies	135
6.2.1	<i>De borch van vroudenrijc</i>	135

6.2.2	<i>Een rikelijc scip</i>	136
6.3	Tekstverzameling.....	138
6.3.1	De omgeving van Augustijnkens teksten	138
6.3.2	De tekstcollectie als geheel.....	145
6.4	Tekstdrager	148
6.4.1	Materiële eigenschappen	148
6.4.2	Bezitters en herkomst	150
6.5	Conclusies	154
Hoofdstuk 7: het Wiesbadense handschrift		156
7.1	Inleiding.....	157
7.2	Tekstversie	157
7.3	Tekstverzameling.....	161
7.3.1	Directe omgeving	161
7.3.2	Eerste deel van de tekstcollectie	168
7.3.3	Tekstcollectie	173
7.4	Tekstdrager	175
7.4.1	Materiële eigenschappen	175
7.4.2	Bezitters en herkomst	177
7.5	Conclusies	178
Hoofdstuk 8: het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift		180
8.1	Inleiding.....	181
8.2	Tekstversie	181
8.3	Tekstverzameling.....	185
8.4	Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst	188
8.5	Conclusies	191
Hoofdstuk 9: het Speculumhandschrift		192
9.1	Inleiding.....	193
9.2	Tekstversie	193
9.3	Tekstverzameling.....	196
9.4	Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst	197

9.5	Conclusies	199
Hoofdstuk 10:	het Egmondse <i>Expositie</i> -fragment	201
10.1	Inleiding.....	202
10.2	Tekstversie	202
10.3	Tekstverzameling	203
10.4	Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst.....	204
10.5	Conclusies	205
DEEL III:	TERTIAIRE RECEPTIE	207
Hoofdstuk 11:	de perifere poëet.....	209
11.1	Inleiding.....	210
11.2	Ontdekking en eerste duiding.....	210
11.3	Continuatie en (een) polemieek.....	213
11.4	Projecten en heroriëntatie	215
11.5	Conclusies	218
Hoofdstuk 12:	Conclusies	221
12.1	De receptie van Augustijnkens werk	223
12.2	Primair	223
12.3	Secundair	225
12.4	Tertiair	242
12.5	Slot.....	243
Bibliografie.....		245
Bijlagen.....		266
Summary.....		299
Dankwoord		305
Curriculum Vitae.....		307

Verantwoording

Middelnederlandse citaten

Wanneer Augustijnkens teksten worden geciteerd, gebeurt dat via de onderstaande standaardedities. Als het een diplomatische editie betreft (Brinkman & Schenkel 1999), heb ik interpunctie toegevoegd, het hoofdlettergebruik gemoderniseerd en afkortingen stilzwijgend opgelost. Dat heb ik ook gedaan bij de tekstgetuigen waar nog geen editie van was; als bijlagen bij dit proefschrift zijn die versies cf. deze principes uitgegeven.

Veelgebruikte afkortingen

BNM

Bibliotheca Neerlandica Manuscripta

MNW

Middelnederlands Woordenboek

Benamingen handschriften, incl. signatuur

Berlijnse Zielentroostcodex	Berlijn, Staatsbibliotheek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz,, ms. germ. fol. 1027
Lucidariushandschrift	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.642-51
Handschrift-van Hulthem	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623
Brusselse Van Hildegasberchhs.	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.659-61
Haags Liederhandschrift	Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, E 2
Egmonds <i>Expositie</i> -fragment	Egmond, Sint-Adelbertabdij, z.s.
Speculumhandschrift	New York. Pierpont Morgan Library, M. 385
Nijmeegse Zielentroostcodex	Nijmegen, Regionaal Archief Nijmegen, hs. 953.
Wiesbadense handschrift	Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10

Standaardedities Augustijnkens werken

<i>Dryvoldicheit</i> in Lucidariushandschrift	Blommaert 1851
<i>Dryvoldicheit</i> in Zielentroosthandschriften	Bijlage 2, 3
<i>Dryvoldicheit</i> in Speculumhandschrift	Bijlage 4
<i>Expositie</i> in Lucidariushandschrift	Blommaert 1851
<i>Expositie</i> in Wiesbadense handschrift	Kienhorst & Schepers 1999
<i>Expositie</i> in Brusselse Van Hildegasberchhandschr.	Bijlage 1
<i>Expositie</i> in Egmonds fragment	Lievens 1964
<i>Lijd den tijt</i>	Kossmann 1940
<i>Mich heeft een ridder</i>	Kossmann 1940
<i>Vanden scepe</i> in Haags Liederhandschrift	Kossmann 1940
<i>Dits van Augustijnkens scepkene</i> in Lucidariushs.	Blommaert 1851
<i>Een rikelijc scip</i> [...] in hs-Van Hulthem	Brinkman & Schenkel 1999
<i>Van der rijcheit ende vander doot</i>	Brinkman & Schenkel 1999
<i>Dits van der vrouwenborch</i> in Haags Liederhs.	Kossmann 1940
<i>De borch van vroudenrijc</i> [...] in hs.-Van Hulthem	Brinkman & Schenkel 1999

Tabellen

- 1.1 Lengte van Augustijnkens teksten
- 1.2 Receptiegolven: definities en data

- 3.1 Co-tekstuele gegevens *Mich heeft een ridder* in het Haags Liederhandschrift
- 3.2 Co-tekstuele gegevens *Lijd den tijd* in het Haags Liederhandschrift
- 3.3 Co-tekstuele gegevens *Van den scepe / Borch* in het Haags Liederhandschrift

- 4.1 Co-tekstuele gegevens *Dryvoldicheit* in Berlijnse Zielentroostcodex
- 4.2 Co-tekstuele gegevens *Dryvoldicheit* in Nijmeegse Zielentroostcodex

- 5.1 Inhoud van het Lucidariushandschrift

- 6.1 Co-tekstuele gegevens *Borch* in het handschrift-Van Hulthem
- 6.2 Co-tekstuele gegevens *Een rikelijc scip* in het handschrift-Van Hulthem
- 6.3 Co-tekstuele gegevens *Van der rijcheit* in het handschrift-Van Hulthem
- 6.4 Teksten in het handschrift-Van Hulthem met grootste parallellevering

- 7.1 Co-tekstuele gegevens *Expositie* in Wiesbadense handschrift
- 7.2 Verhouding tussen 'handdelen' in handallegorie

- 8.1 Inhoud van het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift

- 12.1 Overlevering van Augustijnkens teksten
- 12.2 Augustijnkendichtheid
- 12.3 Data voor collectietypologie
- 12.4 Materiële eigenschappen Augustijnkenhandschriften
- 12.5 Datering en lokalisering Augustijnkenhandschriften

- 13.1 Stages of reception: definitions and data

Over de wijze van noteren in tabellen van co-tekstuele gegevens

Als van een tekst een standaardtitel voorhanden is, wordt die gebruikt (bijv. *Expositie*). Als een dergelijke titel er niet is, maar als er wel een opschrift genoteerd is, wordt het opschrift tussen aanhalingstekens gegeven (bijv. 'Icht of nicht'). Is er geen titel en geen opschrift, dan wordt óf het incipit gegeven tussen vierkante haken (bijv. [Mich verlenget werlich sere]) óf (bij korte teksten) een korte omschrijving van de inhoud (bijv. [Spreekwoorden]).

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Wie dat het beteren can, ic weits hem danc

In de moderne literaire cultuur leiden teksten een dynamisch bestaan. Zinnen uit romans gaan dagelijks *viral* op sociale media; strofen uit gedichten worden gedrukt op kussenslopen en koffiemokken; *flarf poems* worden samengesteld uit teksten die op internet of in reclames circuleren. Als wij de huidige literaire ontwikkelingen in een historisch perspectief plaatsen, springt dikwijls de parallel met de introductie van de boekdrukkunst in het oog: zoals nu de digitale media de analoge tekstcultuur grondig transformeren, greep in de vijftiende eeuw de introductie van het gedrukte boek diep in op het literaire leven. Het literaire leven van toen en nu vertoont echter ook een parallel die minder vaak aandacht krijgt: de grenzeloze mogelijkheid om teksten te knippen, plakken en herschrijven. Zoals nu teksten worden gedeeld en gecompileerd via (bijvoorbeeld) Facebook, was in de veertiende en vijftiende eeuw het verzamel- of meerteksthandschrift een bij uitstek dynamisch en interactief medium.

Dit boek gaat over de impact van een dynamische literaire cultuur op de manier waarop auteurs en hun werk ontvangen worden door het publiek. Vandaag de dag zien we auteurs vaak worstelen met de dynamische verspreiding van hun werk. Enerzijds dragen ze waar mogelijk bij aan het populariseren en het viraal gaan van hun teksten door delen ervan via allerlei (online) platforms te verspreiden, door op te treden in televisieshows, door *book trailers* te (laten) maken en door actief te zijn op Twitter en Facebook. Anderzijds worden zij (of beter: hun financiële belangen) beschermd door het auteursrecht, dat bepaalt dat niet iedereen zomaar elke tekst voor eigen gewin mag reproduceren. Tekstuele stabiliteit is nog altijd de norm, voor zowel auteur als lezer: we verwachten allemaal dat in het bovenste boek op een stapel in de boekwinkel hetzelfde staat als in het onderste boek. Moderne auteurs lijken mee te doen aan de mediadynamiek voor zover die tot meer lezers en kopers kan leiden, maar zij opteren meestal niet voor een situatie waarbij hun teksten worden herschreven of geëxcerpeerd door het publiek.

Hoe anders middeleeuwse auteurs dachten over de mate waarin een tekst na afronding nog openstond voor verandering, blijkt uit een passage als deze:

Om 't beste heb ic 't ondersceit
In exposicien ons ghegheven
Van des gheles, dat hadt ghescreven
Ewangelista sinte Jan,
Ende wie dat het beteren can
Of daerin ghebreket iet,
Ic weits hem danc, want men niet
Versmaden sal der goeder leere. (1037-1044)

Deze passage vinden we aan het eind van een tekst van ruim duizend versregels lang, gekopieerd onder het opschrift 'Dit is Sinte Jans Ewangelium, alsoe 't Augustijnken

gheexponeert heeft'.¹ In die tekst wordt de opening van het Johannesevangelie stukje voor stukje geciteerd, vertaald en besproken door een auteur die in het opschrift wordt genoemd en die ook in de epiloog zijn eigen naam noemt: Augustijnken. Hoewel deze veertiende-eeuwse auteur hier en daar in de tekst de grenzen van zijn kennis heeft aangegeven, is er geen reden om aan te nemen dat hij zichzelf niet deskundig genoeg achtte om het begin van deze bijbeltekst gedetailleerd te bespreken. Toch wendt hij zich in de epiloog direct tot zijn publiek, meer specifiek tot degene die 'het beteren can', met de oproep om zijn exegetische te corrigeren en aan te vullen. Immers: de enige goede exegetische is een foutloze exegetische.

Uit Augustijnkens oproep blijkt een attitude waarin het acceptabel is dat teksten aangepast konden worden. Die attitude staat in een traditie. Een van de bekendste Middelnederlandse voorbeelden vinden we in opvallend gelijke bewoordingen in de afsluiting van *Reynaerts historie*: 'Is dair oec yet in mysset, diet beteren can, die maket bet. Ic weets hem danck'.² Ook in andere taalgebieden komt hij voor. Augustijnkens Engelse tijdgenoot Geoffrey Chaucer, bijvoorbeeld, schreef in de epiloog van zijn *Troilus and Criseyde*:

Go, litel boke, go, litel myn tragedye,
[...]
And for ther is so gret diuersite
In Engilish and in writyng of oure tonge,
So prey I god that non myswrite the,
Ne the mys metre for defaute of tonge.
And red wher so 3ow or elles songe,
That thow be vnderstonde, god I biseche. (1786, 1793-1798)³

In tegenstelling tot Augustijnken roept Chaucer zijn publiek juist op de tekst *niet* aan te passen.⁴ Die oproep moge tegengesteld zijn, de gedachte erachter is precies dezelfde: het was gangbaar dat de tekst veranderde, bewust of abusievelijk. Ongetwijfeld houden Augustijnken, de dichter van *Reynaerts historie* en Chaucer zich aan een conventie. Die conventie gaat mogelijk terug tot in de Romeinse tijd: John S.P. Tatlock vond vergelijkbare oproepen bij Latijnse dichters als Ovidius, Martialis en Statius en stelde dat het topos vervolgens via Boccaccio bij Chaucer bekend is geworden.⁵ De 'roots' van

¹ Blommaert 1851, 131: opschrift.

² Wackers 2002a, 325: 7784-7786. Zie Van Oostrom 2003 (bijlage) en Van Oostrom 2013, 47, voor meer Middelnederlandse voorbeelden

³ Windeatt 1984, 556.

⁴ Ook elders riep Chaucer de kopiist(en) van zijn werk op accuraat te zijn; vgl. Mooney 2006, over de oproep aan de kopiist die zij identificeerde als Adam Pinkhurst.

⁵ Tatlock 1921, 115-123, bespreekt de *Troilus*-epiloog en de mogelijke bronnen daarvan. Zie voorts Wakelin 2014, 19-42 (m.n. 32-42), 277-278 en 283 voor Engelse voorbeelden.

de conventie kunnen nader onderzocht worden, en de ‘pleas [zoals die van Chaucer] might echo ancient or Italian models’, maar hoe die lijnen precies lopen, is niet het enige dat van belang is: zelfs als hier sprake is van een cliché of topos zoekt de (auteur van de) tekst direct de dialoog met zijn publiek.⁶ Er kan vervolgens getwijfeld worden aan de intenties achter een dergelijke oproep.⁷ Maar men kan ook de twijfel verleggen van de productie- naar de receptiezijde door te kijken naar de vraag hoe het publiek is omgegaan met teksten waarvan de auteur zei dat ze aangepast mochten worden.

Die vraag is niet in één onderzoek te beantwoorden voor alle middeleeuwse, zelfs niet voor alle Middelnederlandse literatuur; een casestudy is geboden. In dit proefschrift wordt het oeuvre van Augustijnken als casus gebruikt. Er zijn drie redenen waarom juist dit oeuvre een interessante onderzoeksmogelijkheid biedt. De eerste is dat het oeuvre van Augustijnken weliswaar vrij klein is (zie paragraaf 1.4), maar dat de overlevering daarvan voor Middelnederlandse begrippen vrij groot is: zijn zeven teksten zijn in negen handschriften overgeleverd, uit de veertiende en de vijftiende eeuw, en uit diverse hoeken van het Middelnederlandse taalgebied. Zijn teksten worden bovendien al vroeg ontdekt door literatuurhistorici, waardoor ook de moderne receptie onderzocht kan worden. Het tweede argument is dat aan de literaire Augustijnken een historische Augustijnken kan worden gekoppeld: in diverse rekeningboeken duikt hij op. Dat biedt mogelijkheden tot vergelijking van historische data en informatie uit teksten. Het laatste argument is dat Augustijnken zich bewust toont van de mogelijkheid dat zijn tekst wordt gerecipieerd, en wel door mensen die de behoefte kunnen voelen de tekst aan te passen. Samengevat, Augustijnken nodigt de lezer uit zijn tekst aan te passen en we hebben vervolgens data uit honderden jaren om te onderzoeken of dat gebeurde en als dat het geval is, door wie en in hoeverre.

1.2 Theorie: receptiegeschiedenis in golven

Het medioneerlandistieke onderzoek wordt sinds de jaren tachtig gedomineerd door receptiegerichte vragen. Die generalisatie verhuult dat er binnen het vakgebied en bij uitbreiding binnen het receptieonderzoek zeer veel verschillende soorten onderzoek zijn. In deze paragraaf wordt in drie stappen het hierna voor te stellen analysemodel ingekaderd. Allereerst schets ik hoe en wanneer het receptieonderzoek in de medioneerlandistiek is gekomen. Vervolgens bespreek ik hoe receptieonderzoek in de medioneerlandistiek vorm heeft gekregen en krijgt, aan de hand van met name twee belangrijke artikelen (van Frits van Oostrom en Veerle Fraeters) en een aantal publicaties over het belang van de studie van verzamelhandschriften. De derde stap is

⁶ Wakelin 2014, 33.

⁷ Eveneens bij Wakelin 2014, 33, de zinnige (en onbeantwoordbare) vraag of het gaat om oprechte nederigheid, of dat het gaat om schijn-onzekerheid, die juist impliceert dat ‘the poem is for educated readers and that it is not too bad already.’ Maar ook het antwoord op deze vraag maakt in het licht van het bovenstaande niet uit: wat de intentie ook is, het staat er.

daarna minder beschouwend en meer evaluerend; de ervoor geschetste stand van zaken in de medioneerlandistiek wordt kritisch beschouwd en de bruikbare elementen eruit gedestilleerd, om die vervolgens in de volgende paragraaf te kunnen operationaliseren tot analysemodel.

1.2.1 Receptieonderzoek

Het idee dat teksten onderdeel zijn van een dialoog, waarin naast de zender (auteur) en boodschap (tekst) ook de ontvanger (het publiek) een betekenisstoekennende rol speelt, was niet eerder zo indringend geformuleerd als de romanist Hans-Robert Jauss in 1967 deed. In zijn oratie *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft* (het eerste substantiële pamflet uit de School van Konstanz) zette Jauss zich af tegen de bestaande literair-wetenschappelijke praktijk, waarin de lezer geen rol speelde.⁸ Door het publiek en daarmee de receptiedimensie van literatuur te negeren ‘verkürzen [de Marxisten en formalisten waar Jauss zich tegen afzette, GB] die Literatur [...] um eine Dimension, die unabdingbar zu ihrem ästhetischen Charakter wie auch zu ihrer gesellschaftlichen Funktion gehört: die Dimension ihrer Rezeption und Wirkung’.⁹ Beïnvloed door zijn leermeester Hans Georg Gadamer stelde Jauss zich een alternatieve literatuurgeschiedschrijving voor, waarin het publiek niet langer het passieve deel van de driehoek auteur-tekst-publiek is, ‘keine Kette bloßer Reaktionen, sondern selbst wieder eine geschichtsbildende Energie’.¹⁰ Die energie kan en moet onderzocht worden, door in beeld te brengen hoe een tekst steeds nieuwe betekenissen krijgt in dialoog met een evenzo steeds wisselend publiek:

Das literarische Werk ist kein für sich bestehendes Objekt, das jedem Betrachter zu jeder Zeit den gleichen Anblick darbietet. Es ist kein Monument, das monologisch sein zeitloses Wesen offenbart. Es ist vielmehr wie eine Partitur auf die immer erneuerte Resonanz der Lektüre angelegt, die den Text aus der Materie der Worte erlöst und ihn zu aktuellem Dasein bringt [...]. (Jauss 1979, 129)

De betekenissen die iedere nieuwe lezer aan de tekst geeft, ontstaan in de dynamiek tussen lezer en gelezene, meer specifiek daar waar de lezer, nog specifiek: diens verwachtingshorizon of ‘Erwartungshorizont’, en de tekst elkaar treffen. De verwachtingshorizon van de lezer is gebaseerd op zijn kennis van het genre waartoe de tekst behoort die hij leest, op zijn kennis van andere teksten uit dezelfde periode en op ‘de tegenstelling fictie-werkelijkheid, resp. de tegenstelling tussen de praktische en de

⁸ Het essay van Jauss verscheen oorspronkelijk als zijn oratie als hoogleraar in Konstanz (Jauss 1967) en is sindsdien vele malen (soms geëxcerpeerd) herdrukt en vertaald (bijv. Jauss 1970 (Engels) en Jauss 1978 (Nederlands)). Ik gebruikte de licht bewerkte Duitse versie Jauss 1979.

⁹ Jauss 1979, 126.

¹⁰ Jauss 1979, 127.

poetische functie van taal'.¹¹ Elke nieuwe tekst confronteert de lezer met zijn verwachtingshorizon en in die confrontatie ligt de betekenis van de tekst, doordat zij de verwachtingshorizon (en bij uitbreiding: het wereldbeeld) van de lezer 'variëert, corrigeert, abgeändert oder auch nur reproduziert'.¹² Jauss pleitte voor een stelselmatige 'Rekonstruktion des Erwartungshorizontes, vor dem ein Werk in der Vergangenheit geschaffen und aufgenommen wurde' met als doel 'zu erschliessen, wie der einstige Leser das Werk gesehen und verstanden haben kann'.¹³ Jauss hield daarmee een pleidooi voor onderzoek dat zowel diachroon als synchroon van aard was: diachroon in zijn streven de recepties van een werk door de tijd heen in kaart te brengen, synchroon in zijn streven de relatie tussen context (waarop de verwachtingshorizon van de lezer gebaseerd is) en tekst systematisch tot bron van onderzoek te maken.¹⁴ Doordat het wereldbeeld en de verwachtingshorizon per lezer verschillen, verschilt ook steeds de betekenis-toekenning: een tekst heeft in theorie zoveel betekenissen als dat hij lezers heeft.¹⁵

Jauss' Konstanzer collega Wolfgang Iser reageerde al in 1969 in (eveneens) zijn inaugurale rede *Die Appellstruktur der Texte* op de oratie van de eerstgenoemde.¹⁶ Iser had ook aandacht voor de lezerszijde van de literaire communicatiedriehoek auteur-tekst-lezer, maar verschoof die aandacht van de manier waarop de lezer een tekst recipieerde naar het effect dat de tekst op een lezer had – van *Rezeption* naar *Wirkung*. Hij ging er daarbij vanuit dat '[b]etekenissen van literaire teksten [...] pas tijdens het leesproces gegenereerd [worden]; ze zijn het product van een interactie van tekst en lezer en geen in de tekst verborgen grootheden, waarvan het alleen aan de interpretatie voorbehouden is, ze op te sporen'.¹⁷ Iser stelde dat literatuur geen werkelijkheid weergeeft of creëert, maar een visie daarop. Die visie op de werkelijkheid is niet vooraf gegeven, maar moet door de lezer achterhaald of verwerkt worden in diens confrontatie met de tekst. Omdat die visie niet op juistheid gecontroleerd kan worden, noemde Iser de literaire tekst onbepaald ('unbestimmt'). De individuele invulling van die onbepaaldheid door de lezer, en wat daarbij komt kijken, is het centrale (onderzoeks)thema bij Iser. Daarmee wijkt dat thema af van dat van Jauss, die er van uitging dat 'het werk op grond van een in het werk liggend betekenispotentieel openstaat voor de steeds verdergaande ontplooiing van dat potentieel'.¹⁸

¹¹ Segers 1979a, 11. Vgl. ook Rigney & Brillenburg Wurth 2008, 419: 'geheel van kennis, normen, waarden en verwachtingen waarover lezers beschikken op het moment dat zij een tekst gaan lezen en dat hun leeservaring stuurt.'

¹² Jauss 1979, 131.

¹³ Jauss 1979, 136.

¹⁴ Met name de stellingen VI en VII uit Jauss' oratie pleitten in die richting.

¹⁵ Vgl. Jauss 1979, 129: 'Der geschichtliche Zusammenhang, in dem ein literarisches Werk erscheint, ist kein faktische, für sich selbst bestehende Ereignisfolge, die auch unabhängig von einem Betrachter existierte.'

¹⁶ Iser 1970, vertaald in Iser 1978.

¹⁷ Iser 1978, 29, 31.

¹⁸ Link 1978, 191.

Het brandpunt van receptieonderzoek is de lezer, met geregeld terugkerende maar toch ook uiteenlopende onderzoeksvragen als wie hij is, wanneer en waarom hij recipieerde en wat hij met de tekst deed. Die denkwijze gaat er echter aan voorbij dat het begrip 'de lezer' nog behoorlijk problematisch kan zijn. Hannelore Link onderscheidde drie verschillende typen lezers, die ze koppelde aan typen auteurs:¹⁹

(1)	Realer Autor	>	Realer Leser
(2)	Abstrakter / impliziter Autor	>	Abstrakter / impliziter Leser
(3)	Fiktiver / expliziter Autor	>	Fiktiver / expliziter Leser

In het eerste geval gaat het bij Link om receptie door een 'empirische historische Person', of wat Segers 'de werkelijke lezer' noemde.²⁰ Het onderzoek naar de 'realer Leser' is volgens Link (en Segers) het enige receptieonderzoek dat tekstextern is, omdat de gegevens ervoor zich niet in de tekst bevinden, maar in de wereld. Dat is anders bij de overige twee typen lezers. Op het tweede niveau plaatste Link het 'theoretisches Konstrukt' van de abstracte of impliciete lezer.²¹ Dat is een idee van Iser en 'is het geheel van tekstuele aanwijzingen bestemd voor de werkelijke lezer die daardoor te weten kan komen hoe de tekst gelezen moet worden'.²² Onderzoek hiernaar veronderstelt dus impliciete, tekstimmanente handreikingen door een auteur (niet noodzakelijkerwijs bewust gegeven) aan een veronderstelde lezer. Op het derde en laatste niveau presenteerde Link de expliciete, in een tekst aanwezige lezer, als tegenhanger van de in de tekst aanwezige auteur (bijvoorbeeld als 'Erzähler, Sprecher'). In het Nederlands wordt dit type lezer volgens Segers ook wel de 'fiktieve, geïntendeerde, imaginaire of immanente lezer' genoemd.²³

Hoe dynamisch de receptiediscussie in de jaren zeventig was, wordt aanschouwelijk door een boekje uit 1978, getiteld *De wetenschap van het lezen. Theorie der literaire receptie*.²⁴ Krap tien jaar na Jauss' oratie bevat de bundel al twaalf (fragmenten van) principiële, theoretische beschouwingen over dit onderwerp; de toegevoegde bibliografie over de jaren 1967-1977 bevat meer dan tweehonderd receptieonderzoekgerelateerde studies.²⁵ Het gros van de studies komt uit (West-) Duitsland, met een incidentele bijdrage uit bijvoorbeeld de Lage Landen.²⁶ In den

¹⁹ Dit schema is een vereenvoudigde weergave van Links schema in Link 1976, 23.

²⁰ Segers 1979a, 14.

²¹ Segers 1979a, 15, sprak hier ook over de 'ideale lezer'.

²² Segers 1979a, 15.

²³ Segers 1979a, 16. Vgl. voor een onderscheid van diverse lezers ook Hendrix 2008.

²⁴ Buursink e.a. 1978.

²⁵ Daarin wordt dan nog niet eens melding gemaakt van Roland Barthes' doodverklaring van de auteur (en de reacties daarop), een stelling die door Hannelore Link in een wel in de bundel opgenomen fragment uit haar receptiestudie wel wordt gerelateerd aan het receptieonderzoek; Link 1978, 191.

²⁶ Vgl. de opening van een recensie van een aantal relevante werken uit 1979, waarin de (Amerikaanse) recensent haast verzuchtend opent: 'Reception theory is an outgrowth of ideological conflict within West

beginne waren discussie en theorievorming behoorlijk geografisch gecentreerd en zeer detaillistisch, maar het idee dat er onderzoeksaandacht moest zijn voor de lezer en wat de lezer deed met een tekst aandacht moesten krijgen in het onderzoek raakte ook internationaal stevig verankerd in de literatuurwetenschap.

Dat receptieonderzoek is intussen enorm divers. Daarbij is een onderscheid dat Link al in 1976 maakte nog altijd van toepassing, namelijk 'Rezeptionästhetik kontra Rezeptionsgeschichte'.²⁷ In de eerste stroming, de receptie-esthetica, doet men onderzoek naar de vraag 'hoe teksten gelezen *moeten* worden (een normatieve bezigheid)' en in de receptiegeschiedenis onderzoekt men 'hoe teksten op een bepaald moment [in de geschiedenis] in feite gelezen *werden* [...]'.²⁸ Onderzoek naar receptie-esthetica wijkt niet veel af van onderzoek naar de auteursintentie, anders dan dat die intentie volledig tekstimmanent moet zijn; onderzoek naar receptie-esthetica hangt dus ook nauw samen met het onderzoek naar Links tweede lezerstype.²⁹ Bij veel onderzoek naar 'Rezeptionsgeschichte' speelt juist de werkelijke lezer een hoofdrol. Het is deze categorie receptieonderzoek die kwantitatief het meest populair is geworden, met name in de literatuursociologie en empirische literatuurwetenschap, waar middels empirisch onderzoek wordt onderzocht wat een tekst daadwerkelijk teweeg brengt.³⁰

Ook in het onderzoek naar middeleeuwse literatuur schoot het receptiedenken wortel. In de genoemde bibliografie vinden we bijvoorbeeld al een studie van Horst Brunner naar de 'Rezeption der mittelhochdeutschen Lyriker' in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd, maar er kwam al heel snel veel meer.³¹ Een met name in de mediëvistiek breed verspreide, vrij specifieke invulling van receptieonderzoek is het onderzoek naar de opdrachtgever van een tekst. Het standaardwerk bij uitstek in deze onderzoeksrichting is het boek van Joachim Bumke over 'die Gönner und Auftraggeber der Höfischen Literatur in Deutschland 1150 – 1300', *Mäzene im Mittelalter*.³² Via deze onderzoeksrichting (vaak aangeduid als 'maecenaatsonderzoek') is het receptieonderzoek in de medioneerlandistiek terecht gekomen, vooral via het werk van Frits van Oostrom.

German academic literary criticism during the late 1960's.' Schmidt 1979, 157. Vgl. ook de opening van Segers 1979a.

²⁷ Link 1976, 43ff.

²⁸ Anbeek 1978, 75.

²⁹ Vgl. Link 1976, 43-44.

³⁰ Kuijpers 2014.

³¹ Brunner 1974. Vgl. voor een indruk de noten bij Van Oostrom 1981, 211ff (zie ook hieronder), en de daar genoemde literatuur.

³² Bumke 1979. Opvallend is dat Bumke de receptiepublicaties van Jauss en Iser niet noemt en dat ook de term 'receptie' niet valt; dat lijkt me echter geen dwingende observatie om hem (in navolging van bijvoorbeeld Van Anrooij 2005, 4) er niet mee te associëren. Van Jauss worden wel zijn stuk over dierdichten (Jauss 1959) en *Fierabras* en de *Bel Inconnu* (Jauss 1963) genoemd.

1.2.2 Receptieonderzoek in de medioneerlandistiek

Via de mediëvistiek kwam het receptieonderzoek in de medioneerlandistiek. Dat ging heel casusgericht: er was niet eerst een theoretisch of anderszins existentieel debat over de koers van het vakgebied, waarna men bij het receptieonderzoek uitkwam, maar vanaf de vroege jaren tachtig verschenen diverse studies waarin receptiegerichte onderzoeksvragen het vertrekpunt waren. Ook in die publicaties werd weinig ruimte genomen voor theoretische of methodische reflectie. In deze paragraaf schets ik langs welke lijnen het receptieonderzoek gemeengoed werd in de medioneerlandistiek.

Met Jauss als receptiepionier was het niet ondenkbaar geweest dat zijn ideeën snel in de medioneerlandistiek terechtgekomen zouden zijn: Jauss was immers een mediëvist en romanist, bekende disciplines voor veel medioneerlandici. Jauss zelf was als onderzoeker bovendien geen onbekende, zo blijkt uit het gebruik van zijn studies over dierdichten, *Fierabras* en de *Bel inconnu* (1963). Zijn latere *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur* wordt zelfs veel gelezen en gebruikt, maar dat staat allemaal in schril contrast met zijn (receptie)theoretische werk.³³ Dat het in de neerlandistiek niet onbekend was, blijkt wel uit een bijdrage van (de vroegmodernist) J.J. Kloek over de receptiegeschiedenis van een aantal achttiende-eeuwse teksten.³⁴ Ondanks Kloeks typering van Jauss' studie als 'bepaald', was het niet de receptietheorie van Jauss, maar de maecenaatstheorie van Bumke die school maakte in de medioneerlandistiek, ten eerste via Frits van Oostroms proefschrift over de Middelnederlandse Arturroman *Lantsloot vander Haghedochte*, 'een van de meest invloedrijke studies van de jaren tachtig'.³⁵

In zijn proefschrift onderzocht Van Oostrom de bewerkingstechniek van een Middelnederlandse tekst ten opzichte van zijn Oudfranse bron, zoals de meeste promovendi van de Utrechtse *founding father* van de medioneerlandistiek, W.P. Gerritsen. In het laatste hoofdstuk poogde Van Oostrom 'niet alleen het *hoe*, maar ook het *waarom* van de bewerkingstechniek van *Lantsloot* in het vizier te krijgen' door in ogenschouw te nemen dat 'de auteurs [waartoe Van Oostrom ook de Middelnederlandse vertaler/bewerker rekent, GB] bij hun arbeid de wensen van hun broodheer scherp voor ogen hielden'.³⁶ Deze invalshoek komt in zicht, doordat de 'drie hoofdaspecten van de bewerkingstechniek van *Lantsloot* [...]: rationalisering, vervaging en idealisering' zich niet in samenhang laten verklaren en zelfs tegenstrijdig lijken.³⁷ Die tegenstrijdigheid loste Van Oostrom op door de bewerkingstechniek te verklaren vanuit de relatie tussen de tekst en zijn functie: '*Lantsloot* moest voor een hofpubliek kunnen functioneren als hoofse levensspiegel; het Arturhof moest model kunnen staan voor het eigentijdse hof.

³³ Jauss 1977, in (o.a.) Van Oostrom 1981. Ook Gerritsen 2000 constateerde deze opvallende stilte.

³⁴ Kloek 1979.

³⁵ De typering is van Janssens 1997, 364. Het gaat om Van Oostrom 1981. Jauss' receptiewerk komt in (de bibliografie van) dat boek niet voor.

³⁶ Van Oostrom 1981, 212.

³⁷ Van Oostrom 1981, 229.

Daartoe diende de Arturwereld een uitgekende legering te zijn van idealiteit en herkenbaarheid'.³⁸ De verschillen tussen de Middelnederlandse *Lantsloot* en zijn Oudfranse brontekst zijn er niet vanwege afwijkende poëtische opvattingen van de auteur en de vertaler, maar omdat de vertaler schreef op een manier die (hij veronderstelde dat) zijn opdrachtgever wenste.

In zijn slothoofdstuk verschoof Van Oostrom de invalshoek van werk naar publiek. Daardoor deed hij receptieonderzoek, wat hij zelf samenvatte als een verschuiving van 'de vraag naar het "waarvandaan?" [naar] 'de vraag naar het "waarheen?"'.³⁹ In het receptieonderzoek onderscheidde Van Oostrom twee smaken: primaire en secundaire receptie.⁴⁰ Het onderscheid is volgens Van Oostrom dat men zich '[i]n het eerste geval concentreert [...] op het publiek waarvoor het literaire werk oorspronkelijk werd geschreven' en in het tweede geval 'op de rol(len) die het [werk] sindsdien, tot soms eeuwen na dato, in het literaire leven heeft gespeeld'.⁴¹ In zijn *Lantsloot*-studie beperkte Van Oostrom zich tot onderzoek naar de primaire receptie van de tekst, een versmalling die hij aanscherpte door aan te geven het alleen te hebben over de hypothetische, en niet de reële receptie.⁴² De beperking tot de primaire receptie past bij de insteek van het proefschrift, omdat alleen 'de meest onmiddellijke publiekskring van *Lantsloot* [...] van invloed [kan] zijn geweest op de wijze waarop de Middelnederlandse dichter de *Lancelot en prose* heeft bewerkt'.⁴³

Het idee van een receptie die in meerdere fasen of golven is op te splitsen, kwam ook in latere publicaties van Van Oostrom naar voren. Zijn studie naar de receptie van *Van den vos Reynaerde* is daar een voorbeeld van. Hierin ging het hem om 'de *primaire* receptie van *Reinaert I*, dat wil zeggen om het oorspronkelijke geïntendeerde publiek van de tekst van Willem'.⁴⁴ Het concept 'geïntendeerd publiek' is daarmee geïntroduceerd en de eerdere tegenstelling 'hypothetisch' versus 'reëel' lijkt verdwenen. Er zijn dus wat terminologische verschillen tussen zijn proefschrift en deze publicatie, maar methodisch is deze bijdrage over het publiek van *Van den vos Reynaerde* zeker vergelijkbaar met Van Oostroms onderzoek naar de *Lantsloot*: hij onderscheidde twee receptiegolven en deed onderzoek naar de eerste.

In een artikel over de receptie van Dirc van Delfts *Tafel van den kersten ghelove* breidde Van Oostrom het aantal receptiegolven uit van twee naar drie, en deed hij

³⁸ Van Oostrom 1981, 229.

³⁹ Alle citaten in deze alinea: Van Oostrom 1981, 211-213.

⁴⁰ Van Oostrom 1981, 212 (in navolging van Wachinger 1975).

⁴¹ Van Oostrom 1981, 212.

⁴² Van Oostrom 1981, 213; de tegenstelling komt van Kloek 1979 (wat trouwens ook nog eens laat zien dat de receptietheorie van Jauss, zij het mogelijk indirect, bij Van Oostrom bekend was). Van Oostrom stemde zijn terminologie niet af op die van Link of Segers (zie hierboven), maar 'reële receptie' lijkt me samen te hangen met receptie door de werkelijke lezer en hypothetische receptie met receptie door de geïntendeerde lezer; vgl. ook hieronder.

⁴³ Van Oostrom 1981, 213.

⁴⁴ Van Oostrom 1983, 11.

bovendien onderzoek naar alle drie die golven.⁴⁵ Het artikel is uit 1987 en 'lezersonderzoek [is] als geen andere literairwetenschappelijke benadering in de mode'.⁴⁶ In dit artikel over Dirc van Delft en zijn lezers problematiseerde Van Oostrom de relatie tussen Van Delfts *Tafel* en zijn publiek grondiger dan hij eerder deed bij *Van den vos Reynaerde* en de *Lantsloot* en het publiek van die teksten. Van Oostrom liet zien dat de *Tafel* een meervoudig publiek heeft, want 'ook in de middeleeuwen heeft een tekst vaak zoveel levens als hij lezers heeft, en de reconstructie van zo'n veelbewogen leven is een allesbehalve marginaal onderdeel van het literairwetenschappelijk bedrijf'.⁴⁷ Het artikel beschreef het 'veelbewogen leven' van Van Delfts *Tafel* vervolgens in drie receptiegolven: primair, secundair en tertiair.⁴⁸

In de paragraaf over de primaire receptie ging het over de tekst(versies) die gemaakt werden in de tijd van Van Delft zelf, over de relatie tussen Van Delft en zijn opdrachtgever Albrecht van Beieren ('de meest geïntendeerde lezer', 55), over een contemporain, maar geografisch en qua dialect afwijkend handschrift, en over een aanzienlijk jonger handschrift dat voor een vergelijkbaar (aristocratisch) publiek werd gemaakt. Typerend voor deze fase is dat de handschriften 'beeldschoon, maar ook brandschoon' zijn: het heeft er alle schijn van dat de *Tafel* in de eerste receptiegolf wel werd verworven, maar niet of nauwelijks werd gelezen, wellicht omdat de tekst 'voor dit publiek te hoog gegrepen was'.⁴⁹

In de tweede receptiegolf werd de *Tafel* ontvangen 'in milieus van geestelijken', vooral 'vrome vrouwen: nonnen en begijnen'.⁵⁰ In deze receptiegolf zijn de boeken minder fraai vormgegeven, maar getuigen met name de tekstuele aanpassingen van een theologischer lezing: de tekst is hier en daar ontwereldlijkt en bijvoorbeeld 'voor het vrouwenklooster uiterst nauwgezet gekuist'.⁵¹ Een tweede observatie die de hypothese van een veranderde omgang ondersteunt, is de veelvuldige vervaardiging van excerpten van de *Tafel*; die werd nu blijkbaar kritisch gelezen, waardoor een selectie van de meest relevante delen gemaakt kon worden.

⁴⁵ In haar onderzoek naar (de receptie van) Hendrik Herps *Spieghel der volcomenheit* gebruikte Anna Dlabáčová ook dit artikel van Van Oostrom om de gedachten te scherpen; Dlabáčová 2014, 20-22. Zij onderscheidt in de overlevering van Herps op basis van dat artikel twee fasen: (1) bij het direct beoogde publiek, (2) via verspreiding in handschrift en druk. De tweede fase onderzoekt zij aan de hand van een drietal aspecten: de herkomst en provenance, incl. externe Mitüberlieferung, het handschrift en druk incl. interne Mitüberlieferung en de materiële tekst. Hieronder zal blijken dat het model van Dlabáčová en mij grote overeenkomsten kent, maar ook een aantal belangrijke verschillen.

⁴⁶ Van Oostrom 1987, 49.

⁴⁷ Van Oostrom 1987, 52.

⁴⁸ Voor zover ik kan zien, valt de term 'receptiegolf' voor het eerst in de (medio)neerlandistiek bij Van Oostrom 1987, 57.

⁴⁹ Van Oostrom 1987, 58.

⁵⁰ Van Oostrom 1987, 58-60.

⁵¹ Van Oostrom 1987, 62.

‘De derde receptiefase van de *Tafel*,’ stelde Van Oostrom, ‘is een druk’.⁵² In gedrukte vorm is onzichtbaar dat de *Tafel* geschreven werd door Dirc van Delft en ook de opdrachtgever is weggeschreven uit de tekst. Er is wel meer weggeschreven, want de tekst is aanzienlijk versimpeld: ‘verdwenen zijn vrijwel alle meer subtiële argumentaties, de exposities over de meervoudige causaliteit achter de waarneembare feiten en de theologische beredenering van Gods motieven’.⁵³ De gedrukte *Tafel* is onder andere, zo blijkt uit bezittersnotities, gelezen (of in ieder geval bezeten) door tertiariissen en ‘een arme dienstmaghet Christi’.⁵⁴ Van Oostrom vatte samen: ‘de *Tafel* [is] als het ware veranderd van haute couture in de eerste fase, via maatwerk in de tweede tot confectie in de derde’.⁵⁵

Anders dan in zijn eerdere publicaties onderscheidde Van Oostrom in dit artikel dus niet twee, maar drie receptiegolven. De scheiding tussen de receptiegolven baseerde hij op (een keuze uit) chronologie, publiek, medium en tekstuele stabiliteit: primaire receptie vond plaats tussen 1404 en 1450 door een (aristocratisch) publiek dat nauw gelieerd was aan de auteur, secundaire receptie tussen 1450 en 1480 door een (religieus) publiek dat geïnteresseerd was in de teksten (al dan niet in geëxcerpeerde vorm), tertiaire receptie vond plaats via gedrukte boeken, waarin de tekst bovendien was aangepast.

De door Van Oostrom veel gebruikte term ‘geïntendeerd publiek’ kreeg navolging. Een willekeurige greep laat zien dat de teksten waarvan het geïntendeerde publiek werd gezocht uit allerlei hoeken van de Middelnederlandse literatuur kwamen: Dirk Kinable onderzocht het geïntendeerde publiek van de *Lekenspiegel* en *Jans Teesteye*, Joris Reynaert dat van de *Dietsche doctrinale*, Ada Postma dat van de *Rijmbijbel*, Erwin Mantingh dat van Willem van Afflighem, Geert Warnar dat van ‘Ruusbroecs drieluik *Rijcke, Brulocht en Steen*’.⁵⁶ En deze terminologische navolging is dan nog maar een fractie van de andersoortige navolging die Van Oostrom kreeg, door op grote schaal onderzoek naar het (primaire) functioneren van teksten mogelijk te maken via zijn project Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen (NLCM).

Zo invloedrijk als het onderzoek naar het geïntendeerde publiek was, zo weinig voet aan de grond kreeg Van Oostroms idee van de drie golven. Daardoor was er ruimte voor alternatieven. We vinden daar een voorbeeld van in een artikel van Veerle Fraeters, waarin zij de term ‘tertiaire receptie’ een heel andere lading gaf dan Van Oostrom deed.

⁵² Van Oostrom 1987, 63.

⁵³ Van Oostrom 1987, 65.

⁵⁴ Van Oostrom 1987, 66.

⁵⁵ Van Oostrom 1987, 66.

⁵⁶ Kinable 1991, Reynaert 1992, Postma 1991, Mantingh 2000 (306), Warnar 1993 (24). De enige mij bekende voorbeelden van studies over literatuur uit later eeuwen, die de term ook gebruiken: Salman 2011, 334 (over zeventiende-eeuwse almanak *Old-Ambter kuypers almanach*), 361 (over zeventiende-eeuwse almanakken) (merk trouwens op dat dit een uitgave is van een proefschrift dat Salman in de jaren negentig bij Van Oostrom schreef); Maass 2001 (over het achttiende-eeuwse *Journal littéraire de la Haye*). Internationaal lijkt de term ‘implied audience’ beter aan te sluiten bij wat in de medioneerlandistiek ‘geïntendeerd publiek’ heet dan ‘intended audience’; vgl. Strohm 1983.

In haar pamflettistische bijdrage 'Medioneerlandistiek in context' reflecteerde Fraeters op de stand van zaken in de medioneerlandistiek rond het jaar 2000.⁵⁷ Fraeters constateerde een dominantie van de door Van Oostrom en zijn Leidse NLCM-kring uitgedragen methode, een overwicht dat zo groot was in de jaren tachtig en negentig dat de medioneerlandistiek volgens Fraeters leed aan 'methodologisch immobilisme'.⁵⁸ In het gewraakte paradigma werden de teksten 'gereduceerd tot 'bron' van informatie voor de reconstructie van het toenmalige socio-culturele verkeer'.⁵⁹ De medioneerlandistiek was in de voorstelling van Fraeters verworden tot een cultuurhistorische discipline waarin 'de behoefte ontbrak om zich te informeren over post-Jaussiaanse ontwikkelingen binnen de (cultuur- en taal)filosofie, de literaire theorie, de historische reflectie'.⁶⁰ Om aan het immobilisme te ontkomen stelt zij nieuw onderzoek voor dat tegelijkertijd breekt met de Leidse school en hem voortzet, omdat het een verschuiving is van 'uiterlijke feitelijkheden rond productie en receptie (wanneer, door wie, voor wie, met welk doel)' naar 'hoe-vragen' als: 'hoe werd die tekst dan concreet in dat milieu gerecipieerd? [...] Hoe heeft de maker de tekst (of de compiler het handschrift) dan gecomponeerd om een bepaalde receptie mogelijk te maken?'⁶¹ Dat zijn andere vragen dan die van Van Oostrom, maar, zo erkende Fraeters, ze zijn wel als verlengde te zien:

Het postmodernisme waar de medioneerlandistiek zo afkerig van is (geweest) heeft natuurlijk allang de illusie van de cartesische splitsing van kenner en gekende ontmaskerd en het belang van 'punctum', het geraakt zijn, als wetenschappelijke impuls onderkend en geëxploiteerd. Wie wil kan echter in deze beweging ook weer een verdere doortrekking van het functieonderzoek [van Van Oostrom, GB] zien. Het *Nachleben* van de tekst impliceert immers ook de receptie van een tekst door de wetenschappelijke onderzoeker zelf. Naast de primaire receptie van een tekst door het geïntendeerde publiek en de secundaire receptie door allerlei niet-geïntendeerde publieken die zich de tekst toe-eigenen, kan ook de 'tertiaire receptie' door de onderzoeker zelf expliciet in zijn onderzoek, in zijn 'tekst', gethematiseerd worden. (Fraeters 2004, 304)

Fraeters stelde voor dat de moderne medioneerlandicus als tertiaire recipiënt van een middeleeuwse tekst zich rekenschap geeft van zijn affectiviteit voor het onderzoeksobject, zoals bijvoorbeeld ook de contribuanten van de bundel *Tegendraads genot* dat deden: onderzoekers thematiseerden 'expliciet het appel van de

⁵⁷ Fraeters 2004.

⁵⁸ Fraeters 2004, 301. Vgl. Ook Gerritsen 2000, die in zijn afscheidsrede reflecteert op de stand van de medioneerlandistiek; ook hij constateert een zekere focus en massa op historisch-functionalistisch onderzoek, maar beoordeelt die tendens minder negatief.

⁵⁹ Fraeters 2004, 300.

⁶⁰ Fraeters 2004, 301. Met de woordkeuze 'post-Jaussiaans' suggereert Fraeters dat Van Oostrom Jaus volgt in zijn receptieonderzoek; dat is niet zo, zoals hierboven aan de orde kwam.

⁶¹ Fraeters 2004, 301. Overigens vind ik de frase 'compiler van een handschrift' problematisch: een compiler maakt een tekstcollectie, die door een kopiist vervolgens wordt opgeschreven. Dat beide rollen door dezelfde persoon ingevuld kunnen worden, is evident, maar geen gegeven.

middeleeuwse tekst op zichzelf (tertiaire receptie)⁶². Die onderzoeker bestudeert niet meer de context, maar de tekst en de taal daarvan, en wat die vermag met de mens, om zo bij te dragen aan de onderzoeksopdracht van de ‘menswetenschappen-in-hun-geheel’: ‘filosofen, linguïsten, historici, letterkundigen, psychologen, theologen en antropologen [...] werken [...] in feite aan één groot project: een beter begrip van de mens’.⁶³ De medioneerlandicus kan daar aan bijdragen door als ‘antropoloog-*fieldworker* die zichzelf met zijn cognitieve en affectieve vermogens investeert in zijn onderzoek’ te onderzoeken wat ‘de werking van een middeleeuwse tekst’ is.⁶⁴ Onderzoekers die dit doen, vormen de derde receptiegolf.

1.2.3 Van onderzoekspraktijk naar (golven)theorie

Het onderzoeken van literatuurreceptie is niet meer weg te denken uit de medioneerlandistiek; zelfs als Fraeters zich afzet tegen de courante praktijk stelt ze als alternatief nog altijd receptieonderzoek voor. Het is dan ook opvallend dat er geen gedeeld theoretisch model is voor medioneerlandici die onderzoek willen doen naar receptie. Het principiële artikel van Fraeters stelt wel denkrichtingen aan de orde en voor, maar zonder in te gaan op de specifieke onderzoekspraktijk. Het gevolg is bijvoorbeeld dat Van Oostrom en Fraeters de cesuren tussen de receptiegolven (een term die Fraeters niet expliciet, maar wel als idee gebruikt) op andere plekken leggen, en bovendien op basis van andere argumenten. Met name het idee van tertiaire receptie is nog vaag: bij Van Oostrom speelt mediumverandering een grote rol en bij Fraeters is tertiaire receptie receptie door onderzoekers.

Dat die cesuren op verschillende plaatsen liggen, zal voor Van Oostrom en Fraeters geen bezwaar zijn geweest: zij poogden slechts hun materiaal te ordenen, zonder claims te doen over de geldigheid van de ordening voor ander materiaal. Tegelijkertijd delen ze het denken in primaire, secundaire en tertiaire receptiegolven, en dat lijkt me een vruchtbare constatering om op voort te bouwen wanneer we naar een breder toepasbaar model voor receptieonderzoek willen. Voordat ik op dat model kom (in paragraaf 1.3), wil ik eerst helder maken welke golven er volgens mij zijn en op basis van welke en wat voor argumenten die van elkaar te onderscheiden zijn. Daartoe bespreek ik eerst welke delen van de besproken artikelen wel en niet bruikbaar zijn bij de extrapolatie van die publicaties (een casusonderzoek en een beschouwing van een vakgebied) naar een analysemodel.

Er zijn twee bezwaren bij het abstraheren van Van Oostroms methode tot algemener model: (1) de argumentatie waarmee receptiegolven van elkaar worden onderscheiden is inconsequent en (2) veel van de observaties en argumenten in het artikel zijn meer productie- dan receptiegericht. Beide bezwaren licht ik toe. Van

⁶² Fraeters 2004, 304. *Tegendraads genot*: Porteman, Verbeke & Willaert 1996. Vergelijkbaar qua idee is Pleij & Van den Berg 1997.

⁶³ Fraeters 2004, 306.

⁶⁴ Fraeters 2004, 304-305.

Oostrom gebruikte in zijn artikel verschillende argumenten om receptiegolven te onderscheiden, onder andere de directheid van het contact tussen auteur en publiek, chronologie of nabijheid in tijd, medium, sociaal-maatschappelijke positie van de (doorgaans: vermoedelijke) besteller van het boek waarin de tekst is overgeleverd en identificatiemogelijkheid van de lezer. Per grens tussen receptiegolven maakte Van Oostrom een keuze uit dit lijstje. Waarom welk argument bij welke cesuur past, is niet duidelijk en de keuzes zijn niet consequent. Als onderscheid tussen de tweede en de derde receptiegolf wordt bijvoorbeeld genoemd dat in de derde golf de *Tafel* gedrukt is, maar een mediumverandering speelt bij de breuk tussen de eerste en tweede golf geen rol, want daar zijn alle receptiedocumenten handgeschreven. Achter dit gebruik van een mediumverandering voor een receptiecesuur zit wellicht de aanname dat de boekdrukkunst een verandering in lees- en dus receptieattitude veroorzaakte, en dat *dus* een gedrukte *Tafel* anders gereciperd werd dan een handgeschreven kopie. Die argumentatie blijft echter impliciet.⁶⁵

Het tweede bezwaar tegen de indeling van Van Oostrom is dat ze gebaseerd is op grotendeels productiegerelateerde observaties en argumenten, terwijl het gaat om receptie. De al besproken cesuur tussen het handgeschreven en het gedrukte boek is zo een voorbeeld van een vraag naar wanneer, door wie, hoe en waarom een tekst of tekstdrager gemaakt werd. Daadwerkelijke receptievragen als voor wie die teksten gemaakt werden of wie ze lazen en gebruikten, spelen slechts een bijrol. Een voorbeeld daarvan is de bespreking van de aanpassingen van de *Tafel* ten behoeve van religieuze vrouwen: die wijzigingen worden wel genoemd, maar als voorbeeld van wat er tijdens de tweede receptiefase zoal met de tekst gebeurde en niet als onderscheiding van de tweede fase ten opzichte van de eerste of derde fase.

Deze bezwaren moeten verdisconteerd worden in het hierna te introduceren analysemodel, maar kunnen ook al bij deze casus in de praktijk gebracht worden. Neem bijvoorbeeld Van Oostroms indeling van de verduitsde *Tafel*-versie in de primaire receptiegolf. Die indeling is gebaseerd op een aaneenschakeling van veronderstellingen en vragen: in het geval dat Van Delft de *Tafel* afrondde na het overlijden van mecenas Albrecht van Beieren, én in het geval dat het mecenat vervolgens werd overgenomen door Albrechts zoon Jan (elect-bisschop van Luik) én in het geval Van Oostroms retorisch handige, maar als argument weinig bevredigende vraag ‘Werkte Dirc soms niet alleen te Den Haag aan de *Tafel* maar ook in zijn werkkring aan de Erfurtse universiteit, alwaar hij naast zijn hofkapelaanschap een soort buitengewoon hoogleraarschap vervulde?’ met ja kan worden beantwoord, dan is het mogelijk om de verduitsde *Tafel* als deel van de primaire receptie te beschouwen. Immers, alleen dan is er sprake van een directe relatie tussen auteur en opdrachtgever. Naast deze denkpiste is echter een

⁶⁵ Bovendien zou deze argumentatie niet onomstreden zijn; de discussie over welke effecten de uitvinding en implementatie van de boekdrukkunst had voor welke typen literatuur, en op welke termijn, is geenszins beslecht.

minstens zo waarschijnlijke te zetten: het is even voorspelbaar dat Van Delfts tekst zonder Van Delfts directe bemoeienis oostwaarts is beland. De *Tafel* was immers ‘de meest geleerde encyclopedie van [...] misschien wel heel de Europese volkstalige letterkunde’ en derhalve ongetwijfeld bij Albrechts religieus-georiënteerde zoon bekend, ook als die niet Van Delfts geldschieder was.⁶⁶ Als dit zo is (dus: als de tekst buiten de invloedssfeer van auteur en mecenas in het oosten is beland), zou er in de indeling van Van Oostrom sprake zijn van receptie in de secundaire in plaats van primaire receptiegolf. Het gaat mij niet om de categorisering van de oostelijke handschriften met Van Delfts werk in de indeling van Van Oostrom, maar om de gedachte achter die indeling; de plaatsing van de verduitsde versie in een receptiegolf hangt bij hem af van de directheid van de relatie van Van Delft tot die versie, terwijl er om die directheid te beargumenteren nogal wat aannames nodig zijn.

Werpen we een vergelijkbare kritische blik op het artikel van Fraeters, dan valt op dat zij drie receptiegolven onderscheidde, waarvan met name de invulling van derde receptiegolf afwijkt van de ideeën van Van Oostrom. Anders dan bij Van Oostrom (waar de onderzoeker als recipiënt geen rol heeft) bestaat de derde receptiegolf bij Fraeters uit onderzoekers, die hun onderzoeksobject dienen te benaderen als waren zij ‘weer hermeneuten die, net zoals de middeleeuwen zelf, achter de *sensus historicus* van de woorden durven kijken. En hun doel is dan niet langer (alleen) ‘to reclaim the context’, maar (daarbovenop) “to reclaim the power”, de werking, de *energeia* die (nog) aanwezig is in de woorden van de tekst waarmee ze als onderzoekers dialogeren’.⁶⁷ Maar hoe zij dat dan moeten doen, sneeuwt wat onder in de retorica van Fraeters. Is het door zichzelf, en dan niet alleen als cognitief, maar ook als affectief wezen, te investeren in het onderzoek en door het ‘appel van de middeleeuwse tekst op zichzelf’ expliciet te maken, of toch meer historiserend, zoals uit dit citaat afgeleid kan worden: ‘Om de werking van een middeleeuwse tekst echt te begrijpen is een zo totaal mogelijk begrip nodig van het mens- en wereldbeeld van de mensen voor [...] wie de tekst een zingevende functie had’?⁶⁸ Beide suggesties komen bij Fraeters voor. Het eerste voorstel zou revolutionair anders zijn dan de medioneerlandistische praktijk (hoewel er uiteraard altijd uitzonderingen zijn aan te wijzen, zoals Fraeters *Tegendraads genot* en het Antwerpse Memoria-project noemt), het tweede wijkt daar nauwelijks van af. Welke van de twee tertiaire receptie is, is onduidelijk, en die onduidelijkheid wordt niet minder door de opmerking dat ‘elke receptie, of ze nu primair, secundair of tertiair is, [...] naast een cognitieve onvermijdelijk een affectieve kant [heeft]’.⁶⁹ Blijkbaar is het affectieve lezen niet het onderscheidende element tussen de receptiegolven. Het is ook niet helder waarom Fraeters de onderzoekers niet tot de secundaire recipiënten rekent, terwijl zij de secundaire fase typeerde als (zoals uit het bovenstaande citaat duidelijk werd) een

⁶⁶ Van Oostrom 1987, 53.

⁶⁷ Fraeters 2004, 304-305. De citaten zijn van Freedberg.

⁶⁸ Fraeters 2004, 305.

⁶⁹ Fraeters 2004, 304.

fase waarin 'allerlei niet-geïntendeerde publieken [...] zich de tekst toe-eigenen'. Kortom, de winst van Fraeters ten opzichte van Van Oostrom lijkt me dat receptie door onderzoekers een plaats heeft gekregen, maar het bezwaar tegen een weinig transparante onderscheiding van golven speelt ook hier. Bovendien zijn de opmerkingen van Fraeters te summier om van een (kopieer-, toets-, verifieerbaar) model te spreken. Het opstellen daarvan was uiteraard haar doel niet, maar het model dat ze impliciet veronderstelde, is interessant om als denkrichting te volgen.

Deze bespreking van de artikelen van Van Oostrom en Fraeters laat zien dat het receptieonderzoek in de medioneerlandistiek weliswaar al lang bestaat, maar dat er nog nauwelijks discussie en zeker geen overeenstemming is over terminologie en methode. Dat de receptiegeschiedenis van een tekst is op te splitsen in een primaire, secundaire en tertiaire receptiegolf is een veronderstelling die zowel Van Oostrom als Fraeters impliciet onderschrijven, maar wat er onder verstaan moet worden, is niet duidelijk. Op basis van hun ideeën wil ik een driedeling voorstellen, die mijn bezwaren tegen hun indeling ondervangt. De belangrijkste cesuur is steeds een aanwijsbare verandering in de intentie waarmee een tekst gereciperd wordt. Dat levert de volgende driedeling op:

PRIMAIRE RECEPTIEGOLF

In de eerste receptiegolf is de band tussen auteur, tekst en publiek direct en geïntendeerd: het is de bedoeling van de auteur dat een concreet persoon zijn of haar tekst leest, omdat die lezer hem of haar daar opdracht toe heeft gegeven of omdat hij of zij anderszins vermoedt dat de lezer hem daarvoor zal waarderen of belonen. Door zijn of haar nabijheid heeft de lezer invloed op de auteur en andersom.⁷⁰ Door de directheid van deze band speelt primaire receptie zich altijd af tijdens het leven van de auteur en heeft de auteur doorgaans bemoeienis met de receptie van zijn of haar tekst.⁷¹

SECUNDAIRE RECEPTIEGOLF

In de tweede receptiegolf eigent de lezer zich de tekst toe voor eigen gebruik; die lezer kan typologisch gelijk zijn aan de (door de auteur) geïntendeerde lezer (bijvoorbeeld: ook een man, een stedeling, een Franciscaner broeder), maar dat hoeft geenszins. De tekst wordt nog steeds gelezen omdat de inhoud of de vorm het publiek aanspreekt. In de precieze inhoud van de tekst, als ook de vorm waarin die geconsumeerd wordt en de betekenis ervan, kan variatie ontstaan, doordat een andere lezer de tekst in een andere dan de geïntendeerde context recipieert. Secundaire receptie kan al plaatsvinden tijdens het leven van de

⁷⁰ Jaeger 1996 reflecteert uitvoerig en principieel op de kwestie hoe een opdrachtgever direct, maar ook indirect invloed uit kan oefenen op auteur en werk; mijn definitie is op zijn overwegingen geïnspireerd.

⁷¹ Theoretisch is primaire receptie (heel) kort na het leven van de auteur ook mogelijk, als de samenwerking in de laatste fase van diens leven geïnitieerd is.

auteur, bijvoorbeeld als zijn of haar tekst zelfstandig (d.w.z., door handelen van lezers en niet de auteur) verspreid wordt. Secundaire receptie kan tijdens en na het leven van de auteur plaatsvinden.

TERTIAIRE RECEPTIEGOLF

In de derde receptiegolf eigent de lezer zich de tekst toe door hem als culturele en/of historische informatiebron te gebruiken: het gaat niet meer óm, maar óver de tekst. In deze golf zie ik met name wetenschappers, die (bijvoorbeeld) Van Maerlants *Der Naturen Bloeme* niet meer lezen om te weten te komen hoeveel verschillende soorten stenen er zijn, maar om te achterhalen hoeveel verschillende soorten stenen Van Maerlant onderscheidde (en waarom). Ze lezen Hadewijch niet om God te zoeken, maar om te kunnen onderzoeken hoe zij (en bij uitbreiding, maar met voorzichtigheid: de mensen om haar heen en haar lezers) haar geloof beleed. In de derde receptiegolf is de tekst object geworden van de onderzoeker. Ook deze receptie kan al tijdens het leven van de auteur plaatsvinden, maar zeker voor middeleeuwse auteurs geldt dat zij vooral erna plaatsgevonden zal hebben (en zal plaatsvinden).

1.3 Methode: van golventheorie naar golven(analyse)model

'Dé receptie' van Augustijnkens werk bestaat niet, maar we moeten spreken over een eeuwenoverspannende aaneenschakeling van recepties. De in de vorige paragraaf voorgestelde indeling in drie receptiegolven stelt ons in staat om dat grote geheel in overzichtelijke brokken te verdelen. Die overzichtelijkheid is winst. Daarnaast is de driedeling nuttig omdat een dergelijke scheiding begrips- en spraakverwarring kan voorkomen; het maakt aanschouwelijk dat het risicovol is om claims over de primaire receptie van een tekst te baseren op artefacten uit de secundaire receptiegolf, enzovoorts. Tenslotte leidt een indeling in receptiegolven ook tot een completer beeld van de receptie van een werk of oeuvre, omdat het stimuleert aandacht te geven aan alle golven: de driedeling fungeert dan als checklist voor de onderzoeker.

De gepresenteerde indeling in drie receptiegolven blijft in de vorige paragraaf echter enigszins abstract; er komen wel voorbeelden voor, maar de indeling wordt nog niet toegepast op het oeuvre dat centraal staat in dit proefschrift, dat van Augustijnken. Die stap wordt in deze paragraaf gezet: de golventheorie wordt doorgezet in een golvenanalysemodel.

1.3.1 De eerste golf: primair publiek

In de eerste receptiegolf draait het om het primaire publiek van Augustijnken, zowel het werkelijke als het geïntendeerde publiek. In het hoofdstuk over de primaire receptiegolf

onderzoek ik wie dat publiek was en in hoeverre beide ‘publieken’ overeen komen. De deelonderzoeksvraag voor het eerste hoofdstuk is:

Welke historische personen in zijn nabijheid waren mogelijk het publiek van Augustijnken en welke lezers had Augustijnken zelf op het oog voor zijn teksten?

Die vraag wordt in twee stappen beantwoord. In eerste instantie onderzoek ik Augustijnkens oeuvre op aanwijzingen voor een geïntendeerd publiek: spreekt hij mensen aan, noemt hij namen, sympathiseert hij met politieke bewegingen en/of geeft hij aan voor een bepaald type publiek te schrijven? In de tweede stap probeer ik zijn werkelijke, primaire publiek te reconstrueren door Augustijnken in contemporaine historische bronnen op het spoor te komen: wanneer werkte hij waar, met en voor wie, en wat deed hij daar?

1.3.2 De tweede golf: secundair publiek

In de tweede receptiegolf worden de teksten van Augustijnken gereciperd door een publiek dat niet meer met hem in direct contact staat en ‘empirisch-historisch’ (vgl. het citaat van Link hierboven, p. 20) ook niet door hem geïntendeerd was. In plaats daarvan wordt Augustijnken in deze tweede receptiegolf gelezen door een publiek dat zich zijn teksten onafhankelijk van direct contact met de auteur toe-eigent. In de hoofdstukken over de tweede receptiegolf is de onderzoeksvraag derhalve:

Welke toe-eigening van Augustijnkens teksten is af te leiden uit de (verzamel)handschriften waarin die teksten zijn overgeleverd?

Het gaat bij het beantwoorden van deze vraag nadrukkelijk om de receptie van de tekst en niet om de producent ervan, en bij uitbreiding: het gaat om de lezer en geacommodeerde of gestimuleerde lezing van de codex, niet de maker ervan.⁷² Dat betekent dat vragen zoals Paul Wackers die voorstelde in zijn pleidooi voor de studie van verzamelhandschriften (‘is de collectie gepland of toevallig tot stand gekomen; hoe is de relatie kopiist opdrachtgever; wordt er alleen overgeschreven of wordt er ook geredigeerd?’) voor mij van minder belang zijn dan het feit dát de teksten bij elkaar staan en dus invloed hebben op elkaars interpretatie.⁷³

Door verzamelhandschriften zo centraal te stellen, sluit dit proefschrift aan bij een van de sterkste medioneerlandistische trends uit de laatste decennia. Dat wil

⁷² Uiteraard hoeft dit in de praktijk niet zo’n strikte waterscheiding te zijn, maar zelfs wanneer een codex voor eigen gebruik gemaakt is, is de gebruiker theoretisch een ander dan de maker, bijvoorbeeld omdat er maar één maker is, maar veel meer gebruikers. Overigens is ook de maker automatisch een lezer, ook als hij de codex niet voor eigen gebruik maakt, maar dan een lezer van de voorbeeldtekst.

⁷³ Wackers 1996, 30. Ik kom hieronder terug op vragen omtrent coherentie van een tekstcollectie in een verzamelhandschrift.

geenszins zeggen dat de verzamelhandschriften vóór die recente geschiedenis genegeerd werden door onderzoekers van Middelnederlandse literatuur: wie naar de voetnoten en bibliografie van dit proefschrift kijkt, zal zien dat ook (of: juist) negentiende-eeuwse vorsers als Ph. Blommaert en F.A. Snellaert hun weg wisten te vinden naar de 'bibliotheken in een band'. In hun ontzagwekkende edities als de driedelige *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen* (1838-1851) en *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken e.a.* (1869) is vaak te zien dat – ook als ze dat niet expliciet maakten – ze de teksten per handschrift uitgaven. In de moderne medioneerlandistiek doet het verzamelhandschrift (en dan ook pas met die term) zijn intrede in 1991, in een korte publicatie van Wim van Anrooij en heel programmatisch in een pleidooi dat dezelfde Van Anrooij met Dini Hogenelst schreef.⁷⁴ Zij pleitten 'vooreerst [...] voor de start van een reeks edities van *verzamelhandschriften* [...]'.⁷⁵ Vervolgens poneerden zij een aantal onderzoeksvragen, die naar hun voorstel met diplomatische edities beantwoord moesten kunnen worden. In die vragen klinkt de sterk functionalistisch- en contextgerichte NLCM-geest voluit door: 'Wat was de functie van het handschrift?' en 'En wat werkte de veranderingen [in verzamelhandschriften, GB] in de hand: waren dat intrinsieke aspecten of waren de veranderingen op het literaire vlak een reactie (of afspiegeling) van sociologische veranderingen die zich in de maatschappelijke kontekst aan het voltrekken waren?'⁷⁶ Pleidooi en program zijn ambitieus, wat contrasteert met de inschatting die Hogenelst en Van Anrooij maakten van de toenmalige situatie: 'Het staat er met het onderzoek van dit handschriftentype eigenlijk nog zo slecht voor dat we niet eens weten welke (en hoeveel) er eigenlijk zijn'.⁷⁷

Drie jaar na de publicatie van het pleidooi verscheen de eerste editie in wat de serie 'Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden' was gedoopt: de editie van het Geraardsbergse handschrift.⁷⁸ Het was inderdaad een diplomatische editie geworden en op het presentatiecongres stelde Hans van Dijk dat het pleidooi van Hogenelst en Van Anrooij 'de aanzet [was] geweest voor de reeks [...]'.⁷⁹ Op datzelfde congres sprak Paul Wackers reflecterend over de mogelijkheden van het verzamelhandschriftenonderzoek, in een bijdrage die hij zelf typeerde als 'een als wetenschappelijk betoog vermomd pleidooi voor het uitgeven en bestuderen van

⁷⁴ Van Anrooij 1991a; Hogenelst & Van Anrooij 1991. Dat is, althans, voor zover dat uit publicaties afleidbaar is; Brinkman (2009, 7) stelde dat Herman Pleij al in 1985 en 1986 in zijn onderwijs 'de integrale inhoud van een verzamelhandschrift centraal zette'. Dat sluit dan weer aan bij een suggestie in die richting in Pleij 1989, 20. In het voorwoord van hun MVN-editie van het Geraardsbergse handschrift gaven de editeurs aan dat zij hun initiatief begonnen 'in de zomer van 1991' (Govers e.a. 1994, 7).

⁷⁵ Hogenelst & Van Anrooij 1991, 70.

⁷⁶ Hogenelst & Van Anrooij 1991, 70, 71.

⁷⁷ Hogenelst & Van Anrooij 1991, 71.

⁷⁸ Govers e.a. 1994.

⁷⁹ Van Dijk 1996, 93.

verzamelhandschriften'.⁸⁰ Dat pleidooi bevatte bijvoorbeeld de argumenten dat alleen door het integraal uitgeven van verzamelhandschriften buiten-canonieke teksten geëditeerd zullen worden en dat 'de overlevering in verzamelingen voor de Middelnederlandse literatuur zo frequent is, dat het verschijnsel niet genegeerd mag worden en dat rekenschap geven van dit feit een noodzakelijke voorwaarde is om tot een juister beeld te komen van zowel de verzamelde teksten als van de verzamelingen, dus van de handschriften'.⁸¹

De MVN-serie kwam goed op gang. In de jaren negentig verschenen zeven delen, met onder anderen kort na elkaar de edities van Middelnederlandse kroonjuwelen als het Comburgse handschrift (1998) en het handschrift-Van Hulthem (1999). In het nieuwe millennium breidde de serie gestaag uit tot inmiddels dertien delen.⁸² Voor reflectie op wat de medioneerlandistiek met die verzamelhandschriftenedities kon of moest, was evenwel minder ruimte. Er zijn uiteraard uitzonderingen, maar de aandacht (buiten de edities) voor Middelnederlandse verzamelhandschriften is hoofdzakelijk in te delen in twee stromen: casuïstiek en codicologie.⁸³

Met de eerste stroom bedoel ik dat bijna alle publicaties over verzamelhandschriften niet over het 'verschijnsel' verzamelhandschrift gaan, maar over één specimen daarvan: rondom het handschrift-Van Hulthem ontstond korte tijd een heuse hype, bij de verschijning van de editie van het Comburgse handschrift bracht *Queeste* een 'Comburgnummer' met zes artikelen, en de editoren van het Wiesbadense handschrift zijn er goed in geslaagd hun inzichten verspreid te publiceren.⁸⁴ Zo zijn meer voorbeelden te noemen, die gemeen hebben dat er steeds één verzamelhandschrift besproken wordt en vaak niet (expliciet) als pars pro toto, maar geïsoleerd. Die casusgerichte focus zorgt er enerzijds voor dat onze kennis van die gevallen sterk gegroeid is, maar anderzijds dat meer principiële beschouwingen over wat verzamelhandschriften zijn en hoe er onderzoek naar gedaan kan worden grotendeels achterwege zijn gebleven.

⁸⁰ Wackers 1996, 23.

⁸¹ Wackers 1996, 24.

⁸² Govers e.a. 1994, Brinkman 1995, Kienhorst & Sonnemans 1996, Brinkman & Schenkel 1997, Biemans e.a. 2000, Verbij-Schillings 1999, Brinkman & Schenkel 1999, Langbroek & Roeleveld 2001, Van den Berg 2005, Huizenga 2004, Kienhorst & Schepers 2009, Mertens & Van der Poel 2013, Brinkman 2015.

⁸³ Als uitzonderingen beschouw ik Hogenelst 1994 (over de vraag hoe een tekstverzameling in een verzamelhandschrift te typeren), Schenkel 1998 (over de vraag naar de intentionaliteit van tekstcollecties), Gerritsen 1998 (over de plaats van verzamelhandschriften in de literatuurgeschiedenis), Wackers 2002B (met weliswaar een hoofdrol voor één handschrift, maar met wel heel principiële vragen daaromtrent) en (hoewel in mindere mate) Van Anrooij 2005 (dat niet per se over verzamelhandschriften gaat (en een heel ander doel heeft dan dit proefschrift: 'In het volgende wil ik vooral aannemelijk maken dat studie van de materiële bronnen en hun productieomstandigheden soms informatie oplevert die de reconstructie van de auteurstekst ondersteunt.', 3), maar daar wel interessante dingen over zegt (4-6) en er nuttig gebruik van maakt).

⁸⁴ Zie de stukken van Hans Kienhorst en Kees Schepers in de bibliografie en uiteraard ook Wackers 1996 en Wackers 2002b.

De tweede stroom in het onderzoek naar Middelnederlandse verzamelhandschriften is codicologisch van aard. Waar letterkundigen vaak vasthielden in casuïstiek, slaagden codicologen er wel in om een casusoverstijgende terminologie voor te stellen – en het erover oneens te zijn, met als gevolg een nog altijd voortdurende ontwikkeling van inzichten.⁸⁵ Het gevolg van deze codicologische voortrekkersrol in het verzamelhandschriftenonderzoek is niet alleen dat het vak weinig aandacht heeft voor de tekstcollectie die in de codex is opgeschreven, maar ook dat het vocabulaire waarin de medioneerlandistiek spreekt over verzamelhandschriften hoofdzakelijk codicologisch is. Het begrip ‘verzamelhandschrift’ is daar zelf al een krachtig voorbeeld van, met de materiële aanduiding ‘handschrift’ als basis van het zelfstandig naamwoord. Een ‘verzamelhandschrift’ is een handschrift waarin verzameld is, maar over de aard van het verzamelde (tekst, illustraties, of: omvang, genre, geordendheid) zegt de term niets.

Ontegenzeggelijk staat het verzamelhandschrift op de medioneerlandistieke agenda. Het kan echter geen kwaad de oogst ruim tien jaar na de publicatie van het eerste MVN-deel ook kritisch te beschouwen. Het idee dat er meer naar verzamelhandschriften gekeken moet worden, kreeg brede steun en bij een aantal casussen en op codicologisch vlak is serieuze vooruitgang geboekt; de vele publicaties waar in deze studie naar verwezen kan worden als het over verzamelhandschriften gaat, zijn daar de getuigen van. Tegelijkertijd kan vastgesteld worden dat er nog geen poging is ondernomen om tot een synthese van al die activiteit te komen. De consequentie daarvan is dat met name op het letterkundige (in tegenstelling tot het codicologische) vlak het ‘genus’ verzamelhandschrift nog niet beter begrepen wordt, en een breed gedragen methodologie en terminologie om het beter te begrijpen zijn er ook nog niet.

Bij gebrek aan een algemeen geaccepteerde methode om verzamelhandschriften te onderzoeken, stel ik hier een voorlopige werkwijze voor. Die werkwijze is niet nieuw, maar combineert wat verspreid over de medioneerlandistiek en mediëvistiek al voorkomt. De meerwaarde van een dergelijke werkwijze is dat iedere stap voor zich al bekend is, maar de combinatie toch tot nieuwe inzichten kan leiden. Vertrekkend vanuit het (ook hierboven al aangehaalde) geformuleerde uitgangspunt dat ik wil onderzoeken hoe een lezer die Augustijnkens tekst(en) recipieerde via een verzamelhandschrift wordt uitgenodigd zich die tekst eigen te maken, onderzoek ik per casus (dus: per verzamelhandschrift) drie elementen: tekstversie(s), tekstverzameling en tekstdrager. Deze drie pijlers, die samen de data vormen waarmee ik de secundaire receptiegolf onderzoek, licht ik in de rest van deze paragraaf toe.

⁸⁵ Wellicht niet uitputtend, maar wel representatief: Klein 1995 (m.n. 23-26), Kienhorst 1996, Kwakkel 2002, Gumbert 2004a (Engels) en Gumbert 2004b (Nederlands), Kienhorst 2005a en Kwakkel 2012.

Tekstversie(s)

Dat middeleeuwse teksten, zeker die in de volkstaal, tijdens hun overleveringsgeschiedenis steeds aangepast konden worden, is inmiddels een filologisch cliché. Gehekeld door met varianten worstelende editeurs, bezongen door New Philologists: iedere onderzoeker kent de variabiliteit van het materiaal. Om de verschillen enigszins onder woorden te kunnen brengen introduceerde W.P. Gerritsen in 1963 het onderscheid tussen redactie en versie:

Het verschil tussen een redactie en een versie van een middeleeuws werk is in sommige gevallen slechts gradueel. Er zijn kopiïsten die zich in hun afschrift zoveel afwijkingen ten opzichte van hun legger veroorloven, dat men het resultaat van hun werk een afwijkende versie zou kunnen noemen. Toch meen ik dat principieel beschouwd mag worden als redactie: het werk van een kopiïst [...] die het werk dat hij afschrijft niet heeft willen wijzigen. De afwijkingen van een kopiïst zijn het gevolg van de onleesbaarheid van de grondtekst, van slordigheid, of van het streven de tekst van de legger in een ander dialect om te zetten, te corrigeren, te moderniseren, of aan geëvolueerde verstechnische eisen aan te passen. De auteur van een versie daarentegen heeft de bedoeling de inhoud van zijn origineel te wijzigen, over de gehele linie of op bepaalde punten. Zijn werk is creatief, dat van de kopiïst reproducerend. (Gerritsen 1963, I, 59-60)

Het onderscheid van Gerritsen kreeg navolging, maar voor dit proefschrift is het niet werkbaar, omdat het graduele aspect ervan, als ook het gegeven dat de intentie van de kopiïst zo'n grote rol speelt, het onderscheid tussen redactie en versie tot een zaak van interpretatie maakt. De termen redactie en versie veronderstellen bovendien dat de volgorde van bewerking duidelijk is: men moet weten welke tekstrepresentant eerder was om de mate waarin een latere afwijkt te duiden in deze termen. Die volgorde is echter voor de meeste korte Middelnederlandse versteksten, waaronder die van Augustijnken, niet of nauwelijks te bepalen, omdat de overlevering daarvoor te beperkt is.

Een alternatieve terminologie om verschillen tussen versies in kaart te brengen, is gebaseerd op Bumkes studie naar de versies van de *Nibelungenklage*.⁸⁶ Bumke zette een fijnmazig web op om de tekstuele instabiliteit van die tekst in kaart te brengen. In dat web zijn twee variabelen. Op de eerste plaats is dat de omvang van de variatie: is er sprake van variatie in een vers, in een verspaar of in een tekstdeel? De tweede variabele is de aard van de variatie. Bumke maakt onderscheid in drie categorieën: 'Textformulierung' (hoe is de tekst geformuleerd?), 'Textfolge' (in welke volgorde van informatie-eenheden en/of verzen is de tekst gegeven?) en 'Textbestand' (heeft versie x dezelfde informatie-eenheden als versie y?).

⁸⁶ Bumke 1996. Ik gebruik de term 'versie' dus niet in de connotatie van Gerritsen 1963, maar als neutraal synoniem voor tekstrepresentant.

De opzet van Bumke is uitermate gedetailleerd. Het structureel in kaart brengen van de kwantitatieve variabele lijkt voor betrekkelijk korte teksten als die van Augustijnken wat overbodig. De andere, duidende variabele heeft meer potentie. Als ik in de hoofdstukken over de tweede receptiegolf de tekstuele variatie van Augustijnkens teksten bespreek, doe ik dat aan de hand van een aanpak die op de tweede variabele van Bumke gebaseerd is: ik onderzoek de meervoudig overgeleverde teksten van Augustijnken op de aanwezigheid, de volgorde en de formulering van de informatie die in de verschillende versies van die teksten verwoord zijn.⁸⁷

Tekstverzameling

Net zo'n algemeenheid als de opmerking dat middeleeuwse teksten vaak instabiel zijn overgeleverd, is de stelling dat een middeleeuwse tekst nooit alleen bestaat, maar (bijna) altijd als onderdeel van een verzameling is overgeleverd. Ondanks de algemene bekendheid van dat gegeven wordt er weinig gedaan met de mogelijke impact die dat heeft: de betekenis van teksten wordt in de medioneerlandistiek doorgaans als een stabiel gegeven beschouwd, ondanks de invloed die de overlevering in een tekstverzameling aantoonbaar op die betekenis heeft.⁸⁸ Ik werk in deze pijler in drie stappen. Allereerst onderzoek ik de directe omgeving van de teksten van Augustijnken, de teksten die er voor en er na staan: is er sprake van een duidelijk van de omgeving te onderscheiden groepje teksten, en zo ja, wat maakt dat tekstcluster dan onderscheidbaar? Datzelfde doe ik voor de teksten die er iets verder van af staan, maar die nog altijd binnen een of twee folia van de teksten van Augustijnken zijn gekopieerd. De derde stap is een blik op de tekstcollectie als geheel en een bespreking van de vraag hoe de tekst(en) van Augustijnken daarin pasten. Ik doe dat niet vanuit de aanname dat juist die teksten de basis zijn van een tekstcollectie, maar wel omdat het antwoord op die vraag iets zegt over de aard van de tekstcollectie waarin de teksten zijn gerecipieerd. Bij deze laatste stap heb ik bijzondere aandacht voor de eerste tekst in de verzameling, vanuit de gedachte dat juist de eerste tekst van elementair belang is.⁸⁹ Het is goed nog eens te benadrukken dat geen van deze drie stappen veronderstelt dat het gegeven dat de teksten bij elkaar staan het gevolg is van een door de samensteller vooraf bedacht idee, maar dat 'slechts' het effect van de samenplaatsing onderzocht wordt.

Tekstdrager

Naast de twee tekstuele pijlers is er de laatste, materiële pijler. Het onderscheid tussen tekstcollectie enerzijds en tekstdrager anderzijds maak ik in navolging van Brinkman

⁸⁷ Bij de eerste toepassing van deze terminologie volgt nadere toelichting; zie hoofdstuk 3.

⁸⁸ Vgl. Busby 2002, 367 voor een algemene beschouwing op deze stelling (en veel Oudfranse voorbeelden op de pagina's erna), Westphal 1993, 60-103, voor een Duits voorbeeld van verandering in genre door plaatsing in verschillende tekstcollecties, en Besamusca 2012 voor een specifiek Middelnederlands voorbeeld (*Vergi*).

⁸⁹ Vgl. bijv. Van Oostrom 2013, 375-376.

heel expliciet.⁹⁰ Dat dat geen louter theoretisch onderscheid is, blijkt uit de tekstcollectie die besproken wordt in hoofdstuk 4: (nagenoeg) dezelfde collectie is overgeleverd in twee verschillende tekstdragers. Dat ik die in één hoofdstuk behandel, is vooral ingegeven door pragmatische overwegingen (er zouden anders twee bijna identieke hoofdstukken ontstaan), maar ook vanuit de meer principiële overtuiging dat de tekstcollectie waarin een tekst is overgeleverd meer impact heeft op de receptie dan de ‘vermaterialisering’ van die collectie in de vorm van een codex: codicologisch onderzoek is vaak op zoek naar de wordingsgeschiedenis van de codex en hoewel die zonder meer belangrijk is, is dat niet het belangrijkste spoor in dit proefschrift. Hier gaat het om de receptie van de tekst via een bepaalde, namelijk: de huidige tekstdrager; ik breng daarom, vaak op basis van eerder onderzoek, de (huidige) eigenschappen van de codex in kaart in de paragrafen over de tekstdrager. Daar waar mogelijk analyseer ik bovendien de bezittersgeschiedenis (provenance), om het algemene ‘de lezer’ nader te kunnen specificeren. Deze provenance wordt vooral uitvoerig besproken wanneer daar op basis van zichtbare aspecten in de tekstdrager aanleiding toe is, omdat ze de receptie door latere lezers hebben kunnen beïnvloeden.

1.3.3 De derde golf: tertiair publiek

In de derde receptiegolf worden de teksten van Augustijnken gelezen door wetenschappers, die zich er niet door willen laten stichten of vermaken, maar door middel van de teksten onderzoek doen naar iets – van dichtvormen in de veertiende eeuw tot taalgebruik van sprooksprekers, en wat dies meer zij. In het hoofdstuk over deze derde golf draait het om deze deelonderzoeksvraag:

Met welk doel en in welk licht zijn de teksten van Augustijnken bestudeerd en besproken in medioneerlandistiek onderzoek?

Het gaat mij dus niet zozeer om wat literatuurhistorici zeggen, om het betoog dat ze houden of de informatie die ze geven (dat is tegen de tijd dat we bij het betreffende hoofdstuk aankomen ook allemaal al eens aan de orde geweest), maar om de vraag wat ze met Augustijnken en zijn teksten doen en waarvoor en in welk perspectief ze zijn oeuvre gebruiken: een meta-analyse van de medioneerlandistische omgang met Augustijnken.

Bij het in deze paragraaf besproken model heb ik vermeldingen van of verbindingen met de in de voorgaande paragraaf besproken receptietheoretici achterwege gelaten. Hoewel een expliciete beschouwing daarvan meer ruimte behoeft dan ik hier neem, geef ik ter afsluiting van deze paragraaf een korte aanzet: deze hele studie is receptiegericht en

⁹⁰ Brinkman 2000, 23-24.

daarmee schatplichtig aan het werk van Jauss. In het deel over de primaire receptie en in het deel over de tertiaire receptie spelen de historische lezers een rol, de lezers op Links eerste niveau. Die historische lezer speelt in de figuur over de aanwijsbare of veronderstelbare bezitters van de verzamelhandschriften ook een rol in het deel over de tweede receptiegolf, maar verder gaat het in dat deel toch vooral over Links tweede niveau, de veronderstelde of impliciete lezer. Ook Isers ideeën over de 'vrijheid' van de lezer om de 'lege plekken' in de tekst(en) die hem/haar aangeboden wordt (/worden) spelen bij het onderzoek van een verzamelhandschrift een rol, omdat die lege plekken mogelijk voor een deel worden gevuld door de heel specifieke context waarin de bewuste tekst wordt aangeboden, namelijk deze tekstcollectie gekopieerd op deze tekstdrager.

1.4 Corpus: het oeuvre van Augustijnken

Dit proefschrift brengt de receptiegeschiedenis van Augustijnkens oeuvre in beeld. Zoals zal blijken, zijn met dat onderzoek diverse rekeningboeken, negen verzamelhandschriften en een hele stapel vakpublicaties gemoeid. Maar uiteraard begint alles met de teksten van Augustijnken zelf. De inhoud en omvang van dat oeuvre zijn het onderwerp van deze paragraaf.⁹¹

De zeven teksten die onomstreden tot Augustijnkens oeuvre worden gerekend, introduceer ik in deze alinea kort, waarna ze in de rest van deze paragraaf uitgebreider besproken worden. Bovendien licht ik toe waarom andere teksten, die in het verleden ook al eens aan Augustijnken zijn toegeschreven, geen rol spelen in dit proefschrift. De zekere toeschrijvingen zijn gebaseerd op het voorkomen van zijn naam in (of bij) minstens een van de versies van de teksten. De teksten hebben gemeen dat ze allemaal rijmen en relatief kort zijn; de langste is de *Expositie op de proloog van het Johannesevangelie* met iets meer dan duizend verzen. Vijf van de teksten zijn door Dini Hogenelst opgenomen in haar sprokenrepertorium: *Vanden scepe*, *Vrouwenborch*, *Lijd den tijt*, *Van der rijcheit* en *Dryvoldicheit*.⁹² Dat de *Expositie* er niet in voorkomt, komt door de lengte van die tekst (Hogenelst beperkte zich tot teksten tot 700 verzen).⁹³ *Mich heeft een ridder* ten slotte ontbreekt ook in het repertorium, maar is wel weer een stuk korter.

⁹¹ Het is onvermijdelijk om in deze paragraaf af en toe eerdere ideeënvorming over teksten aan de orde te laten komen en daarmee een voorschot te nemen op de tertiaire receptie; ik heb dat tot een minimum beperkt, maar er is enige doublure met het hoofdstuk over die receptiegolf.

⁹² De *Dryvoldicheit* wordt in de vakgeschiedenis vaak, maar abusievelijk, aangehaald als *De Schepping*; zie ook 5.2.2 hieronder.

⁹³ Over de maximale lengte: Hogenelst 1997, I, 47.

	Minmale lengte (in verzen)	Maximale lengte (in verzen)
<i>Expositie</i>	926	1051
<i>Vanden scepe</i>	579	596
<i>Vrouwenborch</i>	178	186
<i>Lijd den tijt</i>	116	nvt
<i>Van der rijcheit</i>	84	nvt
<i>Dryvoldicheit</i>	152	262
<i>Mich heeft een ridder</i>	31	nvt
Tabel 1.1: Lengte van Augustijnkens teksten		

Augustijnkens tekst die in literatuurgeschiedenissen het meest genoemd wordt, is het allegorische *Vanden scepe*. In de proloog van deze tekst lezen we hoe de ik-verteller (die in een van de versies door een personage Augustijnken wordt genoemd) op een zomerse ochtend wandelt langs de Merwede, in een bootje stapt en stroomafwaarts op een scheepswerf bij een kasteel belandt. Daar ontmoet hij Vrouwe Genade, met wie hij vervolgens een allegorische dialoog in drie delen heeft. In het eerste deel van het gesprek legt Vrouwe Genade hem uit wat de onderdelen zijn van het schip dat hij op de werf ziet liggen. De mast van het schip heet bijvoorbeeld 'Volharding', de mastkorf 'Opmerkzaamheid' en de (anker)kabel 'Verbergen'. Het schip zelf heet 'Zekerheid' en de wind die weldra in het zeil ('Heer Goedgelaat') zal waaien heet 'Onverschrokkenheid'. De vrouw somt de delen op en legt bij elk deel uit waar dat deel voor staat en wat het doet. Daarna spreken Augustijnken en de vrouw over de staat van de wereld en over hen die het schip zullen bemensen. In het tweede deel van de dialoog blijken dat de gezellen van Vrouwe Eer te zijn, achtereenvolgens de vrouwen 'Bescheidenheid', 'Standvastigheid', 'Betamelijkheid', 'Volmaakte Trouw', 'Gerechtigheid', 'Matigheid' en 'Vrijgevigheid'. Nadat deze vrouwen, beweend door omstanders, op het schip zijn gegaan, blijft Vrouwe Eer achter, in een wereld die haar vijandig is. Zes van haar vijanden worden benoemd: heer Onverholten Jaloezie, bijvoorbeeld, en heer Gierigaard. Na dit derde deel van de dialoog stapt Augustijnken weer in zijn bootje, roeit hij terug naar waar hij vandaan kwam en duidt voor zowel het publiek in als buiten de tekst wat hij heeft beleefd. In de afsluiting van de tekst presenteert Augustijnken de tekst aan zijn publiek.

Een tekst die wel wat op *Van den scepe* lijkt, is de *Vrouwenborch*. Ook in deze tekst maakt Augustijnken als belevend ik een wandeling op een mooie dag en ook hier komt hij iets tegen dat hij in allegorische termen bespreekt. Dit keer is dat geen schip, maar een burcht. Een gesprekspartner ontbreekt in de *Vrouwenborch*, maar het tekstdeel tussen proloog en epiloog is ook hier in drie stukken op te delen. In het eerste deel beschrijft Augustijnken de burcht: hij ziet onder andere twee vensters, een pilaar, een grote zaal en een muur waaraan een harp hangt. De beschrijving wordt wonderlijker als verteld wordt dat de burcht een boom als fundament heeft. In het tweede deel stelt Augustijnken de bewoners van de burcht voor: heer Reinout, de burggraaf, met zijn vijf

heren. Elke heer heeft een duidelijke taak, die gekoppeld is aan een deel van de in het eerste deel beschreven burcht; heer 'Hoornaar' bijvoorbeeld woont in de toren en merkt bezoekers op, net als heer 'Cleerbesach' die bij de vensters woont. Ter afsluiting van dit tweede deel benadrukt Augustijnken de waarheid van het beschrevene door op te merken dat hij het allemaal zelf gezien heeft en door erop te wijzen dat zijn publiek de burcht ook wel kent. De voorstelling verandert vervolgens in een raadsel als Augustijnken zijn publiek vraagt waar ze de burcht eerder gezien hebben. In het derde deel van de tekst geeft Augustijnken zelf het antwoord; de burcht is het hoofd van de vrouw, de omgeving haar lichaam en de bewoners haar hart en zintuigen. In de epiloog wendt de auteur zich tot zijn publiek: men neme een voorbeeld aan een vrouw die de in deze tekst genoemde kwaliteiten bezit. Net als *Van den scepe* wordt de *Vrouwenborch* in de afsluitende verzen aangeboden aan het publiek.

Hoewel *Van den scepe* de 'favoriete' Augustijnkentekst van literatuurgeschiedschrijvers lijkt te zijn geweest, is het niet de Augustijnkentekst waarover de meeste polemiek is gevoerd. Die eer valt zijn kortste tekst te beurt. Zoals in het hoofdstuk over het Haags Liederhandschrift zal worden besproken, is er veelvuldig gediscussieerd over onder andere de titel en omvang van de tekst, waarnaar zowel met *Het sin lude, die mich vragen* als met *Mich heeft een ridder, die waldoen haet* wordt verwezen. Die dubbele benaming vloeit voort uit een situatie die in het hoofdstuk over het Haags Liederhandschrift uitgebreid aan de orde zal komen, namelijk dat het niet duidelijk is waar de tekst van Augustijnken begint. Die onduidelijkheid wordt veroorzaakt door het ontbreken van een opschrift of markering anderszins waar de tekst begint. Na een witregel volgt een kwatrijn (met paragraafteken in de marge), waarna (zonder witregel) drie strofen van negen verzen volgen (elk gemarkeerd met eenzelfde paragraafteken). Onder de derde strofe staat 'Augustin', waarna, na een witregel, de volgende tekst begint. Dat de drie strofen (waarvan de eerste begint met 'Mich heeft een ridder') van Augustijnken zijn, lijkt dus wel duidelijk, maar of de verzen ervoor erbij horen, is dat niet.⁹⁴

Meer nog dan over het al dan niet tot Augustijnkens tekst behorende kwatrijn polemiseerde men over de interpretatie van de drie strofen erna. Op het eerste gezicht gelezen gaan die over een alom gehate ridder die een hekel heeft aan goede daden. De discussie daarover werd geopend door W.J.M.A. Asselbergs, die, de tekst psychologiserend lezend, betoogde dat de ridder een personificatie van de duivel is.⁹⁵ C.F.P. Stutterheim verwierp die interpretatie en stelde dat het een humoristische tekst is, die gebruik maakt van enjambement: door steeds het begin van een even vers te

⁹⁴ De tekst wordt besproken in hoofdstuk drie; een afbeelding van het bewuste folio is te vinden in bijlage 5.

⁹⁵ Asselbergs 1957.

koppelen aan het voorgaande oneven vers, ontstaat een omgekeerde betekenis.⁹⁶ Ter illustratie een afschrift van de eerste twee verzen, links diplomatisch en rechts met interpunctie die de lezing van Stutterheim ondersteunt:

Mich heeft een ridder die waldoen haet
Tot geenre tyt hy es gemint (1-2)

Mich heeft een ridder die waldoen haet
Tot geenre tyt. Hy es gemint. (1-2)

Klaas Heeroma verwierp vervolgens de interpretatie van Stutterheim: hij zag te veel syntactische problemen en belangrijker nog, het kwatrijn dat voorafgaat aan *Mich heeft een ridder* interpreteerde hij als een toonzettend kwatrijn in de geest van de hem zo bekende Jan Moritoen.⁹⁷ Een dergelijk kwatrijn, dat zich zelfstandig lastig laat interpreteren, geeft alvast de sfeer of zelfs de interpretatiesleutel voor de tekst die er op volgt. Omdat *Het sin lude die mich vragen* een pessimistisch kwatrijn is, kan *Mich heeft een ridder* geen vrolijke tekst zijn.⁹⁸

Augustijnkens vierde tekst, *Lijd den tijt*, is een sproke van zeven strofen. De eerste is een inleidend kwatrijn, waarin een vrouw aangeeft dat een man die een eervol leven nastreeft zich aan vijf punten heeft te houden.⁹⁹ Die vijf punten worden vervolgens in vijf strofen uitgelegd: de beheersing zijn lijden niet hardop te beklagen (5-26), verdraagzaamheid en het vermogen om niet alles te willen wreken (27-46), trouw en betrouwbaarheid (47-59), angst en vrees voor Gods gerechtigheid (60-84) en volharding bij tegenspoed (85-104). In de epiloog (105-116) richt Augustijnken zich tot zijn publiek met de oproep zich aan deze vijf punten te houden, opdat de wereld er beter uit zal zien dan nu het geval is.

De vijfde tekst van Augustijnken is een korte sproke, in het handschrift-Van Hulthem gekopieerd onder het opschrift 'Vander rijcheit ende vander doot'. In deze tekst beklagt Augustijnken zich over het belang dat mensen hechten aan aardse bezittingen en de mate waarin 'ghiericheit ende valsch venijn' (5) hoop, trouw en naastenliefde kwaad berokkenen. Te veel mensen lijken slechts gericht op het verwerven van rijkdom, terwijl iedereen vergeet dat niemand de dood zal ontspringen. De mens weet niet waar, wanneer en hoe hij zal sterven, noch weet hij waar hij terecht zal komen, maar dát de mens zal overlijden en zich tegenover zijn Schepper moet verantwoorden, zonder

⁹⁶ Stutterheim 1967. Stutterheim kwam het procedé op het spoor via tekst 102 in het handschrift-Van Hulthem, *Ene boerde*, dat op dezelfde manier is opgebouwd (en waarvan vanwege het opschrift de grappigheid niet ter discussie staat). Vgl. ook Stutterheim 1969 en Stutterheim 1980.

⁹⁷ Heeroma 1968.

⁹⁸ Fons van Buuren (1984) nam later wel de stelling in de tekst grappig te vinden, met als belangrijkste argument dat de syntactische problemen van Heeroma wel waar kunnen zijn, maar dat de geest van de tekst zich niet in dergelijke regels laat vangen. Zie voorts hieronder, par. 3.3.1. Vgl. recent ook Van Anrooij 2014.

⁹⁹ Vanwege deze strekking noemde Van Vloten in zijn editio princeps de tekst *Vijf punten van eeren* (Van Vloten 1866); deze titel werd, hoewel met wat reserves ('Het [gedicht], 'dat men *Vijf punten van eeren* zou kunnen noemen') overgenomen door Te Winkel (1922, 105) en bleef zo lange tijd in gebruik.

daarbij profijt te hebben van aardse bezittingen, dat is helder. *Van der rijcheit* sluit af met een vierregelige epiloog, die duidelijk niet van Augustijnken zelf is:

Dit heeft ghemaect I constenare fijn.
Hi es comen vanden liue ter doot
Gheheten was hi Augustijn,
God bringhe die ziele wt alre noet (81-84)

De zesde Augustijnkentang tekst slaat een brug tussen Augustijnkens sproken en zijn hieronder te bespreken exegetische traktaat. De tekst staat in het vak bekend als *De Schepping*, maar kan beter *Dryvoldicheit* genoemd worden.¹⁰⁰ De tekst is een aaneenschakeling van diverse rijtjes die samen zicht geven op een groot deel van de schepping. Het belangrijkste rijtje is het trio Heilige Geest, Vader en Zoon; die driedigheid vinden we in de eerste mens in het trio lichaam, ziel en geest terug, en vervolgens in alle mensen (en dus bijvoorbeeld ook in Maria, die vrouw, maagd en weduwe was). Naast drietallen zijn er zeventallen: zeven getijden, zeven dagen, zeven sacramenten, zeven hemelen, zeven sferen, zeven planeten et cetera. Een belangrijke plaats ruimt Augustijnken in voor de zeven wereldlijke gezagdragers (keizer, koning, enzovoorts) en zeven kerkelijke gezagdragers (paus, kardinaal, enzovoorts), die vervolgens samen worden gebracht om met elkaar het geloof te verlichten. Daarna volgen nog de zeven hoofdzonden, en een markante beschrijving van het menselijk gezicht aan de hand van zeven 'conduten': twee ogen, twee oren, twee neusgaten en één mond, want 'hadde ons God .II. monde gegeven, die een waer te spreken, dander logen, soe hadde ons God selve bedrogen' (292-294). Augustijnken sluit de tekst af met de oproep blij te zijn wanneer het tegenzit, en lijdzaam te zijn als het meezit.

Met de laatste te bespreken tekst van Augustijnken opende mijn inleiding: de *Expositie op de proloog van het Johannesevangelie*. De *Expositie* is Augustijnkens langste, meest overgeleverde en moeilijkste tekst, waarin hij de eerste veertien verzen van het laatste evangelie citeert, vertaalt en duidt. In die duiding wordt beknopt en passant de hiërarchie in de schepping uitgelegd en krijgen allerlei theologische begrippen en rijtjes een plaats. Het resultaat is een kort bijbelexegetisch traktaat, waarin de lezer (onder heel veel meer) verneemt hoe Lucifer ten val is gekomen, uit welke factoren de Drievuldigheid en de mens bestaan (volgens de Bijbel en Aristoteles), welke vijf talenten of kenvermogens de engelen hebben, hoe de hemel, het firmament, de sterren en de planeten zich bewegen, waarom het Woord waar Johannes naar verwijst geen mensentaal is – en dan is de tekst nog niet op een kwart. Fascinerend zijn die plaatsen waar Augustijnken de twijfel aan de grenzen van zijn kennis benoemt (uit oprechte nederigheid, of om hetgeen waaraan hij niet twijfelt met meer autoriteit over te laten

¹⁰⁰ Vgl. 5.2.2 hierna.

komen?) en de passages waar hij retorische trucs toepast (om zijn gehoor door de lange voordracht van een tekst met een grote informatiedichtheid heen te loodsen).

In aanvulling op deze zeven, zonder veel discussie aan Augustijnken toegeschreven teksten zijn er nog wat teksten waarvan zijn auteurschap discutabel is. Dat zijn de alleen in het Duits overgeleverde *Herzog von Braunschweig*, de in het Marshallhandschrift gekopieerde *Die X plaghen ende die X ghebode* en twee groepjes teksten die in handschriften staan waarin ook onomstreden teksten van Augustijnken voorkomen. Ik leg hier uit waarom deze teksten in dit proefschrift buiten beschouwing blijven.

In de epiloog van de *Herzog* noemt de auteur zichzelf Augustin: 'Dyß hait gedicht Augustyn overmytz dez konings bede'.¹⁰¹ In de eerste uitgave van het *Verfasserlexikon* worden *Herzog* en Augustin besproken, maar op geen enkel moment geassocieerd met Middelnederlands of 'onze' Augustijnken. In de heruitgave gebeurt dat wel: 'Die Vermutung, daß wir es hier mit dem ndl. Hofdichter Augustijnken van Dordt (2. Hälfte 14. Jh.) zu tun haben [...], läßt sich vom Gedicht selbst her nicht bestätigen'.¹⁰² Niet bevestigen wellicht, maar het wordt te berde gebracht, en wel op autoriteit van Hans Fischer. In zijn *Studien zur deutschen Märendichtung* vroeg hij zich af 'ob wir in [de Augustijn die zichzelf noemt in de epiloog van de *Herzog*] den hochdeutschen Bearbeiter zu sehen haben oder den Dichter des mittelniederländischen Originals, auf das Wortschatz und Reime deuten'.¹⁰³ Ware dat tweede het geval, dan achtte Fischer het waarschijnlijk dat de schrijver van het origineel van de *Herzog* dezelfde is als 'Augustijn van Dordrecht, einen niederländischen Spruchsprecher und Hofdichter', maar uitsluitel daarover 'muß einer genaueren Untersuchung vorbehalten bleiben'.¹⁰⁴

Dat vervolgonderzoek kwam er van Thomas Klein.¹⁰⁵ Hij stelde dat de tekst inderdaad vermoedelijk een Middelnederlands origineel had (veel rijmwoorden en -klanken wijzen in die richting), maar ook dat er andere Hoogduitse teksten zijn waarbij het Middelnederlands residu veel sterker aanwezig is; de *Herzog* is misschien wel door een 'Middelnederlander' geschreven, maar wel anticiperend op een Duitse receptie, en/of receptie door een opdrachtgever die "selbst niederländischsprachig war oder hinreichend niederländisch verstanden haben muß. Dies ist nur für ganz wenige Könige des späteren Mittelalters sicher oder hinreichend sicher."¹⁰⁶ Eenzelfde redenering ex nihilo bracht Klein bij de identificatie van Augustijnken als auteur van deze tekst: als de tekst Middelnederlandse wortels heeft, dan wordt 'der Blick gerade zu zwangsläufig auf Augustijnken van Dordt gelenkt, den einzigen Autor dieses Namens, den wir aus der

¹⁰¹ De tekst is overgeleverd in het (online op de site van de bibliotheek volledig beschikbare) handschrift Heidelberg Hs. 1012. Ik citeer via de editie die Vera Westra van de tekst maakte in het kader van haar bachelorscriptie (Westra 2013).

¹⁰² Leclercq 1978, 530.

¹⁰³ Fischer 1968, 190-191.

¹⁰⁴ Fischer 1968, 191, met verwijzingen naar tekstedities in Blommaert 1851 en Kossmann 1940.

¹⁰⁵ Klein 1997.

¹⁰⁶ Klein 1997, 81.

niederländischen Literaturgeschichte des 13./14. Jh.s kennen'.¹⁰⁷ Dat kan volgens Klein 'schwerlich ein Zufall sein'.¹⁰⁸

Kleins argumenten om een Middelnederlandse brontekst te vermoeden zijn overtuigend, maar zijn redenen om daar dan meteen Augustijnken aan te koppelen vind ik minder sterk. De toevalligheid dat er twee auteurs zijn met (min of meer) dezelfde naam is wellicht groot, maar niet onoverkomelijk; er zijn ook meerdere schrijvende Willems en Jannen, en hoewel de naam Augustijnken (althans in onze moderne ogen) minder vaak voorkomt, is een gelijke naam geen argument om aan te nemen dat daarachter dezelfde persoon schuilgaat. Een tweede tegenwerping is dat de tekst niet past bij het hierboven besproken oeuvre van Augustijnken, zowel qua lengte als qua inhoud; dat is op zichzelf geen dwingend argument (ook de teksten die probleemloos tot het oeuvre gerekend worden, verschillen, en anderzijds zijn er heel diverse oeuvres van auteurs bekend), maar wel heel opvallend. Ten derde is Kleins beroep op de vermeend 'Duitse' rijmparen in de *Expositie* zwak. Hij gebruikt die rijmparen om aan te tonen dat Augustijnken vaker 'Duitsig' schreef, wat zijn auteurschap van de 'Duitsige' Middelnederlandse brontekst van de *Herzog* aannemelijk moet maken. Echter, van de zeventien rijmparen die Klein aanhaalt, zijn er negen instabiel overgeleverd. Met andere woorden, de versie die Klein gebruikte (dat is die in het Lucidariushandsschrift) moge er Duits uitzien, de parallellevering doet dat in mindere mate. Omdat het niet achterhaalbaar is welke versie het meest het stempel van Augustijnken draagt en de steekproef van Klein is gedecimeerd, is de argumentatiewaarde ervan gering. Op de vierde plaats, ten slotte, is er nog de relatie tussen de *Herzog* en de *Roman van Limborch*. Klein veronderstelde dat de *Herzog* een bewerking van een deel van de *Limborch* is, maar Remco Sleiderink sloot in reactie daarop met kracht van argumenten niet uit dat er sprake is van een omgekeerde afhankelijkheidsrelatie.¹⁰⁹ Klein identificeerde Jan de Blinde (1296-1346) of Karel IV (1316-1378) als de opdrachtgever van de *Herzog*, waarbij vooral de tweede contemporain aan Augustijnken is (zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien). Volgen we echter Sleiderinks afhankelijksvoorstel (en ik ben geneigd dat te doen), dan zou de opdrachtgever voor de *Limborch* al eerder gezocht moeten worden en bijvoorbeeld Hendrik VII kunnen zijn, koning van het Duitse Rijk tussen 1308 en 1312. Als deze Hendrik inderdaad opdracht gaf de *Herzog* te maken, dan is de kans dat hij gedicht werd door Augustijnken, een halve eeuw later pas gedocumenteerd als literator, te klein om realistisch te zijn.

De tweede tekst die aan Augustijnken is toegeschreven, zonder dat zijn naam er in staat, is *Dit sijn die X plaghen ende die X ghebode*. Deze attributie komt van Geert Warnar. In zijn artikel uit 2005 over Augustijnken en de Duitse Orde speelde deze tekst een

¹⁰⁷ Klein 1997, 82.

¹⁰⁸ Klein 1997, 106.

¹⁰⁹ Sleiderink 2003, 189, n. 54.

terugkerende rol. De toeschrijving aan Augustijnken is gebaseerd op drie observaties: op basis van rijmresten is het denkbaar dat de Middelnederlandse tekst vertaald is uit het Duits, een Duitse versie was ‘alleen onvolledig overgeleverd in een handschrift waarvan tot aan de Tweede Wereldoorlog 82 bladen bewaard werden in de Stads- en Universiteitsbibliotheek te Königsberg’ en Augustijnken is in de veertiende eeuw in Königsberg geweest. Warnar gaf zijn toeschrijving in vragende vorm: ‘Heeft [Augustijnken] toen de Duitse versie horen voorlezen of onder ogen gekregen en was hij degene die de tekst in vernederlandste versie in de Lage Landen bekend gemaakt heeft?’¹¹⁰ De vraag is even suggestief als onbeantwoordbaar, maar de suggestie lijkt me te weinig dwingend om over te nemen.¹¹¹

Ten derde zijn er teksten aan Augustijnken toegeschreven, omdat ze in handschriften zijn overgeleverd met teksten waarvan de toeschrijving aan hem onomstreden is. Het gaat dan met name om teksten in het Lucidariushandschrift en in het Haags Liederenhandschrift. De toeschrijving aan Augustijnken van de teksten in het Lucidariushandschrift begon bij Jonckbloet, die stelde dat het hem ‘ontegenzeggelijk voor [kwam]’ dat de vier teksten die in het Lucidariushandschriften rondom de teksten van Augustijnken staan ‘ook aan hem zijn toe te schrijven, al vindt men er zijn naam niet in vermeld, daar zij kennelijk dezelfde manier, dezelfde wijze van zeggen en voorstellen verraden’.¹¹² Die teksten zijn dan:

eene reeks van zedelessen, in den trant van 't Boek van Seden, en waarin de schrijver zich als een scholier van Boendale doet kennen, van wien hij zelfs enige regels ontleent (vs. 563); 'het gedicht "Van ses vaerwen" [dat] al moralizerende de kleuren der ridderlijke blazoenen in verband [brengt] met de verschillende tijdperken des menschelijken levens'; 'de "Expositie van den viere vingheren ende den dume" [dat] eene mystisch-allegorische bespiegeling over de vingers [is]'; en tenslotte 'het volgende korte stukje "Van velen abusen der werelt" [dat] bevat eene heekeling der verdorven zeden, alleen opvallend door het kunststukje, dat tweemaal de letters van het alphabeth in hare gewone volgorde doet voorkomen in het begin der verzen. (Jonckbloet 1855, 400-402)

Deze aannames van Jonckbloet kregen in het proefschrift van Hogenelst nieuwe aandacht. Zij was niet door zijn hypothese overtuigd en somde een aantal bedenkingen op. De eerste en belangrijkste is dat het genoemde *Van velen abusen* niet tussen de Augustijnkenteksten staat in het Lucidariushandschrift, maar volgt op *Dit is van her Hugen*. De tekst over Huge is van Hein van Aken en dus niet anoniem of van Augustijnken, wat de gedachte ondermijnt dat de samensteller van de tekstcollectie een

¹¹⁰ Warnar 2005, 118-119. Vgl. ook Ermens 2015, 195, die deze hypothese ‘zeker plausibel’ noemt, indien ‘[Augustijnken] uit Brabant blijkt te komen.’

¹¹¹ Merk op dat ook Van Oostrom 2013, die wel andere discutabele toeschrijvingen overnam (vgl. hieronder), deze suggestie niet overneemt.

¹¹² Jonckbloet 1855, 398.

(onafgebroken) set teksten van één auteur in het handschrift wilde plaatsen. In de woorden van Hogenelst: ‘wanneer binnen een reeks aan één auteur toegeschreven teksten ook een stuk van een andere auteur voorkomt, is niet vol te houden dat alle anonieme teksten binnen de reeks alleen maar van die ene auteur kunnen zijn’.¹¹³ Zij merkte op dat dit Augustijnkens auteurschap van *Van velen abusen* nog niet onmogelijk, maar wel een stuk minder waarschijnlijk maakt dan Jonckbloet het deed voorkomen.¹¹⁴ Als we Hogenelsts redenering volgen, valt *Van der abusen* tot nader order inderdaad af als Augustijnkentekst. Er blijven dan voor haar nog drie teksten in het Lucidariushandschrift over die anoniem zijn en in aanmerking komen voor Augustijnkens auteurschap, maar die teksten (de zedelessen, het gedicht over de zes kleuren en de expositie over de vier vingers) komen in het repertorium niet terug als teksten van Augustijnken; blijkbaar sloot Hogenelst het auteurschap van Augustijnken niet uit, maar vond ze het ook niet overtuigend genoeg om aan te nemen.¹¹⁵

De volgende die aandacht besteedt aan de toeschrijving van de teksten in het Lucidariushandschrift is Frits van Oostrom.¹¹⁶ Na een bespreking van de onomstreden teksten merkt hij op: ‘Ten slotte kent Augustijnkens oeuvre nog een tweetal toeschrijvingen die niet vaststaan maar wel plausibel zijn. Het zijn een gedicht dat heraldische kleuren laat corresponderen met de levensstijlperken van de mens en de bijbehorende deugden, en [...] een expositie over onze vier vingers en de duim’.¹¹⁷ De zedelessen zijn bij Van Oostrom niet meer in beeld, maar de mogelijkheid dat Augustijnken de auteur is van *Dit is van VI vaerwen* en *Dit is en expositie vanden viere vingheren ende vanden dume* is ‘plausibel’. Van Oostrom geeft hier geen expliciete argumentatie voor, maar stelt wel: ‘In de preekachtige opzet herkennen we Augustijnken’.¹¹⁸ Impliciet gebruikt hij dus een gelijke structuur van de teksten met en zonder zekere toeschrijving als reden om de teksten zonder zekere toeschrijving met de auteur in verband te brengen; op de observatie dat de structuren gelijk zijn, is weinig af te dingen, maar als doorslaggevend argument is het te beperkt.

Ook in het Haags Liederhandschrift hebben filologen teksten gevonden, die zij aan Augustijnken toeschreven. Dat begon bij W.J.A. Jonckbloet, die zich in zijn

¹¹³ Vgl. Hogenelst 1997, 1, 98.

¹¹⁴ Hogenelst (1997, 1, 98) stelt zelfs dat ‘argumenten om aan te nemen dat [deze tekst] uit Augustijnkens pen gevloeid is’ ontbreken. Dat lijkt me een hypercorrectie; Jonckbloets suggestie dat de teksten in dezelfde stijl geschreven zijn, is bijvoorbeeld, hoe subjectief en (vooralsnog?) ontoetsbaar ook, wel degelijk een argument om gedeeld auteurschap te veronderstellen (zoals ook Hogenelst later lijkt te impliceren – zie hieronder).

¹¹⁵ Op de zedelessen komt ze, met verwijzing naar Berendrecht 1994, nog wel terug: Hogenelst 1997, I, 98-99; het lijkt alsof Hogenelst daar stelde dat Augustijnken weliswaar de auteur niet was, maar wel de samensteller van de excerpten kan zijn geweest. Expliciet is ze daar echter niet over.

¹¹⁶ Warnar 2005 heeft ook een paragraaf ‘Augustijnken en zijn oeuvre’, maar stelt geen vragen bij de omvang ervan. Wel zweeft in het artikel de suggestie dat *Van X plaghen* van de hand van Augustijnken is; zie hierboven.

¹¹⁷ Van Oostrom 2013, 294.

¹¹⁸ Van Oostrom 2013, 294.

Geschiedenis der Middelnederlandsche dichtkunst niet alleen uitspraak over de overige teksten in het Lucidariushandschrift, maar ook een aantal teksten in het Haags Liederhandschrift toevoegde aan het oeuvre van Augustijnken. Jonckbloet constateerde dat, voorafgaand aan de naamsvermelding 'Augustin' op f. 15vb, drie teksten staan, 'bijna zonder afscheiding', en dus toe te schrijven aan dezelfde auteur: 'uit die aaneenschakeling meenen wij veilig het besluit op te mogen maken, dat wij hier drie overblijfsels van de gedichten van onzen spreker bijeen hebben'.¹¹⁹ Het gaat dan om het hierboven al besproken *Mich heeft een ridder die waldoen haet*, de vier verzen daarboven ('Het sin lude die mich vragen...') en het strofische gedicht daar weer boven, *Vanden zomer und vanden winter*. Dat laatste gedicht rekende Jonckbloet zelfs 'misschien onder het beste dat hij geschreven heeft'.¹²⁰

De volgende toevoeging kwam van D. Buddingh. In 1859 wees hij zonder reserves de 102^e tekst van het Haags Liederhandschrift (zonder opschrift, incipit: 'Wenscenborch dat gi mi gheve') aan als een tekst van Augustijnken, en nadrukkelijker nog de 42^e, *Ein jammerliche clage*.¹²¹ Deze laatste tekst las Buddingh 'als eene klaagzang op den dood van graaf Willem IV, die in 1345 tegen de Friesen in de nabijheid van Stavoren sneuvelde'.¹²² Deze tekst schreef Buddingh aan Augustijnken toe, omdat hij 'in zijnen gewonen allegorischen dichttrant vervat' is en 'geheel in den trant van de bovenvermelde dichtstukken' van Augustijnken 'een kasteel [presenteert], waarop vele vrouwen te zamen zijn', dat vervolgens door Augustijnken bezocht wordt.¹²³ Buddingh achtte de relatie tussen Augustijnken, *Ein jammerliche clage* en Willem IV zelfs zo sterk, dat hij de auteur voorstelde als de 'hofkapellaan, of spreker' van de graaf.¹²⁴ Met minder aandacht voor de historische inkadering en met iets meer reserves bovendien, voegde J. van Vloten nog een tekst toe aan het lijstje Augustijnkenteksten in het Haags Liederhandschrift, namelijk de (opschriftloze) tekst die in het handschrift volgt op *Van den scepe* en *Dits van der vrouwen borch*, met incipit 'In eenen meye quam ich gegaen'. Van Vloten stelde dat deze tekst, net als de voorgaande in zijn editie (*Lijd den tijt*), 'mede, naar 't schijnt, van Augustijnken' is, maar argumenten voor die toeschrijving ontbreken.¹²⁵ Anders dan bij de teksten in het Lucidariushandschrift hebben de toeschrijvingen op basis van overlevering in het Haags Liederhandschrift geen voet aan de grond gekregen in het vak.¹²⁶

¹¹⁹ Jonckbloet 1855, 402-403.

¹²⁰ Jonckbloet 1855, 403.

¹²¹ Buddingh 1859, 3. Vgl. ook Buddingh 1843.

¹²² Buddingh 1859, 3.

¹²³ Buddingh 1859, 3, 6.

¹²⁴ Buddingh 1859, 29. Merk op dat *Ein jammerliche clage* intussen vrij onomstreden aan Pieter van Breda wordt toegeschreven; Sleiderink 1998, 26-31, en Tigelaar 2003, 158-160.

¹²⁵ Van Vloten 1866, 394, n. 2.

¹²⁶ Alleen Petit 1888, 156, item 598, refereerde aan de toeschrijving, maar gezien de (bibliografische) aard van zijn werk betekent dat geenszins dat hij deze onderschreef.

Wat deze toeschrijvingen gemeen hebben, is dat ze ontstaan zijn vanwege de handschriftelijke overlevering, waarin de teksten in de buurt van teksten van Augustijnken verschijnen. Met die feitelijke observatie als startpunt hebben diverse onderzoekers op basis van veel minder feitelijke argumenten betoogd dat ze ‘dus’ ook van Augustijnken waren. Doorslaggevende argumenten voor die toeschrijving ontbreken; de naam van Augustijnken komt bijvoorbeeld niet voor in tekst en paratekst. De teksten zijn bovendien te kort voor een gedegen (statistisch-)stilistische analyse. Hoewel de onwaarheid van de toeschrijvingen ook niet is aan te tonen (er staat geen andere auteursnaam bij, als dat al een argument zou zijn), zijn de tentatieve suggesties van Jonckbloet, Van Oostrom en anderen niet overtuigend genoeg om de teksten als onderdeel van Augustijnkens oeuvre te beschouwen. Daarmee verdwijnen ze overigens niet uit beeld in dit proefschrift, want ze maken deel uit van de tekstverzamelingen waarin teksten van Augustijnken voorkomen.

1.5 Vooruitblik

Dit boek draait in de eerste plaats om de vraag die ik in de openingsparagraaf stelde: wat is de receptiegeschiedenis van Augustijnkens oeuvre? Die vraag wordt in deze studie besproken aan de hand van het hiervoor gepresenteerde analysemodel, gebouwd op de drie receptiegolven. Die receptiegolven vormen de ruggengraat van dit proefschrift. Na deze inleiding bestaat dat uit drie delen, voor elke golf één. In het deel over de primaire receptie, dat bestaat uit één hoofdstuk, bespreek ik eerst het feitelijke primaire publiek en dan het geïntendeerde primaire publiek. Binnen het deel over de secundaire receptie krijgt elke tekstverzameling een hoofdstuk. De hoofdstukken in dit tweede deel zijn zoveel mogelijk geordend naar de mate van zekerheid waarmee iets te zeggen is over een of meer middeleeuwse bezitters van de verzamelhandschriften met tekst(en) van Augustijnken: het Haags Liederhandschrift, met daarin een heel vroege bezittersnotitie, opent het tweede deel, en het Egmondse fragment, waarover we nauwelijks iets weten, vormt de afsluiting. Het derde deel, over de tertiaire receptie, bestaat wederom uit één hoofdstuk. Dat hoofdstuk is opgebouwd naar typen publicaties: Augustijnken en zijn werk in edities, in literatuurgeschiedenissen en in andere soorten studies. Binnen elk van deze onderdelen in het derde deel is de lijn chronologisch. Het derde deel wordt afgesloten met een epiloog waarin ik reflecteer op dit proefschrift als deel van de tertiaire receptie.

	Receptiegolf	Data, methode en vragen	Hoofdst.
1	In de eerste receptiegolf is de band tussen auteur, tekst en publiek direct en geïntendeerd: het is de bedoeling van de auteur dat een concreet persoon zijn of haar tekst leest, omdat die lezer hem of haar daar opdracht toe heeft gegeven of omdat hij of zij anderszins vermoedt dat de lezer hem daarvoor zal waarderen of belonen.	Archieven (wanneer was Augustijnken waar, wat deed hij en met wie?), Augustijnkens zeven teksten (is het mogelijk een geïntendeerd publiek uit zijn teksten af te leiden?).	2
2	In de tweede receptiegolf eigent de lezer zich de tekst toe voor eigen gebruik. De tekst (of delen daarvan) zijn nog steeds relevant voor een publiek, maar (a) waarom dat zo, (b) welk publiek, (c) de tekst en (d) de context/co-tekst waarin een tekst wordt gereciperd, kan anders zijn dan door de auteur geïntendeerd.	De meerteksthandschriften waarin Augustijnkens teksten zijn overgeleverd, zowel materieel als inhoudelijk (wat zijn de fysieke kenmerken van de tekstdragers en wat voor tekstcollecties bevatten zij?); de <i>variance</i> / tekstuele instabiliteit van (de verschillende versies van) Augustijnkens teksten (welke soorten variatie zijn er en wat doet de variatie met de betekenis van de tekst? Zijn er patronen zichtbaar?).	3-10
3	In de derde receptiegolf eigent de lezer zich de tekst toe door hem als culturele en/of historische informatiebron te gebruiken: het gaat niet meer óm, maar óver de tekst.	De geschiedenis van de bestudering van Augustijnken en zijn werk (wanneer, door wie en in welke context(en) werden Augustijnken en zijn werk bestudeerd, besproken, uitgegeven, etc.?).	11
Tabel 1.2: Receptiegolven: definities en data			

DEEL I: PRIMAIRE RECEPTIE

Hoofdstuk 2: Augustijnen primair

2.1 Het feitelijke publiek: Augustijnken in de rekeningen¹²⁷

In *Wereld in woorden* wijdt Frits van Oostrom acht pagina's aan Augustijnken. Werk en leven van de auteur komen aan de orde en hoewel (of misschien wel: omdat) 'de gaten in onze kennis omtrent Augustijnken vele malen substantiëler dan de feiten' zijn, veroorloofde Van Oostrom zich een aantal gewaagde hypotheses. Het volgende citaat bevat daar een voorbeeld van, retorisch vermomd als vraag:

De stadsrekeningen van Gent bevatten voor de jaren 1322-1330 betalingen aan ene *Augustine den cleric*, weldra kortweg aangeduid als *Augustijnken*, voor allerhande (over)schrijfarbeid. [...] Natuurlijk is niet bewezen dat het hier om dezelfde persoon gaat, en spelen de Gentse gegevens liefst dertig jaar eerder dan de Hollandse, maar gelijkkluidendheid bij zo'n uitzonderlijke naam geeft toch beslist te denken. Kan het zijn dat we hier Augustijnken tegenkomen in een eerdere fase van zijn leven? (Van Oostrom 2013, 297)

Augustijnkens aanwezigheid in de noordelijke Nederlanden is al meer dan een eeuw algemeen bekend in de medioneerlandistiek dankzij W.J.A. Jonckbloet.¹²⁸ Van Oostroms suggestie dat de grensganger Augustijnken van zuid naar noord trok, vindt zijn oorsprong in een artikel van Wim van Anrooij. Hij wees medioneerlandici in 1991 op het voorkomen van een Augustijnken in de Gentse stadsrekeningen, 'misschien wel meer dan honderd' keer.¹²⁹ Van Anrooij was stellig in zijn identificatie van de Gentse en de Hollandse Augustijnken; in zijn pogen medioneerlandici vaker historische bronnen te laten gebruiken was geen ruimte voor twijfel. *Wereld in woorden* laat zien dat de gelijkstelling van de Gentse en Hollandse Augustijnken geaccepteerd is in de medioneerlandistiek, ondanks tussentijds geuite twijfels van Dini Hogenelst.¹³⁰ Grondig onderzoek naar de Gentse Augustijnken is echter achterwege gebleven; Van Anrooij verwees maar naar één van de zes delen van de uitgave van de Gentse stadsrekeningen en drukte zich uit met een 'misschien' en ook Van Oostrom beperkte zich tot een suggestieve vraag. Voor wie uitspraken wil doen over het feitelijke primaire publiek van Augustijnken is het belangrijk te weten waar hij verkeerde, en dus om te weten of de Gentse en Hollandse Augustijnken dezelfde zijn. Die vraag staat centraal in het eerste deel van dit hoofdstuk. Hieronder volgt eerst een bespreking van de noordelijke rekeningen, vooral omdat de identificatie van de Augustijnken die daar voorkomt met de Augustijnken aan wie de zeven teksten zijn toegeschreven, onomstreden is. Tegen het kader van die 'zekere' identificatie bespreek ik daarna de Gentse Augustijnken.

¹²⁷ Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen als Bouwmeester 2014B; ik dank redacteuren en referenten van *Queeste* voor hun commentaar op dat stuk, net als uiteraard anderen die reageerden.

¹²⁸ Bijlage A ('Grafelijkheidsrekeningen van Holland', 595-617) en B ('Rekeningen der graven van Bloys', 617-652) bij Jonckbloet 1855.

¹²⁹ Van Anrooij 1991b, 100.

¹³⁰ Hogenelst 1997, I, 213, n. 8; ze noemt wel een aantal vindplaatsen meer dan Van Anrooij, waarover hieronder meer.

2.1.1 De Noordelijke Augustijnken

De eerste Hollandse verwijzing naar Augustijnken dateert van 1358.¹³¹ In het jaar dat Albrecht van Beieren de macht overneemt in Den Haag treedt Augustijnken er op 3 september op wanneer hij 'bi mijns heren bevelen [...] vor mijns heren tafel sprac'.¹³² In november spreekt hij 's avonds, na terugkomst van de vrouw van Albrecht vanuit 's Gravenzande, in Den Haag 'voer mire vrouwen ende miins heren tafel [...] bi mire vrouwen ende miins heren bevelen'.¹³³ In december treedt hij drie keer kort na elkaar op: op de 25^e in Den Haag (voor Albrecht en zijn vrouw), op de 27^e in Rijnsburg (voor Albrecht en zijn vrouw) en de 28^e weer in Den Haag (voor Albrechts vrouw).¹³⁴ Hij verdwijnt dan een tijdje uit Albrechts rekeningen. Pas op 16 december 1362 treedt hij weer voor hem op, in Antwerpen.¹³⁵ Dat is ook meteen zijn laatste geattesteerde optreden voor het Hollandse hof.

Nog vaker dan voor het Haagse hof werd Augustijnken gesignaleerd in het gevolg van de edelman Jan van Blois. Over zijn rol als culturele mecenas en over zijn plaats in de geschiedenis is (zeker in de medioneerlandistiek) nog maar weinig bekend. Vanwege de centrale plaats van Jan van Blois in wat bekend is over de receptie van Augustijnkens werk krijgt de edelman hier wat meer profiel.

Jan van Blois was zowel van vaders- als moederszijde van goede komaf.¹³⁶ Zijn grootvader was Jan II van Henegouwen, III van Avesnes, I van Beaumont (1288-1356), de broer van de Haags-Henegouwse graaf Willem III van Avesnes en Holland (1287-1337). Die Jan van Beaumont (zoals Jan van Blois' grootvader doorgaans wordt aangeduid) verwierf via apanage na de dood van zijn vader, en via aanvullende beleningen, aankopen en geschenken in de periode erna, een behoorlijk bezit, in grote lijnen overeenkomstig met de onteigende bezittingen van de moordenaars van Floris V, onder andere in Holland. Zijn enige erfgenaam was zijn dochter Johanna van Beaumont van Nesle van Chimay van Henegouwen van Soissons (geb. 1323), die in 1336 trouwde met Lodewijk I van Chatillon van Blois (geb. 1320), op zijn beurt neef van de Franse koning Philips VI. Lodewijk en Johanna kregen kinderen, maar overleden allebei vroeg: hij in 1346 in de Slag bij Crécy (waar overigens ook Jan van Beaumont meevocht), zij in 1350 (na hertrouwd te zijn geweest met Willem I van Namen) aan de pest. Jan van

¹³¹ Na publicatie van de 'uittreksels uit de ms. rekeningen der graven van Holland en van Bloys, berustende op het Rijks Archief te 's Hage' (Jonckbloet 1855, 593) zijn ze, voor wat betreft Augustijnken in ieder geval, voor het eerst uitgebreid beschreven door Te Winkel (1922, 103-104). De vindplaatsen die wel relevant zijn, maar bij Jonckbloet (doordat ze buiten de termijn vielen die hij excerpeerde) en dus Te Winkel ontbreken, zijn hieronder toegevoegd; zie voor literatuur de voetnoten.

¹³² Jonckbloet 1855, 598. Ik heb waar dat zonder interpretatieproblemen kon de Middelnederlandse citaten in deze bijdrage ten behoeve van de leesbaarheid aangepast aan moderne spellingsconventies (i/j, u/v).

¹³³ Jonckbloet 1855, 598.

¹³⁴ Jonckbloet 1855, 599.

¹³⁵ Jonckbloet 1855, 601.

¹³⁶ Deze alinea's zijn gebaseerd op de uitvoerige inleiding bij Schmidt-Ernsthausen 1982. Aanvullingen, correcties, alternatieven en nuances zijn ter plekke aangegeven.

Beaumont reageerde op het overlijden van zijn dochter en schoonzoon door al in 1353 een van zijn kleinkinderen aan te wijzen als zijn erfgenaam. Opvallend is dat dat niet de oudste kleinzoon Lodewijk II van Chatillon van Blois was, aangezien deze afstand deed van zijn erfdeel, ten gunste van zijn jongere broer; wellicht op aandringen van Jan van Beaumont. De tweede zoon van Lodewijk I en Johanna, Jan, werd zo, toen hun grootvader aan moederszijde in 1356 overleed, heer van (onder andere) Schoonhoven, Gouda, Noordwijk en Texel. In 1372 nam hij ook het (Franse) erfdeel van zijn overleden broer Lodewijk II over, waardoor hij (ook) Jan, graaf van Blois werd, en zijn al eerder verworven bezittingen het baljuwschap van Blois kwamen te heten.

Jan van Blois was een spil in de Hollandse politiek: hij was kleinzoon van Jan van Beaumont, een belangrijke vazal en neef van de graven van Holland, tevens heer van grote baljuwschappen in dat graafschap en na de dood van zijn broer zelf graaf van Blois. Dat was ondanks zijn jonge leeftijd; zijn geboortjaar wordt rond 1340/1342 geschat en hij was pas halverwege de tienerjaren toen hij zijn grootvaders bezittingen overnam. Jan werd ook al snel in het politieke spel betrokken. In november 1358 vroeg graaf Albrecht hem om militaire bijstand, maar Jan ging niet omdat hij 'door een verwonding aan zijn been niet in staat om te reizen' was. Zijn manschappen stonden Albrecht wel bij.¹³⁷ Ook in het voorjaar van 1359 ontdeed Jan directe betrokkenheid toen Albrecht Delft belegerde en onderwierp.¹³⁸ Ongeveer tegelijkertijd participeerde Jan al wel in bestuurlijke zaken, want in februari 1359 trad hij op als getuigend lid van de grafelijke raad. Tussen december 1359 en oktober 1360 stelde Albrecht Jan aan als stadhouder, toen hij zelf in Beieren was, en hernieuwde die aanstelling tussen juli 1363 en maart 1364. Tussentijds (eind december 1360) was Jan naar zijn broer Lodewijk II in het graafschap Blois geweest, en had hij in de winter van 1362-1363 voor het eerst deelgenomen aan een Pruisische kruistocht (waarover later meer). In zijn 'binnenlandse' politiek richtte hij zich in de loop van de jaren zestig steeds meer op het oostelijk deel van het taalgebied. In het najaar van 1366 stond hij hertog Wenceslas van Brabant bij in diens grensstrijd met hertog Eduard van Gelre. Na een nieuwe kruistocht tegen de heidense Litouwers in de winter van 1368-1369 trok hij in december 1371 opnieuw op campagne naar Gelre toen hertog Reinald III kinderloos overleed, waardoor de hertogtitel vacant kwam. Reinalds halfzussen Machteld en Maria streden erom, waarbij Jan partij koos voor Machteld, de oudste en derhalve gravin van Kleef (1324-1384). Hij

¹³⁷ De Boer, Marsilje & Van Gent 1997, 86, n. 152.

¹³⁸ Van der Kaaij-Huibers 1995, 92 en 106 suggereert dat Jan militaire activiteiten per definitie uitsluit; dat lijkt me gezien zijn latere kruistochten niet het geval. Naast de al genoemde fysieke malheur kunnen het ook de Hoekse en Kabeljauwse twisten zijn die bij het beleg van Delft een rol spelen. Het was immers de facto een bestraffing van de Kabeljauwse stad door de Hoekse graaf. Van Jan is mij geen partijvoorkeur bekend, maar aangezien zijn latere vrouw Machteld van Gelre 'het boegbeeld van de Hekerens' (Goudriaan, Van Gent & De Graaf 2002, 58) was, en de Hekerens een voorname Kabeljauwse familie zijn, is het niet ondenkbaar dat Jan ook in 1359 al meer sympathie voor die partij had, daarom er niet tegen wilde vechten en dus persoonlijke aanwezigheid bij het beleg aan zich voorbij liet gaan.

trouwde ook met haar, op 14 februari 1372.¹³⁹ De strijd om de hertogtitel duurde tot 1377, het jaar waarin Maria's zoon Willem van Gulik trouwt met Albrechts dochter Katherina van Beieren en zij door keizer Karel IV als huwelijkscadeau met Gelre (en Zutphen) beleend worden.¹⁴⁰ Hiërarchisch gepromoveerd is Jan intussen wel, door het (kinderloos) overlijden van zijn broer Lodewijk (II), en het overerven van diens graafschap Blois. Getrouwd, maar nog altijd kinderloos sterft Jan van Blois 'dedens le chastel de la bonne ville de Sconnehove en l'an de grace Nostre Seigneur mil CCC IIIIXX et ung, ou mois de juing'.¹⁴¹ Zijn bezittingen gaan over naar de laatste en derde zoon van Lodewijk I en Johanna: Jans broer, Gwijde van Blois. Als die in december 1397 kinderloos overlijdt, sterft de lijn officieel uit en neemt Albrecht de bezittingen van Blois weer over, om die vervolgens grotendeels te belenen aan de (aan Jan van Blois gelieerde) bastaardtak Bloys-van Treslong, die zo'n tweehonderd jaar later in watergeus Willem zijn bekendste telg krijgt.

Hofhoudend te Schoonhoven blijkt Jan van Blois veel plaats aan de uitvoerende kunsten geboden te hebben: hij 'omringde zich namelijk graag met muzikanten, dichters, verhalenvertellers en potsenmakers'.¹⁴² Op Jans rekeningen vinden we de aparte post 'hyrauden ende miinstrelen ende wie daer te behoren mach', en onder dat kopje vinden we onder andere de pijpspelers Sarrasijn en Colinet, fluitspeler Pieter, schalmeispeler Gielkijn en bombaardespeler Mactise.¹⁴³ Van de schalmei (een blaasinstrument, de voorloper van de hobo) was Jan blijkbaar een liefhebber, want hij deed in 1362 de nodige moeite om een bespeler ervan naar zijn hof te krijgen; hij stuurde Pieter ervoor naar Brugge (die nam trouwens op de terugweg ook meteen een trommelaar mee), en lijkt de aangetrokken Hannekijn ook uitgenodigd te hebben voor zijn Pruisenreis.¹⁴⁴ Een deel van de musici was in (min of meer) vaste dienst bij Jan, en ging in zijn gevolg mee op de reizen die hij maakte. Diverse musici wisten zo Schoonhoven te vinden, maar ook onderweg frequenteerde Jan culturele evenementen. Op 14 mei 1364 bezocht hij in

¹³⁹ Over de lengte van dit huwelijk loopt de beeldvorming uiteen. Schmidt-Ernsthause 1982, 13 (vooral n. 52) suggereert dat Jan tot aan zijn dood met Machteld getrouwd is geweest; Groffen 2014 stelt dat hij 'al na vijf maanden [...] de ondoorzichtige oorlog en zijn huwelijk voor gezien' hield en dat Machteld alleen doorvocht.

¹⁴⁰ Groffen 2014 stelt dat de vrede tussen Machteld en Maria al in 1376 was getekend, maar dat Machteld zich daar niet aan hield en pas in 1379 door Willem werd gedwongen afstand te doen van haar rechten; volgens Groffen verwierf Willem de keizerlijke belening niet door zijn huwelijk, maar door het vrijlaten van hertog Wenceslas (die de (half)broer van de keizer was) en als spijtbetuinging voor diens gevangenschap.

¹⁴¹ Froissart 2013, 14.

¹⁴² De volgende alinea is m.n. gebaseerd op Van der Kaaij-Huibers 1996 (citaat van 91). Zij richt zich vervolgens 'op het muziekleven aan zijn hof, met name op de muzikanten en de dans.' Omdat ik geen aanvullend onderzoek heb gedaan, anders dan naar Augustijnken, is deze alinea niet uitputtend; aanvullend onderzoek naar de kunsten in Schoonhoven is zeer welkom. Startpunt daarbij blijft De Lange van Wijngaerden 1813; ook Van Oostrom 1987 besteedt (hoewel beperkt, want de focus ligt westelijker) aandacht aan het hof van Blois.

¹⁴³ Van der Kaaij-Huibers 1995, 93.

¹⁴⁴ Van der Kaaij-Huibers 1995, 94.

Dordrecht bijvoorbeeld ‘eenen spele op eenen zolre’ (een spel op zolder, of veeleer schavot of stelling?), en in dezelfde tijd ook toneel- of toneelachtige voorstellingen in Marburg en (mogelijk) Bohemen.¹⁴⁵ En blijkbaar wilde Jan meer dan muziek en toneel, want ook Augustijnken vond na zijn optredens bij Albrecht zijn weg naar Schoonhoven.

Al tijdens zijn ‘Haagse jaren’ kwam Augustijnken bij Jan over de vloer. De eerste attestatie die ik kon vinden komt uit het boekjaar 1358/1359: ‘Item Augustijn den seggher den lesten dach in januario tScoenhoeven, xxxij sc’.¹⁴⁶ Kort na de eindejaarsoptredens voor Albrecht en zijn vrouw moet Augustijnken dus oostwaarts getrokken zijn om voor Jan op te kunnen treden. Dat gebeurde op 31 januari voor het eerst en in maart (in Gouda) nog een keer.¹⁴⁷ Pas enkele jaren later duikt hij weer op: op 1 november 1362, Allerheiligen, treedt hij voor Jan op in Mechelen, samen met Janne Fisier; naar beide artiesten wordt verwezen met de term ‘segghers’.¹⁴⁸ Na het al aangehaalde optreden voor Albrecht in Den Haag sloot hij zich bij Jan aan om mee te gaan op diens eerste Pruisische Kruistocht. Uit diverse posten blijkt Augustijnkens aanwezigheid: eerst krijgt hij geld om schoeisel aan te schaffen en later wordt er geld uitgegeven voor een advocaat en een arts, omdat hij ‘in zinen buuc ghestoken was van enen Pruyssen’.¹⁴⁹ Augustijnken kreeg nogmaals kleedgeld en wordt genoemd als degene ‘die der camerlinge paerde help bewaren’.¹⁵⁰ Op 10 juni 1363 lezen we weer over hem in zijn rol als paardenknecht, wanneer hij ‘een paert reet an miins heren camere te Tricht in Pruyssen, ende van der weder mit minen here quam te Tricht voers, daer hi bleef doe mijn here te Henegouwen waert reet’.¹⁵¹ Na terugkomst trad hij op 5 augustus op in Den Haag, evenals op 29 oktober 1363 in Gorinchem.¹⁵² Op 27 of 28 februari 1364 treffen we Augustijnken als ‘seggher’ in Schoonhoven.¹⁵³ Daarna verliezen we hem tijdelijk uit het oog, maar in 1366 duikt Augustijnken weer op. Op terugreis uit Frankrijk houdt Jan in dat jaar met zijn gevolg halt in Brussel, volgens Remco Sleiderink ‘voor Augustijnken [...] een mooie kans voor een optreden aan het Brabantse hof’.¹⁵⁴ Dat optreden kwam er ook: in de Brusselse rekeningen vinden we het geattesteerd ‘in die Mathie’ (op de dag van Mattheüs, 21 september) in 1366.¹⁵⁵ In de Bloise rekeningen vinden we dat optreden niet (omdat het niet door Jan betaald werd?), maar uit enkele

¹⁴⁵ Van Dijk 1998, 62-67 over de toneelbezoeken van Jan van Blois (incl. literatuur op 66-67). Met ‘toneelachtig’ bedoel ik bijvoorbeeld poppenspelen.

¹⁴⁶ Lingbeek-Schalekamp 1984, 197. Deze verwijzing ontbreekt in Jonckbloet 1855 en Te Winkel 1922. Zie voorts ook Schmidt-Ernsthausen 1981, 99 (f. 36r).

¹⁴⁷ Deze verwijzing komt niet voor bij Jonckbloet en Te Winkel, maar is wel uitgegeven in Schmidt-Ernsthausen 1981, 100 (f. 36r) en opgemerkt bij Lingbeek-Schalekamp 1984, 197 en Klein 2004, 68.

¹⁴⁸ Jonckbloet 1855, 623.

¹⁴⁹ Jonckbloet 1855, 627, 629.

¹⁵⁰ Jonckbloet 1855, 629.

¹⁵¹ Jonckbloet 1855, 630-631.

¹⁵² Jonckbloet 1855, 624, 625.

¹⁵³ Jonckbloet 1855, 631.

¹⁵⁴ Sleiderink 1993, 7.

¹⁵⁵ Sleiderink 1993, 7, n. 31; daar ook verdere literatuurverwijzingen.

posten blijkt niettemin dat Jan eveneens in Brussel was.¹⁵⁶ Ongeveer een jaar later krijgt Augustijnken betaald voor een optreden op 'des grooten Vastellavonts, ten hove ten Berghe'.¹⁵⁷ Volgens Te Winkel gaat het om een optreden 'te Bergen in Henegouwen'.¹⁵⁸ Dat zou goed kunnen, hoewel andere 'Berghe' ook niet onmogelijk lijken; men kan bijvoorbeeld denken aan Bergen op Zoom, of zelfs de (hooggelegen) plaats van het hof van Brabant in Brussel, de Coudenberg.¹⁵⁹ Dat laatste is minder vergezocht dan het op het eerste gezicht misschien lijkt, omdat blijkens de direct voorgaande post ene Godekijn van Tricht 'en vastelavonde tot Bruesel, ten hove' krijgt uitbetaald; men was blijkbaar in de buurt. Op 15 juli 1367 is Augustijnken sowieso weer een heel stuk noordelijker, wanneer hij geld meekrijgt om twee nieuwe zadels te halen voor zijn twee paarden.¹⁶⁰ Tenslotte treffen we hem aan in het boekjaar 1368/1369 tijdens de tweede Pruisenreis van Jan, dit keer wél met literaire connotatie: op 25 november 1368 krijgt voor een optreden te Aken 'Augustijnken den seggher' drie gulden.¹⁶¹

Na deze laatste verwijzing lezen we in de Bloise archieven (die voor de volgende jaren behoorlijk gehavend zijn overgeleverd) niets meer over Augustijnken. In noordelijke historische documenten duikt hij nog wel een keer op: in een Tielse kroniek, de uit drie delen bestaande *Chronicon Tielense*.¹⁶² Tiel is de bewaarplaats en niet (per se) de plaats waar(over) de kroniekdelen zijn geschreven. Het eerste deel van de Tielse kroniek is weer onderverdeeld in zes delen; de eerste vijf zijn al bestaande wereldkronieken, het zesde deel (uit 1450-1455, ook wel 'de Tielse kroniek in enge zin') behandelt de geschiedenis van de Lage Landen. In dat deel leest men te midden van vooral politiek geweld als item 592, onder het opschrift 'Quod Augustynke rhetor et dictator floruit': 'Anno domini millesimo tricentesimo septuagesimo fuit in theutonica lingua quidam rhetor eloquentissimus nomine Augustinus, qui vulgariter Augustynke dictus est'.¹⁶³ De verwijzing is prikkelend, bijvoorbeeld omdat er tussen de historische gebeurtenissen maar nauwelijks andere verwijzingen naar schrijvers voorkomen: naast Augustijnken worden alleen de zeer canonieke Jan van Ruusbroec (item 633) en Geert Grote (item 648) genoemd. Ook de woordkeuze spreekt tot de verbeelding: Augustijnken wordt niet zozeer als schrijver aangehaald, maar als spreker, en wel als

¹⁵⁶ Vgl. Sleiderink 1997, 7, n. 30. Omdat Augustijnkens activiteit niet in de Bloise rekeningen staat, vinden we die niet bij Jonckbloet, en dus ook niet bij Te Winkel.

¹⁵⁷ Jonckbloet 1855, 638.

¹⁵⁸ Te Winkel 1922, 103.

¹⁵⁹ Met dank aan Daniël Ermens voor deze laatste suggestie.

¹⁶⁰ Jonckbloet 1855, 639.

¹⁶¹ Jonckbloet 1855, 642. Quak (1995, 404) refereert aan een optreden van Augustijnken in Aken in 1370, een verwijzing die later is overgenomen door Wybren Scheepsma (2005, 175). Quak doet zijn claim zonder verwijzingen en ik heb geen bewijs kunnen vinden dat Augustijnken in 1370 weer of nog in Aken was.

¹⁶² De Tielse kroniek is met inleiding vertaald uitgegeven in Kuys 1983.

¹⁶³ Geciteerd naar Schönfeld 1915/1916, 120. Vertaling (Kuys 1983, 123): 'In 1370 trad er een redenaar, zeer welbespraakt in het Nederlands, op. Hij heette Augustinus, maar werd in de volksmond Augustienke genoemd.'

‘zeer welbespraakte spreker’. Blijkbaar was Augustijnkens faam zo ongeveer honderd jaar na zijn vermeende dood op de plaats waar de Tielse kroniek ontstond nog altijd erg groot..

2.1.2 De Gentse Augustijnen

Wim van Anrooij wees, als gezegd, de medioneerlandistiek op de aanwezigheid van een Augustijnen in de Gentse rekeningen:

Het van A tot Z doorlezen en benutten van landsheerlijke of stedelijke rekeningboeken komt onder neerlandici wel voor, maar het gebeurt te weinig en in elk geval niet of nauwelijks systematisch. Zo kan het nog steeds gebeuren dat men in de (allang uitgegeven) Gentse stadsrekeningen ‘toevallig’ op een *Augustine den cleric* stuit, die in 1323 geld krijgt uitbetaald *van I copien te scrivene vanden payse van Enegouwe*; deze Augustijn, die in dezelfde bron ook als *Augustinkine* wordt aangeduid, komt bovendien niet een paar keer voor, maar misschien wel meer dan honderd maal en wel tot het midden van de veertiende eeuw. De biografie van de ‘Hollandse’ sprookspreker Augustijnen heeft dus vermoedelijk een Vlaams begin. (Van Anrooij 1991b, 100)

Voor dit proefschrift ben ik die Gentse rekeningen systematisch doorgegaan. De eerste verwijzing naar een Augustijn vinden we daar in het boekjaar 1322-1323, wanneer in Gent op 20 januari (1323) ene ‘Augustine den cleric’ wordt betaald ‘van I copien te scrivene vanden payse van Enegouwe’.¹⁶⁴ Bijna drie jaar later volgt een vergelijkbare post: op 27 oktober 1325 krijgt Augustinen den Clerc geld voor ‘vander pointingen te scrivene vanden serianten in s. Niclaus prochie’.¹⁶⁵ Op 25 februari 1327 wordt er voor het eerst een diminutief gebruikt: ‘Augustinkine’ wordt betaald ‘van ghescriften te scrivene, die toebehoorden den apeele van Rome’.¹⁶⁶ Op 9 maart 1330 is er weer een schrijfpodracht (‘van lettren te scrivene’) en in datzelfde jaar is er een eerste verwijzing die niet met schrijven van doen heeft; in gezelschap van drie anderen trekt Augustinkine op 14 en 15 juni 1330 ‘sdonresd. naer s. Landouds dagh upte Leye omme te beziene tghedelf, dat die van Br. eens jars daden delven’.¹⁶⁷ Later dat jaar krijgt ‘Augustinen, der ontfangers cleric’ betaald om in gezelschap naar Doornik te reizen om daar het feest van Onze Lieve Vrouwe te vieren.¹⁶⁸ Bij de algemene posten van het boekjaar 1330-1331 blijkt dat de positie van belastingambtenaar zorgt voor een vaste toelage voor Augustijn en zijn (afwisselend een, twee of drie) collega’s: onder de vaste lasten van de stad wordt vermeld dat hij, ‘der ontfangers cleric’, een bedrag ‘van sinen pensione vanden jare’

¹⁶⁴ Vuylsteke 1900, 259.

¹⁶⁵ Vuylsteke 1900, 446.

¹⁶⁶ Vuylsteke 1900, 550. Een ‘apeel’ is volgens het *MNW* een oproeping voor het gerecht, ‘hoger beroep of sein tot oproeping, in het bijzonder het slagwerk van een klok; uit de (beperkte) context is hier niet af te leiden waar het om gaat.

¹⁶⁷ Vuylsteke 1900, 711, 717. Bedoeld is Brugge.

¹⁶⁸ Vuylsteke 1900, 753.

ontvangt.¹⁶⁹ Hij wordt daar aangeduid met een toponiem: 'van Zinghem', een plaats langs de Schelde, ten zuiden van Gent en ten noorden van Oudenaarde. Dat toponiem krijgt hij ook nog in de jaren erna (1331-1332, 1332-1333), dan een paar jaar niet (1333-1334, 1334-1335, 1335-1336), maar in 1336-1337 heet hij weer 'Augustine van Zinghem'.¹⁷⁰ De geografische verwijzing was blijkbaar optioneel, waardoor we met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kunnen stellen dat Augustijn(ken) de Belastingambtenaar dezelfde is als Augustijn(ken) van Zinghem.

Die Augustijn krijgt min of meer vaste taken. Zo gaat hij zeer vaak naar Damme, met name om daar het Gents onroerend goed te inspecteren en een enkele keer ook om geld te innen of nieuwe huizen te (ver)huren of kopen; tussen april 1331 en januari 1356 21 keer.¹⁷¹ Dat Augustijn in of voor Damme een zekere verantwoordelijkheid droeg, blijkt ook uit twee briefjes die in het kasboek zijn gebonden, waarin de werkopzichter (Jan van Akerne) en de stratenmaker (Boidin de Keltsiedemakere) in Damme Augustijn vragen zo snel mogelijk nieuwe stenen te sturen.¹⁷² Niet alleen in Damme, ook in Brugge zal Augustijn de weg goed gekend hebben: daar kwam hij zelfs 25 keer, met name voor politieke doeleinden, bijvoorbeeld om het debat aan te gaan met de mensen van de Graaf van Vlaanderen.¹⁷³ Ook in Brussel kwam hij geregeld.¹⁷⁴ Incidenteel treffen we Augustijn in Vinderhoutte (22 september 1331), Atrecht (11-16 juli 1333), Aalst (vier keer in februari en maart 1334), 'Westvlandren' (21-24 oktober 1338), Liedekerke (17-18 januari 1338), Assenede (5-6 maart 1341), Erkegem (25-29 maart 1341), Ieper (15-20 mei 1341), 'Sluis' (14-15 januari 1342 en 11-12 juli 1345),¹⁷⁵

¹⁶⁹ Vuylsteke 1900, 460.

¹⁷⁰ Vuylsteke 1900, 793, 829, 888, 956, 993 en De Pauw & Vuylsteke 1874, 44. Bij de algemene kosten in het boekjaar 1331-1332 komt Augustijn nog een keer voor: hij krijgt '4 strijpten lakenen, daer de garsoene vader stede cledre af adden te zomere'; 792.

¹⁷¹ 23-26 april 1331 (Vuylsteke 1900, 769), 26-27 mei 1331 (770), 25-27 september 1333 (894), 7-9 december 1333 (896), 10-12 januari 1334 (897), 18 september-3 oktober 1334 (eerst Damme, dan Dordrecht; 961), 23-25 oktober 1334 (962), 2-6 december 1334 (962), 19-23 december 1334 (eerst Damme, dan Brugge; 963), 1-2 april 1335 (965), 10-14 april 1335 (965), 28-30 mei 1335 (966), 27-29 mei 1336 (1001), 20-21 juni 1337 (De Pauw & Vuylsteke 1874, 63), 21-22 november 1337 (174), 24-26 mei 1338 (185), 28-29 juni 1338 (189), 23-24 september 1343 (299), 25-27 december 1344 (384), 18-20 december 1346 (tevens naar 'Malen', De Pauw & Vuylsteke 1882, 64), 29-30 januari 1356 (274).

¹⁷² Vuylsteke 1900, 983-985.

¹⁷³ 19-25 augustus 1333 (Vuylsteke 1900, 892), 12-16 februari 1335 (964), najaar (september / oktober?) 1335 (997), 26-28 november 1335 (999), 15-19 december 1336 (De Pauw & Vuylsteke 1874, 53-54), 2-6 mei 1337 (60), 10-12 mei 1337 (60-61), 19-21 mei 1337 (61), 24-27 april 1338 (183), 5-8 mei 1338 (183), 6-8 november 1338 (292), 28-29 november 1338 (294), 13-14 juni 1341 (De Pauw & Vuylsteke 1880, 47), 18-19 oktober 1341 (114), 12-13 november 1345 (485), 24-26 december 1345 (486), 26-28 juni 1346 (493), 25 oktober - 1 november 1346 (De Pauw & Vuylsteke 1882, 61), 13-15 november 1346 (61), 11-16 december 1346 (63), 11-12 februari 1347 (66), 1-3 december 1347 (209), 8-15 januari 1348 (211), 1-7 maart 1348 (212), 22-26 juni 1348 (218).

¹⁷⁴ 25-27 mei 1346 (De Pauw & Vuylsteke 1880, 525); 8-11 oktober 1346 (De Pauw & Vuylsteke 1882, 61), 20-24 november 1346 (63), 3-13 december 1346 (63), 21-24 december 1346 (64), 24-30 januari 1347 (65), 4-11 februari 1347 (tevens Leuven) (66), 31 mei - 2 juni 1347 (71-72), 4-6 juli 1347 (73), 16-19 februari 1354 (Van Werveke 1970, 109), 4-6 november 1354 (155).

¹⁷⁵ Het is onduidelijk welke van de diverse dorpjes met de naam Sluis, maar wellicht Sluis in het huidige Zeeuws-Vlaanderen.

'Brabant' (eind 1343?), Menen (26-30 januari 1346), Viane (17-21 april 1346), Gravelines (18-25 januari 1353), nogmaals Aalst (24-25 augustus 1356), Dendermonde (mei 1358), Eeklo (21-22 september 1358) en Antwerpen (precieze data onbekend, maar na Eeklo en circa twintig dagen lang).¹⁷⁶ De reis naar Doornik (voor het eerst gemaakt in 1330) wordt min of meer vaste prik op Augustijns agenda, want hij maakt hem in 1332 en 1344, en dan vrijwel jaarlijks: in 1352, 1353, 1354, 1355, 1356, 1357, 1358 en 1359 is Augustijn in september met een gezelschap uit Gent in Doornik.¹⁷⁷ Behalve als gezant en bij de jaarlijkse vermeldingen van zijn vaste toelage komt Augustijn ook een (groot) aantal keer als concrete belastinginner voor, wanneer gesteld wordt dat hem een som geld ter hand is gesteld.¹⁷⁸ Eén keer wordt Augustijn 'pachter van de watermolen' genoemd en moet hij betalen aan de stad.¹⁷⁹ Dat hij aan de stad heeft geleend blijkt uit een lange serie terugbetalingen die de stad – bovenop zijn vaste toelage als belastinginner – aan hem doet.¹⁸⁰

Alles tezamen kom ik Augustijn de belastingambtenaar in de uitgegeven stadsrekeningen van Gent 204 keer tegen, voor het eerst in 1323, voor het laatst in 1361; de voetnoten van deze paragraaf bieden een indicatie van de spreiding, hoewel niet elke verwijzing naar de belastinginnende ambtenaar opgenomen is. Bij die laatste vermelding (het gaat daar om de betaling van zijn jaarlijkse toelage) moet wel opgemerkt worden dat de rekeningen vanaf het boekjaar 1358/1359 fragmentarisch zijn; het niet-voorkomen van Augustijn in de jaren daarna wil dus niet zeggen dat hij er niet meer was – maar evenmin dat hij er wel nog was, uiteraard. Het is evenwel opmerkelijk dat met het verdwijnen van de naam Augustijn uit de rekeningboeken ook de functie van 'ontfangers cleric' verdwijnt (was hij de laatste in die functie?). Deze opsomming leert dat 'misschien wel honderd keer' (Van Anrooij) een onderschatting was, 'tot het midden van de veertiende eeuw' (Van Anrooij) letterlijk genomen niet helemaal klopt, net zo min als dat de Gentse Augustijn 'dertig jaar eerder' (Van Oostrom) dan de Hollandse Augustijn actief was. Het belangrijkste in het kader van dit proefschrift is echter dat de identificatie van de Hollandse en de Gentse Augustijnken niet houdbaar lijkt, om de simpele reden dat Augustijn de belastingambtenaar nog in Gentse dienst is wanneer Augustijnken de sprookspreker al actief is in Den Haag en Schoonhoven; de toelages die de eerste toucheert in de boekjaren 1358-1359 en 1359-1360 zijn bovendien zo hoog (in het eerste jaar zelfs vier keer meer dan zijn directe collega), dat

¹⁷⁶ Vuylsteke 1900, 804, 846, 898; De Pauw & Vuylsteke 1900, 290, 297; De Pauw & Vuylsteke 1880, 118, 119, 120, 212 en 392, 308, 487, 491; Van Werveke 1970, 128, 155, 337, 393, 409. Plaatsen die ik niet kon traceren of weinig specifiek zijn, zijn tussen aanhalingstekens gezet.

¹⁷⁷ Vuylsteke 1900, 753, 823; De Pauw & Vuylsteke 1880, 366; Van Werveke 1970, 37, 102, 148, 194, 267, 327, 386, 413. In de daaropvolgende jaren (1360, 462; 1361, 514; 1362, 562) wordt de reis wel gemaakt, maar is Augustijn niet een van de reisgenoten.

¹⁷⁸ Bijvoorbeeld aan het begin van het boekjaar 1337-1338: De Pauw & Vuylsteke 1874, 128, 131, 132, 139.

¹⁷⁹ De Pauw & Vuylsteke 1874, 7-8.

¹⁸⁰ O.a. De Pauw & Vuylsteke 1874, 17, 99.

het niet voor de hand ligt te veronderstellen dat hij een deel van zijn tijd elders doorbracht.¹⁸¹

Als aanvullend argument voor de identificatie van de twee Augustijnen voerde Van Oostrom nog de 'uitzonderlijke naam' aan, door zowel Warnar als Kienhorst & Schepers nog eens bestempeld als een 'kenmerkende diminutief'.¹⁸² Maar de naam en de diminutief zijn aanzienlijk minder uitzonderlijk dan hier wordt gesteld. Om te beginnen met dat laatste: Augustijn wordt in de Gentse rekeningen maar zelden Augustijnken genoemd (de verhouding is 201:3), dus het is voor hem niet kenmerkend.¹⁸³ Bovendien wemelt het in de Gentse stadsrekeningen van diminutieve namen, dus ook binnen de stadsrekeningen is het niet opvallend; in een willekeurige selectie van dertig pagina's noteerde ik Moenkine, Daenkine, Heinkine, Gilkine (en Gilkinen), tClerckskine, Lammekine, Annekine (heel vaak), Segerkine, Raeskine, Bailliukine, Fobrikine, Fierkine, Claikine en Maykine (en Mayhukine).¹⁸⁴ Algemener gesteld, is het moeilijk te bewijzen dat een naam zo zeldzaam was, dat het weinige voorkomen ervan pleit voor gelijkstelling van twee naamdragers. Bovendien kan Augustijn(ken) heel goed juist in de veertiende eeuw een meer courante naam geworden zijn, bijvoorbeeld omdat aan het eind van de dertiende eeuw de eerste Augustijner kloosters in Nederlandstalig gebied werden gesticht (Dordrecht 1275, Gent 1296); dat hun aanwezigheid in de gebieden waarvandaan de rekeningen zijn onderzocht niet onopgemerkt bleef, blijkt wel uit de veelvuldige (bedel)bezoeken van Augustijnen aan Gent en het hof van Jan van Blois. Ook het voorkomen van de naam 'Augustijnken' lijkt dus geen reden voor identificatie.¹⁸⁵

Op de balans van deze paragraaf over Augustijnkens feitelijke publiek staan twee zaken. Op de eerste plaats is de identificatie van de Gentse met de Hollandse Augustijnken niet vol te houden. De belangrijkste argumenten voor die verwerping zijn dat de beide naamdragers in 1358 en 1359 tegelijkertijd actief waren op twee ver uiteenliggende plaatsen en dat de Gentse Augustijnken, na een aantal kopieeropdrachten aan het begin van zijn carrière, niet met enige literaire activiteit in verband te brengen is. Het tweede punt is dat we van de Hollandse Augustijnken wel weten dat hij als 'segger' optrad voor Jan van Blois en dat hij sprak aan de tafel van Albrecht van Beieren, maar dat de rekeningen geen enkele indicatie geven van welke teksten hij daar voorgedragen zou kunnen hebben; we hebben dus wel een feitelijk

¹⁸¹ Van Werveke 1970, 389, 417, 455.

¹⁸² Van Oostrom 2013, 297; Warnar 2005, 108, n. 22; Kienhorst & Schepers 2009, 84, n. 133.

¹⁸³ En merk in dit verband ook op dat de auteur in de teksten niet alleen Augustijnken, maar ook Augustijn wordt genoemd, bijvoorbeeld in (nota bene) de Wiesbadense versie van de *Expositie*: 'Des biddic hem dat hi ons gheve macht ende wille, dat werde Augustijn' (1037-1038).

¹⁸⁴ Ter aanvulling: in de Gentse rekeningen is in het boekjaar 1360/1361 ook sprake van ene 'Franchoyse Augustijn', die (deels) tegelijkertijd met Augustijn de Belastingambtenaar opduikt; vgl. Van Werveke 1970, 455, en Nicholas & Prevenier 1999, 174 (1373/1374) en 366 (1375). Dat het niet dezelfde personen zijn, blijkt uit de vindplaats bij Van Werveke, omdat ze daar tegelijkertijd voorkomen.

¹⁸⁵ Op de wonderlijke geschiedschrijving rondom de naam 'Augustijnken' kom ik in hoofdstuk 11 terug.

publiek voor de auteur en in algemene zin voor zijn oeuvre, maar zeker niet voor zijn individuele teksten.

2.2 Het geïntendeerde publiek: de teksten van Augustijnken

Een expliciet geïntendeerd publiek voor een individuele tekst van Augustijnken laat zich niet afleiden uit zijn teksten: er is nergens sprake van opdrachten of evidente verwijzingen naar historische personen. Dat er geen concrete, historische personen zijn aan te wijzen, maakt de weg vrij om te zoeken naar een algemener geïntendeerd publiek; niet zozeer wie, maar wat voor soort mensen beoogde Augustijnken te bereiken? Twee zaken vallen dan op: het niveau van de teksten en de aansprekingen.

De teksten van Augustijnken zijn behoorlijk ingewikkeld.¹⁸⁶ *Lijd den tijt, Van der rijcheit* en *Van den scepe* zijn de makkelijkste: recht-door-zee, weinig mis aan te verstaan. *Dits van der vrouwen borch* is al ingewikkelder, omdat de allegorie niet meteen verklaard wordt, maar wordt opgebouwd totdat Augustijnken aan zijn publiek vraagt: 'Nu vraghe ic elken sonderlec waer si staen, of ghi [de betekenis van het geschetste] kent' – en daarna volgt dan de oplossing.¹⁸⁷ Nog ingewikkelder lijken de meer religieuze teksten: *Dryvoldicheit*, met een enorme informatiedichtheid, en zeker de *Expositie*, waarover Paul Wackers heeft opgemerkt dat hij 'vergeleken met bijvoorbeeld [teksten van] Jan van Boendale [...] op een veel hoger intellectueel niveau staat,' en ook moeilijker is dan de teksten die in de handschriftelijke nabijheid van Augustijnkens tekst zijn overgeleverd.¹⁸⁸ Augustijnken zal het daar mee eens geweest zijn, want in de epiloog van zijn tekst schrijft hij (in de Wiesbadense versie):

Die dit leest hem behoeft
verstantenes sterc in zinen sin.
Dat raet hem Augustijnkin,
dat hi niet daer in en dwale,
noch ghenen andren sin en hale
dat men van rechte sal verstaen. (1019-1024)

Augustijnkens *Expositie* moet, volgens de auteur, met een scherp verstand tegemoet getreden worden om begrip van de tekst mogelijk te maken. Even verderop in de epiloog laat hij (al dan niet oprecht) doorschemeren dat ook hij niet honderd procent zeker van zijn zaak is: 'Ende wie dat verbetren can ofte hier in ghebreket yet, ic weets hem danc, want men niet versmaden en sal der wiser leere' (1031-1034).

¹⁸⁶ Op de vraag hoe ingewikkeld de teksten van Augustijnken zijn en hoe tekstuele en co-tekstuele instabiliteit het antwoord op die vraag beïnvloeden, kom ik in de hoofdstukken over secundaire receptie en in de conclusie uitgebreid terug.

¹⁸⁷ Kossmann 1940, 124, v. 142-144.

¹⁸⁸ Wackers 2002b, 9.

Dat complexiteit niet alleen bepaald wordt door inhoud, maar ook door vorm, laat *Mich heeft een ridder die waldoen haet* zien. Bedoeld of niet, bij die tekst hangt de interpretatie af van het al dan niet plaatsen van interpunctie of leespauses, en het al dan niet betrekken van het voorafgaande kwatrijn bij de tekst.¹⁸⁹ Met het nodige performancetalent of juist wanneer men de tekst voor zichzelf leest, is het procédé misschien niet eens zo heel moeilijk om te begrijpen, maar rechtdoorzee is de tekst zeker niet; hij is een doordenkertje. Howel elk op hun eigen manier, zou ik daarom willen zeggen dat de teksten van Augustijnken gemeen hebben dat ze van hun publiek een investering in mee- of doordenken vragen, en hoewel dat geen specifieke, historische identificaties oplevert, is het wel aannemelijk dat Augustijnkens publiek ontwikkeling gehad moet hebben om zijn teksten te kunnen waarderen.

De manier waarop een auteur zijn publiek aanspreekt, kan aanwijzingen geven over welk publiek door de auteur beoogd werd. Een specifieke naam is dan niet nodig, zeker niet wanneer de onderzoeker een type publiek wil beschrijven en wil weten of er mannen of vrouwen worden aangesproken, van welke leeftijd, en met welke woorden. Aan het slot bij de *Dryvoldicheit*, bijvoorbeeld, spreekt Augustijnken zijn publiek zo aan (in het Lucidariushandschrift): 'O ghi mannen metten wiven!' (303). De auteur stelt zich hier een publiek voor van beide seksen (of eventueel alleen getrouwde mannen), terwijl hij in de afsluiting van *De borch* alleen vrouwen adresseert: 'Augustinken leghtet voer oghen allen goeden reinen wiven' (hs.-Van Hulthem: 176). Problematischer is de situatie bij *Vanden scepe*, allereerst in de epiloog. Twee tekstgetuigen beginnen die epiloog met hetzelfde vers: 'O ghi heren van hogher aert' (557).¹⁹⁰ Het derde afschrift leest 'Ach, ridders, knapen van hogher aert' (560).¹⁹¹ Het verschil is minimaal, maar moet niet over het hoofd gezien worden: waar in de twee teksten alleen 'heren van hoge komaf' worden aangesproken, is de derde uitgebreider. Wat de uitgebreidere denominatie precies betekent, is overigens niet helemaal helder: richt de tweede tekst zich tot 'ridders en jonge mannen' of toch op 'ridders en jonkers'? Het *MNW* geeft bij 'knapen' geen uitsluitel. In het tweede geval is er ondanks het verschil nog altijd sprake van een aanspreking van een adellijk publiek; in het eerste geval kan echter ook een niet-adellijk publiek zich aangesproken voelen.

Wie met een vergrootglas door de tekst gaat, merkt ook elders af en toe dat tekstuele variatie ervoor zorgt dat het ondoenlijk is een eenduidig publiek voor een tekst voor te stellen. Als, bijvoorbeeld, in de scheepsallegorie op enig moment Vrouwe Eer het personage Augustijnken, en daarmee het publiek van de schrijver Augustijnken, de les leest over de stand van zaken in de wereld, zegt zij, wederom in twee afschriften: '[Hi] en sal sijn getide niet verslapen, sijnt vrouwen, heren oft knapen' (270-271).¹⁹² Het

¹⁸⁹ Vgl. de introductie van de tekst in de inleiding en de bespreking ervan in hoofdstuk 3.

¹⁹⁰ Geciteerd naar hs.-Van Hulthem, maar ook het Haags Liederenhandschrift heeft deze lezing (568).

¹⁹¹ Het gaat dan dus om het Lucidariushandschrift.

¹⁹² Geciteerd naar hs.-Van Hulthem, maar ook het Haags Liederenhandschrift heeft deze lezing (280-281); die laatste versie heeft wel 'ridders' in plaats van 'heren'.

eerder ook al afwijkende (Lucidarius)handschrift heeft 'Hi en mach sijn tijt niet verslapen, het sijn heren, ridderen, cnapen' (281-282). Opnieuw zien we hier een klein verschil, dat invloed heeft op wie zich aangesproken kan voelen door de tekst; in de twee gelijkkluidende afschriften lijkt de Vrouwe zich te richten tot 'man en vrouw, jong en oud', terwijl dat in het afwijkende afschrift eerder iets als 'mannen van alle leeftijden' is.

De hier uitgevoerde close reading van Augustijnkens teksten komt niet uit op de vrij specifieke publieksgroepen die in eerder onderzoek naar Augustijnken zijn voorgesteld; sterker, de observaties geven aanleiding om eerder voorgestelde publieksgroepen in twijfel te trekken. Dat gaat dan bijvoorbeeld om de aanname dat Augustijnken een Dordrechts auteur was die schreef voor een Dordrechts publiek. In hun *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* lezen de auteurs *Van den scepe* als een sleuteltekst: 'Het gedicht had uiteraard vooral een moraliserende bedoeling. In Holland was immers de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen een voortdurende splijtzwan en geldzucht en na-ijver leken het maar al te dikwijls te winnen van de oude, ridderlijke waarden'.¹⁹³ Deze stelling wordt niet nader toegelicht, maar wat de denkpiste was, laat zich raden: *Van den scepe* is een pacifistische tekst en Augustijnken leefde in een turbulente tijd, dus als hij oproept tot vrede, dan zal dat wel slaan op de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Dwingend is die leeswijze echter geenszins, omdat *Van den scepe* nergens naar concrete personen, gebeurtenissen of handelingen verwijst. De indruk dat deze onderzoekers op een verkeerd spoor zitten, wordt versterkt door het vervolg: 'Augustijnken als Dordts auteur kon bij zijn in eerste aanleg Dordtse publiek rekenen op een direct begrip voor de elementen in zijn tekst. Wie kenden beter de waarde van een goed schip dan de kooplieden en de schippers aan weerszijden van Wijnhaven en Voorstraatshaven, en waar wist men beter hoe deze te bouwen?'¹⁹⁴ De vraag is meer retorisch dan argumentatief, want in een taalgebied dat zo dooraderd is met waterwegen is het aannemelijk dat iedereen die wel eens reist op de hoogte is van elementaire kennis over een schip, en meer is niet nodig om de allegorie in de tekst van Augustijnken te begrijpen. Maar belangrijker, niet alleen de relatie tussen *Van den scepe* en de twisten is erg onzeker, ook de relatie van Augustijnken met Dordrecht is dat.

De aanname dat Augustijnken uit Dordrecht komt, zit diep in de medioneerlandistiek verankerd. Voor zover ik na heb kunnen gaan, vindt zij haar oorsprong bij J.F. Willems, die in 1837 in *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands* verslag doet van het aantreffen van teksten van Augustijnken 'ter bibliotheek van den heer Van Hulthem' en stelt: 'Naer den inhoud zyner gedichten moet hy te Dordrecht, of in de ommestrecken, gewoond hebben'.¹⁹⁵ Die 'inhoud' is de inhoud van de scheepsallegorie, waarin Willems in de versie in het

¹⁹³ Van Herwaarden e.a. 1996, 192.

¹⁹⁴ Van Herwaarden e.a. 1996, 193. Overigens merken ook zij op dat in Dordrecht geen grote schepen (zoals koggen, het schip uit *Van den scepe*) werden gemaakt, maar vooral 'riviervaartuigen en kleine vissersschuiten.'

¹⁹⁵ Willems 1837, 353.

handschrift-Van Hulthem vond dat Augustijnken 'binnen Dorterecht was [...] gestaen', en na een korte wandeling uitkwam bij de rivier de Merwede.¹⁹⁶ De versie in het Haags Liederenhandschrift komt hier overeen, maar die in het Lucidariushandschrift wijkt af: de verwijzing naar de rivier vinden we daar ook, die naar de stad niet. Wel vinden we er een (unieke) verwijzing naar Dordrecht in de epiloog: 'Des avont spade ic gerochte binnen Dorderecht, daer ic uut quam' (559-560). Kortom, als we de versies waarin *Van den scepe* is overgeleverd samennemen, laat de als belevend ik optredende verteller Augustijnken het verhaal beginnen en eindigen in Dordrecht. Die prominente rol voor Dordrecht is opvallend, maar geen argument om auteur en tekst onlosmakelijk met Dordrecht te verbinden. Dat de auteur in Dordrecht gewoond heeft, zoals Willems veronderstelde, laat staan ervandaan kwam, is op basis van zijn teksten een ongegronde aanname; in zijn andere teksten ontbreekt elke aanwijzing naar een geografische realiteit. Dat hij in geen van de rekeningen met het toponiem 'van Dordt' genoemd wordt, lijkt me een extra reden om dat in de moderne tijd ook niet meer te doen: Augustijnken was tot in de negentiende eeuw niet 'van Dordt' en, belangrijker voor dit hoofdstuk, er is geen reden aan te nemen dat hij voor zijn teksten een Dordrechts publiek intendeert. Dat *Van den scepe* voor een Dordts publiek bestemd was, kan niet uitgesloten worden (men zal daar op zijn minst gevleid zijn geweest door aandacht voor de stad), maar dwingend is de connectie niet: Dordrecht was als grote stad en knooppunt van vele wegen een handig en herkenbaar decor om een verhaal in te situeren.

Een tweede hypothese over een specifiek geïntendeerd publiek van Augustijnkens teksten is Geert Warnars verbinding van auteur en oeuvre met de Duitse Orde.¹⁹⁷ De door hem beargumenteerde banden tussen Augustijnken, Jan van Blois en de Duitse Orde blijven ook met de aanvullende kennis over rekeningposten overeind. Dat bij het interpreteren van de van Augustijnken overgeleverde teksten (het gedachtengoed van) de Duitse Orde moet worden betrokken, is echter veel minder dwingend. Dat Augustijnken zijn teksten in zijn Schoonhovense periode, en dus onder invloed van de Duitse Orde, schreef, wordt bijvoorbeeld nergens bevestigd: de teksten bevatten geen aanwijzingen dat zij in Schoonhoven zijn geschreven en de rekeningen bevatten geen verwijzingen naar een of meerdere van Augustijnkens teksten. Nergens in de teksten is sprake van expliciete historische verwijzingen die de auteur met de Orde in verband brengen. De door Warnar als kroongetuige aangehaalde passage over (volgens hem) Karel IV en zijn 'tweesnijdende keizerlijke zwaard' komt maar in één van de vier handschriften met de *Dryvoldicheit* voor; een stevig staaltje tekstuele instabiliteit, dat ervoor zorgt dat de tekst en de auteur veel minder evident historisch te duiden zijn dan

¹⁹⁶ Verzen 15 & 24.

¹⁹⁷ Warnar 2005.

Warnar het doet voorkomen, omdat het niet helder is van wie en wanneer de (mogelijke) toevoeging is.¹⁹⁸

2.3 Conclusies

In de afsluiting van de passage over Augustijnken in *Wereld in woorden* stelde Van Oostrom vast dat we nog altijd meer niet dan wel weten over deze auteur. Dit hoofdstuk verergert die situatie. Waar Van Oostrom nog de mogelijkheid openliet dat de Gentse Augustijnken dezelfde was als de Hollandse Augustijnken, is hier die gelijkstelling weerlegd, door te wijzen op de (nagenoeg) gelijktijdige activiteiten van beide Augustijnkens en, hoewel van minder belang, door de uniciteit van de naam en de vorm waarin de naam gesteld is te nuanceren. De biografie van de literaire Augustijnken is daarmee bekort tot het decennium na 1358, wanneer hij voor het eerst opduikt in noordelijke rekeningen. In die rekeningen komt hij vooral voor in het gevolg van Jan van Blois.

In tegenstelling tot deze vrij royale informatie over Augustijnkens feitelijke publiek komen we op basis van zijn teksten erg weinig te weten over Augustijnkens geïntendeerde publiek. Zeker wie in Augustijnkens teksten speurt naar aanwijzingen voor een specifiek geïntendeerd publiek komt van een koude kermis thuis: er zijn geen verwijzingen naar historische gebeurtenissen en de enige mogelijke verwijzing naar historische plaatsen en personen is, behalve polyïnterpretabel, instabiel overgeleverd, waarbij niet duidelijk is aan wie de wijzigingen mogen worden toegedicht. De identificatie van een geïntendeerd publiek blijft steken op een heel algemeen typologisch niveau: Augustijnkens teksten zijn doorgaans lastig om te begrijpen en veronderstellen dus een geoefend en ontwikkeld publiek. Overige stellingen, bijvoorbeeld wat betreft het geslacht of de leeftijd van het geïntendeerde publiek, zijn op basis van informatie uit de teksten nauwelijks verdedigbaar. Deze conclusies maken dat de gaten in onze kennis over Augustijnken niet kleiner zijn geworden, maar wel dat een aantal pogingen de gaten te vullen kritisch tegen het licht is gehouden en verworpen; er is nu misschien minder grond, maar de grond die over is, is vaster onder de voeten.

¹⁹⁸ Warnar 2005, 124. Warnar veronderstelt dat de tekst met 'zwaardpassage' van Augustijnken is, en dat de versie in de Berlijnse en Nijmeegse Zielentroostcodices is aangepast (mogelijk door Augustijnken zelf) omdat 'Augustijnkens zwaardenleer niet besteed' was aan de bezitters van die handschriften; argumentatie voor die (prikkelende) veronderstelling ontbreekt.

DEEL II: SECUNDAIRE RECEPTIE

Hoofdstuk 3: het Haags Liederhandschrift

3.1 Inleiding

Over het handschrift dat in dit hoofdstuk centraal staat, is weinig zeker, maar wel dat de naam waarmee het doorgaans wordt aangeduid misleidend is: het Haags Liederenhandschrift (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 2) is oorspronkelijk niet Haags en bevat niet hoofdzakelijk liederen. Wel bevat het naast nog heel veel meer vier teksten van Augustijnken. Waar dit handschrift wel vandaan komt en wat het ons over de secundaire receptie van het werk van Augustijnken, staat centraal in dit hoofdstuk. In paragraaf 3.2 vergelijk ik de twee Augustijnkentaksten die niet alleen in het Haags Liederenhandschrift voorkomen, maar ook elders, met hun parallelversies.¹⁹⁹ In paragraaf 3.3 onderzoek ik de co-tekstuele omgeving van de vier Augustijnkentaksten in dit handschrift: door welke teksten zijn ze omgeven en hoe beïnvloeden die teksten de (mogelijke) interpretatie van Augustijnkens teksten? In paragraaf 3.4 staat de tekstdrager centraal: eerst worden de materiële aspecten in beeld gebracht en daarna de bezittersgeschiedenis, met name voor zover die in enige mate zichtbaar is in de tekstdrager, vanuit de gedachte dat ook deze eigenschappen inzicht geven in de receptie van de in dit handschrift overgeleverde Augustijnkentaksten.

3.2 Tekstversies

3.2.1 *Van den scepe*

De scheepsallegorie *Vanden scepe* is de eerste Augustijnkentakst in het Haags Liederenhandschrift die ook elders is overgeleverd. Deze tekst komt ook voor in het Lucidariushandschrift en het handschrift-Van Hulthem. De drie versies wijken van elkaar af, maar de verschillen zijn niet heel groot. Het is opvallend dat de versie in het Haags Liederenhandschrift zelden uniek is: deze versie sluit de ene keer aan bij die in het handschrift-Van Hulthem, de andere keer bij die in het Lucidariushandschrift. Plaatsen waar juist de versie in het Haags Liederenhandschrift een lezing heeft die nergens anders voorkomt, zijn zeldzaam, wat deze plaatsen natuurlijker des te interessanter maakt. Ik bespreek er drie voorbeelden van.

In het Haags Liederenhandschrift luidt het opschrift 'Van den scepe'. In dit opschrift ontbreekt een verwijzing naar de auteur, die in de andere handschriften wel voorkomt. In die andere handschriften draagt de tekst het opschrift 'Dits van Augustiinkens sceepkene' (Lucidariushandschrift) en 'Een rikelijc scip dat Augustijnken maecte' (handschrift-Van Hulthem). Deze observatie krijgt nog meer gewicht als men zich realiseert dat de naam van de auteur niet alleen niet voorkomt in het opschrift in het Haags Liederenhandschrift, maar ook niet in de tekst zelf. Waar in het Lucidariushandschrift het personage Augustijnken twee keer bij naam wordt genoemd

¹⁹⁹ Voor de introductie van deze werkwijze, zie par. 1.3.2, onder 'Tekstversie(s)'.

(65, 521), vinden we in het Haags Liederenhandschrift daar 'Vrient' (65, 519).²⁰⁰ In het Haags Liederenhandschrift komt in deze tekst alleen in de epiloog de naam Augustijnken terug, wanneer wordt gesteld dat 'Augustiinkijn heeft dit om d'best geseyt' (587). Augustijnken is daarmee in het Haags Liederenhandschrift minder zichtbaar dan in de parallelhandschriften.²⁰¹

Dan is er op twee plaatsen sprake van variatie in de aanwezigheid van informatie, waarbij de Haagse versie in beide gevallen korter is dan de parallelversies. De passage waarin het nut en functioneren van de ankerlijn 'Helen' wordt uitgelegd, wordt in het Haags Liederenhandschrift afgesloten met de mededeling dat hij die de zaken goed verzwijgt het juiste doet, omdat kletsen lijden veroorzaakt: 'Hi doet seker als die wise, die wal heelt om siin gewin, want clappen bringt veel dogens [in]' (204-206). De tekst vervolgt met een beschrijving van het anker. De andere versies hebben echter nog een uitsmijter, hier geciteerd naar het handschrift-Van Hulthem: 'Die heimelijc draget ende heelt last die men hem bidt, dats een goet gast' (198-199). Het tweede voorbeeld vinden we in de beschrijving van de daden van 'Heer Ongerechtich Vont'. Hij verdreef 'miere vrouwen Gerechtigheden' uit haar land en trekt nu die gebieden door 'met buesen lude, die hem volgen' (495). In het Haags Liederenhandschrift gaat de tekst dan verder naar het volgende kwaadaardige heerschap, maar in de parallelversies wordt over die 'buesen lude' nog gezegd dat zij 'altoes henen sere verbolgen' zijn (Hulthem, 485). Doordat hier in het Haags Liederenhandschrift een incompleet rijmpaar ontstaat, is het met vrij grote zekerheid te zeggen dat hier een vers ontbreekt. Het effect van deze twee variatiegevallen is dat de tekst er in het Haags Liederenhandschrift ietsjes korter door wordt en dat de lezer van deze versie enkele expliciteringen mist, die echter voor de strekking van de tekst niet van belang zijn.

Ten derde zijn er enkele plaatsen waar de versie in het Haags Liederenhandschrift qua tekstformulering afwijkt van de parallelversies. Als de parallelversies bijvoorbeeld de aangetroffen sloep 'boetkijn' noemen, leest het Haags Liederenhandschrift 'scepelkijn' (21) en 'scepkin' (24). De kogge ('Sekerheyt') op de werf is in het Haags Liederenhandschrift niet het rijkste schip dat Augustijnken ooit zag, maar een 'sconen scip' (70). Op andere plaatsen wordt de rijkheid van de kogge echter net zo benadrukt als in de parallelversies, dus het effect van deze variatie is zeker niet dat het schip minder stralend zou zijn. Bovendien is ook 'schoon' een positieve typering, dus de lezer van deze versie van de scheepsallegorie zal niet snel geneigd zijn minder positief te zijn over het schip. Een patroon in variatie leveren deze gevallen evenwel niet op.

²⁰⁰ De versie in het handschrift-Van Hulthem volgt op deze twee plaatsen het Haags Liederenhandschrift.

²⁰¹ Helmut Tervooren (Tervooren 1997, 201-202) stelde dat in deze codex 'das Band zwischen Name und Text [sich] öffentlich gelockent [hat].' Het gaat volgens Tervooren meer om "'exemplarischen" Autoren' dan om 'historische Autorpersonen'. Dat Augustijnken in deze versie niet als auteur genoteerd wordt in het opschrift en dat hij als personage niet (expliciet) voorkomt, strookt met dat idee: de auteur van de tekst is van verminderd belang.

3.2.2 *Dits van der vrouwen borch*

De laatste tekst van Augustijnken in deze codex is *Dits van der vrouwen borch*, eveneens overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem. Op hoofdlijnen verschillen de teksten niet: beide versies bestaan uit dezelfde vijf onderdelen, namelijk een proloog met moralisering, een beschrijving van de burcht, een beschrijving van de bewoners van de burcht, de ombuiging van de observaties van de 'ik' naar een raadsel en een bespreking van de oplossing daarvan, en ten slotte de epiloog, waarin het publiek nadrukkelijk wordt geadresseerd.

Hoewel de versies op hoofdlijnen overeenkomen, is er wel degelijk sprake van variatie. Dat blijkt al uit de lengte: de versie in het Haags Liederhandschrift telt 186 verzen, die in het handschrift-Van Hulthem 178. Geen vers is bovendien hetzelfde. Er bestaat dus zowel een verschil in de formulering als in de aanwezigheid van tekst, wat beide geïllustreerd wordt in de volgende passage (links het Haags Liederhandschrift, rechts het handschrift-Van Hulthem):

Die ierste ridder heyt her hoer-naer; Twe cameren scone ende claer, Die verwaert hi wel alleyn, An elke side so stont eyn An die borch, ende als hi vernam, Dat goede meere te hove quam, So liet hij 't sinen heere (te) weten, Die in den boem was geseten. (81-88)	Die jerste heet her hoer naer; Twee torren scone ende claer, Aen elke side steter een an, Maer als men hem comt an Laet hijt sinen here weten Die dien casteel heeft beseten. (81-86)
--	--

Augustijnken introduceert hier de eerste ridder die burggraaf Heer Reynhout bijstaat, Heer Hoer-naer ('Luisteraar'). Wat onder zijn controle valt, is in beide versies het zintuig 'horen', maar hoe dat verbeeld wordt, verschilt: in het Haags Liederhandschrift gaat het om twee 'cameren', in het handschrift-Van Hulthem om 'twee torren'. Op abstract niveau verschilt de strekking niet zoveel, omdat het in beide gevallen gaat om delen van de burcht die zicht op de omgeving bieden. Die overeenkomst in functie van het aangeduide vertrek neemt niet weg dat het verschil tussen kamer en toren in letterlijke betekenis behoorlijk is.

Nog verstrekkender is de beschrijving van Heer Hoer-naers taak. In het handschrift-Van Hulthem wordt alleen gezegd dat hij zijn heer, de kasteelbezitter, informeert als er iemand aankomt. In het Haags Liederhandschrift is de beschrijving veel gedetailleerder. Hier informeert hij zijn heer, die opmerkelijk genoeg in een boom zit, als goede tijding het hof bereikt. Die laatste versie is een stuk beeldender; andersom geredeneerd is de versie in het handschrift-Van Hulthem soberder.

Een vergelijkbaar verschil in toon is aan te treffen in de passage over de vierde ridder, Heer Smakelij. Hier is alleen sprake van variatie in formulering. Deze ridder is de meest wijze en slimme van allen, en is de voorproever van de kasteelheer:

Voer den borchgreve hi sneet
 Ende pruefde voer hem die spise,
 Of si mochte scaden in eneger wise
 Sinen here; hi was wel vroet:
 Smaecte hi anders yet dan goet,
 So heyt hi ander halen dan. (112-117)

Voer den borch graue dat hi sneet
 Ende proefde vore hem sine spise,
 Ende venthise in enegher wise
 Anders dan reine ende goet,
 Hi es wijs ende vroet,
 Soe doet hi ander halen dan. (110-115)

De concrete handeling van de vierde ridder is in beide versies dezelfde: de spijzen snijden en proeven. Wat hij daarmee op het spoor komt, verschilt echter. In het handschrift-Van Hulthem stelt de tekst dat het eten wordt getest op rein- en goedheid, en wanneer dat niet zo is, wordt er iets anders gehaald; de taak van de voorproever is hier dus vooral het vaststellen van de vers- of bedorvenheid van het voedsel. In het Haags Liederhandschrift lijkt meer aan de hand te zijn. Daar gaat het niet a priori om de culinaire aspecten van het geboden spijs, maar om de mogelijke schadelijkheid ervan (zie 114). Die schadelijkheid kan zo uitgelegd worden dat het gaat om het schaden van de smaakpapillen van de kasteelheer, of schadelijkheid door de bedorvenheid van het voedsel, maar het is niet ondenkbaar dat de versie in het Haags Liederhandschrift ook hier wat avontuurlijker is dan de meer sobere versie in het handschrift-Van Hulthem: de voorproever heeft niet alleen de taak om te proeven of iets 'goed' was, maar ook of het niet giftig was.

In het afsluitende deel van de tekst legt Augustijnken de allegorie uit door op te sommen welk deel van de burcht met welk deel van het vrouwenhoofd correspondeert, waarna nog een korte epiloog volgt. In dit afsluitende deel heeft de versie in het Haags Liederhandschrift drie rijmparen die het handschrift-Van Hulthem niet bevat. In twee gevallen heeft dat geen ander gevolg dan dat de opsomming in het Haags Liederhandschrift iets uitvoeriger is dan die in het handschrift-Van Hulthem.²⁰² Dat is anders bij het derde geval. Na de samenvattende en verklarende opsomming richt Augustijnken zich tot zijn publiek: vrouwen, bescherm u tegen kwaadaardigen, zodat geen enkele hork in staat zal zijn de burggrafelijke macht te breken. In het handschrift-Van Hulthem volgt dan de 'echte' afsluiting, maar in het Haags Liederhandschrift staan daar nog twee verzen tussen. De hele passage luidt:

och reyne werde wijf, nu huede
 voer hem, die dragen fel gemuede,
 dijn edel borch, dat gheen fel hert
 daerbi en come, die vertert
 diins edels borchgreve macht,
 die altoes leget in reyn gedacht.
 des moet di gonne goet ende eer
 ende bovenal die hoechste heer!
 augustijnkiin leyt dit voer ogen

O reine wijf, nemt hoede
 Voer hem, die draghen felle moede,
 Datter negheen fellaert
 Inne en come die vertaert
 Dijns edel borchgrauen machte,
 Die altoes leghet in reinen ghedachte.

Augustinken leghet voer oghen

²⁰² 'Haer oegen vensteren, dat verstaet! Haer ghele haer dat gouddraet' (155/156); 'Haer tonge die edel herpe bediet, haer luut in dogeden niemant verdriet.' (163/164).

allen goeden reyne wiven,
dat si hueden, waer si mogen
dese edele borch mit hem viven. (175-186)

Allen goeden reinen wiuen,
Dat si behoeden waer si moghen
Haer edel borch met haren ridderen viue. (169-178)

De vrouw die zich voegt naar de leefinstructie die in beide handschriften voorkomt, wordt in het Haags Liederenhandschrift wel iets prettigs in het vooruitzicht gesteld (gegund), namelijk bezit, eer en boven alles de hoogste heer.²⁰³ Dat vooruitzicht ontbreekt in het handschrift-Van Hulthem, waardoor de consequentie van het niet opvolgen van het advies wat impliciet blijft en mogelijk minder aantrekkelijk is: de instructie om zich als een burcht te gedragen staat er op zichzelf, zonder expliciet geformuleerde belofte.

Deze verschillen in formulering en aanwezigheid van informatie beïnvloeden de kleur van de tekst. Voor de strekking ervan hebben ze echter nauwelijks gevolgen, wat ook geldt voor de vele nog kleinere verschillen.²⁰⁴ Pas als de verschillen iets groter zijn en dan ook nog eens herhaald worden, worden ze opvallend. Het is dan de overweging waard of ze gevolgen hebben die zich ook laten opmerken door iemand die niet de versies naast elkaar kan leggen om de verschillen na te speuren, maar die maar een van de versies in handen heeft.

Een voorbeeld van een verschil waarbij dat goed voorstelbaar is, is de naam van de burcht. In het handschrift-Van Hulthem wordt die in de tekst geïntroduceerd als 'ene borch van vrouden rijk' (14). Het Haags Liederenhandschrift heeft daar 'een edel borch so suverlich' (14). En als over de opbouw van het kasteel is verhaald, staat er in de tekst (links het Haags Liederenhandschrift, rechts het handschrift-Van Hulthem):

Ghi hebse allegader gezien,
Dese edel borch ghemeynlec. (140-141)

Ghi hebse oec alle wel ghesien,
Dese borch van vrouden rijk (139-140)

In beide versies is sprake van een kasteel dat een vrouwenhoofd voorstelt, maar hoe dat kasteel (en daarmee de vrouw?) wordt voorgesteld is anders. Het Haags Liederenhandschrift beschrijft consequent een edel kasteel ('edel borch'), terwijl het handschrift-Van Hulthem het over een kasteel, rijk van vreugden ('borch, van vrouden rijk'), heeft. Dat dit meer dan een toevallige of incidentele andere woordkeuze is, blijkt ook uit de opschriften waaronder de tekst in beide handschriften is gekopieerd. In het handschrift-Van Hulthem heet de tekst 'De borch van vroudenrijk die Augustijnken maecte', in het Haags Liederenhandschrift luidt het opschrift 'Dits van der vrouwen borch'. Het kasteel en/of de tekst worden daarmee op verschillende manieren

²⁰³ Merk wel op dat voor deze interpretatie wat grammaticale ruimdenkendheid nodig is, want letterlijk genomen (en met eerbied voor het gebruik van naamvallen) is elke goedlopende, maar trouwe vertaling onmogelijk, omdat het onderwerp in de zin ontbreekt.

²⁰⁴ Bijvoorbeeld die in spelling: het handschrift-Van Hulthem heeft 'oe' waar het Haags Liederenhandschrift 'ue' heeft, en het handschrift-Van Hulthem heeft doorgaans een -h achter een g-, waar dat in het Haags Liederenhandschrift niet het geval is (vgl. 'ghenoechte' vs. 'genuechte', 13).

geïntroduceerd (en wederom ontbreekt in het Haagse opschrift de auteursnaam). Op de impact daarvan voor het handschrift-Van Hulthem kom ik in hoofdstuk 6 terug. Voor het Haags Liederhandschrift is van belang dat de burcht daar als een ‘vrouwenburcht’ wordt geïntroduceerd; niet de naam van de auteur of de allegorische duiding staat in het opschrift, maar een combinatie van het beeld van de allegorie (‘borch’) en de betekenis ervan: (het hoofd van) de vrouw. En zo sluit deze variatie aan bij de opvallende karakteristiek van de tekstverzameling die Van Oostrom aanwees, namelijk de ‘uitgesproken feminiene oriëntatie’ van de verzameling.²⁰⁵

3.3 Tekstverzameling

3.3.1 De omgeving van Augustijnkens teksten

Zoals in de inleiding al ter sprake is gekomen, is over de interpretatie van *Mich heeft een ridder* de nodige inkt gevloeid. De manieren waarop men tot een interpretatie kwam, zijn heel verschillend: een close reading en literaire analyse van de tekst, een comparatieve analyse waarbij gelijksoortige teksten betrokken werden, een historische analyse waarbij een krankzinnige edelman werd betrokken en een theologische analyse die aannemelijk moest maken dat de ridder eigenlijk de duivel is (vgl. par. 1.4). Pas toen Klaas Heeroma zich met de discussie bemoeide, begon de handschriftelijke context een rol te spelen. Heeroma vroeg of de vier regels die aan *Mich heeft een ridder* voorafgaan nou wel of niet bij de tekst van Augustijnken horen. Die denkwijze past bij dit proefschrift en wil ik in deze paragraaf doortrekken voor alle teksten van Augustijnken in het Haags Liederhandschrift.

3.3.1.1 *Mich heeft een ridder*

28	‘Icht of nicht’	13v-14r
28*	[Ich wil jagen op den voet]	14r
29	‘Heren Walters zanch’	14r-14v
30	‘Heren Walters zanch’	14v
31	<i>Vanden zomer und vanden winter</i>	14v-15v
32	[Het sin lude die mich vragen] (en / incl. <i>Mich heeft een ridder</i>)	15v
33	[Hets jammer das die zarte reyne]	15v-16r
34	‘Eyne scone ritterliche sprüch van eren vnd van waphen’	16r-20r
Tabel 3.1: Co-tekstuele gegevens <i>Mich heeft een ridder</i> in het Haags Liederhandschrift		

De vier verzen die aan *Mich heeft een ridder* voorafgaan, luiden als volgt:

²⁰⁵ Van Oostrom 2013, 376.

Het sin lude, die mich vragen
Om des lyven meyen bloet,
Dar ich niet van in kan gezagen
Sint mer die mey gheen vrude doyt.²⁰⁶

Het kwatrijn staat direct voor *Mich heeft een ridder*, zoals ook te zien is in bijlage 5: er is geen witregel, noch enige andere visuele aanwijzing dat de strofe niet bij die tekst hoort. Tegelijkertijd zijn er wel inhoudelijke bezwaren om de vier verzen bij de drie eropvolgende strofen te betrekken. Op de eerste plaats hebben ze een andere vorm: een kwatrijn van vier verzen, versus drie strofen van negen verzen. Ten tweede heeft de tekst inhoudelijk niets met de volgende verzen te maken, aangezien daar geen sprake meer is van vragende mensen, noch van mei, noch van vreugde (of het gebrek daaraan).²⁰⁷

Of het kwatrijn en de andere strofen samen gedicht zijn, doet er welbeschouwd ook niet toe in dit proefschrift. Belangrijker is hoe het is overgeleverd en wordt gepresenteerd aan de lezer. En dan wijst Heeroma er terecht op dat de uiterst pessimistische toon van het kwatrijn, waarin iemand vertelt dat de bloeimaand hem geen vreugde meer doet, een sombere interpretatie van *Mich heeft een ridder* stimuleert. Niets in het Haags Liederenhandschrift wijst erop dat die tekst een boerde en dus humoristisch zou kunnen zijn: er is geen rubricatie of interpunctie, er is geen opschrift en er is geen tekst voor of na gekopieerd die een hint zou kunnen vormen om de tekst met een knipoog te lezen. Dat betekent niet dat de tekst niet humoristisch bedoeld zou kunnen zijn of opgevat kon worden, maar dan toch eerder ondanks dan dankzij de presentatie ervan in deze codex.

De tekst die aan het kwatrijn voorafgaat, is *Vanden zomer und vanden winter*.²⁰⁸ In dit lied gaan de zomer en de winter de strijd aan om wat (of, in de allegorie van het lied: wie) het beste seizoen is.²⁰⁹ Vanwege de opmerkingen over de lentemaand mei sluit deze voorgaande tekst enigszins aan bij het besproken kwatrijn, omdat in het lied de

²⁰⁶ Kossmann 1940, I, 40, 1-4. Heeroma (1968, 40) vertaalde: 'Er zijn mensen die mij vragen om de bloesem van de lieve meiboom. Daar kan ik niets over dichten, omdat de mei mij geen vreugde geeft.'

²⁰⁷ De vraag waar teksten beginnen, eindigen of in elkaar overgaan, is zeer pregnant bij het Haags Liederenhandschrift (vgl. ook Tervooren 1997, 199-201, over grenzen tussen liederen in dit handschrift). Ik ga er in dit hoofdstuk pragmatisch mee om en volg, tenzij anders opgemerkt, de indeling en telling van Kossmann.

²⁰⁸ Er zijn nu veertien strofen overgeleverd, maar volgens de *Liederenbank* zijn dat er veel meer geweest; na het vierde vers van de derde strofe 'ontbreekt een blad met vermoedelijk 18 strofen'. Wat volgens de editie van Kossmann strofe 3 is, bestaat dan uit twee strofen, wat een totaal van $15 + 18 = 33$ strofen oplevert.

²⁰⁹ Er lijkt overigens geen verband te zijn met het abele spel met dezelfde titel; eerder putten beide teksten uit de Middellatijnse *conflictus*-traditie (vgl. Van Bork e.a., sub 'conflictus', waar deze teksten als voorbeeld worden gebruikt).

seizoensovergangen zo'n grote rol spelen. Heel sterk is die relatie echter niet, aangezien 'Het sin lude' meer om de 'ik' gaat dan om de meimaand.

Na *Mich heeft een ridder* volgt een tekst van 28 verzen in gekruist rijm. Het zouden zeven strofen van vier verzen kunnen zijn, maar de rubricator van het handschrift heeft aangegeven dat het gaat om een openingsstrofe van twaalf verzen, gevolgd door twee van acht.²¹⁰ De tekst is een liefdesklacht, waarin de vrouw van begin tot eind onbereikbaar blijft voor een smachtende ik, die maar blijft hopen dat ze hem op enig moment troost zal bieden.²¹¹

Als de co-tekstuele omgeving van *Mich heeft een ridder* de interpretatie ervan kleurt, dan gebeurt dat zoals Heeroma al stelde in pessimistische zin: door de vierregelige klacht die ervoor staat, wordt een lezing gestimuleerd die weinig ruimte biedt voor vrolijkheid. De 'ik' uit de voorgaande tekst beklagt zich, en als daarmee de toon voor de volgende tekst gezet is, wordt een lezing van die volgende tekst als komisch-door-enjambement niet gestimuleerd. Het daaraan voorafgaande *Vanden zomer und vanden winter* is niet negatief, maar heeft überhaupt te weinig raakvlakken met *Mich heeft een ridder* om te veronderstellen dat een lezer de twee teksten bij het lezen op elkaar zal hebben betrokken. Met de liefdesklacht die volgt op *Mich heeft een ridder* is dat anders, omdat die tekst weer een sombere toon heeft. Dat maakt dat Augustijnkens tekst wordt omringd door somberte. Over de intenties van de auteur of zelfs van de compiler zegt dit allemaal niets, maar gegeven de teksten om *Mich heeft een ridder* heen is er geen aanleiding om een dubbelzinnige, laat staan komische lezing te prefereren boven een pessimistische.

3.3.1.2 *Lijd den tijt*

37	'De Walsche Carté' / [Drei Sprüche]	20v
38	[Mich verlenget werlich sere]	20v-21r
39	<i>Lijd den tijt</i>	21r-21v
40	A: [Zeliche vrouwe zelich wijp] B: [Werde knechte wol ghedenket] C1: [Die myr ist lieb vür alle wiben] C2: [Ich han zenentliche zorgen]	21v-22r
41	'Ich dijn byn'	22r
42	'Ein jammerliche clage'	22r-26v
Tabel 3.2: Co-tekstuele gegevens <i>Lijd den tijt</i> in het Haags Liederhandschrift		

Het opschrift boven de teksten voorafgaand aan *Lijd den tijt* is 'De Walsche carté'. Naar de indeling van Kossmann zijn onder dat opschrift twee teksten verzameld: '37. [Drei Sprüche]' en '38. [Mich verlenget werlich sere]'. In het handschrift is een dergelijke splitsing in twee teksten niet te zien en lijken er vier teksten verzameld onder het

²¹⁰ Zulks aangegeven met paragraaftekens in de linkermarge van de tekst; f. 15b.

²¹¹ Kossmann 1940, I, 40, tekst 33.

opschrift. Het opschrift heeft het meest direct betrekking op de eerste reeks van deze tekst, namelijk een Franse, twaalfregelige spreuk waarin caritas als vriend wordt aangesproken, maar verloren of vertrokken lijkt. De tweede tekst is een wereldlijk liefdeslied van Reinmar der Alte (ook: van Hagenau, tevens bekend als ‘de vedelaar’). Dat het van Reinmar is, blijkt hier niet, evenmin als dat het om slechts één strofe uit een lied van zeven strofen gaat.²¹² De derde tekst is de kortste van alle hier verzamelde. Het is een spreuk, of beter, een spreekwoord op rijm:

Hets groet anxt den conijn,
Dat bi den vos gehuyst moet zin.²¹³

De vierde tekst onder ‘De Walsche carté’ (dus: Kossmanns tekst 38, en de tekst die direct voorafgaat aan *Lijd den tijt*) is een minnelied dat bestaat uit drie strofen van elk acht gepaard rijmende verzen. Het is een wereldlijk, optimistisch liefdeslied: de ‘ik’ bezingt zijn liefde voor Vrouwe Eer. Opmerkelijk (want vrij zeldzaam naar de begrippen van het Haags Liederhandschrift) is hier dat de melodie die bij deze tekst hoort, bekend is.²¹⁴ Bovendien zijn ook elders in het handschriften teksten te vinden die volgens de Liederbank dezelfde melodie hebben: onder *Orlof* tekst 24 (naar de telling van Kossman; f. 12v) en onder *Och wanneer* tekst 65 (naar de telling van Kossman; f. 36v).

Na het lied volgt, met opschrift, Augustijnkens *Lijd den tijt*. Direct na die tekst is een regel open gelaten. Daarna volgen, zonder opschrift, drie teksten, die van elkaar onderscheiden zijn door witregels; het eerste vers na iedere witregel is bovendien gemarkeerd met een paragraafteken in de marge. Doordat deze teksten geen eigen opschrift hebben, staan ze de facto onder *Lijd den tijt*, hoewel ze geen deel van Augustijnkens tekst uitmaken. Kossmann gaf deze teksten samen het tekstnummer 40, nader onderverdeeld in 40A, 40B, 40C1 en 40C2. Waarom hij ervoor koos ze samen te nemen, is mij onduidelijk: er is codicologisch geen reden dat te doen, de teksten zijn qua inhoud niet af te bakenen van de omliggende teksten en vanwege de onderlinge lengteverschillen (dertien verzen – tien verzen – twintig verzen) en de verschillen in rijmschema ligt het ook niet voor de hand dat het één tekst met drie strofen is.

De witregel tussen het laatste vers van Augustijnkens tekst en de eerste strofe van deze ‘drieslag’ maakt duidelijk dat het hier niet om een extra strofe bij Augustijnkens tekst gaat; tussen de strofen van die tekst stond immers geen witregel. Omdat deze teksten echter geen ‘eigen’ opschriften hebben (na ‘40C2’ volgt wel weer een tekst met opschrift), worden ze toch in enige mate als onderdeel van of visueel logisch vervolg op *Lijd den tijt* gepresenteerd. Hoe hangen zij samen met Augustijnkens tekst?

²¹² Lachmann 1965, 179ff editeert het hele lied.

²¹³ Kossmann 1940, I, 50, tekst 37.C. De spreuk is opgenomen in Singer 1995, 434.

²¹⁴ De Liederbank geeft geen wijsaanduiding, maar de ‘standaardnaam melodie’ is ‘Ik klaag dij zure winter koud’ (het herschreven incipit van tekst 24).

De eerste tekst (40A) opent met ‘zelighe vrouwe, zelich wijp, zelich hertz, zelich lijpp!’²¹⁵ Het is een lofdicht op een vrouw, die de ‘vrou in der hertz mijn’ van de verteller is. De tweede tekst (incipit: ‘Werde knechte wol ghedenket’) gaat ook over een beminnelijke vrouw, maar dan indirect: de verteller roept de knechten of jongelingen uit het openingsvers op vrouwen goed te behandelen.²¹⁶ Bij 40B staat in de marge ‘daerom denchet’ genoteerd. Die opmerking is met een lijn verbonden met de hele tekst, alsof een gebruiker (wiens hand veel weg heeft van die van de kopiist) de nadruk wilde leggen op (het advies in) deze tekst. Dan volgt de derde tekst, als gezegd door Kossmann opgesplitst in 40C1 en 40C2. Hij deed dat niet op basis van codicologische argumenten (ook hij zag dat C2 ‘ohne Absatz an C1 anschliessend’ was), maar omdat C1 volgens hem net als B, maar anders dan C2 parallelverlevering heeft. Overigens lijkt Kossmann het mis te hebben wat betreft de bestaande parallelverlevering, want Carl von Kraus liet zien dat ook voor C2 parallelverlevering bestaat.²¹⁷ Sterker: wat Kossmann onderscheidde als B, C1 en C2 lijken bij Von Kraus drie strofen van één tekst van Von Sachsendorf te zijn.²¹⁸

Al met al vormen de teksten die direct en indirect zijn gekopieerd onder het *Lijden tijt* inhoudelijk een vrij coherent geheel, dat goed past binnen de algehele thematiek van het Haags Liederhandschrift. In veel van de teksten staat de vrouw centraal. Eerst wordt zij toegezongen, dan wordt het mannelijke publiek opgeroepen haar goed te behandelen en ten slotte volgen nog twee strofen waarin in meer algemene zin de (wereldlijke) liefde bezongen wordt. De relatie met het opschrift waaronder zij gekopieerd zijn en de tekst die bij dat opschrift hoort, blijft vaag: de thematiek is anders, er wordt een ander publiek aangesproken, en de overeenkomst qua vorm gaat niet verder dan dat beide teksten rijmen. Het effect van de samenplaatsing met de tekst van Augustijnken is dat de deugden die in zijn tekst worden bezongen niet meer alleen slaan op het hebben van een eervol leven (zoals de proloog van de tekst wel stelt: ‘hoe hi leven mach in eeren’ (4)), maar ook op het juist omgaan met de vrouw of de liefde. Dat thema staat immers centraal in de teksten die Kossmann verzamelde onder 40.

3.3.1.3 *Van den scepe & Dits van der vrouwen borch*

94	‘Van der moeder gods’	54v-55r
95	[God hiet siin moeder wijf]	55r-55v
96	[Des is ghaer ontmysyn lanch]	55v
97	[A] Noydeken zeyt dit	55v-56r
98	<i>Van den scepe</i>	56r-59v

²¹⁵ Kossmann 1940, I, 52, 1-2.

²¹⁶ Interessant is dat Kossmann (1940, I, 52) een parallelhandschrift aanwijst (‘v. Sachsendorf HS.12.C (HMS I 301a NR. IV, Pfaff S. 567)’), waarin het niet om een knecht gaat, maar om een ridder. Juist in het niet van ridderlijke waarden en belangen gespeende Haags Liederhandschrift valt deze variatie op.

²¹⁷ Von Kraus 1952, 399-400.

²¹⁸ Ik gebruik hier ‘lijken’, omdat de editieprincipes van Von Kraus niet heel transparant zijn.

99	<i>Dits van der vrouwen borch</i>	59v-61r
100	[In eenen meye quam ich gegaen]	61r-62r
101	[Ic ben beghaen al hiermede]	62r-62v
102	[Wenscenborch dat mi gheve]	62v
102*	[Bi wilen plach ic ic t'eenen tide]	63r
103	[Ene camere heb ic geraect]	63r
Tabel 3.3: Co-tekstuele gegevens <i>Van den scepe</i> / <i>Borch</i> in het Haags Liederhandschrift		

Bij *Van den scepe* en *Dits van der vrouwen borch* doet zich in het Haags Liederhandschrift een unicum binnen dit proefschriftonderzoek voor: nergens anders staan twee teksten van Augustijnken na elkaar gekopieerd in één tekstcollectie. Dat deze twee teksten ook in een ander handschrift, namelijk het handschrift-Van Hulthem, allebei voorkomen, maakt het nog interessanter. Daar staan ze overigens niet in elkaars nabijheid. Hier in het Haags Liederhandschrift ontstaat een 'Augustijnkedyade'.²¹⁹ Dat is relatief slecht zichtbaar, omdat de naam van de auteur in beide teksten alleen voorkomt in de epiloog, terwijl parallelversies de naam ook in de tekst en zelfs in het opschrift hebben (zie 3.2.1 en 3.2.2). Desalniettemin, door het noemen van Augustustijnken in beide teksten is voor iedere lezer duidelijk dat hier twee teksten van dezelfde auteur na elkaar zijn opgenomen.

Nog veel meer dan door het gedeelde auteurschap lijken de teksten elkaar formeel en inhoudelijk te versterken. Het zijn allebei allegorieën van een object, namelijk het schip in *Van den scepe* en een kasteel in *Dits van der vrouwen borch*. In beide gevallen is die objectallegorie gecombineerd met een aantal allegorische personages, zoals de zussen en tirannen in de scheepsallegorie en de bewoners van het kasteel in de burchtallegorie. Beide allegorieën zijn ingebed in een plezierige wandeling van de ik-verteller, die in de scheepsallegorie vanuit Dordrecht langs de Merwede wandelt en in de burchtallegorie ergens verkeert waar hem 'ghenuachte' overkwam. Ook de epilogen lopen qua woordkeuze opvallend parallel: *Van den scepe* sluit af met de mededeling dat Augustijnken 'dit om d'best [heeft] geseyt ende den luden voergeleyt' (v. 586-587), *Dits van der vrouwen borch* met 'Augustijnkiin leyt dit voor ogen allen goeden reyne wiven' (v. 183-184). Er zijn uiteraard ook verschillen, maar zeker na elkaar geplaatst vallen bij deze twee teksten toch vooral de overeenkomsten op.²²⁰

Met de teksten die aan deze Augustijnkedyade voorafgaan, is de relatie minder sterk dan binnen de dyade. Voor *Van den scepe* staat een kleine verzameling spreuken onder het opschrift 'Noydeken zeyt dit' (Kossmann 97). De eerstvolgende tekst telt veertien verzen, waarin op steeds net iets andere wijze het belang van een goede intentie wordt benadrukt: 'mi is ontfenclec wat ghi doet, want y meyninge die is goet'.²²¹

²¹⁹ Zie voor de term dyade, Westphal 1993, 9-17.

²²⁰ Voorbeelden van verschillen: *Van den scepe* richt zich eerst alleen op mannen ('O ghi heeren van hogher aert', v. 567) en daarna op 'den luden [...] niement bisonder, maer gemeyn' (v. 587-588), *Dits van der vrouwen borch* alleen op vrouwen (zie citaat hierboven en voorts 'Och reyne werde wijf', v. 175).

²²¹ Kossmann 1940, I, 115, v. 13-14 (tekst 97A).

De tweede tekst presenteert een klagende man, smachtend naar een vrouw.²²² Hij is ervan overtuigd dat ze bij elkaar passen, maar zij heeft geen oog voor hem. Ook vluchten de hoop en troost die hij zoekt. Als hij de vrouw aanspreekt, antwoordt zij ontwijkend. Deze tekst is een herhaling van een eerdere tekst in de verzameling, gekopieerd onder het opschrift 'Onghenate' (Kossmann 45), minus de eerste vier verzen. Er is wat onderlinge variatie, maar die is minimaal. Ter illustratie de ontwijkende reactie van de vrouw: waar 'Kossmann 45' afsluit met 'vragede zi mi: is Brugge groet?', sluit 'Kossmann 97B' af met 'vraecht si mi is Brug yet groot?' De derde tekst onder *Noydekin zeyt dit* is een heel korte spreuk over vriendschap:

Die sinen liefsten vrient misdoet
aen hem selven die en is niet vroet.²²³

Een helder verband met *Van den scepe* is er niet. Opmerkelijk is misschien dat de laatste voorafgaande spreuk over vriendschap gaat en dat in deze versie van *Van den scepe* Augustijnken door de vrouw structureel met 'vrient' wordt aangesproken, in tegenstelling tot de parallellevering, waar hij met zijn naam of helemaal niet wordt aangeduid. Wie de spreuken van Noydeken en de sproke van Augustijnken na elkaar leest, wordt eerst in een oneliner op het belang van vriendschap gewezen en leest daarna hoe het concept in een dialoog bij herhaling terugkeert.

De tekst na *Dits van der vrouwen borch* is een opschriftloze sproke, die, evenals de voorgaande teksten van Augustijnken, begint met een 'ik' die een wandeling maakt.²²⁴ De 'ik' ontmoet een jonkvrouw, die hevig teleurgesteld is in de liefde. De 'ik' probeert haar op andere gedachten te brengen, maar dat lukt niet en hij moet haar troosteloos achterlaten. Ter afsluiting richt de tekst zich tot 'Ghi, heeren, cnapen, maegden, vrouwen' met de oproep volhardend te blijven in trouw, want 'hi weet cleene wat hi verwerft, die een reyn wijf verde(e)rft' (186-190). Qua inhoud, opening en afsluiting lijkt deze tekst op de twee voorgaande Augustijnkentaksten: een 'ik' gaat op pad en ontmoet een vrouw in penibele omstandigheden, die niet geholpen kan worden, waarna de tekst zich tot een publiek richt om te voorkomen dat dergelijke omstandigheden nog eens ontstaan of voortbestaan.

In het licht van de teksten vóór de Augustijnkentyade, inclusief de spreuken toegeschreven aan Noydeken, springen twee dingen in het oog. Het eerste is dat deze hele serie teksten geschreven is vanuit mannelijk perspectief. Die masculiene focalisatie valt op binnen een tekstcollectie waarvan gezegd wordt dat de vrouw er centraal in staat; uiteraard wordt ook in deze serie de vrouw nog regelmatig besproken en aan het

²²² Oosterman 1996, 7.

²²³ Kossmann 1940, I, 116, tekstnummer 97C. Volgens Suringar 1886, 205-206, is deze spreuk 'zijn oorsprong aan Freidank verschuldigd'; Kossmann, doorgaans behoorlijk uitvoerig wat betreft dit soort verwijzingen, noemt dat niet.

²²⁴ Hogenelst 1997, II, 224-225, rep. nr. 319.

woord gelaten, maar ze is niet het initiërend personage. Ten tweede valt op dat ook bij de laatste sproke de naam van de auteur genoemd wordt, de verder onbekende Her Wanckelmoet. De teksten die volgen, dragen geen auteursnaam, en ook de teksten vóór die van Noydeken zijn anoniem gekopieerd. Dat levert al met al een cluster op van vier opeenvolgende teksten met een in opschrift of epiloog genoemde auteursnaam (Noydeken-Wanckelmoet-Augustijnken-Augustijnken), wat bijzonder is binnen het grotendeels anonieme Haags Liederhandschrift.

Tenslotte, qua co-tekstuele omgeving van de Augustijnkedyade loont het de moeite om door te lezen na de sproke over de ontroostbare jonkvrouw. Daar volgen na elkaar drie teksten (naar de telling van Kossmann, die hier wordt ondersteund door paragraaftekens en witregels in het handschrift) die naar thematiek en allegorie goed aansluiten bij *Dits van der vrouwen borch*.²²⁵ Dat zijn eerst twee teksten over de 'Wenschenborch'. In de eerste (Kossmann: 101) vraagt een 'ik' zich hardop af wat hij met de sleutel van de Wenschenborch aan moet nu het land in zulk turbulent vaarwater verkeert. Hij besluit dat het het beste is de sleutel in bewaring te geven bij degene van wie hij de burcht in leen heeft. In de tweede tekst (Kossmann: 102) beklagt de 'ik' zich erover dat de leenheer aan wie hij de sleutel gaf hem uit het huis heeft verdreven. Alle rechten, toezeggingen en ingeroepen hulp ten spijt blijft de Wenschenborch buiten zijn bereik. Dan volgen twaalf verzen, die door Hogenelst niet tot de sproke gerekend worden en door Kossmann als zelfstandig, maar wel met de voorgaande tekst verbonden gepresenteerd worden: de tekst krijgt geen volgend nummer, maar wordt 102*. Er zijn goede argumenten de tekst als een nieuwe tekst te beschouwen: hij begint met een initiaal en onder het laatste vers van de voorgaande tekst staat 'explicit'. Toch zijn er inhoudelijke redenen om door te lezen, bijvoorbeeld dat de tekst weer begint met een 'ik' die bekent af en toe stiekem via een paadje ergens heen te gaan. Waar dat 'ergens' is en waarom het stiekem gaat, blijft impliciet, en lijkt alleen in relatie tot de vorige tekst betekenisvol. De stiekeme gang is overigens van korte duur, want inmiddels is er ook iemand anders op het pad, en die heeft een hek neergezet; de 'ik' neemt daarom voortaan het algemene pad, omdat zijn kleding scheurt bij het hek. Dan volgt een nieuwe tekst (Kossmann: 103), waarin een 'ik' beschrijft hoe hij zijn prijzenswaardige kamer heeft opgeruimd. Die kamer is nu afgesloten: wat erin 'zit' kan er niet meer uit, en de 'ik' kan er niet meer in. In letterlijke zin heeft deze tekst al raakvlakken met de vorige teksten (waarin steeds een 'locatie' besproken wordt: burcht, pad), maar zeker als Hogenelsts suggestie klopt dat 'het de bedoeling [is] dat men de betekenis van de kamer-allegorie raadt, die mogelijk naar het hart van de 'ik' verwijst', is de relatie met de teksten over de Vrouwenburcht en de Wenschenborch opvallend sterk: het zijn dan niet alleen allemaal allegorieën, zelfs niet alleen meer specifieke 'locatie-allegorieën', maar ook allemaal teksten die heel nadrukkelijk de allegorie presenteren als raadsel.

²²⁵ Het gaat om sproke 320, 321 en 322 in Hogenelst 1997, II, 225-226.

3.3.2 De tekstverzameling als geheel

De tekstcollectie in het Haags Liederhandschrift is divers: qua taal (vooral Middelnederlands, hier en daar ook Frans), qua lengte, qua complexiteit van de rijmschema's, enzovoorts. Toch blijft ook na bovenstaande bespreking vooral de indruk van een vrij homogene collectie hangen. In dit liefdescompendium draait het om de vrouw. De vrouw wordt op een voetstuk geplaatst, als ideaalbeeld, vaak onbereikbaar, maar in andere gevallen juist heel dichtbij als leidsvrouw. In sommige teksten wordt gesmacht naar de aandacht van een specifieke vrouw, in andere wordt gediscussieerd met een vrouw en in weer andere worden adviezen gegeven aan vrouwen of aan mannen die (goed) met vrouwen om willen gaan. 'Per saldo,' zo benadrukt Van Oostrom, 'is het *Haags liederhandschrift* een vrij optimistisch boek, waaruit bij alle liefdeslijden veel levensvreugde spreekt'.²²⁶

Augustijnken is zeer aanwezig in het Haags Liederhandschrift, met liefst vier teksten, waarvan er twee bij elkaar staan. De aanwezigheid is kwantitatief prominent (want er is geen auteur van wie zoveel teksten in het handschrift zijn opgenomen), maar niet dominant: dit is heel duidelijk geen Augustijnkenhandschrift, want de dyade staat niet op een sleutelplaats in de codex en vergeleken met de parallelverlevering valt ook op dat Augustijnkens naam minimaal voorkomt in de tekstversies die in dit handschrift bewaard zijn. Dat van Augustijnken juist deze vier teksten zijn opgenomen in de tekstcollectie verbaast niet. Die observatie is een ander argument om aan te nemen dat het de samensteller/-ster niet a priori ging om het bij elkaar krijgen van teksten van deze auteur. Zijn *Expositie* en *Dryvoldicheit* hadden hier bepaald misstaan; *Vander rijcheit* had gekund, maar was toch een wat pessimistisch curiosum geweest. Dat detoneren geldt geenszins voor de vier teksten die wel zijn opgenomen. Wat de strekking van *Mich heeft een ridder* ook precies moge zijn, en of het kwatrijn er nou wel of niet bij hoort, de drang naar eer en goedheid die eruit spreekt, heeft misschien niet direct met de vrouw of de liefde te maken, maar past absoluut bij de rest van de tekstcollectie. Over *Lijd den tijt* hoeft al helemaal geen twijfel te bestaan: een tekst waarin 'ein wijf van hoger art' een man inwijdt in vijf aspecten van eer is exemplarisch voor de verzameling. Dat de helft van de aangesproken 'publieksgroepen' ('heren, vrouwen, maegden, knapen') vrouwelijk is, past ook goed. In *Van den scepe* staat de liefde wat op de achtergrond, maar wemelt het van de vrouwen, van Vrouwe Eer tot Vrouwe Trouw en al haar dochters, en natuurlijk de gidsende vrouwe 'Ontfermichey'. De aanwezigheid van de vrouw in *Dits van der vrouwen borch* is evident, al is het opmerkelijk dat er in het verhaal geen vrouwelijke personages voorkomen. Dat het vrouwelijk uiterlijk het beeld is dat de tekst vorm geeft, maakt dat echter meer dan goed. Illustratief voor het vrouwelijk accent is bovendien dat het in het opschrift over 'vrouwen' en niet, zoals in het parallelle handschrift-Van Hulthem (waarover in

²²⁶ Van Oostrom 2013, 376.

hoofdstuk 6 veel meer), over ‘vrouden’ gaat, wat gezien de inhoud van de tekst even goed past.

3.4 Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst

Het Haags Liederenhandschrift is een perkamenten handschrift van 67 folia, met drie papieren schutbladen vooraf en drie papieren schutbladen achteraf.²²⁷ De tekst is in twee kolommen van veertig regels per bladzijde gekopieerd. De codex opent op f. 1r met een gedecoreerde blauwe initiaal op een gouden ondergrond, van zeven regels hoog. De ondergrond loopt zowel in de linkermarge (maar daar grotendeels verloren) als via boven- naar de rechtermarge door, met allerlei vertakkingen. Deze initiaal is de enige opvallende visuele verfraaiing in de codex. Het enige andere aspect dat het zwarte schrift onderbeekt, is de rubricatie: diverse teksten beginnen met een rode lombarde van twee regels hoog, de paragraaftekens die strofen of teksten onderscheiden, zijn rood doorstreept en veel (maar niet alle) in zwart geschreven parateksten (opschrift, naam van de auteur, onderschrift) zijn rood onderstreept. Het handschrift ziet er al met al netjes, maar sober uit; de bladzijde waarmee de codex opent is een visueel aantrekkelijke uitzondering op die soberheid.

De tekst is door één hand in een littera cursiva gekopieerd. Van Oostrom zag ‘krullen en lussen zoals die gangbaar waren onder klerken van een kanselarij’.²²⁸ Hij verbond dat met de plaats waar het handschrift gemaakt zou kunnen zijn: ‘Misschien werden [de klerken van een kanselarij] bij tijd en wijle vrijgesteld van ambtelijke taken ten behoeve van literaire kalligrafie voor de *first lady* ten hove?’.²²⁹ Met die woordkeuze zinspeelde Van Oostrom op een ontstaan in adellijke kringen; een zinspeling waarmee hij aansluit bij de courante standpunten in een discussie over ontstaans- en bezittersgeschiedenis van het Haags Liederenhandschrift. Dat debat is interessant, bijvoorbeeld omdat we al een hele vroege en concrete aanwijzing voor de bezittersgeschiedenis vinden in het handschrift. Op het laatste blad (f. 67vb) staat, in een andere hand dan de rest van de teksten aldaar, te lezen:

Dit boech huert zo Joncher Johan, greve zo Nossou zo Vyanden, und Marien van Loen, synre huysvrauwen. (Kossmann 1940, I, 138)

Johan van Nassau werd geboren in 1410, trouwde in 1440 met Maria van Loon en overleed in 1475, dus deze notitie moet uit de periode 1440-1475 komen. In die periode was de codex dus in zijn bezit. Het handschrift zelf is ouder: op basis van codicologische

²²⁷ Mijn beschrijving is gebaseerd op Deschamps 1972, 129-131.

²²⁸ Van Oostrom 2013, 377.

²²⁹ Van Oostrom 2013, 378.

inzichten, dateerde Deschamps het op circa 1400.²³⁰ Over de plaats waar het ontstond en hoe het vandaar in het bezit van de Nassaus kwam, is discussie.

Over de plaats van ontstaan van de codex zijn grofweg drie theorieën. In (hoofdzakelijk) het medioneerlandistische onderzoek gaat men uit van een ontstaan aan het Hollandse hof, waar in de tijd dat het handschrift werd vervaardigd het Hollands-Beierse huis regeerde. In *Het woord van eer* volgde Van Oostrom zulke lijnen: 'In afwachting van nader onderzoek lijkt er het meeste voor te zeggen de teboekstelling van het *Haags liederenhandschrift* in westelijke streken te vermoeden, en de Duitse tongval te verklaren vanuit de politiek-culturele verbondenheid van Holland onder het Beierse huis met hun gebieden oostwaarts'.²³¹ Met in het achterhoofd de datering van Deschamps en een lokalisering in de noordelijke Nederlanden (eveneens van zijn hand), is de relatie tussen het Hollands-Beierse hof in Den Haag en de in Breda woonachtige Johan en Maria dan de volgende:

Verschillende onderzoekers hebben hier de suggestie van Nijland overgenomen, die in Johanna van Polanen, de moeder van Jan IV van Nassau (= de Johan uit de bezittersnotitie, GB), de oorspronkelijke opdrachtgeefster van het handschrift vermoedde. Als dit juist zou zijn, komen we andermaal in de Hollandse hofkring uit: de Polanens waren een van de oudste, en na hun liaison met de Duvendoordes tevens een van de rijkste adelsfamilies van het graafschap. (Van Oostrom 1987, 93)²³²

Een tweede theorie komt uit de germanistiek, waar onderzoekers het 'taalmengsel' waarin het Haags Liederenhandschrift is geschreven, zagen ontstaan 'in Gelre, Kleef of Gulik onder invloed van het 'internationale' handelsverkeer'.²³³ Deze theorie werd in de medioneerlandistiek het eerst krachtig verwoord door Greet Jungman in een artikel in 1990. Jungman beargumenteerde dat de rijkdom van het Hollandse hof niet moet leiden tot een verwaarlozing van andere culturele centra, bijvoorbeeld Gelre. Als men naar die regio kijkt, valt Machteld van Gelre op als spin in het web. Machteld stierf kinderloos, maar 'kan (een deel van) haar persoonlijke bezittingen hebben nagelaten aan haar lievelingsnichte en haar man': Margaretha van der Marck en Johan I van Nassau-Dillenburg.²³⁴ In die erfenis zou dan het Haags Liederenhandschrift hebben gezeten. Kroongetuigen in dit betoog zijn drie opeenvolgende liedjes in het Haags Liederenhandschrift, waarvan er een gaat over een 'gout ghespan'.²³⁵ Volgens Jungman – hoewel in vragende vorm gesteld – zou het hier zeer wel kunnen gaan om het gouden

²³⁰ Vgl. van Oostrom 1987, 92-93.

²³¹ Van Oostrom 1987, 92-93.

²³² Een variant van deze theorie is van Slederink (1998, 31-34), die stelde dat het handschrift niet in Den Haag, maar bij de Polanens in Breda kan zijn ontstaan en daar kan zijn gebleven.

²³³ Jungman 1990, 112.

²³⁴ Jungman 1990, 119.

²³⁵ Jungman 1990, 118ff.

ringetje waarover Margaretha in een brief aan Machteld had geschreven.²³⁶ Margaretha zou het boek vervolgens doorgegeven hebben aan haar zoon, Engelbrecht I, die trouwde met Johanna van Polanen en de vader was van de Johan uit de bezittersnotitie.

De derde theorie over de lokalisering van het Haags Liederenhandschrift vinden we onder andere bij Kossmann, die in de inleiding van zijn editie stelde dat schrift en taal van het handschrift heel specifiek doen denken ‘an den Vater des Eigentümers, den Grafen Engelbert von Nassau, der im Jahre 1404 durch seine Heirat mit Johanna von Polanen das hochdeutsche Nassau mit dem niederländischen Sprachgebiet zusammenfügte’.²³⁷ Zonder naar Kossmann te verwijzen, formuleerde Corrie de Haan een vergelijkbare hypothese.²³⁸ Volgens haar zou het handschrift een tekstverzameling bevatten die is samengesteld ‘toen de Hollandse Johanna van Polanen en de Duitse Engelbrecht I van Nassau-Dillenburg in 1403 met elkaar in het huwelijk traden’.²³⁹ Op het kasteel van Breda zullen ‘Middelhoogduitse vormen vertrouwd zijn geweest’, dus de mengtaal van het handschrift zal er voor geen der gebruikers problemen opgeleverd hebben; de Middelfrankische teksten in de verzameling zullen ook niet onbegrijpelijk zijn geweest voor de in deze theorie vermeende samenstellers, omdat Engelbrecht afkomstig was uit het Middelfrankische taalgebied.

Consensus over wat de meest plausibele theorie vormt, is er niet. In *Wereld in woorden* formuleerde Van Oostrom het enigszins voorzichtig: ‘Gelet op het taaleigen van het boek zou men het eerder oostwaarts lokaliseren dan in Breda waar de familie Nassau resideerde, bij voorkeur in de regio Gelre’.²⁴⁰ Meer dan dat kan er op basis van de beschikbare gegevens wellicht ook niet met zekerheid gesteld worden: er zijn verschillende mogelijkheden. Misschien is het daarom ook goed om eens te kijken naar wat de theorieën gemeen hebben, in plaats van waar zij uiteen lopen.

Dat is op de eerste plaats dat in alle theorieën de genoteerde bezitters het boek danken aan de ‘mannelijke’ lijn, aan de familie van Johan. Wat de eerste twee theorieën eveneens gemeen hebben, en wat in het licht van dit proefschrift interessant is, is dat er in beide gevallen een relatie is tussen de samensteller en Augustijnken. In het eerste geval is de codex aan het Haagse hof ontstaan, waar, zo bleek uit de hofrekeningen, Augustijnken meerdere keren optrad. Bij de tweede theorie valt op dat Machteld van Gelre enige tijd met Jan van Blois getrouwd is geweest, de Jan die zo lang als mecenas van Augustijnken heeft opgetreden. Dat er nu juist in een tekstcollectie die door of voor haar samengesteld is liefst vier teksten van Augustijnken voorkomen, is markant. In de

²³⁶ Over de relatie tussen Machteld en Margaretha schreef Jungman 1990, 118: ‘Gedurende haar eerste huwelijksjaren met Johan van Kleef moet de basis zijn gelegd voor de wederzijdse innige genegenheid en warme liefde tussen Mechteld en een van de kleinkinderen van Johans broer, Margaretha van der Marck. Het feit dat Mechteld gedurende haar huwelijk met Johan kinderloos bleef heeft hun relatie vermoedelijk nog hechter gemaakt.’

²³⁷ Kossmann 1940, I, 1.

²³⁸ De Haan 1999, 148-149.

²³⁹ De Haan 1999, 148.

²⁴⁰ Van Oostrom 2013, 373.

derde theorie speelt de link tussen samensteller en Augustijnken geen rol, behalve dan dat Engelbrecht zijn deel van de tekstverzameling nog altijd via zijn moeder cq. oudtante kan hebben verworven; in dat geval is hier sprake van dezelfde relatie als bij de tweede theorie. Hoe dit ook zij: in alle scenario's kregen Johan en Maria een codex in handen met vier teksten van een auteur die een bekende was van hun voorvaderen.

Wat zegt deze provenance van het Haags Liederenhandschrift nu over de receptiegeschiedenis van Augustijnkens werken? In beperkte zin niets: noch de tekstverzameling, noch de codex zijn omwille van Augustijnken en/of zijn oeuvre tot stand gekomen. Voor wie de blik iets ruimer wil richten, zijn er twee interessante gegevens. Het eerste is de al betoogde relatie tussen de vroegst bekende feitelijke bezitters (Johan en Maria), de mogelijke eerdere bezitters (en zelfs opdrachtgevers of samenstellers) en Augustijnken. Het is zeer wel mogelijk dat de historische Augustijnken een bekende voor hen was, iemand die zij (de veronderstelde bezitters dus) hebben zien voorlezen uit eigen werk of iemand waarover zij uit eerste hand, namelijk van Jan van Blois, hoorden. Zeker als we de lofuiting in de 'Tielse kroniek' daarbij betrekken, als ware een optreden van Augustijnken iets waar lang over nagepraat werd, dan ligt het voor de hand een zekere historische sensatie of herkenning te veronderstellen bij die vroege lezers. Deze gedachtegang zou er zelfs toe kunnen leiden de tekstcollectie als een voorbeeld van primaire receptie van vier van Augustijnkens teksten te zien; de codex waarin die collectie is opgeschreven, is echter te laat om in die golf te kunnen bespreken.

Een tweede gegeven, relevant voor die vroege, maar ook voor latere lezers, is dat de Augustijnken van het Haags Liederenhandschrift een louter hoofse, wereldlijke auteur is. Een auteur bovendien die gerecipieerd werd in een boek waarvan voor iedereen sinds het midden van de vijftiende eeuw door de bezittersnotitie meteen duidelijk was dat het in adellijke kringen gebruikt werd; het 'kanselarijschrift', volgens Van Oostrom, de nette manier waarop de teksten op perkament zijn gesteld en de fraaie openingsinitialen versterken die indruk. Doordat er vier teksten van Augustijnken instaan en zijn naam bij al die teksten genoemd wordt, is Augustijnken voor wie zijn teksten via dit handschrift recipieert bovendien veel meer dan een anonieme passant in deze adellijke codex; hij maakt er substantieel onderdeel van uit.²⁴¹ Deze receptie als hofauteur sluit goed aan bij Augustijnken zoals we hem hebben leren kennen uit de rekeningen die in het deel over primaire receptie besproken werden, maar zal in het licht van volgende hoofdstukken opmerkelijk blijken.

²⁴¹ Is het herhaald voorkomen van de auteur ook een reden om zijn naam niet in de opschriften op te nemen? Of, sterker nog, was zijn auteurschap zo evident dat auteursvermelding niet nodig was?

3.5 Conclusies

Het eerste hoofdstuk in het deel van dit proefschrift dat gaat over de secundaire receptie van Augustijnkens werk bespreekt het handschrift dat de meeste teksten van zijn hand bevat, meer dan de helft van zijn oeuvre zoals dat is overgeleverd. Wat weten we nu over de receptie van Augustijnkens teksten nu we de teksten in dit handschrift, de tekstverzameling en de tekstdrager bekeken hebben?

Om met het meest basale te beginnen: we weten dat iemand rond 1400 deze vier teksten van Augustijnken goed vond passen in een tekstverzameling die draait om hoofse liefde. De Augustijnken die naar voren komt in de vier teksten van zijn hand zoals die zijn overgeleverd in het Haags Liederhandschrift, komt ook goed overeen met de centrale thema's in de tekstcollectie: de teksten passen naar thematiek en vorm perfect in een handschrift vol liefdespoëzie met een hoofdrol voor vrouwen.

Ten tweede weten we door deze analyse dat Augustijnkens teksten ook in de secundaire receptiefase publiek vonden in adellijke kringen. Het is zeer waarschijnlijk dat deze codex gemaakt is voor die kringen, maar zelfs als we door de weinige feitelijke gegevens de oorsprong van het handschrift onbesproken laten, weten we door de bezittersnotitie dat het handschrift al vroeg in adellijk bezit is geweest. Maar de gegevens rondom de vervaardiging lijken toch zeker genoeg om te veronderstellen dat men vermoedelijk in Gelre en wellicht in de veertiende eeuw, dus niet lang na het leven van Augustijnken, en ook niet zo ver verwijderd van zijn geregistreerde activiteiten, een verzamelhandschrift maakte met daarin vier van zijn teksten. Dat Machteld van Gelre, enige tijd de levensgezel van Augustijnkens waarschijnlijke broodheer Jan van Blois, mogelijk direct betrokken was bij de totstandkoming van de tekstverzameling en/of het handschrift dat die verzameling bevat, is een mogelijkheid die prikkelt.

Ten slotte maakten we in dit hoofdstuk kennis met een fenomeen dat in bijna alle navolgende hoofdstukken zal terugkeren: Augustijnkens teksten zijn instabiel, op elk niveau. Zowel tekstueel als paratekstueel en zowel grammaticaal als lexicaal zijn de diverse versies doorlopend verschillend. Het bleek bij de twee teksten in het Haags Liederhandschrift met parallellevering niet makkelijk om aan al die verschillen ook uiteenlopende karakterisering te koppelen. De versies zijn anders, maar de verschillen zijn nou ook weer niet zo groot dat er een versie of tekst met een eenduidig te omschrijven ander karakter is ontstaan.

Hoofdstuk 4: de Zielentroostcodices

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden twee handschriften besproken, omdat ze dezelfde tekstcollectie bevatten.²⁴² Daarmee wordt nergens beter zichtbaar dan in dit hoofdstuk dat het in dit proefschrift veel meer om tekstcollecties gaat dan om de ‘materialisering’ daarvan in de vorm van handschriften. De tekstcollectie die centraal staat, is de ‘Zielentroostcollectie’ en de twee handschriften waarin die collectie bewaard is, zijn de ‘Zielentroostcodices’, omdat de *Grote* en de *Kleine Zielentroost* het leeuwendeel ervan vormen. Naar hun huidige bewaarplaats onderscheid ik de Berlijnse en Nijmeegse Zielentroostcodex: Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, ms. germ. fol. 1027 en Nijmegen, Regionaal Archief Nijmegen, hs. 953. Beide handschriften hebben nagenoeg dezelfde inhoud en werden kort na elkaar vervaardigd in dezelfde streek, wat Jan Deschamps er toe bracht te stellen dat wellicht het jongere, Nijmeegse handschrift van het Berlijnse is afgeschreven.²⁴³ In beide codices is Augustijnkens *Dryvoldicheit* overgeleverd; in dit hoofdstuk staat de vraag centraal wat het voorkomen in deze collectie ons leert over de receptie van deze tekst van Augustijnken.

4.2 Tekstversie

In de Zielentroostcollectie is één tekst van Augustijnken gekopieerd: zijn *Dryvoldicheit*. Voordat ik deze *Dryvoldicheit* vergelijk met de parallelle versies in het Lucidariushandschrift en het Speculumhandschrift is het goed om vast te stellen dat er tussen de versies van het Berlijnse en Nijmeegse Zielentroosthandschrift inhoudelijk nauwelijks verschil is.²⁴⁴ De Nijmeegse versie is twee verzen korter, doordat eenmaal een vers dat in de Berlijnse versie in tweeën is gesplitst in het Nijmeegse handschrift als één vers is geschreven, en doordat elders een vers ontbreekt.²⁴⁵ Vanwege die vergaande overkomst beschouw ik de beide tekstgetuigen als één versie, die ik hier als ‘Zielentroostversie’ afzet tegen de parallelle versies. Dat afzetten is dan met name tegen de versie in het Lucidariushandschrift; een vergelijking met de versie in het Speculumhandschrift blijft grotendeels achterwege, vanwege het sterke eigen karakter van die versie (vgl. hoofdstuk 9). Ik citeer in dit hoofdstuk uit de Zielentroostversie in het Berlijnse handschrift, tenzij anders opgemerkt.

²⁴² Eerdere gedachten over (de plaats van Augustijnken in) deze tekstverzamelingen / codices in Bouwmeester 2014A); ik dank redactie en referenten van de *Journal of the Early Book Society* voor hun commentaar op dat stuk.

²⁴³ Deschamps 1963, 115. Op de onderlinge afhankelijkheid kom ik in hieronder terug.

²⁴⁴ Qua spelling zijn de verschillen soms groter, maar nergens significant; het gaat bijvoorbeeld om aaneenschrijving van de i en de j bij een ij/y (de kopiist van het Berlijnse handschrift lijkt een terugkerende voorkeur voor de y te hebben). Een opvallend verschil is ‘sent’ (B) versus ‘sunte’ (N) in v. 43, maar het geval is te geïsoleerd om te speculeren.

²⁴⁵ Eerste geval: v. 63/64 wordt v. 63. Tweede geval: het Berlijnse vers 137 ontbreekt in Nijmegen. Daardoor ontstaat een incompleet rijmpaar en blijft in het midden hoe de keizer een lichtend voorbeeld voor het Christendom kan zijn. Vgl. ook hieronder, omdat v. 138 uniek is voor de Zielentroostcollectie.

De versievergelijking laat zien dat twee van de drie in de inleiding van dit proefschrift onderscheiden soorten variatie voorkomen: variatie in aanwezigheid en variatie in formulering. Variatie in volgorde ontbreekt. Qua variatie in aanwezigheid zijn er drie categorieën: variatie in aanwezigheid waardoor de Zielentroostversie *meer* informatie bevat, variatie in aanwezigheid waardoor de Zielentroostversie *minder* informatie bevat, en variatie in aanwezigheid waardoor de Zielentroostversie wat minder informatie bevat en waarbij de overgebleven informatie anders is geformuleerd (hoewel deze derde categorie ook gezien kan worden als een variant van de tweede). Daarna bespreek ik de minder frequente variatie in formulering.

Een bijzonder prominente plaats waar de Zielentroostversie meer informatie bevat dan alle parallelversies vinden we al voordat de eigenlijke tekst is begonnen. In de Zielentroostcodices heeft de *Dryvoldicheit* een opschrift: 'Van der heilger dryuoldichet: Vader, Soen, Heilge Geist, eyn schoen gedichte'. Het opschrift eechoot de opening van de tekst, waarin de drie-eenheid wordt aangeropen ('O Heilge geist, Vader ende Sone, die eyn Got is yn drie persone [...]', 1-2) en ook het afsluitende vers: 'Dit is dat slot der heilger dryuoldicheit' (262).²⁴⁶ Dat de tekst een opschrift heeft, is uniek voor de Zielentroostversie; de andere versies zijn zonder opschrift overgeleverd. Het opschrift van de Zielentroostversies is inhoudelijk zeer op zijn plaats, omdat het zowel een centraal thema van de tekst verwoordt als de pro- en epiloog parafraseert. Het effect van het wél voorkomen hier, is dat al voor de tekst begonnen is het onderwerp ervan is aangegeven, namelijk de heilige drie-eenheid.

Er zijn ook minder prominente plaatsen waar de Zielentroostversie 'rijker' is dan het Lucidariushandschrift. Een voorbeeld daarvan is een rijmpaar waarin de Zielentroostversie een Bijbelpassage (Joh. 1:14) citeert die niet voorkomt in het Lucidariushandschrift: 'Als sent Johannes scrijft ende lest: 'Et verbum caro factum est'.' (43-44) Het geval is bijzonder, omdat dit citaat niet voorkomt in het Lucidariushandschrift, maar wel in het lange tekstdeel dat (behoudens deze twee verzen) uniek is voor de zo afwijkende versie in het Speculumhandschrift. Dat de Zielentroostversie hier afwijkt van de Lucidariusversie op een manier die ervoor zorgt dat ze een gedeelde factor heeft met de Speculumversie is even uitzonderlijk als onverklaarbaar.²⁴⁷

Volledig uniek voor de Zielentroostversie is het rijmpaar waarmee de opsomming van de zeven hoofdzonden wordt afgesloten. In die verzen krijgen klerken en heren een veeg uit de pan, die zij in andere versies niet krijgen:

Dit sijn die seuen hoeft sunden

²⁴⁶ In het Lucidariushandschrift staat hier 'Dit es 't folc der drivoldicheit' (316).

²⁴⁷ Omdat dit Bijbelcitaat ook voorkomt in Augustijnkens *Expositie* en dus in het Lucidariushandschrift (waar die tekst ook gekopieerd is), zou ik bovendien verwachten dat het eerder daar voorkomt dan in de Zielentroostversie; de kopiist van het Lucidariushandschrift kende het immers en zou het er al dan niet met opzet ingeschreven kunnen hebben. Maar dat is dus niet gebeurd.

Dair mede dat synt vonden
Die clercken ende die heren
Die ons seulden doechden leren (193-196)

Een andere plaats waar de Zielentroostversie informatie heeft die ontbreekt in het Lucidariushandschrift is waar de tekst de 'conduten' uitlegt waarlangs de mens de erfenis van God (dus: de schepping) kan recipiëren: ogen, oren, neus(gaten) en mond. In het Lucidariushandschrift gaat de tekst na een introductie, die in beide versies voorkomt, over tot een opsomming van de daadwerkelijke 'conduten' en wat we ermee kunnen; in de Zielentroostversie wordt over de erfenis eerst nog benadrukt dat die echt de moeite waard is (213-214).

Er zijn meer plaatsen waar de Zielentroostversie korter is dan de versie in het Lucidariushandschrift, dan plaatsen waar deze langer is. Op diverse plaatsen in de tekst zijn korte passages in het Lucidariushandschrift wel en in de Zielentroostcodices niet opgenomen. Als in de inleiding het mysterie van de drie-eenheid wordt ingeleid, lezen we in alle handschriften dat Adam een teken is dat God de Drievuldigheid met de mens wilde delen, omdat in hem ziel, lichaam en intellect samen komen (9-14).²⁴⁸ In het Lucidariushandschrift en het Speculumhandschrift wordt die mededeling ingeleid (Lucidariushandschrift: 9-12, Speculumhandschrift: 13-16) en in het Lucidariushandschrift ook nog uitgeleid (19-20). Het gaat niet om veel verzen, of om het aan-/afwezig zijn van grote informatiebrokken, maar het niet voorkomen ervan in de Zielentroostversie maakt die versie wel korter, waardoor de informatiedichtheid hoger is en de tekst (dus) moeilijker te begrijpen. Een ander voorbeeld van korthed die moeilijkheid veroorzaakt, is het impliciet blijven van het onderwerp van een zin (zoals gebeurt in de verzen 30 en 76-77).

De meest voorkomende vorm van aanwezigheidsvariatie is de derde 'smaak'. Die vinden we op die plaatsen waar in de Zielentroostversie informatie niet voorkomt die elders (met name in het Lucidariushandschrift) wel is, waarbij de wél aanwezige informatie in de Zielentroostversie in de omringende verzen anders geformuleerd is: een combinatie van variatie in aanwezigheid en variatie in formulering dus. Deze variatievorm komt niet alleen het vaakst voor, maar heeft ook de meeste impact op de omvang van de tekst: het resulteert in een veel kortere Zielentroostversie (262 verzen in het Berlijnse handschrift) dan de Lucidariusversie (316). Het gaat hier niet om een incompleet rijmpaar hier en daar, maar om hele passages die in de Lucidariusversie wel voorkomen en in de Zielentroostversie niet. Ik bespreek een aantal voorbeelden. De zevende wereldlijke functionaris is de schildknaap, die op gelijk niveau met de kanunnik wordt gezet. In de Zielentroostversie wordt over de schildknaap in een bijzin van nog

²⁴⁸ 'Intellect' is een vertaling van 'syn' (Zielentroostcodices, v. 10), 'zin' (Speculumhandschrift, v. 18), 'sin' (Lucidariushandschrift, v. 14; vgl. ook par. 5.2.2 hierna). Wat Augustijnken met deze drieslag benoemt, is de notie dat de mens bijzonder is, omdat hij lichamelijke, ziel (wat hem een levend wezen maakt) en bewustzijn/geestkracht/intellect (wat hem onderscheidt van andere levende wezens) in zich verenigt.

geen vers gezegd dat hij graag leeft 'na ridders oirden' (159). Aan de ambitie van de kanunnik dat hij graag priester wil worden, besteedt de tekst drie verzen (161-164). In het Lucidariushandschrift wordt in plaats daarvan over de schildknaap gezegd dat hij 'leeft na doghenliker orden' (188), en wordt de schildknaap niet alleen gelijkgesteld met een kanunnik, maar ook met 'enen ghehorsamen moneke' (190); over de schildknaap wordt ook nog aanvullend opgemerkt dat hij graag zwaardvaardig zou zijn, voor wanneer hij geen knecht meer is (195-200). De ambities van de schildknaap komen er in de Zielentroostversie relatief bekaaid vanaf. Omgekeerd geredeneerd: in de Zielentroostversie krijgen de schildknaap en de kanunnik evenveel aandacht en wordt een lezer niet gestimuleerd om de een belangrijker te vinden dan de ander.

Vergelijkbaar met deze vorm van variatie zijn de gevallen waarin beide versies andere informatie bevatten of dezelfde informatie op een (soms: heel) andere manier verwoorden; ook hier lopen aanwezigheidsvariatie en formuleringsvariatie door elkaar. Een voorbeeld vinden we waar de tekst de rol van de keizer beschrijft. In beide versies (de passage ontbreekt in het Speculumhandschrift) moet de keizer een voorbeeldig Christen zijn. In het Lucidariushandschrift wordt vervolgens een concreet voorbeeld genoemd ('Karle, die coninc', 154), aan wie een zwaard wordt toebedeeld dat aan twee zijden snijdt, waarbij die zijden uiteraard iets vertegenwoordigen (zie ook 5.2.2). De Zielentroostversie richt zich niet op een specifieke keizer, maar somt een aantal kwaliteiten op die een keizer in het algemeen dient te hebben; die opsomming ontbreekt in het Lucidariushandschrift. Van een keizer mag volgens de Zielentroostversie verwacht worden dat hij 'gerechter getruwicheide' (137) bezit, en

Gelijck dat golt yn den vuere
Sich behelt yn sijnre nature,
Soe sal eyn keyser sijn stedich
In den gelouen ende waldedich (140-143)

De Zielentroostversie kiest hier voor connotaties die aanzienlijk minder militaristisch van aard zijn dan de versie in het Lucidariushandschrift; in plaats daarvan ligt de nadruk op oprechte trouw en een standvastig geloof, geïllustreerd door een vergelijking met goud dat in het vuur zijn eigenschappen behoudt.

Ten slotte is er ook variatie die zich beperkt tot formulering. Eén formuleringsvariabele is terugkerend: op verschillende plaatsen waar in het Lucidariushandschrift iets of iemand deugdzaam wordt genoemd, is dat in de Zielentroostversie niet het geval. Ter afsluiting van de opsomming van kerkelijke functionarissen wordt in de Zielentroostversie bijvoorbeeld gesteld dat zij 'met getyden sullen wircxen, dat ons van gade werde gesent die heilge seuen sacrament' (129-131). In

Het Lucidariushandschrift werken zij niet ‘met getyden’, maar ‘in dogheden’ (146).²⁴⁹ Andere voorbeelden van formuleringsvariatie vormen geen patroon, maar zijn ieder voor zich opvallend: informatie is in de Zielentroostversie bijvoorbeeld niet (in algemene zin) door God bekend, maar (gerichter) ons door Hem gestuurd (130), uit de boom die het Goddelijke woord symboliseert, komen geen vruchten, maar dingen voort (42), en de zonde luiheid heet in de Zielentroostversie ‘Accidia’ (189) en in het Lucidariushandschrift ‘Desidia’ (229). Het scheppend Goddelijk woord was volgens de Zielentroostversie ‘myt zueten woirden rijck’ gesproken (8), in het Lucidariushandschrift ‘wael minnelijc’ (7) en in het Speculumhandschrift ‘wunnentlike’ (12).

Welk profiel levert deze variatie de *Dryvoldicheit* in de Zielentroostversie nu op? Naast alle spellingsvariatie is een heel basaal en feitelijk verschil dat deze Zielentroostversie de enige is met een opschrift: alleen in dit handschrift krijgt de lezer niet alleen direct sturing mee wat betreft de inhoud, maar ook over de kwaliteit die de rubricator de tekst blijkbaar toedichtte (‘eyn schoen gedichte’). Nog zo’n feitelijk verschil is dat de Zielentroostversie veel langer is dan de Speculumversie en tegelijkertijd korter dan de Lucidariusversie. Het effect daarvan springt niet meteen in het oog, maar gegeven dat er geen voor de strekking van de *Dryvoldicheit* wezenlijke informatie ontbreekt, kan gesteld worden dat de informatiedichtheid in de Zielentroostversie groter is; de tekst is daardoor moeilijker te volgen. Tegelijkertijd vaart de tekst inhoudelijk geen heel andere koers dan in parallelle versies, maar er liggen wel andere accenten. Ik denk dan met name aan de (in vergelijking met het Lucidariushandschrift) minder sterk aangezette kritiek op de geestelijkheid, het gegeven dat er minder verzen worden besteed aan wereldlijke ambities en dat de keizer zijn potentiële status in deze versie ontleent aan zijn standvastigheid in het geloof. Een heel scherp profiel is voor de Zielentroostversie van de *Dryvoldicheit* niet te geven, maar het accent is wat geestelijker dan dat in het Lucidariushandschrift.

4.3 Tekstverzameling

We vinden Augustijnkens *Dryvoldicheit* hier in een collectie die voor het overgrote deel bestaat uit de *Grote* en de *Kleine Zielentroost* (*GZt*, *KZt*). Zowel de *GZt* als de *KZt* wordt gevolgd door groepjes teksten, het eerste verzameld onder het opschrift ‘Spigel der mynschen’, het tweede onder ‘Hier na volgen voel leren der heilger meisteren bescreven’. Augustijnkens *Dryvoldicheit* volgt op de *KZt* en staat dus in het tweede groepje (zie de tabellen 4.1 en 4.2). De eerste tekst van dit *KZt*-cluster is de

²⁴⁹ Andere voorbeelden die bij dit patroon passen: 152 (‘een ridder den men dagelix noemt’) versus 181 (‘een ridder die men in doechden noemt’); 159 (‘gerne left na ridders oirden’) versus 188 (‘leeft na doghenliker orden’).

dictaverzameling waar de titel naar verwijst: een collectie citaten van onder anderen (pseudo-) Bernardus van Clairvaux, Seneca, Hiëronymus, Thomas van Aquino en Augustinus. De dictaverzameling heeft geen uitgesproken thematisch karakter, is uniek voor de Zielentroostcollectie en komt dus in maar twee handschriften voor.²⁵⁰ Een relatie met de tekst van Augustijnken lijkt er inhoudelijk niet te zijn; de leringen zijn niet coherent genoeg om te kunnen spreken van een moraal die aansluit bij de intentie van de *Dryvoldicheit*, ook qua motieven zijn er geen opmerkelijke parallellen en het is geen dictaverzameling waarin uitspraken van Augustinus overheersen, dus ook van een mogelijk, maar uiteraard abusievelijk verband via auteursnamen is geen sprake.

<i>Kleine Zielentroost</i>	111r-148v
[Dictaverzameling]	148v-153r
<i>Dryvoldicheit</i>	153r-154v
<i>Van drie doden konyngen ende van drie levendighen konnynghen</i>	154v-156r
<i>Van der passien ons heren jhesus christus</i>	156r-165v
<i>Woe sich eyn mynsche bereyden sal te ontfangen dat heilge sacrament ons heren Jhesu Cristi</i>	165v-167v
[9 communiegebeden]	167v-168r
[inhoudsopgave van het voorafgaande]	169r-171v
<i>Van Marien van Egypten</i>	171v-174v
<i>Van den tien dusent martelaren woe sy gepassiet worden om des kersten geloven wille</i>	174v-176v
[geloofsbelijdenis]	176v
Tabel 4.1: Co-tekstuele gegevens <i>Dryvoldicheit</i> in Berlijnse Zielentroostcodex	

<i>Kleine Zielentroost</i>	167r-263r
[Dictaverzameling]	264r-275r
<i>Dryvoldicheit</i>	275r-279v
<i>Van drie doden konyngen ende van drie levendighen konnynghen</i>	279v-283v
<i>Woe sich een mynsche bereiden sal to ontfangen dat heilighe sacrament</i>	283v-288v
[9 communiegebeden]	288v-290r
<i>Van den tien dusent martelaren woe sy gepassiet worden om des kersten geloven wille</i>	290r-294r
<i>Van der passien ons heren jhesus christus</i>	294r-316v
<i>Van Marien van Egypten</i>	316v-323v
Tabel 4.2: Co-tekstuele gegevens <i>Dryvoldicheit</i> in Nijmeegse Zielentroostcodex	

Augustijnkens tekst is de tweede en daarop volgt een korte verstekst over de drie dode en drie levende koningen, onder het opschrift ‘Van drien doden konnyngen ende van drie leuendighen konnyngen’. Dat is een bekend middeleeuws motief, dat zowel in woord als in beeld een brede verspreiding kent in alle grote West-Europese taalgebieden.²⁵¹ In het geval van de Zielentroostcollectie gaat het om een sproke van 236 verzen (in

²⁵⁰ Het Middelnederlandse collatieboek van Dirc van Herxen begint met hetzelfde dictum (‘Vele lude weten veel, mer hem selven en weten sie niet’), maar kent een heel ander vervolg; dat de teksten verwant zijn, lijkt daarom ondanks het vergelijkbare begin uitgesloten. Vgl. Van Buuren 1993, 251.

²⁵¹ Zie voor (m.n.) de germanistische traditie Tervooren & Spicker 2011; zie voor de romanistische traditie (zowel in Frankrijk als Engeland): Biggs 2014. Zie voor de Middelnederlandse traditie Hogenelst 1997, II, 25.

Nijmegen 234 verzen), waarin drie machtige heren in gesprek raken met drie overleden, heidense koningen. De heidense koningen benadrukken het belang van een godgericht aards leven, zonder hechting aan wereldlijke bezittingen, want die vervallen toch na de dood. De landsheren nemen dit advies ter harte en zeggen toe beter te zullen leven. Ook tussen deze tekst en die van Augustijnken is geen evidente relatie. Het gegeven dat het om wereldlijke gezagsdragers gaat, zowel levend als dood, is een vluchtige reminiscentie aan de 'kandelaren' (Augustijnkens beeld voor wereldlijke gezagsdragers) uit de *Dryvuldicheit*, maar weinig dwingend.

De gelijkheid van de Berlijnse en Nijmeegse Zielentroostcodices wordt in dit hoofdstuk doorlopend benadrukt (alleen al door de keuze twee handschriften in één hoofdstuk te bespreken). Daardoor kan de indruk ontstaan dat ze geheel identiek zijn. Er is echter een opvallend verschil, namelijk de omgang met *Maria van Egypte*, een Middelnederlandse prozaversie van de wijdverspreide *vita* van Maria van Egypte. Dat verschil is meervoudig: zowel tekstueel als qua positie binnen de tekstcollectie als qua positionering ten opzichte van de rest van de tekstcollectie is *Maria van Egypte* in het Berlijnse handschrift anders dan in het Nijmeegse handschrift.²⁵²

De in grote delen van Europa zeer populaire *vita* van de woestijnmoeder kwam ook in het Nederlands op schrift.²⁵³ In het Oudenaardse Rijmboek vinden we 703 resterende verzen van wat ooit een *vita* van tussen de 2500 en 3000 verzen geweest is.²⁵⁴ Deze versie is gebaseerd op de zogenaamde traditie *P*, een versie die al aan het begin van de zevende eeuw vanuit het Grieks naar het Latijn vertaald en zelfstandig (d.w.z., niet als onderdeel van de *Speculum Historiale* of de *Legenda Aurea*, zoals de *M₁*-traditie) in Noordwest Europa bekend geworden.²⁵⁵ De versie in de Zielentroostcodices is in proza. Het is onzeker wanneer die versie geschreven is. Andere tekstgetuigen dan de Zielentroostcodices zijn er niet. Net als de rijmversie in het Oudenaardse Rijmboek staat de prozaversie in de Zielentroostcodices in de traditie van *P*.²⁵⁶ Die verhouding is bij de prozaversie wel indirecter, omdat deze vermoedelijk op *P* teruggaat via de verwerking ervan door Hildebert van Lavardin.²⁵⁷ In de medioneerlandistiek is al meerdere keren gewezen op het bestaan van Maria van Egypte in het Oudenaardse Rijmboek, maar de versie in de Zielentroostcodices is grotendeels onvermeld gebleven.

Op een grote uitzondering na zijn de versies in de beide Zielentroostcodices nagenoeg gelijk.²⁵⁸ Hier en daar is er sprake van een ontbrekend woord (bijv. 'dat' (190)

²⁵² De tekstuele variatie is ook Stoker en Verbeij opgevallen: Stoker & Verbeij 1997, I, 263.

²⁵³ Kunze 1969, 20, voor een beschouwing van de pan-Europese populariteit en wordingsgeschiedenis van het verhaal; via noot 1 aldaar meer literatuur, op p. 18 een verhelderende schematische weergave.

²⁵⁴ Ermens 2015, 53-141 uitvoerig over het Oudenaardse Rijmboek; 97-100 over Maria en Zosimus in dat handschrift.

²⁵⁵ Kunze 1969, 63-67.

²⁵⁶ Kunze 1969, 103-104.

²⁵⁷ Kunze 1969, 58ff.

²⁵⁸ In het navolgende citeer ik uit de editie die Kunze maakte, via de regelnummers die hij daarin aanbracht. Wellicht ten overvloede zij nogmaals opgemerkt dat het een prozatekst is.

of 'weder' (227), allebei wel in Nijmegen, niet in Berlijn),²⁵⁹ een opgeloste enclise ('woet' in het Berlijnse versus 'woe dat' in het Nijmeegse handschrift (82)),²⁶⁰ maar doorgaans geven beide handschriften dezelfde tekst. Tegen het einde ontstaat echter variatie. Als Zozimas bij het lichaam van de overleden Maria komt, leest hij dat hij haar moet begraven. Als hij zich afvraagt hoe hij een graf moet graven zonder hulpmiddelen vraagt hij God om hulp. Die hulp komt, in de vorm van een leeuw. In de passage die dan volgt, lopen de lezingen uiteen. Dat blijkt al uit de omvang van de tekst: de slotpassage telt in het Berlijnse handschrift 231 woorden en in het Nijmeegse handschrift 155. Die bekorting zit met name in het deel van het slot waarin het begraven van Maria wordt besproken. In de Berlijnse versie worden de inspanningen van Zozimas en de leeuw uitgebreid beschreven. Als de leeuw arriveert, overwint Zozimas zijn angst en vraagt hem te helpen met het graven van het graf. De leeuw stemt zwijgend in en graaft de kuil. Zozimas plaatst het lichaam in het graf, waarna de leeuw de kuil weer dichtgoot. Het graf wordt gekust en ieder gaat zijns wegs. In de epiloog wordt Maria aangeropen, opdat zij bij God moge instaan voor een boetevol leven, zodat daarna een zalige tijd in de hemel zal volgen. In het Nijmeegse handschrift is de passage met de leeuw veel korter: in plaats van een dialoog en samenwerking doet de leeuw in het Nijmeegse handschrift niet meer dan komen, graven en gaan. Na de graflegging gaat Zozimas terug naar zijn klooster, een mededeling die ontbreekt in het Berlijnse handschrift; in het Nijmeegse handschrift ontbreekt dan weer de expliciete aanroeping van Maria van Egypte.

Naast de bekorting is er ook een inhoudelijk verschil. Beide versies geven de boodschap dat boete doen nodig is om het na-aardse bestaan zo prettig mogelijk te maken. De manier waarop de lezer wordt opgeroepen tot penitentie is echter zeer verschillend. In de Berlijnse Zielentroostcodex wordt de lezer iets positiefs in het vooruitzicht gesteld: wie boete doet, komt in de heerlijke hemel.²⁶¹ In het Nijmeegse handschrift is de spreekwoordelijke wortel ingeruild voor de stok en wordt de lezer niet in positieve zin gestimuleerd wél boete te doen, maar gewaarschuwd het niet na te laten, omdat het dan verkeerd afloopt in het na-aardse leven. De tekst doet dat door te stellen dat een ziel die het Vagevuur zou bezoeken en terug zou komen, zo geschrokken zou zijn van wat hij daar had aangetroffen, dat hij liever als een worm over de aarde kroop dan na het aardse leven nog één dag in het Vagevuur door te moeten brengen.²⁶² Door deze beeldende waarschuwing wordt de lezer van de Nijmeegse codex op het hart gedrukt

²⁵⁹ Kunze 1978, 100, 200.

²⁶⁰ Kunze 1978, 98.

²⁶¹ Kunze 1978, 103: 'Nu bidden wy dy, Maria Egipciaca, dattu onsen heren bids voir ons, dat hi ons gern geue dat leuen der penitencien also an ons te nemen, dat wy om na volgen moeten ende commen tot der blijtschappen, dair dusent iaer is als eyn dach, die geleden is. Amen.'

²⁶² Kunze 1978, 103, n. 103: 'Aldus heuet dese sunderscher grote boete ontfangen om oer sunden ende heuet daer mede verdient, da si heilich is geworden. Ende dijt sal ons allen een leer wesen, daz wi gern grote buete sullen begaen om ons sunden, op dat wie ommer niet int vegvuer en comen, want dat is alsoe hertelicke swaer, want die ziel, diet besocht heuet, weer si daer wt, so coer daer voer, dat si alle oere dage croepe in eens worms gelick opter eerden, dan si enen dach wer in den vegevuer.'

boete te doen voor de begane zonden. Het advies boete te doen bestaat dus in beide codices, maar de motivatie daarvoor is volledig anders.

Naast deze tekstuele verschillen tussen het Berlijnse en Nijmeegse Mariaverhaal is er ook een verschil in de positionering van de tekst ten opzichte van de rest van de tekstcollectie. Daarbij is in eerste instantie vooral van belang dat in de Berlijnse Zielentroostcodex een contemporaine inhoudsopgave te vinden is op ff. 169r-171v. Die inhoudsopgave (waarover hieronder meer) sluit als het ware de tekstcollectie af, door alle teksten te noemen die in het voorgaande deel gekopieerd zijn. Ná de inhoudsopgave zijn nog wat extra teksten gekopieerd, waaronder *Maria van Egypte* (en een tekst over de tienduizend martelaren en een geloofsbelijdenis).²⁶³ Het effect van die positionering is dat *Maria van Egypte* voor de lezer van het Berlijnse Zielentroosthandschrift niet echt deel uitmaakt van de Zielentroostcollectie, want die wordt afgesloten door de inhoudsopgave. In het Nijmeegse Zielentroosthandschrift ontbreekt de inhoudsopgave en is er geen breuk tussen *Maria van Egypte* en de voorgaande teksten, waardoor een lezer nooit op het idee zal komen de tekst niet als onderdeel van de tekstcollectie te beschouwen. Daar komt bij dat de tekst in de Berlijnse codex een van de teksten na de inhoudsopgave is, maar in de Nijmeegse codex de laatste tekst in de collectie; de andere 'extra' teksten zijn ervoor geplaatst. Dat is een betekenisvol verschil, zeker wanneer het beschouwd wordt in combinatie met het andere einde van de tekst. Dat de plaats van de tekst in de collectie (of meer specifiek: in het cluster 'van' de *KZt*) is veranderd van bijna-laast naar laatst heeft een effect dat aansluit bij de herschrijving: doordat de 'boetewaarschuwing' in de Nijmeegse codex duidelijker is dan in de Berlijnse codex (want gericht aan het publiek en niet verpakt in een aanroeping van Maria van Egypte), wordt de tekstverzameling nu dreigender afgesloten. Voor de lezer van de Nijmeegse Zielentroostcodex is *Maria van Egypte* onderdeel én uitsmijter van de tekstcollectie.²⁶⁴

Als gezegd is niet alleen na de *KZt*, maar ook na de *GZt* een groepje korte teksten gekopieerd. Bij de *GZt* heeft dat groepje als overkoepelende titel *Spigel der mynschen* en bestaat het uit tien teksten: *Eyn spigel alre mynschen*,²⁶⁵ *Twelief sijn graden der oitmodicheit*,²⁶⁶ 'Dat ordel dat die scepen wysen' [incipit, geen opschrift],²⁶⁷ *Van der boysheit des woekeners*,²⁶⁸ *Dit sijn teyken der aenstaenden dodes*,²⁶⁹ *Die tien gebade gaets te ryme*,²⁷⁰ *Eyn gedicht van geistliker mynnen*,²⁷¹ *Dit is een merclick liet*,²⁷² *Dit is ok en*

²⁶³ Zie over *Van den tien dusent martelaren woe sy gepassiet worden om des kersten gelouen wille*: Zatočil 1968, 205-208.

²⁶⁴ Stooker en Verbeij (1997, I, 263) stelden over de veranderde intenties dat 'de aard van de kopiist(e) [en] het gedrag van de zusters waar[v]oor het boek bestemd was' anders zouden kunnen zijn geworden; concreter werden zij niet.

²⁶⁵ Berlijn: ff. 107va-107vb; Nijmegen: ff. 159va-160ra.

²⁶⁶ Berlijn: ff. 107vb-108ra; Nijmegen: ff. 160ra-160va.

²⁶⁷ Berlijn: ff. 108ra-108rb; Nijmegen: ff. 160va-161ra.

²⁶⁸ Berlijn: ff. 108rb; Nijmegen: ff. 161ra-161rb.

²⁶⁹ Berlijn: ff. 108rv-108va; Nijmegen: ff. 161rb-161va.

²⁷⁰ Berlijn: ff. 108va-109rb; Nijmegen: ff. 161va-163va.

schoen liet,²⁷³ en een tekstje over de deugden van Maria.²⁷⁴ De teksten zijn voor een groot deel unica, maar dat geldt niet voor de drie teksten (alle liederen) vóór het Mariagedichtje; met name *Dit is een mercklick liet* kende een brede verspreiding en was 'een van de populairste geestelijke liederen van de late Middeleeuwen in de Lage Landen en Duitsland [...]: het is zo'n vijftien keer overgeleverd in Nederlandse handschriften en liedboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw. Het zal uit Duitsland afkomstig zijn, waar het al in de eerste helft van de vijftiende eeuw werd opgeschreven'.²⁷⁵ De aanwezigheid van de tekst in deze Middelnederlandse handschriften uit het grensgebied van de taal en gemaakt in deze periode strookt met deze lijn; in de *Liederbank* is het Berlijnse Zielentroosthandschrift zelfs de oudste treffer voor deze tekst.

De teksten waar het in deze tekstcollectie om draait, zijn de *Grote* en de *Kleine Zielentroost*. Beide teksten zijn catechetische exemplerverzamelingen, geschreven in dialoogvorm. De *GZt* is opgebouwd rond de decaloog: een kind vraagt zijn (geestelijke, spirituele) vader naar een gebod, de vader citeert dat gebod in het Latijn, vertaalt het naar het Middelnederlands en illustreert het met exemplen. Het aantal exemplen verschilt per gebod, van vier bij het zevende gebod tot 52 bij het derde gebod.²⁷⁶ In de proloog geeft de auteur inzicht in zijn bronnen:

Libellus iste collectus est de diuersis libris: de byblia, de passionali, de hystoria scolastica, de hystoria ecclesiastica, de speculo hystoricali, de decretis et decretalibus, de koronicis diuersis, de uita patrum, de collationibus patrum, de dyalogo, de compendio theologie, de summa rei mundi, de summa gaufridi, de summa hinrici, de summa uiciorum et uirtutum et de omnibus libris quoscumque legere potero audire. (Schmitt 1959, 1)

De meeste van deze titels zijn getraceerd.²⁷⁷ Deze algemene bronvermelding wil echter geenszins zeggen dat van elk individueel exemplaar achterhaald is waar het vandaan

²⁷¹ Berlijn: ff. 109rb-110ra; Nijmegen: ff. 163vb-165rb. Parallel overgeleverd hs. Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. q. 144. Een beperkte inhoudsopgave van dat handschrift in De Vooy's 1903, II, LIX-LXI.

²⁷² Berlijn: ff. 110ra-110rb; Nijmegen: ff. 165rb-165rb.

²⁷³ Berlijn: ff. 110rb-110va; Nijmegen: ff. 165vb-166va.

²⁷⁴ Qua opmaak doet het denken aan de tekstjes die we ook uit het Geraardsbergse handschrift kennen: om het woord 'Maria' staan allerlei woorden heen (haar deugden), en die zijn met lijntjes aan haar verbonden.

²⁷⁵ Van der Poel e.a. 2004, II, 147. Overigens is de variatie in de overlevering groot en is de Nijmeegse Zielentroostcodex het enige handschrift met een versie die gelijk is aan het lied in het Berlijnse handschrift.

²⁷⁶ Zie ook de schematische weergave in Bouwmeester 2014A.

²⁷⁷ Zie bijv. Deschamps 1963, 113-114.

komt.²⁷⁸ Het is bovendien opvallend dat twee bronnen waarvan is aangetoond dat ze gebruikt zijn om exempelen aan te ontleen, in de proloog niet genoemd worden: de (Duitse vertaling van de) *Speculum humanae salvationis* en de Noord-Nederlandse Historiebijbel.²⁷⁹

De *KZt* lijkt op de *GZt*, maar is opgebouwd rond de zeven sacramenten in plaats van rond de tien geboden. De exempelen lijken in de *KZt* gemiddeld iets korter dan in de *GZt*, maar de tekst als geheel is juist langer. Dat komt doordat in de *KZt* twee al bestaande werken zijn ingevoegd: in het vierde sacrament een biechtspiegel en in het zesde sacrament een kloosterspiegel.²⁸⁰ Deze teksten bevatten op hun beurt ook weer exempelen (waarvan een deel werd ontleend aan de *GZt*, overigens). Die structuur van twee teksten met exempelen geïntegreerd in een tekst die ook al uit exempelen bestaat, maakt – anders dan de titels doen vermoeden – de *KZt* langer dan de *GZt*. Dat is dan wel mits de *KZt* in zijn geheel is afgeschreven. In beide Zielentroostcodices is dat niet het geval, omdat in beide handschriften de tekst afbreekt bij het zesde sacrament in de kloosterspiegel.²⁸¹

In den beginne waren de *GZt* en de *KZt* twee verschillende teksten. De *GZt* is vermoedelijk geschreven rond 1350 in het ‘Oostnederlands-Nederrijns-Westfaals gebied’.²⁸² De auteur is onbekend, maar was vermoedelijk een dominicaan.²⁸³ Net als over de schrijver is over het primaire publiek van de *Zielentroost*-en niets bekend. Schmitt stelde dat de teksten geschreven zijn voor leken, met als belangrijkste argument de observatie dat het *Pater noster* in de tekst in het Latijn en in de volkstaal wordt geciteerd.²⁸⁴ Ampe stelde als alternatief voor dat de tekst niet alleen door een dominicaan, maar ook voor dominicanen was geschreven: ‘Zou de auteur niet bedoeld hebben – althans gedeeltelijk – lekebroeders uit zijn orde te onderrichten? Men bemerkte hoe na de misverklaring een lange uitweiding komt over wat men te doen heeft onder de kerkelijke getijden: dat heeft toch geen zin voor een leek-in-de-wereld’.²⁸⁵ Het heeft niet lang geduurd voor de tekst een succes werd, want uit de eerste honderd jaar zijn dertig

²⁷⁸ Schmitt was, blijkens het voorwoord bij Schmitt 1959, van plan nu net dit tot onderwerp van een studie te maken, maar dat onderzoek lijkt (nog?) niet te zijn afgerond. Een gedeelte is wel gepubliceerd in Schmitt 1982.

²⁷⁹ Deschamps 1963, 114.

²⁸⁰ De biechtspiegel is ook een aantal keer zelfstandig overgeleverd: Brussel, KB, 21.940; Brussel, KB, IV 331 (fragment); Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 4; Den Haag, KB, KNAW, XXV; Parijs, BN, néerl. 32; Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 5 G 33; Zwolle, Provinciaal Overijssels Museum, Emmanuelshuizen 5. De tekst is onder de titel *Boec vander biechten* ook zelfstandig gedrukt; Deschamps 1985 spreekt over 1470, Deschamps 1972 over 1480.

²⁸¹ Deschamps 1985, 526. Zie ook Deschamps 1972, 195.

²⁸² Deschamps 1963, 115.

²⁸³ Vgl. achtereenvolgens Sormani 1915, 285 voor een terloopse suggestie voor een auteur, Ampe 1960 voor de stelling dat de auteur een dominicaan moet zijn geweest en dat Sormani de auteur van de *Zielentroost* gevonden had en Andersson-Schmitt 1960 voor een weerlegging van die laatste stelling (maar niet van de gedachte dat de auteur een dominicaan was).

²⁸⁴ Schmitt 1959, 157.

²⁸⁵ Ampe 1960, 203.

handschriften overgeleverd waarin de tekst is overgeleverd. Acht daarvan zijn in het Middelnederlands.

De *KZt* werd kort na de *GZt* geschreven en hoewel er gevallen zijn waarin de tekst zelfstandig functioneert, wordt hij in veruit de meeste handschriften als deel van of addendum op de *GZt* gepresenteerd.²⁸⁶ De twee teksten raken zelfs zo versmolten, dat ze, wanneer de *Zielentroost*-en gedrukt worden, doorgaans gepresenteerd worden als één tekst: *Den dobbelen Zielentroost*. De gang naar de drukpers maakte de *Zielentroost* opvallend snel en opvallend lang. Al in 1478 (Sint Maartensdijk) en 1479 (Utrecht) wordt de tekst in het Nederlands gedrukt. Voor 1600 verschenen in het Nederlands en het Duits nog eens 25 drukken, en tot diep in de achttiende eeuw blijft de tekst een groot publiek vinden: tussen 1786 en 1797 is er nog een Gentse drukker die 23.000 (!) exemplaren drukte van de (*Dobbelen*) *Zielentroost*.²⁸⁷

De *Zielentroost*-teksten domineren de tekstcollectie waarin de *Dryvoldicheit* is opgenomen. We treffen Augustijnkens tekst daarmee in de nabijheid van twee van de meest indrukwekkende en populaire catechetische teksten uit de Middelnederlandse literatuur. Twee teksten ook die, net als die van Augustijnken, maar dan in het groot (en in proza), gebouwd zijn op rijtjes die voor de gemiddelde mens, maar zeker voor geestelijken, dagelijks van belang waren. Bij de *Dryvoldicheit* is om die lijstjes heen een korte, informatieve tekst geschreven, maar bij de *Zielentroost*-en zijn de rijtjes volledig via honderden exempelen geactualiseerd en aanschouwelijk gemaakt. Daarmee is de strekking en reikwijdte van de rijtjes voor iedereen, ook een eenvoudig publiek, herkenbaar (en mogelijk te onthouden, hoewel de veelvoud aan exempelen juist ook kan leiden tot moeilijker onthouden, want het zijn er wel heel veel). De suggestie dat de *Zielentroost* nadrukkelijk voor leken bedoeld was, is niet heel waarschijnlijk als daarmee bedoeld wordt dat de tekst voor niet-kloosterlingen bedoeld was, omdat de ingevoegde kloosterspiegel voor hen geen waarde heeft. Een in kloosters wonend publiek ligt meer voor de hand. Als deze tekstcollectie inderdaad door dat publiek gelezen werd, vinden we Augustijnkens tekst hier in een omgeving waarin een rijtjestekst tot een heel narratief complex is geworden, en bovendien via de assimilatie met een andere tekst een heel specifieke doelgroep heeft gekregen: de *Dryvoldicheit* is hier gekopieerd in een tekstcollectie die juist voor een kloosterpubliek interessant is. Bij dat idee past ook *Maria van Egypte*, de tekst waarin de door God gecorrigeerde kloosterling Zosimas een hoofdpersoon is waarmee een dergelijk publiek zich makkelijk kon identificeren.

²⁸⁶ Handschriften met alleen de *Kleine Zielentroost*: zie Schmitt 1959, 31*-32*. Aan de *KZt* is in het onderzoek nauwelijks aandacht besteed; de voetnoten in dit hoofdstuk mogen illustreren dat de aandacht voor beide *Zielentroost*-en überhaupt schaars is, maar de studies die er zijn, gaan ook nog eens alleen over de *GZt*.

²⁸⁷ De Gentse drukker is Bernard Poelman; vgl. Van Heurck 1944, 9. Zie voorts Deschamps 1985, 526. Pleij 2007, 469 noemt de *Zielentroost* ('een spannende exemplarbundel') als voorbeeld van teksten die in de vroege periode van het gedrukte boek een financieel succes werden.

De inbedding van Augustijnkens tekst is hier heel anders dan die van zijn teksten in het Haags Liederhandschrift. Wat opvalt, is dat het daar ging om een groot aantal heel gelijkvormige, veelal korte teksten, maar hier betreft het een tekstverzameling die voor het overgrote deel bestaat uit één tekst, opgebouwd in twee delen, met ertussen en erna een aantal korte teksten. Dat geeft die korte teksten, waarvan de *Dryvoldicheit* er een is, een andere status dan de korte teksten in het Haags Liederhandschrift; veel meer dan daar het geval is, lijken de teksten hier ondergeschikt aan of slechts gepresenteerd als addendum bij de teksten waar het 'echt' om gaat. Een tweede, verwante observatie is dat waar de tekstverzameling in het Haags Liederhandschrift oogt als een wat chaotisch geheel (met bijvoorbeeld onduidelijke tekstgrenzen en inconsequente rubricatie en opschriften), de Zielentroostcodices er juist heel georganiseerd uitzien. Dat is met name zo in de Berlijnse Zielentroostcodex, waar door de aanwezigheid van de inhoudsopgave de lezer uitgenodigd wordt het voorgaande als een coherent geheel te zien ('dit hoort bij elkaar'). In de Nijmeegse codex wordt een vergelijkbaar effect gerealiseerd, maar daar door bijzondere rubricatie. Dat aspect wordt in de volgende paragraaf besproken.

4.4 Tekstdrager

4.4.1 Materiële eigenschappen

De Zielentroostcodices lijken op elkaar, maar er zijn verschillen. Het Berlijnse Zielentroosthandschrift telt 176, hoofdzakelijk papieren bladen, verdeeld over vijftien katernen.²⁸⁸ De bladen meten thans 286 x 206 mm, de bladspiegel 210 à 228 x 150 à 155 mm. De codex heeft nog de oorspronkelijke, kalfslederen band op beuken borden met daarop de resten van twee sloten. De tekst is gekopieerd in twee kolommen. Het Nijmeegse Zielentroosthandschrift is iets kleiner (271 x 201, 205 x 140) en is ook in twee kolommen gekopieerd. De marges zijn ruim en de letters vrij groot; wellicht daarom is de codex liefst 323 (papieren) folia dik, verspreid over 27 katernen. De band is niet contemporain, maar zestiende-eeuws. Perkamenten schutbladen met daarop een Latijnse juridische tekst zijn nog aanwezig.

In beide handschriften zijn de teksten afgeschreven door meerdere kopiïsten, allen schrijvend in een littera cursiva. In het Berlijnse handschrift zien we twee kopiïstenhanden. De eerste schreef f. 1ra – 110vb en f. 148va (vanaf de zeventiende regel) tot en met 174vb. Een tweede kopiïst schreef van f. 111ra tot het punt op f. 148a waar de eerste hand het werk weer over nam. In dit Berlijnse handschrift zijn drie colofons te vinden: op f. 107v (24 november 1436), op f. 148v (21 juli 1436) en op f.

²⁸⁸ De beschrijving is gebaseerd op foto's, aangevuld met Deschamps 1963, 118-125, en Costard 2011, 346-347.

176v (25 april 1437). Hier valt op dat het stuk dat gekopieerd is door de tweede kopiist (het stuk dat de *Kleine Zielentroost* bevat) het vroegst gedateerd is van de hele codex.

In het Nijmeegse handschrift zijn twee contemporaine handen actief; de eerste hand schreef f. 2ra-94vb, de tweede hand schreef f. 95ra- (vermoedelijk) 323v. Wat hier opvallend is, is dat het blad f. 323, het blad waarop de zo afwijkende afsluiting van *Maria van Egypte* staat, om onduidelijke redenen is vervangen in het handschrift.²⁸⁹ Dat wil zeggen, het oorspronkelijke f. 323 moet ooit losgeraakt zijn van de rest van de codex, waarna een nieuw blad werd ingevoegd, gekopieerd door een andere hand; wanneer is onbekend. Het kan zijn dat deze hand de Berlijnse legger niet kende en de tekst naar eigen inzicht (op basis van herinnering, tekst en/of context) voltooide. Heel erg voor de hand ligt deze verklaring niet, omdat de variatie pas echt op gang komt op f. 323v, en de tekst op de rectozijde grotendeels overeenkomt met de Berlijnse tekst. Meer voor de hand ligt dat de kopiist (en dat kan dan zowel de kopiist van het 'oude' als het 'nieuwe' f. 323 zijn geweest) wel degelijk bekend was met de Berlijnse tekst, maar op enig moment besloot die te herschrijven, met een slot dat zijns (of gezien de mogelijke herkomst, zie hieronder: haars?) inziens beter paste bij de tekstcollectie. Een derde verklaring is dat de kopiist een beschadigd deel van de codex verving, waarbij hij (/zij) het nog leesbare deel getrouw overschreef en voor de niet-leesbare delen moest improviseren.

Al eerder stipte ik aan dat de rubricatie in de Zielentroostcodices bijzondere aspecten heeft. Dat is op het eerste gezicht niet echt te zien: in beide handschriften zijn de opschriften 'gewoon' met rood geschreven (opmerkelijk: in de Berlijnse codex is de ruimte die voor opschriften werd opengelaten in de *KZt* niet ingevuld), zijn initialen afwisselend met rode en blauwe inkt geschreven (in de *KZt* alleen rood), en zijn diverse hoofdletters en namen rood onderstreept. Maar wie verder kijkt, wordt een bijzonder patroon gewaar: er wordt middels rubricatie een hiërarchie in de tekstcollectie aangebracht die tegelijkertijd onderscheidend en cohesievergroterend werkt.²⁹⁰ De interpretatiesleutel is de inhoudsopgave in de Berlijnse codex (zie ook bijlage 6). Wie daar naar kijkt, ziet dat er drie niveaus in de tekstcollectie zijn aangebracht. Op het eerste niveau vinden we groter geschreven, gerubriceerde titels, met witruimte ervoor en erna. Op het tweede niveau vinden we kortere, in het rood geschreven titels met een kleine initiaal. Op het laagste niveau vinden we heel korte titels, geschreven in zwart. Op het eerste niveau zijn slechts twee titels gepositioneerd: de *GZt* en de *KZt*. Op het tweede niveau vinden we na de *GZt* 'subtitels' per gebod ('Dat ierste gebot gades', 'Dat ander gebot onses heren', etcetera), waarna op het derde niveau de titels van de individuele exempelen volgen. Dat geeft een heel duidelijke hiërarchie, die doorwerkt in de teksten na de *GZt*, omdat de hiërarchie daar ook is doorgevoerd. Op het tweede niveau is daar namelijk 'Spigel der Mynschen' genoteerd, niet alleen als titel van *Spigel der Mynschen*,

²⁸⁹ Overigens zijn ook f. 55 en f. 56 losgeraakt en vervangen.

²⁹⁰ Voor een beschrijving van de rubricatie, zie Deschamps 1963, 128 en Costard 2011, 346-347. Duiding ervan bij Bouwmeester 2014A, inclusief tabel.

maar ook als collectieve titel voor de liederen en andere korte teksten daarna, die allemaal op het derde niveau een eigen titel krijgen. Doordat dat derde niveau het niveau van de exempelen is, is het alsof (bijvoorbeeld) *Twel graden der oitmodicheit* in dit handschrift niet alleen na 'Spigel der Mynschen' komt, maar er ook onderdeel van is. Op dezelfde manier volgt op de *KZt* een tekst, maar ook een cluster teksten onder de collectieve titel (op het tweede niveau genoteerd) 'Hier na volgen voel leren der Heilger meisteren bescreven'. De eerste tekst daarna is *Dryvoldicheit*, wat ervoor zorgt dat Augustijnkens tekst niet alleen als onderdeel van een cluster gepresenteerd wordt, maar ook nog eens als een tekst van een heilige leraar.

4.4.2 Bezitters en herkomst

Blijkens de al besproken colofon werd het Berlijnse handschrift in 1436-1437 vervaardigd. Waar dat gebeurde, is onderwerp van discussie. De moderne bezittersgeschiedenis van het Berlijnse Zielentroosthandschrift is bekend. In 1846 kocht August Freiherr von Arnswaldt een groep handschriften van het augustinessenklooster Nazareth in de stad Geldern; het Zielentroosthandschrift maakte deel uit van die collectie. In 1887 werd het handschrift door de erven-von Arnswaldt verkocht aan de Preussische Staatsbibliothek in Berlijn, waar het – na een uitlening tussen ongeveer 1945 en 1968 aan de universiteitsbibliotheek van Tübingen – nog altijd ligt. Op basis van deze achterhaalbare geschiedenis suggereerde Jan Deschamps bij herhaling dat het handschrift niet alleen in de negentiende eeuw in het bezit was van het genoemde convent, maar dat het er ook gemaakt was.²⁹¹

Monika Costard sprak Deschamps tegen. In haar *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit am Niederrhein* is Nazareth, naast Sonsbeck, het belangrijkste object van studie.²⁹² Costard stelde dat het handschrift zeker deel heeft uitgemaakt van de opvallend omvangrijke boekencollectie van het zusterhuis, maar dat het waarschijnlijk ergens anders is gemaakt: het heeft andere fysieke eigenschappen (meer specifiek: de 'Eindbandstempeln', het 'abweichende Schrift' en de opvallende 'Streicheisenlinien' wijken af), het is in een ander dialect geschreven en het lijkt qua inhoud eerder voor een leken dan een Latijnkundig, meer in het bijzonder: kloosterlijk publiek bedoeld.²⁹³ Bij dat laatste zijn vraagtekens te zetten, zo blijkt ook uit de voorgaande paragraaf; de invoeging van de kloosterspiegel in de *KZt* lijkt eerder een argument voor een kloosterpubliek. Bovendien kan een handschrift met een tekstcollectie die voor leken

²⁹¹ Deschamps 1963, 126, herhaald op Deschamps 1972, 196.

²⁹² Costard 2011. Eerder publiceerde ze een kortere bijdrage over 'Predigthandschrift [...] in der Bibliothek des Klosters Nazareth in Geldern' (Costard 1992), maar voor zover ik kan zien is alles in dat artikel, waar nodig gecorrigeerd (bijv. de foutieve lokalisering van het handschrift Utrecht, MCC, 99 in het Gelderse i.p.v. het (correcte) 'Rijswijkse' Nazareth; vgl. Brinkman 1999, 126, n. 2), ook in het boek terechtgekomen.

²⁹³ Costard 2011, 75-76, 346-347; 104-105.

bedoeld is (als daar hier al sprake van zou zijn) nog altijd in een klooster gemaakt zijn en daar ook gefunctioneerd hebben; er bevonden zich leken binnen de kloostermuren. Maar zelfs ondanks dergelijke tegenwerpingen zijn Costards materiële argumenten sterk genoeg om haar van Deschamps' suggestie afwijkende lokalisering van de Berlijnse Zielentroostcodex over te nemen.²⁹⁴

Het is niet te reconstrueren wanneer tussen 1436-1437 en 1846 het handschrift deel is uit komen maken van de collectie van het zusterhuis. Het zou goed kunnen dat dat al vroeg het geval was. De studie van Costard heeft laten zien dat Nazareth al vanaf de stichting in 1418 groeide.²⁹⁵ De groei ging zelfs zo snel dat binnen enkele decennia de kloosterhiërarchie werd beregeld met een ongewoon groot aantal verschillende functies en subfuncties; blijkbaar waren de gemeenschap (intern) en het aantal contacten (extern) zo groot, dat een 'standaard'-hiërarchische verdeling niet meer voldeed.²⁹⁶ Een andere groei-indicator is het aantal onroerende goederen dat het zusterhuis verwierf: tussen 1435 en 1440 bijvoorbeeld twee kavels, een huis en een hof, en tussen 1440 en 1450 een veelvoud daarvan.²⁹⁷

Net als in de Berlijnse Zielentroostcodex komt in de Nijmeegse Zielentroostcodex geen bezittersmerk voor; de provenancegeschiedenis is bovendien (nog) minder zeker dan die van zijn 'Berlijnse' bron. Wel is het zeker dat het handschrift rond 1882 in het bezit was van het Rooms-Katholieke Weeshuis van Nijmegen, omdat het dan (onder inventarisnummer 61) voorkomt op een lijst bezittingen van dat weeshuis.²⁹⁸ Op 22 september 1906 werd het in bruikleen afgestaan aan het Museum van Oudheden, ter gelegenheid waarvan Willem de Vreese een korte beschrijving maakte van dit en zes andere handschriften uit de collectie van het weeshuis. Later werden dezelfde zeven handschriften naar Gent gestuurd om door De Vreese bestudeerd te worden ten behoeve van zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. Wanneer dat precies gebeurde, is onduidelijk, maar het moet voor 1914 zijn geweest, omdat op dat moment ('na het voltooiën der brandvrije kluis') de handschriften werden opgenomen in het archief van het Protestantsche Kinderen-Weeshuis te Nijmegen; de Zielentroostcodex onder inventarisnummer 953. Dat nummer heeft het nog steeds, maar de bezitter is in de afgelopen eeuw veranderd; het gecombineerde archief van het Protestantse en het Rooms-Katholieke Weeshuis kwam het 'Archief van de Beide Weeshuizen' te heten, en dat archief is op zijn beurt inmiddels in het bezit van het Regionaal Archief Nijmegen.

Voor claims omtrent herkomst en omzwervingen van het handschrift tussen 1445 en 1882 bestaat slechts 'circumstantial evidence'. Dat bewijs bestaat dan uit bezittersnotities en colofons in de zes handschriften waarmee de Nijmeegse

²⁹⁴ De inhoudelijke nuances (vs. de materiële argumenten) droeg Costard trouwens zelf ook aan (zie bijv. Costard 2011, 76 en 105). Costard gaf geen alternatieve lokalisering van dit handschrift.

²⁹⁵ Costard 2011, 1-62 gaf een beschrijving en contextualisering van Nazareth.

²⁹⁶ Costard 2011, 33-34.

²⁹⁷ Costard 2011, 39-40.

²⁹⁸ Beschrijving van moderne geschiedenis tot 1915 is gebaseerd op Sormani 1915, 279-280.

Zielentroostcodex steeds samen van bezitter veranderd is. Louise Sormani achtte de kans groot dat deze zeven handschriften afkomstig waren uit Hessenberg, het tertiaressenklooster te Nijmegen; een van die handschriften komt daar aantoonbaar vandaan, en omdat Hessenberg per 14 april 1638 het Arme-Kinder-Huis werd is een relatie met het (latere) weeshuis zeer wel denkbaar. Een tweede optie die Sormani opperde, is vervaardiging in het klooster Bethlehem, eveneens in Nijmegen: hier werden twee andere handschriften uit de 'set van zeven' gemaakt (maar een relatie met het weeshuis is minder direct te leggen).²⁹⁹

Geografisch is er nauwelijks verschil tussen beide Nijmeegse zusterhuizen: ze lagen naast elkaar. De zusters van Hessenberg namen in het midden van de vijftiende eeuw de Derde Regel van Franciscus aan en behoorden waarschijnlijk tot de tertiaressencongregatie van Keulen.³⁰⁰ Hessenberg was het grootste, rijkste en aanzienlijkste klooster van Nijmegen, met in de hoogtijdagen aan het eind van de vijftiende eeuw zo'n negentig zusters. Bethlehem was een stuk kleiner, met in de jaren zestig van de vijftiende eeuw zeven zusters, een overste en een abt.³⁰¹ In 1410 gesticht als begijnhof, werd het in 1463 een besloten gemeenschap met de naam Bethlehem, na een gift van Catherina van Kleef, de echtgenote van Arnoud van Gelre. Officiële erkenning van de gemeenschap volgde pas in 1469, toen het door de aartsbisschop van Keulen de Derde Regel van St. Franciscus kreeg voorgeschreven en onder toezicht van de kanunniken van Windesheim werd geplaatst. Al snel sloot het klooster zich echter aan bij het kapittel van Utrecht. Sormani's twijfel is dus goed te begrijpen, want er lijkt niet echt verschil te zijn tussen beide zusterhuizen. Er is dus ook geen uitsluitsel te geven over waar de Nijmeegse Zielentroostcodex gemaakt en gebruikt is; op basis van omvang van het bezit, en de relatie met het weeshuis lijkt Hessenberg de beste kaarten te hebben, ook al omdat Bethlehem als dusdanig nog niet bestond toen het handschrift gemaakt werd. Hoe dan ook is de relatie van de codex met Nijmegen evident.³⁰²

Deze inventarisatie van de bezittersgeschiedenis van de beide Zielentroostcodices heeft een aantal gegevens opgeleverd die voor de receptiegeschiedenis van Augustijnkens werk van belang zijn. Allereerst troffen we hier twee codices die ver na het leven van de auteur zijn vervaardigd, beiden niet in het gebied waar Augustijnken voor zover zijn mecenasen had. Bovendien is hier, voor zover achterhaalbaar, geen enkele sprake van een mogelijke band tussen de vroegst vaststelbare bezitters van deze codices en de primaire receptiekring van Augustijnkens

²⁹⁹ Sormani (1915, 280) vermeldde ook nog de herkomst van een vierde handschrift, 'de dochteren binnen Nymmegen in de Bovenstad', maar kan dat verder niet lokaliseren.

³⁰⁰ http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Klooster_Hessenberg (laatst geraadpleegd op 8 oktober 2015)

³⁰¹ http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Klooster_Bethlehem (laatst geraadpleegd op 8 oktober 2015)

³⁰² Stooker & Verbij (1997, I, 106) lokaliseerden het handschrift in 'een van de beide Nijmeegse gemeenschappen', later meer specifiek 'vermoedelijk [in] het Nijmeegse klooster Hessenberg.' (1997, I, 263)

werk: geen hof, maar twee kloosters, en niet in Holland, maar in Gelre. In ieder geval één Zielentroosthandschrift, en mogelijk allebei, komt (komen) uit een klooster en sowieso zijn ze allebei lang in kloosterlijk bezit geweest. De *Dryvoldicheit* bevindt zich daarmee in een heel andere omgeving dan de vier Augustijnkentaksten die in het vorige hoofdstuk besproken werden. En ook over een wat langere periode gezien kwam deze tekst van Augustijnken via deze handschriften waarschijnlijk onder heel andere ogen terecht dan die in het vorige hoofdstuk; met name de Nijmeegse codex, die van zuster naar weeshuis ging, kent een heel andere geschiedenis dan het al snel in een dynastieke bibliotheek opgenomen Haags Liederenhandschrift.

4.5 Conclusies

De vraag die in dit hoofdstuk centraal stond, was welke receptie van Augustijnkens *Dryvoldicheit* mogelijk gemaakt werd door de handschriften die de Zielentroostcollectie bevatten. Op basis van de drie invalshoeken zijn daar de volgende antwoorden op te geven. Allereerst valt op dat er sprake is van veel tekstuele instabiliteit, met name wat betreft de aanwezigheid (of in dit geval liever: afwezigheid) van tekst; de andere 'lange' versie van de *Dryvoldicheit* (die in het Lucidariushandschrift) is omstreeks vijftig verzen langer. Ondanks die relatieve korthed ontbreekt in de 'Zielentroostversie' geen wezenlijke informatie, wat er op lijkt te wijzen dat de informatiedichtheid in deze versie groter is. Mogelijk maakt dat de tekst moeilijker. Een tweede verschil dat ontstaat door de tekstuele variatie is dat deze versie relatief veel aandacht heeft voor zaken die de geestelijkheid betreffen; juist doordat de inhoudelijke variatie klein is, viel dit op. Qua co-tekstuele inbedding valt op dat de collectie wordt gedomineerd door twee zeer omvangrijke exemplerverzamelingen, de *GZt* en de *KZt*; in de *KZt* is een kloosterspiegel opgenomen, waardoor het veronderstellen van een relatie van de tekstcollectie met een geestelijk publiek nog aantrekkelijker is. Aan elk van de exemplerverzamelingen is een cluster korte teksten toegevoegd. In een van die clusters vinden we Augustijnkens tekst, op hetzelfde niveau gepresenteerd als in de exemplerverzamelingen individueel exemplen worden gepresenteerd. De tekst is daarmee (in ieder geval in de presentatie) echt onderdeel van een tekstverzameling. Uit de informatie over de tekstdragers bleek ten slotte dat deze codices gemaakt en/of kort na hun ontstaan in het bezit zijn geweest van kloosters. Ook die vaststelling past goed bij de al genoemde variatie van de *Dryvoldicheit* en de inhoud van de tekstcollectie.

Hoofdstuk 5: het Lucidariushandschrift

5.1 Inleiding

Het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.642-51, ziet er anders uit dan de andere codices in het corpus van dit proefschrift: het is hoog en vooral smal, met de tekst in één kolom geschreven.³⁰³ Drie van de tien teksten zijn van Augustijnken, wat een ‘Augustijnkendichtheid’ geeft die – zoals in de inleiding al bleek – onderzoekers op het idee heeft gebracht dat ook andere teksten in de codex van Augustijnken zouden kunnen zijn geweest (zie tabel 5.1 hierna voor een inhoudsopgave van het handschrift).³⁰⁴ Ook zonder dat idee te volgen is er qua Augustijnkenreceptie genoeg te onderzoeken in het handschrift, waarvan de hier gebruikte bijnaam is gebaseerd op de (gangbare) titel van het werk dat de eerste helft van de codex vult: de *Lucidarius*.³⁰⁵

5.2 Tekstversies

5.2.1 *Dits van augustiinkens sceepkene*

De eerste tekst van Augustijnken in het Lucidariushandschrift is zijn scheepsallegorie, reeds besproken in het hoofdstuk over het Haags Liederhandschrift en hierna te bespreken in het hoofdstuk over het handschrift-Van Hulthem. Een vergelijking met die elders overgeleverde versies laat zien dat de versie in het Lucidariushandschrift op drie punten afwijkt: de toon of kleuring van de tekst is anders, net als de omgang met het personage Augustijnken en de manier waarop het publiek wordt aangesproken in de tekst.

De afwijkende toon in deze versie van het *Sceepkene* wordt vooral veroorzaakt door een grotere mate van explicietheid: deze versie is opvallend vaak concreet waar in de paralleloverlevering dezelfde zaken vaag, indirect of met ambigue verwijswaarden worden benoemd. Een voorbeeld vinden we in de passage waar het anker wordt besproken. Dat onderdeel van het schip heeft (onder andere) twee armen, omdat het zich zo tegelijkertijd vast kan houden en zich kan uitstrekken, zoals de mens zowel standvastig als vrijgevig moet zijn. Immers, ‘en hielde die anker met gheenre hant, soe soude ‘t scep ende ghewant dicke in groter sorghen staen’ (223-225). De parallele versies hebben niet ‘die anker’, maar het verwijzende ‘hi’. Dat is enigszins verwarrend, omdat de voorgaande keer dat ‘hi’ gebruikt werd, dat woord naar een andere entiteit verwees, namelijk naar de mens die zich door het anker moet laten inspireren (218-

³⁰³ Delen van dit hoofdstuk zijn gebaseerd op Bouwmeester (in voorbereiding); de focus op het vinden van een publiek voor de codex is in dit proefschrift minder sterk dan in die bijdrage. Ik dank de redacteurs van de bundel waarin dat stuk verschijnt voor hun uitgebreide commentaar.

³⁰⁴ Zie inleiding, par. 1.4.

³⁰⁵ Ermens 2015 (o.a. 288) combineert in zijn aanduiding van het handschrift de titel van die tekst met de vorm van de codex en spreekt over het ‘Smalle Lucidariushandschrift’. Korthedshalve laat ik ‘smalle’ weg. Omdat andere handschriften met de *Lucidarius* nauwelijks een rol spelen, levert dat volgens mij geen interpretatieproblemen op.

221). Dergelijke concretisering vinden we ook elders in de tekst.³⁰⁶ Er zijn bovendien plaatsen waar de explicitering uitgebreider is. Dat is bijvoorbeeld het geval in de passage waar het voorbeeld van Heer Goetghelaet wordt vertaald naar lessen voor de lezer. Eén van die lessen luidt dat degene die vreugde laat zien in zijn lijden, daar ‘al sijn wesen’ mee opfleurt (127), en andersom, dat wie zich overgeeft aan zijn chagrijn zijn vijanden een plezier doet: ‘die hem voeghet te serichede, dat liest sinen vianden wreet’ (128-129). De parallelle versies houden de tegenstelling impliciet door niet te spreken over ‘voeghet te serichede’, maar over ‘anders dede’. Hoewel ook die woordkeuze moeilijk anders opgevat kan worden dan als het tegenovergestelde van vreugde tonen in lijden, dus je chagrijnig of moeizaam gedragen als je het zwaar hebt, zorgt de expliciete woordkeuze in het Lucidariushandschrift ervoor dat daar geen enkele twijfel over kan bestaan.³⁰⁷ Dergelijke passages veranderen de betekenis van de tekst niet, maar maken hem wel makkelijker te begrijpen.

Een ander toonverschil vinden we in een aantal passages waarin de versie in het Lucidariushandschrift op de keper beschouwd dezelfde informatie geeft als de parallelversies, maar dan door met minimale afwijkende formuleringen die informatie sterker aanzet. Een voorbeeld daarvan is de beschrijving van de toren waar de vrouwen op staan als Augustijnken op de werf aankomt. In de parallelversies is die toren van (de halfedelsteen) jaspis en met veel hoge tinnen versierd; in de Lucidariusversie is hij ‘[a] ghewracht van jasperstein, met menighen hoghen *riken* tinnen’ (42-43, mijn cursivering). Zo wordt het woord ‘rijk’ nog drie keer gebruikt in de Lucidariusversie, waar dat elders niet het geval is (397, 468, 483). Vergelijkbaar is het gebruik van ‘scoen’ als het over de jurken van de vrouwen gaat (47) en Augustijnken spreekt in het Lucidariushandschrift niet zomaar bij heren en vrouwen, maar ‘bi *hoghen* vrouwen’ (67).³⁰⁸

Een laatste verschil in toon is dat bepaalde varianten de versie in het Lucidariushandschrift iets sierlijker maken. In vers 20 bijvoorbeeld ‘quam’ Augustijnken niet zomaar ergens, maar hij ‘quam ghewandelt’; in de verzen 141 en 145 worden twee nieuwe allegorische personages met net wat meer woorden geïntroduceerd (‘Vri Oetmoet’ versus ‘Oetmoet’, ‘Her Goetghelaet’ versus ‘Goetghelaet’); en als de kabel ‘Helen’ wordt geïntroduceerd om te doceren over de kunst van het verbergen, maar vooral verzwijgen (het gepresenteerde tegenvoorbeeld is immers ‘clappen’, roddelen), worden in het Lucidariushandschrift heimelijk en ‘helen’ al meteen en consequent

³⁰⁶ Zie voor andere voorbeelden bijvoorbeeld de verzen 109, 310, 363, 412 en 509, maar ook (iets ingewikkelder, maar wel hetzelfde procedé) 518 en 528.

³⁰⁷ Vergelijkbaar: 204, waar ‘clappen’ ‘quaet clappen’ heet, zodat er geen twijfel over kan bestaan of er een eventuele positieve variant van roddelen wordt bedoeld. Ook: 412, waar de stemming van de stuurman (waarvan de naam hier dan weer niet expliciet wordt genoemd) expliciet benoemd wordt (‘rouwelike’), waar dat in de parallelhandschriften referentieel wordt gedaan (‘niet anders [dan dat de vrouwen zijn]’, namelijk treurig).

³⁰⁸ Zie voor andere voorbeelden bijvoorbeeld de verzen 72, 262, 289 (mogelijk, want interpretatie twijfelachtig), 353 en 470. Een aantal tegenvoorbeelden is er ook, bijvoorbeeld in de verzen 49 en 399.

verbonden aan 'swighen' (199, 203, 205). Geen van deze verschillen bewerkstelligt geïsoleerd een andere kleuring van de versie, maar samen beschouwd doen ze dat wel, zeker in combinatie met de andere vormen van formuleringsvariatie.

Het tweede patroon in de variatie is de afwijkende benadering van het personage Augustijnken. In de dialoog tussen dat personage en de vrouw die hem rondleidt op de scheepswerf, spreekt zij hem in de parallelhandschriften doorlopend aan met 'Vriend'. In het Lucidariushandschrift wordt Augustijnken slechts één keer vriend genoemd (534). Op alle andere plaatsen wordt hij aangesproken met zijn naam (zoals in de verzen 65 en 521), of hij wordt simpelweg niet expliciet aangesproken (zoals in de verzen 80, 276 en 433). Het effect van deze variatie is drievoudig. De naam van 'Augustijnken' komt in het Lucidariushandschrift vaker voor, de relatie tussen rondleidster en personage is niet-amicaal en de beurtwisselingen in de dialoog zijn niet of anders gemarkeerd. Met betrekking tot het eerste effect is nog op te merken dat in deze versie ook het opschrift ('Dits van augustiinkens sceepkene') de naam van de auteur bevat, in tegenstelling tot de hiervoor besproken versie in het Haags Liederenhandschrift.

De derde vorm van variatie is dat er een ander publiek wordt aangesproken in de versie in het Lucidariushandschrift: er zijn twee passages waar het in het Lucidariushandschrift aangesproken publiek geen vrouwelijke elementen bevat, waar dat in de paralleloverlevering wel het geval is. In de eerste daarvan wordt aan Augustijnken uitgelegd hoe de wind die het schip voortblaast levenslessen kan leren. De vrouwe zegt dan:

Wie daermede zeilen sal
Hi en mach sijn tijt niet verslapen,
Het sijn heren, ridderen, cnapen,
Si moeten om die ere arbeiden
Ende met ghenendecheiden
Vervolghen daer haer sin aen staet,
Als hem die wint ghelike gaet. (280-286)

In de andere handschriften is sprake van 'vrouwen, heren oft knapen' (handschrift-Van Hulthem) en 'vrouwen, ridderen, cnapen' (Haags Liederenhandschrift). Honderd verzen verder in het verhaal gebeurt hetzelfde. In het Lucidariushandschrift wordt in vers 383 over 'heren, ridderen, knapen, knechten' gezegd dat zij door Vrouwe Gerechtigheid beoordeeld worden; in de parallelversies wordt die berechting ook in het vooruitzicht gesteld, maar dan van 'heren, vrouwen ende knechten' (handschrift-Van Hulthem, 372) en 'heren, vrouwen, knapen, knechten' (Haags Liederenhandschrift, 381). Tot twee keer toe wordt in de versie in het Lucidariushandschrift zo een ander publiek geadresseerd dan in de parallel versies; bij gevolg zal een vrouwelijke lezer zich minder snel aangesproken hebben gevoeld door de Lucidariusversie dan door de andere versies.

5.2.2 *Dryvoldicheit*

Bij Augustijnkens tweede tekst in het Lucidariushandschrift is oorspronkelijk geen opschrift gekopieerd: de regels voor het begin van de tekst zijn wel uitgespaard, maar aanvankelijk blanco gebleven. Die omissie heeft gevolgen gehad voor de naam waaronder het werk bij onderzoekers bekend is geworden. Een latere (moderne?) hand schreef in de witte ruimte ‘Schepping van de mens’, wellicht ingegeven door een wat oppervlakkige lezing van de opening van de tekst, waarin het na een aanroeping van de Drievuldigheid inderdaad gaat over het Bijbelvers ‘Faciamus hominem ad ymaginem similitudinem nostram’ (vers 6 in deze versie van de *Dryvoldicheit*, in de Bijbel Genesis 1:26). Die aantekening werd vervolgens verkort (*De schepping*) overgenomen in de *editio princeps* van Blommaert, waarna die titel ingeburgerd raakte in de medioneerlandistiek.³⁰⁹ Dat lijkt me echter ten onrechte, omdat, zoals al bleek, de tekst in twee van de drie andere handschriften wel een opschrift heeft, waarvan het sleutelwoord prima past bij de tekst: *Dryvoldicheit*.³¹⁰

Het meest opvallende verschil tussen de *Dryvoldicheit* in het Lucidariushandschrift en die in de andere handschriften is het verschil in lengte. Voortdurend is de tekst in dit handschrift iets langer dan die in de Zielentroostcodices, en ook dan die in (de parallelle passages in) het Speculumhandschrift. Het gaat met name om verschillen in formulering, maar een aantal keer bevat het Lucidariushandschrift ook informatie die we niet vinden in de parallelhandschriften. Op beide situaties ga ik hierna in.

Het belangrijkste effect van de extra verzen in de ‘Lucidariusversie’ is dat de informatiedichtheid van de tekst naar beneden gaat. Hieronder te bespreken uitzonderingen daargelaten, gaat het nergens om informatie die voor een volledig tekstbegrip noodzakelijk is. De ‘extra’ verzen maken de tekst alleen makkelijker te begrijpen, door bijvoorbeeld informatie nog eens samen te vatten (zoals in de verzen 19-20), beeldspraak consequenter door te trekken (50, 52) of door de persoonsvorm te herhalen, ook als dat grammaticaal niet per se nodig is (140, 141). Ook door bijvoorbeeld het noemen (maar niet verder uitwerken) van een extra zevental (53-54) en het expliciet benoemen van de driehoekige vorm van het schild en de relatie van die vorm tot de Drievuldigheid (243-244) wordt de boodschap van de tekst dat alles in de schepping in zeven- en drietallen komt eens te meer benadrukt. Als voorbeeld van meer nadruk voor drietallen citeer ik hier (links) de versie uit het Lucidariushandschrift, met

³⁰⁹ Blommaert 1851, 120. Warnar 2005 gebruikt *De Schepping* ook nog; Van Oostrom 2013 niet (meer), maar die noemt überhaupt geen titel bij zijn bespreking van deze tekst. Het is niet na te gaan van wie de aantekening in het handschrift is. Dat Blommaert deze titel muntte (en mogelijk al voor de publicatie van zijn editie in 1851) is waarschijnlijk, omdat Hoffmann von Fallersleben in de jaren dertig en vijftig van de negentiende eeuw studies publiceerde waarin hij met *De Schepping* aan het werk refereerde, maar daarbij verwees naar Blommaert. Hij verwees daar ook naar Mone (zijnde Mone 1838, 272-273), maar die heeft het over een ‘Lehrgedicht’ dat ‘beginnt mit der Schöpfung des Menschen’, zonder *De Schepping* als titel te suggereren. Noteerde Blommaert ‘De Schepping’ in de witruimte boven de tekst?

³¹⁰ Zie paragraaf 4.2 voor een bespreking van deze opschriften in de Zielentroostcodices.

daarnaast de corresponderende verzen uit de Berlijnse Zielentroostcodex (die op deze plaats qua strekking gelijk zijn aan de betreffende verzen in de Nijmeegse Zielentroostcodex en het Speculumhandschrift):

O ghi mannen metten wiven,
Wildi recht salich bliven,
Soe gheeft die siele in den Vader
Metter memorien algader,
Ende dat lichaem in den Sone
Metter verstantessen scone,
Ende den Heiligen Gheest den sin,
Met alden wille ende niet min.
In welden scouwet overmoet,
Leeft bi maten het wort u goet;
Niet mestroestich en sijt in liden. (303-313)

O gy manne myt den wyuen,
Wildy recht selich blyuen,
Geft die siele yn den vader
Den syn den heiligen geist al gader,
Ende den lijcham yn den soen,
Die om te vreuwen was gewoen,
Geistlich yn synen lyden. (Berlijn, 253-259)

Augustijnken spreekt hier zijn publiek nog een keer aan en hij prent ze nogmaals twee drietallen in die al eerder aan bod zijn gekomen: de Vader, Zoon en Heilige Geest, gecombineerd met ziel, lichaam en zin.³¹¹ In het Lucidariushandschrift vinden we daarbij nog een derde trio: memorie, verstand en wil. Het is een drieslag die Augustijnkens teksten niet vreemd is, aangezien hij ook in de *Expositie* voorkomt, en ook, eigenlijk nog opvallender, in het lange, voor het Speculumhandschrift unieke deel van de *Dryvoldicheit* (zie hoofdstuk 9). Dat deze vermelding hier enigszins bevreemdend aandoet, omdat hij zo laat komt, in een verder vooral samenvattend deel van de tekst, neemt niet weg dat hij er prima past, zowel thematisch als stilistisch, en niet voor interpretatieproblemen zorgt. De lezer van de tekst in het Lucidariushandschrift krijgt er zo als uitsmijter drie verzen met nóg een drieslag bij.

Naast dergelijke veelvoorkomende, maar qua omvang beperkte variatie wordt het verschil in vers aantallen ook veroorzaakt doordat er op sommige plaatsen substantiëlere blokken informatie aanwezig zijn die elders ontbreken. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de opsomming van wereldlijke gezagdragers. Zie met name de volgende passage, met links de versie uit het Lucidariushandschrift en daarnaast de versie uit de Berlijnse Zielentroostcodex (wederom in strekking gelijk aan de Nijmeegse versie; in het Speculumhandschrift ontbreekt de passage):

Dyerste sal sijn een keyser,
Die sal wesen een voerreiser
Om te lichten kerstenhede,
Ghelijc Karle, die coninc dede.
Daeromme es hi ghecroent scone
Op erden metten gulden crone,
Om datti sal des Heren kerke

Die ierste sal sijn eyn keyser
Om toe sijn eyn voirreyser
Al to beluchten kerstenheyde
Mit gerechter getruwicheide
Dar om dreget he die crone
Blynckende van golde schone
Gelijck dat golt yn den vuere

³¹¹ Zie voor het drietal ziel, lichaam en zin ook par. 4.2.

Van hemelrike met goede werken
Bescermen in kerstenheit.
Een swert sal hem sijn bereit:
Die een egghe sal tot allen tiden
Met machte op donghelove striden,
Die kerstenheit willen storen;
Daer sal hi manlike varen,
Ende ons ghelove wel bewaren,
Lijf noch goet daer teghen sparen.
Die ander egghe met scarpheit
Sal hi doen voeren in rechticheit
Op hem, die weduwen ende wesen
Hier verdrucken ofte vresen.
Dus es hier een recht candelaer
Metten pause in den outaer
Te lichten den heileghen Sacrament,
Dat ons te troest hier es ghesent. (154-174)

Sich behelt yn sijnre nature
Soe sal eyn keyser sijn stedich
In den gelouen ende waldedich

Ende myt den pawes luchten clair
Den sacrament up den altair (137-145)

De *Dryvoldicheit*-lezer in de Zielentroostcodices mist nogal wat informatie die de lezer van de tekst in het Lucidariushandschrift wél krijgt: de beeldspraak van het tweezijdige zwaard is uniek voor de Lucidariusversie, net als de militaristische oproep om ongelovigen te bestrijden. Ook het vermelden van ‘koning Karel’ komt alleen in deze versie voor.³¹²

Wanneer de tekst even verderop over de schildknaap spreekt, heeft het Lucidariushandschrift wederom een aantal verzen die nergens anders voorkomen:

Des ghelijcs sal in werken
Een sciltknecht gherne doen merken
Dat hi in dogheden soe vol vaert
Dat hi met eren vaet aen 't swaert,
Dat toebehoert den rechter recht,
Also hi niet mere willen wesen knecht. (195-200)

In deze unieke verzen worden de ambities van de laagste van de in de tekst genoemde wereldlijke functionarissen onder woorden gebracht. Het heeft er de schijn van dat de tekst hier sympathiseert met de schildknaap, door hem in vergelijking met de parallelhandschriften, maar ook in vergelijking met de andere wereldlijke functionarissen binnen deze versie zoveel ruimte te geven. Maar zelfs zonder een dergelijke affectieve interpretatie kan veilig gesteld worden dat met ‘extra’ verzen als deze, en de vergrote aandacht voor de keizer, de aandacht van de lezer van deze versie meer richting de wereldlijke functionarissen wordt geleid.

³¹² Zie ook Warnar 2005, 123-125, voor een bespreking van deze passage en een suggestie voor historische duiding.

De kritischer toon die de Lucidariusversie aanslaat tegenover de geestelijkheid is wellicht hiermee in verband te brengen. Waar de Zielentrostversie commentaar heeft op de kerk in algemene zin (Berlijn: 178-180), heeft de versie in het Lucidariushandschrift specifiek en stevig kritiek op de paus (216-220). In dit patroon past ook de kritiek die de versie in het Lucidariushandschrift heeft op de Curie wanneer de tekst stelt dat wanneer de pausen meer zouden leven als Petrus dat het Christendom ten goede zou komen (134-136). In de Zielentrostversie staat hier alleen een positieve opmerking over Petrus, zonder enig verband met de actualiteit (Berlijn: 117-119).

Het gevolg van deze twee eigenheden van de *Dryvoldicheit* in het Lucidariushandschrift is dat de lezer een tekst voorgeschoteld krijgt waarin meer ruimte is voor wereldlijke zaken dan in de parallellevering, en waarin de informatie die de kern van de tekst vormt behapbaarder, want minder gecondenseerd, wordt gepresenteerd. Dat maakt de tekst niet per se minder religieus: zeker als vergelijking tussen verschillende versies niet mogelijk is, is ook de 'Lucidarius-*Dryvoldicheit*' een religieuze tekst waarin allerlei scheppingszaken gestructureerd besproken worden. Pas in vergelijking met de versies in de Berlijnse, Nijmeegse en New Yorkse handschriften valt op dat de versie meer wereldlijk is.

5.2.3 *Dit is sinte Jans ewangelium alsoet augustijnken gheexponeert heeft*

De *Expositie*-versie in het Lucidariushandschrift wijkt enorm af van de andere tekstgetuigen. Heel vaak is er sprake van variatie die lijkt te zijn ontstaan door evidente kopieerfouten. Doordat de formuleringen dan rammelen is deze versie lastiger te begrijpen dan de parallelversies. Maar omdat ook dít een versie is die lezers onder ogen kregen, is het belangrijk om hier hetzelfde pad te volgen als bij de de andere gevallen in dit proefschrift: niet de vraag waarom er staat wat er staat (en of het goed of fout is), maar de vraag wat de effecten daarvan zijn, staat centraal.

Op een relatief klein aantal plaatsen zorgt de variatie voor een echt andere betekenis van een deel van de tekst. Ik noem twee voorbeelden. Door het 'hi' in vers 318 lijkt de tekst te zeggen dat God in Zijn onredelijkheid de geestelijk minder bedeeden die het verkeerde pad kiezen in de hel laat komen, maar in de parallelle versies is de boodschap juist omgekeerd: het zou onredelijk zijn als zij in de hel zouden komen. In vers 392 worden biecht en berouw nevenschikkend gepresenteerd; in plaats van te zeggen dat een biecht zonder berouw zinloos is, lijken biecht en berouw nu allebei zinloos.

De meeste instabiele plaatsen hebben echter minder impact op de betekenis. Veel vaker zal de lezer met gefronste wenkbrauwen naar de tekst hebben gekeken, als hij zich geconfronteerd wist met bijzondere frasen als dat het goddelijke woord in het Woord lag (in plaats van de Goddelijke kracht in het Woord) (85), een duiding van de vegetatieve ziel 'als bornen cruyt' (in plaats van 'boeme ende cruut') (224), en met een

aangeworpen in plaats van aangeropen God (301).³¹³ Zonder vergelijkingsmateriaal of voorkennis zullen veel lezers deze passages niet goed hebben kunnen begrijpen.³¹⁴

Tegenover de variaties die een minder heldere of correcte variant opleveren, staan voorbeelden van passages waar de Lucidariusversie van de *Expositie* een goede, soms zelfs betere versie oplevert. Ik noem drie voorbeelden. In vers 106 is het voorgaande Latijnse Bijbelvers ‘Omnis homo mendax’ mét werkwoord vertaald: ‘Alle menschen sijn loghenachtig’. In de parallelhandschriften ontbreekt het werkwoord. De vertaling in het Lucidariushandschrift is naar de letter minder correct, want in het Latijn staat geen werkwoord, maar beter te begrijpen. In vers 264 kan de tekst in het Lucidariushandschrift gelezen worden als een ‘geestelijk berouwen’, wat geen slecht alternatief is voor het ‘gehele berouwen’ (‘gans berouwen’) in de paralleloverlevering. En in vers 471 ontbreekt het onderwerp, maar dat levert in samenhang met het vorige vers geen interpretatieproblemen op; de versie wordt er dus iets ‘efficiënter’ door.³¹⁵

Het verschil tussen de *Expositie* in het Lucidariushandschrift en de parallelversies wordt vooral veroorzaakt door verschillen op microniveau, zoals een andere woordkeuze en andere zinsformuleringen. Het effect van de variatie is niet een andere betekenis of een ander verloop van de Evangelie-exegese, want ook hier is nog ‘gewoon’ sprake van een uitleg van de eerste veertien verzen van het Johannesevangelie. Meer dan op het niveau van betekenisverandering moeten we het effect zoeken in een nuanceverschil; de tekst geeft geen andere informatie, maar verpakt de aanwezige informatie in meer woorden, die niet altijd even goed op hun plaats gezet lijken te zijn.

5.3 Tekstverzameling

De drie teksten van Augustijnken die in het Lucidariushandschrift zijn overgeleverd, staan verspreid over de tekstcollectie: ze vormen tekst drie, vijf en acht in een geheel

³¹³ Zie voorts bijvoorbeeld 36 (‘god der Drievuldicheit’ in plaats van ‘geest der drievuldigheid’), 143 (‘gheest en bloet’ als opsomming, waar het om ‘gheesten bloet’ gaat, de naakte geest), 165 (in de Lucidariusversie lijkt Lucifer zichzelf hovaardig te vinden), 233 (alsof ‘muleo’ en ‘paert’ vertalingen van hetzelfde Latijn zijn), 247 (het gaat hier om voelen, niet om geloven), 272 (niet lijdend en stil iets zeggen, maar luid en stil; overigens valt hier ook de ‘ik’-vorm op, maar daarover meer in de bespreking van deze tekst in het Wiesbadense handschrift), 308 (is ‘sinnen’ een variant van het parallelle ‘haren?’), 434 (persoonsvorm ontbreekt), 437 (door het werkwoord in de bijzin is die bijzin juist minder makkelijk te begrijpen, want iets omslachtiger geformuleerd), 479 (alwaar het hemelrijk gewonnen moet i.p.v. verkregen kan worden) en 503 (waar bepalingen van plaats en tijd door elkaar worden gehaald, waardoor het woord niet op enig moment (nl., ‘in principio’) was, maar ergens), 498 (waar God niet kwam, maar kan).

³¹⁴ De situatie is anders bij ‘echte’ verschrijvingen, die elke lezer vrij gemakkelijk opgevallen zullen zijn en dus ook geen problemen opleverden (vgl. de verzen 82, 222, 464).

³¹⁵ In deze categorie vallen bijvoorbeeld ook de verzen 313 (‘sot’ is een probleemloos alternatief voor ‘gek’), 385 (met ‘sijnre goder’ vermijdt het Lucidariushandschrift het licht ambigue verwijzende ‘sijnre’ in het Hildegaersberchhandschrift. De tekst lijkt accurater dan ‘onse’ in Wiesbaden), 407-410 (hele andere woordkeuze in het eerste rijmpaar, variatie in persoonsvorm in het tweede rijmpaar) en 459 (alwaar God rijk in plaats van waardig wordt genoemd).

van tien teksten (zie tabel 5.1). Dat betekent dat op de eerste en laatste tekst in de verzameling na, alle teksten in het Lucidariushandschrift direct voor en/of na een tekst van Augustijnken staan. Een gefaseerde behandeling van eerst de teksten in de omgeving van een Augustijnkentekst en daarna de verzameling als geheel, zou in dit hoofdstuk geforceerd zijn. Daarom bespreek ik in deze paragraaf direct de hele tekstverzameling.

<i>Lucidarius</i> ('Dit is die dietsche lucidarius hoe die cleric den meester vraecht ende di meester antwert')	1r-61v
<i>Spieghel van sonden</i> ('Hier beghint een goet boec vanden vii dootsonden ende vanden x gheboden')	61v-87v
'Dits van augustiinkens sceepkene'	87v-93r
[Seneca-collectie, zonder opschrift]	93v-99r
<i>Dryvoldicheit</i> [zonder opschrift]	99r-102r
'Dit is van vi vaerwen ende xii outheyden deen metten anderen bediedt'	102r-104v
'Dit is en expositie vanden viere vingheren ende vanden dume'	104v-106v
'Dit is sinte Jans ewangelium alsoet augustijnken gheexponeert heeft'	106v-116v
'Dit is van her hughen van tyberien hoe hi den coninc saladijn ridder maecte doen hem die coninc ghevanghen hadde in sijn lant'	116v-119r
'Hier beghint den a b recht ende auerecht op elc littere een vers'	119r-119v
Tabel 5.1: Inhoud Lucidariushandschrift	

Aan de tekstverzameling in het Lucidariushandschrift zijn op het eerste gezicht drie dingen opvallend. In de eerste plaats zijn alle teksten in deze codex verstekten; dat is uniek binnen het corpus van dit proefschrift. Het tweede opmerkelijke is dat alle teksten in deze verzameling een preoccupatie hebben met rijtjes; zoals uit onderstaande beschrijving zal blijken, zijn nagenoeg alle teksten gestructureerd door bekende rijtjes zonden, deugden en wat dies meer zij. Ten slotte – en wat dat betreft is deze tekstverzameling binnen dit proefschrift ook uniek – zijn alle teksten in het Lucidariushandschrift ook elders overgeleverd: er staan geen unica in de codex. Dat laatste is niet alleen een triviaal feitje, maar biedt meteen een methodische handreiking, omdat het de mogelijkheid schept om de inbedding van Augustijnkens teksten comparatief te beschrijven, namelijk, door de hier overgeleverde versies van die zeven teksten te vergelijken met hun parallellevering.

De eerste, veruit langste en dus beeldbepalende tekst van de codex is de *Lucidarius*. Ik geef een indruk van deze *Lucidarius* in drie stappen: een (heel) korte samenvatting en typering van de tekst, een duiding van deze Middelnederlandse *Lucidarius* ten opzichte van andere *Lucidarii* in dezelfde taal en ten slotte een bespreking van deze versie van de *Lucidarius* versus andere tekstgetuigen ervan.

De *Lucidarius* die hier centraal staat, is een vroeg-veertiende-eeuwse Middelnederlandse bewerkte vertaling van het *Elucidarium*. De Middelnederlandse tekst bevat net als zijn Latijnse voorbeeld enorm veel informatie en heeft eveneens de vorm van een dialoog tussen een vragende onwetende enerzijds en een antwoordende

meester anderzijds, maar bij een uitgebreide vergelijking vallen ook veel verschillen op. De Middelnederlandse en Latijnse tekst zijn anders van karakter: waar het *Elucidarium* vooral theologisch is, biedt de *Lucidarius* meer een moreel kompas.³¹⁶ Er zijn ook formele verschillen, zoals dat de Middelnederlandse tekst op rijm is en de Latijnse tekst in proza, en zoals dat de Middelnederlandse tekst veel ingevoegde exemplen bevat, terwijl de Latijnse die niet heeft. Er is in de *Lucidarius* ook minder ruimte voor intellectuele theologische scholing, maar juist veel meer voor (laagdrempelige) geloofsuitleg en opvoedkundige vermaning. De Middelnederlandse tekst helpt de lezer te voorkomen dat hij/zij in de hel komt en wijst daarbij, vaker dan de Latijnse tekst, bij herhaling op de eigen verantwoordelijkheid van het publiek. Op basis van dergelijke vergelijkingen veronderstelde Nolanda Klunder dat de Middelnederlandse tekst niet de geestelijkheid (zoals algemeen wordt aangenomen voor het *Elucidarium*), maar een lekenpubliek voor ogen heeft, met een navenant andere toon.³¹⁷

Tot nu toe gaat het hier over 'de *Lucidarius*', maar dat is eigenlijk misleidend. De tekst is in het Lucidariushandschrift gekopieerd onder het al even misleidende opschrift 'Dit is die dietsche Lucidarius, hoe die cleric den meester vraecht ende di meester antwert'. Dé *Lucidarius* en 'Dietsche *Lucidarius*' zijn geen volledig gelukkige keuze, omdat er nog twee andere Middelnederlandse *Lucidarii* bestaan: de *Artes-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius*. Beter zou het zijn om in navolging van Klunder 'onze' *Lucidarius* de *Vers-Lucidarius* te noemen (wat ik in deze en de volgende alinea zal doen om verwarring te voorkomen). Met de hypothese dat de *Artes-Lucidarius* ongeveer gelijktijdig met de *Vers-Lucidarius* vertaald werd in het Middelnederlands zijn alle overeenkomsten wel genoemd: de tekst is gebaseerd op een deel van (het derde boek van) een Duitse vertaling-bewerking van het *Elucidarium* en kent een dermate andere inhoud en strekking dat een grondige vergelijking met de *Vers-Lucidarius* hier overbodig is en ik volsta met de vaststelling dat de *Artes-Lucidarius* op zijn (artes-)gebied weliswaar heel uitvoerig is, maar daarbuiten geen onderwerpen adresseert.³¹⁸ De tekst is derhalve minder breed geörienteerd dan de *Vers-Lucidarius*.

De *Proza-Lucidarius* werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw in het Middelnederlands vertaald en is inhoudelijk een stuk geleerder dan de *Vers-Lucidarius*. Volgens Klunder ligt de doelgroep van de *Proza-Lucidarius* veel dichter bij die van het *Elucidarium* dan die van de *Vers-Lucidarius*: de theologie is van hoger niveau, en er is bovendien veel aandacht voor het eind der tijden: 'de overvloedige informatie die [het

³¹⁶ Vgl. o.a. Klunder 2005, 146-147, 235 (ook voor het vervolg).

³¹⁷ Publiek *Elucidarium*: Klunder 2005, 20, Yves Lefèvre volgend. Een onbeantwoorde vraag is of de *Lucidarius* alleen een lekenpubliek voor ogen heeft, of juist (of: ook) een 'intermediair' publiek, zoals bijv. 'degenen die beroepsmatig een moraal aan [leken] moeten doorgeven' (Klunder 2005, 236) en voor wie de Latijnse tekst te hoog gegrepen was (137-138). Zoiets lijkt me zeer wel mogelijk, ook omdat in de tekst ook clerici of klerken worden aangesproken; Lies suggestie dat uit die aansprekingen kan worden afgeleid dat klerken in de *Lucidarius* 'ondeskundigen' en niet-'Latijn-geschoolde[n]' zijn (Lies 1989, 210) lijkt me minder bevredigend. Van Oostrom 2013, 183, volgt de suggestie van Klunder.

³¹⁸ Vgl. Klunder 2005, 186, 189-190.

Elucidarium] daar al over verstrekt, is nog fors uitgebreid met lange passages over het leven van de antichrist'.³¹⁹ Het ontbreken van aandacht daarvoor in de *Vers-Lucidarius* geeft die tekst in vergelijking met de *Proza-Lucidarius* een relatief lichte toon. Wat beide Middelnederlandse *Lucidarii* delen, in tegenstelling tot hun bron, is een zekere positiviteit met betrekking tot 'de gedachte dat de mens door zijn gedrag zélf invloed kan uitoefenen op zijn zielenheil'.³²⁰ Vergeleken met de andere Middelnederlandse *Lucidarii* heeft de *Vers-Lucidarius* dus een behoorlijk eigen profiel: breder van opzet dan de *Artes-Lucidarius* en meer geschikt voor een wereldlijk publiek dan de *Proza-Lucidarius*. Dat profiel neem ik mee in het vervolg van dit onderzoek, waarin ik verder korthedshalve weer over de *Lucidarius* (bedoelende de *Vers-Lucidarius*) zal spreken.

Naast de wellicht volledige *Lucidarius* in het hier besproken Lucidariushandschrift (6332 verzen) zijn van de tekst drie excerpten overgeleverd: in Brussel, KB, II 270 (18 verzen), in Brussel, KB, II 116 (143 verzen) en in Brussel, KB, IV 1031 (318 verzen)). Uit een vergelijking met de parallelversies blijkt allereerst dat de versie in het Lucidariushandschrift de meest uitgebreide is; de andere drie tekstrepresentanten bevatten slechts delen van deze versie. Het tweede opvallende is dat die excerpten nauwelijks verschillen van de versie in het Lucidariushandschrift, met als uitzondering dat in de twee kortste parallelteksten alle signaalwoorden voor een dialoog ontbreken. Klunder meende dat de versie in het Lucidariushandschrift oorspronkelijk is, en die in de andere handschriften een afgeleide daarvan.³²¹ Die hiërarchie lijkt me echter niet dwingend, want men kan ook veronderstellen dat er een complete (Middelnederlandse) versie was zonder signaalwoorden, waaruit enerzijds geëxcerpeerd is en anderzijds een versie met signaalwoorden is gemaakt. Voor deze alternatieve optie pleit ook dat in de Latijnse versie geen dialoogindicatoren staan. Hoe de tekstgeschiedenis ook zij, gegeven is dat de versie in het Lucidariushandschrift zowel uniek is in zijn volledigheid als opvallend in zijn door signaalwoorden veroorzaakte begrijpelijkheid.

De *Lucidarius* vult de helft van de codex (f. 1r-61v). In de tweede helft van het Lucidariushandschrift staan nog negen versteksten. De eerste tekst die op de *Lucidarius* volgt, is op f. 61v-87v *Spiegel van sonden* (ook: *Nieuwe doctrinael*). Deze tekst van Jan de Weert is hier gekopieerd onder het opschrift 'Hier beghint een goet boec vanden vii dootsonden ende vanden x gheboden'. Dat opschrift geeft meteen al aan dat de structuur van de tekst gevormd wordt door rijtjes: in eerste instantie de Zeven Doodzonden (en welke gedragingen daarbij horen), dan de Tien Geboden (en hoe men daartegen kan zondigen) en de dagelijkse (maar nog altijd zieldodende) zonden, en ten slotte, in het derde (in het opschrift niet aangekondigde) deel, hoe men door biecht, berouw en

³¹⁹ Klunder 2005, 183.

³²⁰ Klunder 2005, 147; zie ook 184.

³²¹ Klunder 2005, 46.

boetedoening weer in het reine kan komen met God.³²² De *Spiegel van sonden* is ook overgeleverd in het handschrift Leiden, UB, Ltk. 194. Het grootste verschil tussen deze twee versies is dat het Leidse handschrift een epiloog bevat die de tekst het Lucidariushandschrift niet heeft. Dat verschil heeft impact, omdat die epiloog een aanspreking van edellieden bevat. Deze epiloog was voor Herman Brinkman de belangrijkste bron van twijfel om voor de tekst een geïntendeerd stedelijk publiek aan te nemen.³²³ Ondanks deze passage deed hij dat alsnog. Omdat deze epiloog niet voorkomt in de versie in het Lucidariushandschrift kan een stedelijk publiek zich er inderdaad probleemloos door aangesproken voelen.

Na Augustijnkens scheepsallegorie (f. 87v-93r) volgt op f. 93v-99r een tekst zonder opschrift, met als incipit 'Wie soe der wijsheit wille volgen'.³²⁴ De tekst bestaat uit een selectie morele lessen uit Jacob van Maerlants *Spiegel Historiae*.³²⁵ Aan het eind van de eerste partie van zijn wereldgeschiedenis incorporeerde Van Maerlant een aantal spreuken van met name Seneca, maar ook van Persius, Juvenalis en Statius.³²⁶ Deze spreukencollectie kreeg al vrij snel een onafhankelijke overlevering.³²⁷ In zijn meest uitgebreide overgeleverde vorm bevat de verzameling zo'n drieduizend verzen (aan te treffen in het handschrift Gent, UB, 1374, de Heber-Serrure-codex). De versie in het Lucidariushandschrift is met 585 verzen aanzienlijk korter.³²⁸ Naast korter is deze versie ook anders geordend. Het gevolg van die herordening is een compilatie waarin christelijke waarden een belangrijkere plaats hebben gekregen dan algemene waarden; de 'gelaagde ethiek' die Van Maerlant aanbracht is goeddeels verdwenen, maar daar staat tegenover dat de spreuken die te maken hebben met (bijvoorbeeld) de kwestie dat een mens goed en slecht kan zijn niet meer verspreid over de collectie staan, maar juist bij elkaar.³²⁹ Bovendien komen zowel de verzen die de tekst openen als de verzen die de tekst sluiten uit de spreuken van Seneca, wat de suggestie wekt van een afgeronde Senecacompilatie, hoewel de naam van de Latijnse dichter in het Lucidariushandschrift nergens valt. Er lijkt al met al een idee achter de selectie en herordening te zitten, maar dat heeft niet alle literatuurhistorici kunnen bekoren:

³²² Vgl. ook de opsomming van de auteur zelf aan het begin van zijn tekst: De Weert 1915, 200: 35-50.

³²³ Brinkman 1991, 114.

³²⁴ Uitgegeven in Blommaert 1851, 113-119.

³²⁵ Berendrecht 1994.

³²⁶ Deze alinea heeft veel te danken aan de ongepubliceerde masterscriptie van Renée Gabriël: Gabriël 2008, 34-44 (m.n. 37-41).

³²⁷ Biemans 1997, II, 444-449.

³²⁸ Volgens Blommaert telt de tekst 586 verzen lang; hij is echter 585 verzen lang en er is een versregel blanco gebleven (na vers 442).

³²⁹ De verzen 81-128 zijn een verzameling van de volgende verzen uit de eerste partie, boek VIII van de *Spiegel historiael*: hoofdstuk LXXII: vers 33-40; LX: 53-62; XXXV: 29-30, 35-36; XXXIV: 111-112; XXXVI: 59-64, 99-100, 107-118, 147-148, 185-186. 'Gelaagde ethiek' bij Van Maerlant: Berendrecht 1994, 65.

Onoordeelkundig en smakeloos uit onsen dichter [=Van Maerlant, GB] opgezameld, somtijds midden in een zin afgebroken, zijn [de verzen, GB] ten overvloede door den afschrijver naar hartenlust verbroddeld. (De Vries & Verwijs 1982, XCIV)

Dan volgt de *Dryvoldicheit* en daarna de zesde tekst van het handschrift (f. 102r-104v), waarin onder het opschrift 'Dit is van vi vaerwen ende xii outheyden deen metten anderen bediedt' de zeven fasen van het menselijk leven worden besproken: elk van de zes (heraldische) kleuren uit de titel, aangevuld met grijs, symboliseert een levensfase van twaalf jaar. De eerste fase, bijvoorbeeld, is zilver, omdat zilver een pure kleur is, de tweede sinopel (een groenvariant), omdat men dan geacht wordt op te groeien, en de derde keel (roodachtig), omdat men tussen 24 en 36 geacht wordt moedig (de mannen) en kuis (de vrouwen) te zijn. De tekst is in één ander handschrift overgeleverd (Londen, British Library, Add. Ms. 10.286), maar door beschadiging breekt de tekst daar na vers 197 af.³³⁰ Tot dat moment treedt geen significante variatie op, of het moet het opschrift zijn. In het Londense handschrift luidt dat: 'Item een moy sprake van sesterhande verwe'. Zoals ook elders is het opschrift van het Lucidariushandschrift completer voor wat betreft het structurerende beeld dat in de tekst onder het opschrift gebruikt wordt.

Tekst zeven heeft het opschrift 'Dit is en expositie vanden viere vingheren ende vanden dume' (104v-106v). Deze tekst is ook overgeleverd in het handschrift Nijmegen, Jezüietenbibliotheek Berchmanianum, 5000 CC 1 (176 verzen) en in het hierna te bespreken Wiesbadense handschrift (160 verzen).³³¹ Een uitgebreide versievergelijking volgt in dat hoofdstuk, omdat de Wiesbadense versie een groter aantal afwijkende lezingen bevat. Bij een bespreking van de 'Lucidariusversie' zijn twee zaken alvast van belang. De eerste is dat ook deze tekst weer een rijtjestekst is, en dat dat vanaf het opschrift al duidelijk is door de verwijzing naar de vier vingers en de duim, waar alle onderdelen aan opgehangen worden. De tweede observatie is dat de tekst in het Lucidariushandschrift veel langer is (219 verzen) dan die in de andere tekstdragers, zonder dat er wezenlijke informatie hier aanwezig is of daar ontbreekt; de informatie is simpelweg over meer verzen uitgesmeerd, waardoor er een aanzienlijk lagere informatiedichtheid ontstaat.

Dan volgt Augustijnkens *Expositie* (106v-116v) en de daaropvolgende tekst op f. 116v-119r heeft een lang, descriptief en plotverradend opschrift: 'Dit is van her hughen van tyberien hoe hi den coninc saladijn ridder maecte doen hem die coninc ghevangen hadde in sijn lant'. Deze sproke over Hughe en Saladin is de meest narratieve tekst uit het Lucidariushandschrift. Kruisvaarder Hughe wordt gevangen genomen door Saladin,

³³⁰ De Flou en Gailliard 1895, 200, hebben het er na de editie van de Londense versie over dat de tekst 'ook bekend [is] uit het Oxfordsche hs. en uit het Hulthemsche hs.' Met dat tweede handschrift wordt het Lucidariushandschrift bedoeld; een Oxfords handschrift met deze tekst is mij onbekend, en is bijvoorbeeld ook niet opgenomen in Hogenelst 1997, II, 102. Bilderdijk laat in zijn editie (Bilderdijk 1825) de tekst nog vijf verzen verder lopen, maar die verzen zijn niet in het handschrift te vinden.

³³¹ Het 'Nijmeegse' handschrift wordt sinds enige tijd (cf. Kienhorst en Schepers 2009, 103) bewaard in de Maurits Sabbebibliotheek te Leuven.

die buitengewoon geïnteresseerd blijkt in het verwerven van het ridderschap. Hughe wijdt hem, en daarmee het publiek van de tekst, stapje voor stapje in: Saladin wordt gewassen, geschoren en aangekleed, waarbij elke handeling en ieder kledingstuk symbool staat voor een christelijk-ridderlijke waarde. Daardoor ontstaat, maar dan goed verpakt, wederom een rijtjesteekst. Als Hughe Saladin de ridderslag niet kan geven omdat hij geen vrij man is, regelt Saladin zijn borgsom, zodat hij alsnog kan vertrekken; of hij Saladin de ridderslag geeft, zoals het opschrift voorspelt, blijft impliciet. De tekst is in twee andere handschriften overgeleverd, en in beide gevallen in een iets uitgebreidere versie. In het Lucidariushandschrift telt de tekst 274 verzen, versus 290 in het Marshallhandschrift (Oxford, Bodleian Library, Marshall 29) en 280 in het handschrift-Comburg (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Poet. et Philol. 22). Het relatief grote verschil met het Oxfordse handschrift komt doordat de versie in dat handschrift nog een aantal verzen bevat waarin, na het vertrek van Hughe, wordt verhaald hoe Saladin in zijn nopjes was met zijn nieuwe kennis; die aandacht voor Saladin in dat handschrift (waar de tekst het opschrift 'Dit es van Saladijn' heeft) ontbreekt in het Lucidariushandschrift.

De tiende en laatste tekst in de verzameling is tevens de kortste van het handschrift (f. 119r-119v). Ook deze tekst is gekopieerd onder een opschrift dat de inhoud en de structuur accuraat aankondigt: 'Hier beghint den ab recht ende auerecht, op elc littere een vers'. In twee keer dertig verzen wordt de lezer van alles aangeraden om het leven het hoofd te bieden, waarbij elk vers eerst met een opvolgende letter van het alfabet begint, vervolgens met vier veelgebruikte afkortingstekens, en daarna dit alles vice versa ('ende auerecht'). Herman Mulder heeft laten zien dat het gebruik van vier afkortingstekens (en dat twee keer!) een bijzonderheid is binnen het genre van de abc-gedichten.³³² Dat het alfabet en de tekens heen en weer (van a naar z plus de afkortingstekens, en vervolgens de afkortingstekens in omgekeerde volgorde en van z naar a) gebruikt worden, is een ander opmerkelijk verschijnsel, ook in vergelijking met de paralleloverlevering van deze specifieke tekst: in de andere handschriften (Brussel, KB, 837-845 (Geraardsbergen); Brussel, KB, 2559-2562 en Brussel, KB, IV 421) gebeurt dat namelijk niet. Een ander verschil met de andere tekstdragers is opnieuw het opschrift. Niet alleen is dat in het Lucidariushandschrift heel lang en descriptief, het is ook nog eens vrij neutraal. Dat valt pas op in vergelijking met het handschrift-Geraardsbergen (alwaar: 'Van den abc vele abuse der weerelt') en Brussel, KB, IV 421 ('Eynen a.b.c. van den state dese bueser werelt').³³³ De tekst is vervolgens overigens niet minder negatief over de huidige staat van de wereld, maar die negativiteit wordt niet aangekondigd in het opschrift.

³³² Mulder 2010.

³³³ Brussel, KB, 2559-2562 heeft *Den a b c d e*.

De tien teksten in het Lucidariushandschrift delen zowel formele als inhoudelijke kenmerken. Formele overeenkomsten zijn dat ze allemaal rijmen en gestructureerd worden door rijtjes; zelfs de ontmoeting tussen Hughe en Saladin is welbeschouwd een met narratief proza aangekleed rijtje (waarin ook letterlijk aankleden een belangrijke rol speelt). Ook hebben alle teksten opschriften die aankondigend of samenvattend (of: verklappend) zijn: steeds zeer descriptief geven ze alvast in hoofdlijnen de inhoud weer. Opvallend is daarbij dat ze dat doen zonder nadere kleuring. Dat was zeer zichtbaar bij het abc-gedicht, maar ook de tekst over Hughe koos in het opschrift (anders dan in het parallelle Oxford-handschrift) nog geen focalisatie, en bij de tekst over de hand geeft het opschrift alvast het beeld van de metafoer waaraan het rijtje opgehangen gaat worden, maar nog niet wat daar belangrijk aan is (anders dan in het Wiesbadense handschrift, zoals we hierna zullen zien). Naast rijm, rijtjes en voorspellende opschriften delen verschillende teksten in het Lucidariushandschrift ook de eigenschap dat ze allemaal langer zijn dan de versies in hun parallelhandschriften. Alleen de *Spiegel van sonden*, de Senecabloemlezing en de tekst over Hughe onttrekken zich aan dat patroon.

Inhoudelijke overeenkomsten tussen de teksten in het Lucidariushandschrift zijn er ook. Op enigszins abstract niveau hebben de teksten gemeen dat zij een lezer informatie bieden om zich voor te bereiden op een goed leven in een christelijke, maar verleidingsvolle wereld. De *Spiegel van sonden*, het abc-gedicht en Augustijnkens scheepsallegorie delen allemaal een behoorlijk pessimistische blik op de staat van het aardse leven. Uit het feit dat deze teksten waarschuwingen, maar ook handvatten ter verbetering bevatten, mag men dan wel weer opmaken dat de lezer uit deze misère omhoog kon kruipen. Een tweede gemeenschappelijke inhoudelijke factor is dat bijna alle teksten op een laag niveau theologische kennis overbrengen. Nergens wordt het echt moeilijk, wellicht enkele plaatsen in de *Expositie* uitgezonderd. Steeds wordt de informatie aan de lezer aangeboden in kleine brokjes en rijtjes, overzichtelijk, soms herhaald, soms verpakt in allegorieën. Daarbij kan nog opgemerkt worden dat veel van de onderwerpen die in de negen aanvullende teksten voorbij komen, ook al eens aan de orde waren gekomen in de *Lucidarius*.³³⁴

De impact van de positionering van Augustijnkens teksten temidden van deze teksten is tweeledig. Enerzijds zijn die teksten hier haast alleen te lezen als informatieve teksten. Voor de *Dryvoldicheit* en de *Expositie* lag een dergelijke lezing al voor de hand, maar de scheepsallegorie kon in de context van het Haags Liederhandschrift bijvoorbeeld ook gelezen worden als een allegorie waarin vrouwen de hoofdrol spelen. Dat doen ze hier ook (aan de tekst is immers niet zo heel veel veranderd), maar de waarden waar zij voor staan, worden hier meer voor het voetlicht gebracht door een positionering van deze tekst tussen teksten waarin waarden en rijtjes belangrijker zijn dan personages.

³³⁴ Bijvoorbeeld: de Drievuldigheid is belangrijk in de opening van de *Lucidarius* (vgl. 11-12, 15-18), in de tekst zelf (o.a. 424, 468, 485, 4900, 6186), maar komt natuurlijk terug in Augustijnkens *Dryvoldicheit*.

5.4 Tekstdrager

5.4.1 Materiële eigenschappen

De hele tekstverzameling is in een littera cursiva gekopieerd en gecorrigeerd door een en dezelfde hand. De bladen zijn 290 mm hoog en 114 mm breed. De tekstspiegel is gemiddeld 230 mm hoog en 65 mm breed en er zijn dus behoorlijke marges vrijgelaten aan de randen van de bladen. Het Lucidariushandschrift bestaat uit 120 folia, regelmatig verdeeld over zes katernen van tien dubbelbladen.³³⁵ De meeste dubbelbladen zijn van papier; alleen de buitenste (bij alle katernen) en de binnenste (bij de katernen 2 tot en met 6) zijn van perkament.

De tekst is gekopieerd in één kolom van 52 regels. Versiering ontbreekt in het handschrift, maar rudimentaire rubricatie is er wel; de teksten beginnen met een rode initiaal van tussen de vier en de negen regels hoog, en langere teksten zijn verder geled met lombarden van één regel hoog en/of paragraaftekens. De titels of opschriften van teksten zijn in rood gekopieerd, net als incipits en explicits. De paragraaftekens kunnen zowel rood als zwart zijn. De vragen in de *Lucidarius* en een aantal plaatsen in het Latijn in de *Expositio* worden door rode onderstreping extra gemarkeerd.

De afwijkende dimensies van het Smalle Lucidariushandschrift zijn niet onopgemerkt gebleven. Blommaert sprak in de negentiende eeuw neutraal van een 'langvormig smal folioformaet' en Klunder opende haar proefschrift met de typering 'enigszins vreemdvormig – hoog en smal', een formulering die doorklinkt in Van Oostroms 'opmerkelijk hoog en smal'.³³⁶ Voor deze vorm gaf Klunder een productiegerichte verklaring: boeken die zo smal en hoog zijn en zulke dikke katernen hebben, zijn te associëren met een klerkenmilieu.³³⁷ Zij gaf hier twee referenties voor: Bischoffs opmerking over de correlatie tussen de smalle, hoge vorm en rekeningboeken, en Kwakkels studie naar 'the emergence of paper in vernacular book production'.³³⁸ Kwakkel behandelde in zijn studie twee gevallen waarin een codex met dikke katernen aantoonbaar is vervaardigd in een ambtelijk milieu.³³⁹ Een aanvullende observatie van hem is dat de kladversies van veel ambtelijke documenten ('accounts from municipal and court administrations') geschreven zijn op papier, dat is samengebonden in (opvallend) dikke katernen.³⁴⁰ Er is dus, in de redenering van Kwakkel, grond om aan te nemen dat een codex met dikke katernen een ontstaan in een ambtelijk milieu kent, wat

³³⁵ Deze beschrijving is gebaseerd op Biemans 1997, II, 444-445, aangevuld met consultatie in autopsie in de zomer van 2012.

³³⁶ Blommaert 1851, III; Klunder 2005, 13; Van Oostrom 2013, 184.

³³⁷ Klunder 2005, 40, 138, 505 (n. 1, n. 2).

³³⁸ Bischoff 1986, 45; Kwakkel 2003 (de ondertitel).

³³⁹ Kwakkel 2003, 235-236.

³⁴⁰ Kwakkel 2003, 237-238.

in samenhang met de opmerking van Bischoff voor Klunder aanleiding is ook het Lucidariushandschrift met een dergelijk ontstaansmilieu in verband te brengen.³⁴¹

Eenzelfde redenering, die analogie en correlatie combineert en uitmondt in een onmogelijk te bevestigen, maar wel interessante hypothese over het Lucidariushandschrift, is op te bouwen rondom de dimensies van de pagina. Kwakkel heeft recentelijk aangetoond dat er in de loop van de Middeleeuwen een hoge mate van consensus ontstond over de afmetingen die een boek behoorde te hebben. Op basis van eerdere studies van Gumbert, Bozzolo en Ornato stelt Kwakkel 'dat de relatieve breedte [breedte van het blad gedeeld door de hoogte] van het middeleeuwse boek gemaakt voor 1300 varieert tussen 0,67 en 0,72' en dat, nadat 'de breedste middeleeuwse boeken in de negende en tiende eeuw werden vervaardigd (het gemiddelde is dan 0,74)', boeken steeds smaller werden totdat 0,7 als gemiddelde de norm is 'en door boekdrukkers wordt overgenomen'.³⁴² Kwakkel stelde vervolgens een lijst samen van handschriften uit de door hem bestudeerde periode met een relatieve breedte van 0,60 of kleiner, 'vanwege veilige afstand tot de benedengrens van' het gemiddelde.³⁴³ Die afwijkende handschriften zijn op te delen in drie categorieën: 'handschriften die ivoren plaketten op hun boekband hebben bevestigd of waarvan duidelijk is dat die daar ooit hebben gezeten', handschriften die door solozangers gebruikt werden tijdens de mis (zgn. *cantatoria* en *troparia*) en 'handschriften met klassieke werken'.³⁴⁴ Die derde groep is dominant: 'deze groep telt maar liefst 35 representanten en vormt dus bijna de helft van het (toevallig) samengestelde corpus'.³⁴⁵ Wat deze 35 boeken gemeen hebben, 'is heel duidelijk hun gebruikssituatie: het onderwijs'.³⁴⁶ Wat de onderwijsboeken gemeen hebben met de zangboeken is dat ze in het gebruik baat hebben bij hun formaat: 'het boekgebruik [in onderwijscontext] vertoont overeenkomsten met dat van de solozangpartij in de mis: in beide gevallen gebruikte een individu een object om uit voor te dragen terwijl hij voor een groep toehoorders stond'.³⁴⁷ Holsterboeken (de gangbare term voor dergelijke smalle, hoge codices) liggen bij zanger en magister stabiel in de hand en zijn in één hand vast te houden, zodat de andere hand vrij blijft, bijvoorbeeld voor bladeren. Op basis van deze combinatie van formele aspecten, inhoud en veronderstelde functionaliteit stelt Kwakkel dat dit type boek bij uitstek voor onderwijs geschikt was.³⁴⁸

Kwakkels stellingen zijn niet zonder meer toepasbaar op het Lucidariushandschrift: de codices die hij bespreekt bevatten Latijnse teksten en zijn bovendien eeuwen ouder. Bovendien gaf hij aan dat de correlatie tussen holsterboeken

³⁴¹ Deze associatie is overgenomen in Van Oostrom 2013, 184.

³⁴² Kwakkel 2012, 35.

³⁴³ Kwakkel 2012, 38.

³⁴⁴ Kwakkel 2012, 38, 39, 40.

³⁴⁵ Kwakkel 2012, 40.

³⁴⁶ Kwakkel 2012, 40.

³⁴⁷ Kwakkel 2012, 45.

³⁴⁸ Vgl. Kwakkel 2012, 40, 45-46.

en onderwijs na 1200 afneemt, mogelijk onder invloed van de scholastiek.³⁴⁹ Dat de correlatie afneemt, wil echter niet zeggen dat ze verdwijnt. Bovendien: de smalle vorm is ook voor Middelnederlandse handschriften uit de veertiende en vijftiende eeuw uiterst zeldzaam en vraagt om duiding.³⁵⁰ Die zoek ik binnen de kaders van dit proefschrift niet productie-, maar de receptiegericht, en dan is de denkpijpe van Kwakkel wel degelijk van nut. Hij verklaarde de afwijking in zijn corpus met een combinatie van inhoud (holsterboeken bevatten opvallend vaak didactische teksten) en functie (holsterboeken liggen goed in de hand). Diezelfde verklaringen snijden ook hout in het geval van het Lucidariushandschrift: over de teksten die erin staan, is hierboven al gesteld dat ze bruikbaar zijn voor moreel en 'basisgodsdienstig' onderricht. Ondanks het gat in de tijd tussen het corpus van Kwakkel en het Lucidariushandschrift is het daarom een prikkelende gedachte dat ook het Lucidariushandschrift voor educatieve doeleinden gebruikt kan zijn: inhoud en vorm lijken ervoor geschikt. De codex als geheel is misschien wat te dik, maar omdat bij elk van de zes katernen het buitenblad van perkament is en het geheel pas in de negentiende eeuw in de huidige band samengebonden is, is het voorstelbaar dat het boek in delen heeft gefunctioneerd; de perkamenten buitenbladen functioneerden dan als verstevigde beschermlaag.³⁵¹ Dat deze buitenbladen niet opvallend vies of beschadigd zijn, hoeft geen aanleiding te zijn deze denkpijpe te verlaten; immers, dat het wél vies zijn van buitenbladen een aanwijzing is voor zelfstandig gebruik betekent niet per definitie dat het níet vies zijn ervan tegen zelfstandig gebruik pleit.

De stelling dat deze codex in dit formaat is gemaakt *omdat* het voor onderwijs bedoeld was, gaat te ver; andere vormen waren in de vijftiende eeuw wellicht daarvoor couranter, en de dikke katernen maken het niet onmogelijk, maar ook niet bij uitstek aantrekkelijk om het boek lang vast te houden (zeker niet als zij al vroeg na conceptie inderdaad in een eerdere band al tot één codex gebonden zijn). Maar deze studie draait niet om de productiegerichte vraag waarom het zo gemaakt is, maar om het effect ervan. En *doordat* de codex in deze en niet een andere vorm bestaat, is ze volgens mij zeer wel

³⁴⁹ Kwakkel 2012, 45-46.

³⁵⁰ Er is voor dit corpus (Middelnederlandse handschriften uit de veertiende en vijftiende eeuw) geen grondig onderzoek gedaan, vergelijkbaar met dat van Kwakkel. Uit een eerste verkenning die ik uitvoerde op basis van zo'n tachtig Middelnederlandse verzamelhandschriften bleek dat het Lucidariushandschrift het enige volledige handschrift is met een lage relatieve breedte. Twee fragmenten met vergelijkbare dimensies zijn er wel: Gent, UB, hs. 1644 en Gent, UB, hs. 697 (met dank aan Gabriël 2008, 34, n. 113). Dit laat zien dat Gumberts stelling dat smalle boeken 'after the 14th century appear to be mainly Italian' waar is, zolang 'mainly' niet wordt gelezen als 'volledig' (zoals wel lijkt te gebeuren bij Kwakkel); vgl. Gumbert 1980, o.a. 287.

³⁵¹ Merk op dat Kwakkel 2012, 44, stelt dat in de onderwijsholsterboeken uit zijn corpus vaak sprake is van 'een ongewoon beperkt aantal bladen', maar dat veel van die boeken al snel tot convoluten zijn samengebonden.

geschikt om in een onderwijssetting te gebruiken. Uit het smalle, hoge Lucidariushandschrift, per katern ter hand te nemen, is het goed voorlezen.³⁵²

5.4.2 Bezitters en herkomst

De moderne geschiedenis van het Lucidariushandschrift kan naast die van het hierna te bespreken handschrift-Van Hulthem gelegd worden. Net als dat beroemde handschrift werd het Lucidariushandschrift in 1811 verworven door Karel van Hulthem en net als dat handschrift ging het in 1837 over naar de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.³⁵³ Over de periode voor 1811 is niets met zekerheid te zeggen. Biemans lokaliseerde het handschrift in Brabant en dateerde het in de eerste helft van de vijftiende eeuw.³⁵⁴ Op autoriteit van Erik Kwakkel sluit Klunder zich daarbij aan: 'niet ver na 1400'.³⁵⁵ Zij haalt bovendien de *Bouwstoffen* van het MNW aan om de lokalisering in Brabant op te rekken tot Brabant, Vlaanderen of Oost-Vlaanderen; het grensgebied lijkt derhalve goed mogelijk.

Middeleeuwse bezittersnotities ontbreken in de codex en er zijn ook geen andere feiten die iets bijdragen aan kennis over vroege bezitters. Wel is het mogelijk om op basis van het voorgaande een hypothese op te stellen over een type publiek dat zich met name aangesproken kan hebben gevoeld door deze teksten in deze codex. Die hypothese is allereerst gebouwd op drie inhoudelijke observaties. De eerste is dat veel teksten in de codex de informatie die zij bevatten in veelal hapklare brokken aanbieden aan de lezer. In alle teksten is een duidelijk structurerend beeld als rijtje aanwezig om de kennis aan op te hangen: van geboden tot kledingstukken, van scheepsonderdelen tot doodzonden en alfabet – alle teksten bedienen zich ervan. Bij deze observatie past het beeld uit de vergelijkende inventarisatie van de parallellevering, waaruit bleek dat de versie in het Lucidariushandschrift bij veel teksten de langste versie is, met de laagste informatiedichtheid, en daarom het makkelijkst te begrijpen. De tweede observatie is dat meerdere teksten met name een stedelijk publiek aangesproken zullen hebben. Dat is natuurlijk in de eerste plaats het geval bij de tekst van Jan de Weert, die zijn publiek een aantal keer waarschuwt voor gevaren die specifiek met het stadse leven te maken hebben.³⁵⁶ Ook bij Augustijnkens *Sceepkene* speelt dit een rol, omdat die tekst nadrukkelijk in een stad (Dordrecht) begint en eindigt; een stedeling zal zich hier makkelijk mee kunnen identificeren. Die kan zich misschien zelfs wel iets voorstellen bij iemand die aan het eind van de dag in een uitspanning komt verhalen over wat hij die dag heeft meegemaakt, zoals Augustijnken dat aan het eind van zijn tekst zegt te doen. De derde observatie is dat er een aantal aanwijzingen zijn dat een vrouwelijke lezer

³⁵² Bovendien heb ik kunnen ervaren dat ook in de huidige vorm het handschrift prima in een hand vast te houden is, zonder dat het dichtklapt of snel te zwaar wordt; maar zulks is uiteraard subjectief.

³⁵³ Informatie via de BNM.

³⁵⁴ Biemans 1997, II, 444.

³⁵⁵ Klunder 2005, 505, n. 1.

³⁵⁶ Brinkman 1991.

aangesproken zou worden door deze teksten. Bij de opening van de slottekst ligt dat heel erg voor de hand, omdat daar ten eerste over het gedrag van vrouwen wordt geklaagd, waarna de tekst hen aanspreekt: 'Ghi vrouwen, ende en scaemdi u niet!' Minder overtuigend, maar wel opvallend: de *Lucidarius*, en daarmee de codex, opent met acht verzen die Maria aanroepen,³⁵⁷ en in de tekst over kleuren en leeftijden worden in de epiloog zowel mannen als vrouwen expliciet geadresseerd.³⁵⁸ Ik wil niet beweren dat de verzameling is gemaakt door of voor een vrouw, en ook niet dat het Lucidariushandschrift alleen door vrouwen kon worden gelezen, maar wel dat zij zich met de inhoud ervan vrij gemakkelijk konden identificeren. In dit verband is het ook goed om nog naar de provenance uit de vorige twee hoofdstukken te kijken. In het Haags Liederenhandschrift, wellicht (minstens mede-)samengesteld door een vrouw, vinden we de scheepsallegorie, en in de Zielentroostcodices, die allebei in een convent gebruikt werden, de *Dryvoldicheit*. Als argument is het wat indirect, maar het toont wel dat deze teksten van Augustijnken zeer wel waarde konden hebben in een omgeving waar vrouwen ze lazen.

Als we deze drie observaties met elkaar in verband brengen, dan komen we uit op de stelling dat een nog niet uitgeleerd iemand, en soms nadrukkelijk een jonge vrouw, in deze codex heel veel informatie vond om het soms weerbarstige leven het hoofd te bieden: alle christelijke 'basics' komen voorbij, aangevuld met wat theologische kennis op iets hoger niveau in de *Expositie*, wat specifiek stedelijke kennis bij de *Spiegel van sonden* en bijvoorbeeld in de handallegorie ook informatie over wat te doen als er dan toch gezondigd was. De verzameling bevat met name in Augustijnkens scheepsallegorie en het afsluitende abc-gedicht nogal wat aanwijzingen dat de wereld in een slechte staat verkeert, maar alle teksten geven aanwijzingen over hoe daar mee om te gaan en er overheen te komen. Als we dan ook nog verdisconteren dat het Lucidariushandschrift goed in de hand lag, als ware het een Latijns onderwijsboek uit de twaalfde eeuw, dan is het verleidelijk om niet (alleen) te veronderstellen dat een jonge vrouw hierin kon lezen om beter voorbereid te raken op het leven, maar (ook) dat het Lucidariushandschrift gebruikt kon worden om uit te onderwijzen. In beide gevallen vinden we hier drie van Augustijnkens teksten in een sterk didactische context.

5.5 Conclusies

De afsluiting van de vorige paragraaf brengt eigenlijk al veel rode draden samen die door dit hoofdstuk over het Lucidariushandschrift liepen. Het veronderstelt echter van alles. Daarom is het goed om voor deze conclusieparagraaf terug te keren naar de feiten.

³⁵⁷ Klunder 2005, 385.

³⁵⁸ Blommaert 1851, 126, v. 203. Overigens: de proloog van de tekst over Hughe en Saladin spreekt (alleen) in de Lucidariusversie niet per se alleen mannen aan ('haer' [hun] versus 'sine'); Willems 1842, 94, l. 7, *versus* bijvoorbeeld Brinkman & Schenkel 1997, 1006, v. 7.

Het eerste is dat in het Lucidariushandschrift liefst drie van Augustijnkens teksten zijn overgeleverd; dat is één minder dan in het Haags Liederenhandschrift, maar nog altijd een substantieel aantal, zeker wanneer het afgezet wordt tegen het totale aantal teksten in dit Lucidariushandschrift (tien) – de Augustijnkendichtheid is nergens groter. Daar komt bij dat van Augustijnken in dit handschrift (en alleen in dit handschrift) zowel religieus als wereldlijk-allegorisch werk voorkomt: de *Dryvoldicheit* en de *Expositie*, maar ook de scheepsallegorie. Evenzo opmerkelijk is het dat er geen ‘Augustijnkenunica’ voorkomen in dit handschrift: alle drie zijn teksten die hier zijn overgeleverd, zijn ook elders overgeleverd. Deze observatie geldt bij uitbreiding voor alle teksten in het handschrift, dat geen enkel unicum bevat. Uit een vergelijking van de ‘Lucidariusversies’ van Augustijnkens teksten met hun paralleloverlevering blijkt dat veel versies hier langer zijn dan hun parallelversies elders. Er is geen inhoudelijk patroon te vinden in de verzen die de versies hier langer maken dan de versies elders, maar dát ze (bijna) allemaal langer zijn is ook zonder verklaring al een interessante observatie. Het is bovendien ook zonder de oorzaak te kennen al mogelijk om iets over het gevolg te stellen: de teksten bevatten een gelijke hoeveelheid informatie, verwoord door meer tekst, waarvan de informatiedichtheid (en dus de moeilijkheid) dus lager ligt.

Hoofdstuk 6: het handschrift-Van Hulthem

6.1 Inleiding

Uit de omvangrijke handschriftencollectie van Karel van Hulthem (1764-1832) is maar één codex bekend geworden als hét handschrift-Van Hulthem: degene die nu in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaard wordt onder het nummer 15.589-623. De gewoonte dit handschrift te verbijzonderen ontstond al vroeg in de negentiende eeuw. C.P. Serrure, een van de eerste onderzoekers die het handschrift na de overgang van Van Hulthems privébezit naar de Belgische Koninklijke Bibliotheek in 1836 onderzocht, sprak al in 1858 over ‘dien beroemden codex’, schrijvend over dit handschrift, dat hij ook ‘den Hulthemschen codex’ noemt.³⁵⁹ Een jaar later schreef hij over ‘[h]et Handschrift, waeraen ik den naem van het groot Hulthemsch handschrift heb gegeven’.³⁶⁰ Die aanduiding werd in 1882 door Verdam overgenomen toen die sprak over ‘het groote bekende Hulthemsch handschrift’.³⁶¹ Ruim honderd jaar later is dit handschrift het meest onderzochte Middelnederlandse verzamelhandschrift. Er is niet veel fantasie voor nodig om de jaren negentig van de twintigste eeuw te zien als het ‘Hulthemdecennium’ in de medioneerlandistiek. In de jaren voor de millenniumwisseling ging er bijna geen jaar voorbij waarin geen publicatie erover verscheen. Deze Hulthemhause uitte zich in een facsimile-editie (1999), een diplomatische (MVN-)editie (1999) en een publicatie met invloedrijke hypothesen over de tijd en plaats van de totstandkoming van het handschrift en met name de tekstverzameling daarin.³⁶² Een bijproduct van deze hype was een wonderlijke stoet van bijnamen waarmee onderzoekers elkaar aftroeven in het bedenken van het meest kunstzinnige epitheton voor het verondersteld meest bijzondere Middelnederlandse verzamelhandschrift: van ‘Nachtwacht van de Middelnederlandse letteren’ gaat het via ‘s Levens felheid in één band’ naar ‘het Wonder van Molenbeek’, en inmiddels nog uit te breiden met ‘Ark van Noach’.³⁶³ In dit veelbesproken meerteksthandschrift vinden we drie teksten van Augustijnken: *De borch van vroudenrijc*, *Een rikelijc scip* en *Van der rijcheit ende vander doot*.

6.2 Tekstversies

6.2.1 *De borch van vroudenrijc*

Tussen de versie van *De borch van vroudenrijc* in het handschrift-Van Hulthem en die in het Haags Liederhandschrift bestaan drie opvallende verschillen (zie ook 3.2.4). Het

³⁵⁹ Serrure 1858, 146, 149.

³⁶⁰ Serrure 1859-1860, 139

³⁶¹ Verdam 1882, 4, n. 18.

³⁶² Resp. Jansen-Sieben 1999, Brinkman & Schenkel 1999, Brinkman 2000. Kestemont 2012 bracht wel aanvullende ideeën bij het stuk van Brinkman; zie hieronder, 6.4.2.

³⁶³ Truwanten 1987, 10; Van Anrooij & Van Buuren 1991, 198; Brinkman 2000, 37 (en titel); Van Oostrom 2013, 12.

eerste verschil is de manier waarop op drie plaatsen in de tekst het kasteel wordt (aan)geduid. In het handschrift-Van Hulthem ziet de 'ik' 'ene borch van vrouden rijk,' (14) maar in het Haags Liederenhandschrift 'een edel borch so suverlich' (14). In de passage waar de 'ik' verraad dat het beschreven kasteel iets anders betekent dan op het eerste gezicht lijkt en zijn publiek vraagt wat het kasteel dan voor moet stellen, bestaat eenzelfde verschil: het handschrift-Van Hulthem spreekt van 'dese borch van vrouden rijk' (139), het Haags Liederenhandschrift van 'dese edel borch ghemeynlec' (141). Een voorbode van deze variatie werd al gegeven door de twee verschillende opschriften: de nadruk op vreugden in het kasteel wordt in het handschrift-Van Hulthem aangekondigd met 'De borch van vroudenrijk die Augustijnken maecte', in tegenstelling tot in het opschrift in het Haags Liederenhandschrift, 'Dits van der vrouwen borch'. Het verschil in opschrift is het tweede opvallende verschil, omdat in het handschrift-Van Hulthem wel de naam van de auteur genoemd wordt, maar in het Haags Liederenhandschrift niet; op dit verschil kom ik hieronder terug. Het derde verschil tussen de Hulthemse en de Haagse versie is dat in de eerste een aantal onderdelen van de oplossing van het raadsel ontbreken: dat de ogen verbeeld worden door de vensters, bijvoorbeeld, wordt wel in het Haags Liederenhandschrift uitgelegd, maar niet in het handschrift-Van Hulthem. Dat geldt ook voor het gouddraad aan de muur dat het haar van de vrouw betekent.

6.2.2 Een rikelijc scip

Net als bij de *Borch* is ook bij de scheepsallegorie het opschrift een noemenswaardige variabele. In het handschrift-Van Hulthem is de tekst gekopieerd onder 'Een rikelijc scip dat Augustijnken maecte', een opschrift dat net als bij de Hulthemse *Borch*-versie benadrukt dat Augustijnken de tekst creëerde en dat de tekst waardevolle zaken ('van vrouden rijk', 'rikelijc scip') bespreekt. Daarmee onderscheidt ook dit opschrift zich van de opschriften in de parallelhandschriften: 'Dits van augustiinkens sceepkene' in het Lucidariushandschrift heeft nog wel de naam van de auteur, maar het adjectief bij het schip ontbreekt, en 'Van den scep' in het Haags Liederenhandschrift is helemaal kort en richt zich 'slechts' op de inhoud van de tekst.

Ook op minder prominente plaatsen dan het opschrift is de scheepsallegorie instabiel overgeleverd. Ik bespreek drie terugkerende variabelen. De eerste betreft de nadruk waarmee informatie wordt gegeven. Vaak drukt de versie in het handschrift-van Hulthem zich sterker uit dan de parallelversies: op de jurken van de zeven koninginnen zijn niet zomaar stenen genaaid, maar 'goet steen' (49), in een ideale wereld is niet weinig behoefte aan oorlog, maar 'soe en ware orloghe ghene noet' (87) en als de vrouwe terugloopt naar haar burcht is zij niet zomaar mooi, maar 'ouer scone' (534).³⁶⁴ Daar staat dan weer tegenover dat de versie in het handschrift-Van Hulthem niet *altijd* 'sterker' is, want de koninginnen staan hier niet aan het hoogste, maar aan een hoog

³⁶⁴ Zie voorts de verzen 10, 87, 201, 219, 239, 334 (?), 400 (!), 421, 429, 479, 483 en 535.

venster (46) en de kabel zit niet heel goed vastgebonden, maar gewoon goed (120).³⁶⁵ Er is derhalve sprake van een terugkerend aspect, maar er zijn teveel tegenvoorbeelden om te stellen dat de versie in het handschrift-Van Hulthem als geheel nadrukkelijker is dan de parallelle versies. Net zomin eenduidig te interpreteren is de variatie in explicietheid van de tekst: vaak is het handschrift-Van Hulthem explicieter of concreter, maar een aantal keren is de tekst in dit handschrift juist opvallend minder expliciet.³⁶⁶

Twee gevallen van eveneens terugkerende variatie zijn de omgang met plaatsbepalingen, en de relatie tussen de rondleidende vrouwe en het personage Augustijnken (zie ook 5.2.1). Over die plaatsbepalingen: het valt op dat op diverse plaatsen de versie in het handschrift-Van Hulthem een net iets andere verwoording kiest dan de parallelhandschriften. Als de 'ik' in de andere versies in een rivier een bootje vindt, vindt de 'ik' in de Hulthemse versie 'enen riemer [i.p.v. 'in een reyvier'] ende boetkijn cleine' (22). Evenzo: als Augustijnken in de parallelversies bij een muur aankomt, komt hij in het handschrift-Van Hulthem niet aan bij een muur, maar bij een vijver (31). Er is veel voor te zeggen om dat als een verschrijving te zien, maar een paar verzen verder vindt de Hulthemse Augustijnken 'inden viuer een doerkijn cleine' (38): als het een verschrijving is, dan toch een consequente, zelfs als de voorstelling er licht absurd door wordt (een deur in een vijver?).³⁶⁷ De lezer van het handschrift-Van Hulthem treft verder een wat affectievere relatie tussen Augustijnken en de vrouw die hem rondleidt: nog vaker dan in de parallelversies spreekt zij hem aan met 'vrient' (bijv. 288 en 322) en hij noemt haar vaker 'lieve' dan (alleen) 'waarde' vrouwe (74, 418). Ook noemt hij haar en haar verwanten een aantal keren 'mijnre vrouwe', zonder de (allegorische) naam te noemen, wat weliswaar voor meer affectie zorgt, maar ook het allegorisch element van de tekst wat naar de achtergrond doet verdwijnen.³⁶⁸

De variatie van *Een borch* en *Een rikelijc scip* is zowel groot als klein. Geen vers van deze teksten is in het handschrift-Van Hulthem helemaal hetzelfde als in de andere tekstgetuigen. Tegelijkertijd resulteert die instabiliteit in bijzonder weinig inhoudelijke of structurele stilistische variatie: er zit geen eenduidig te interpreteren lijn in de variatie en alle versies kennen dezelfde actoren en grosso modo dezelfde strekking. De accenten in de versies verschillen hier en daar, maar de te leren lessen zijn overal gelijk. Een verschil dat zich lijkt te onttrekken aan het 'accentniveau' is het verschil in de opschriften; daar kom ik in paragraaf 6.4.1 op terug.

³⁶⁵ Zie voorts de verzen: 198-199 (?), 364, 457, 487.

³⁶⁶ Explicieter is bijvoorbeeld het benoemen van 'geestelijke wankelheid' i.p.v. 'wankelheid' in 334; minder expliciet is het ontbreken van de telwoorden in de verzen 392, 394 en 411.

³⁶⁷ Zie ook de verzen 328 en 377; tegenvoorbeelden: 28 (waar in het handschrift-Van Hulthem 'een stuc' i.p.v. 'ene tijt' gevaren wordt) en 425 (eveneens alleen in hs.-Van Hulthem bepaling van plaats i.p.v. tijd).

³⁶⁸ Zie de verzen 456, 461, 490 en 499, maar ook (hoewel op een iets andere manier) 104, 201 en 219.

6.3 Tekstverzameling

Over het antwoord op de vraag hoeveel teksten de collectie bevat, lopen de meningen uiteen; de redacteuren van *Klein Kapitaal*-redactie telden tot 212, Herman Brinkman en Janny Schenkel houden het in de standaardeditie op 215 en Frits van Oostrom kwam zelfs tot 686 teksten.³⁶⁹ Over wat die teksten bindt (en onderscheidt) is in de jaren negentig van de vorige eeuw zoveel geschreven dat het antwoord op die vraag welhaast de Heilige Graal van de medioneerlandistiek geworden leek. Aan die queeste beoogt dit proefschrift geen directe bijdrage te leveren, want hier gaat het niet om de vraag waarom deze teksten bij elkaar staan, maar wat er de consequenties van zijn, en dan uiteraard met name in de omgeving van Augustijnkens drie teksten in dit handschrift.

6.3.1 De omgeving van Augustijnkens teksten

6.3.1.1 De omgeving van De borch

De borch van vroudenrijc is Augustijnkens eerste tekst in het handschrift-Van Hulthem; het is de 49^e in de codex (zie tabel 6.1). Met betrekking tot de inbedding van deze tekst in dit handschrift bespreek ik hier drie dingen: de plaatsing in een serie sproken, het opvallende aantal teksten in de nabijheid van *De borch* dat ook in het Haags Liederenhandschrift is overgeleverd en de rol van de vrouw in de teksten rondom *De borch*.

De borch is onderdeel van een serie sproken. Die serie wordt aan de voor- en achterzijde begrensd door andersoortige teksten. Aan de achterzijde is die grens scherp, omdat tekst 58 als opschrift heeft ‘Een liedeken’ en dus geen sproke is. Aan de voorzijde is de grens minder evident. Hij zou bij tekst 48 kunnen liggen, omdat dat een lied is. Dat dat zo is, is in het handschrift echter niet zichtbaar: de tekst is niet anders genoteerd dan de sproken die erop volgen en het opschrift is, anders dan bij tekst 58, ‘genreneutraal’: ‘Van verlorende dienste’. Ook de tekst ervoor (verzameld onder 47: *Dit sijn notabelen*) ziet er hetzelfde uit. Hogenelst rekende deze tekst niet tot de sproken, maar de eerste dertig verzen ervan (tekst 47.1 in de editie) worden in de slotformule in het handschrift wel zo aangeduid: ‘dit sproexken hout XXX verse’.³⁷⁰ Na die formule volgen nog tien verzen, zonder apart opschrift en in het handschrift zonder eigen nummer (in de editie tekst 47.2). Vanwege de vorm (korte verstekst) en de aanduiding in het onderschrift van 47.1 is er veel voor te zeggen om hem als onderdeel van de sprokenserie te beschouwen.

³⁶⁹ Brinkman & Schenkel 1999, 78-101 tellen elke tekst voorafgegaan door een gerubriceerde titel als tekst, aangevuld met twee nu ontbrekende, maar wel bewijsbaar voorheen aanwezige teksten (1, 199). Van Dijk e.a. 1992, 20, geven de sotterniën *Die hexe*, *Drie daghe here* en *Rubben* geen eigen nummer. Wat ze gemeen hebben is dat ze allebei de spreukverzamelingen als één tekst tellen. Van Oostrom 2013, 11 komt in navolging van Van Anrooij 2008, 411, tot 686 teksten. Opmerkelijk hierbij: als alle rijmspreuken los worden genomen, zou het totale tekstaantal op 725 uitkomen (vgl. de opsomming in Brinkman & Schenkel 1999, 12).

³⁷⁰ Brinkman & Schenkel 1999, 333, 31.

De grens van die sprokenserie ligt dan bij de tekst voor tekst 47, die door zijn vorm duidelijk geen onderdeel is van de serie: *Tgheloue*, een religieuze prozatekst.

45	<i>Den guldenne berch</i>	48v-49v
46	<i>Tgheloue</i>	49v-51r
47	<i>Dit sijn notabelen</i>	51r
48	<i>Van verlorende dienste</i>	51v
49	<i>De borch van vroudenrijc die augustijnken maecte</i>	51v-52v
50	<i>Ene beschedene jacht</i>	52v-53v
51	<i>Vanden fundamente</i>	54r
52	<i>Den prijs van vrouwen op drie stene</i>	54r-55r
53	<i>Vanden esel</i>	55r
54	<i>Ene tafelronde</i>	55r-55v
55	<i>Vander wandelinghen</i>	55v-56r
56	<i>Van den plaesteres</i>	56r-56v
57	<i>Van onder windene</i>	56v-57r
58	<i>Een liedeken</i>	57r-57v
Tabel 6.1: Co-tekstuele gegevens <i>De borch van vroudenrijc</i> in hs.-van Hulthem		

De eerste tekst van de sprokenserie is dan dus *Dit sijn notabelen*. Daarvan zijn de eerste dertig verzen uit *Der leken spiegel* geëxcerpeerd. In dat deel van de tekst worden tien vormen van gedrag opgesomd; wie die naleeft, is 'een wijsman' (12). Als zelfstandige tekst zijn deze verzen onder andere twee keer parallel overgeleverd in het Geraardsbergse handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 837-45). Ten opzichte van de versies in dat handschrift is de versie in het handschrift-Van Hulthem meer dan twee keer zo lang. In de 'extra' verzen in de Hulthemse versie wordt een opsomming van zeldzame mensen gegeven, zoals 'Prelate sonder gods ontsien' en 'Papen die haer kerken vlien' (16-17). Bovendien worden er extra nastrevenswaardige eigenschappen genoemd, waaronder 'te tide swighen te tide spreken' (14). Dit voorbeeld is niet willekeurig, maar laat nog een interessante overeenkomstigheid zien, en dat is dat beide teksten aandacht hebben voor spreeknormen. Dat onderwerp kwam ook al aan de orde in de ook in andere versies stabiele opening van tekst 47.1 ('Een scoen wesen sonder ouermoet lettelt spreken ende dat selue goet', (1)), en eveneens in een vers uit het tekst 47.2: 'Vrouwen sempel ende houesch van spraken' (4). Het gaat absoluut te ver om te stellen dat opvattingen over welvoeglijk spreken hier het bindende element of de reden van samenplaatsing is (geweest), maar de lezer die deze teksten zo na elkaar leest, wordt er wel opvallend vaak over geïnformeerd.

Het tweede opmerkelijke element aan de reeks teksten rondom *De borch* is dat er veel teksten staan die zowel hier als in het Haags Liederhandschrift zijn overgeleverd. Dat geldt in de eerste plaats voor *De borch* zelf, maar ook voor de tekst direct daarvoor, *Van verlorende dienste*, en voor een tekst die kort na *De borch* volgt: *Vanden fundamente*. Dat geeft een opmerkelijk gemiddelde, omdat liefst drie van vier opeenvolgende teksten dus in beide handschriften voorkomen. De variatie tussen de twee versies van *De borch*

besprak ik al; over de variatie van *Vanden fundamente* is veel minder te zeggen, omdat bij deze tekst de versies heel overeenkomstig zijn. De enige verschillen zijn woordelijk, zoals bijvoorbeeld wanneer het handschrift-van Hulthem het heeft over 'heren ende vrouwen' en het Haags Liederenhandschrift over 'ridderen ende vrouwen' (27). En een ander voorbeeld: in het handschrift-Van Hulthem wordt de verteller door de vrouw aangesproken met 'vrient', in het Haags Liederenhandschrift met 'ghi meester' (37).³⁷¹ De verschillen zijn niet betekenisloos, maar te klein en bovendien onsamenvattend om er een patroon in te ontwaren. Ook bij *Van verlorende dienste* heeft de variatie nauwelijks impact. Een aantal keer lijkt de versie in het handschrift-Van Hulthem door soepelere zinsbouw eenvoudiger dan die in het Haags Liederenhandschrift, maar de voorbeelden zijn in aantal en omvang te klein om een overtuigend punt te maken.³⁷² De betekenis van de observatie dat hier in het handschrift-Van Hulthem een aantal teksten bij elkaar staan die ook in het Haags Liederenhandschrift voorkomen, moet niet overschat worden, maar toch: het gegroepeerd of samen voorkomen in het handschrift-Van Hulthem van een aantal teksten die ook in het thematisch coherente Haags Liederenhandschrift voorkomen, illustreert dat er in het handschrift-Van Hulthem ook inhoudelijk coherente clusters van teksten voorkomen (zie ook 6.3.2 hierna).

Van het verband tussen deze serie teksten en het Haags Liederenhandschrift is het een kleine stap naar het derde opvallende element, en dat is dat in de serie sproken waar *De borch* deel van uitmaakt 'de vrouw' opvallend vaak op verschillende manieren gethematiserd wordt. *Dit sijn notabelen* gaat nog over van alles en niet specifiek over vrouwen, maar bij *Van verlorende dienste* is dat al heel anders: die tekst bezingt de vrouw, vermoedelijk met de naam Caterine (hoewel het acrostichon door een strofeverwisseling is verhaspeld tot Ctarenie). In *De borch* is het hoofd van de vrouw vervolgens het beeld van de allegorie en daarmee van centraal belang voor de tekst. Bij tekst 50, *Ene beschedene jacht*, is de vrouw een autoriteit: zij neemt de 'ik' mee naar het woud, waar zij een voor hem raadselachtig jachttafereel aanschouwen, wat vervolgens door haar aan hem wordt uitgelegd. Die tendens wordt voortgezet in *Vanden fundamente*. In die tekst bespreekt een jonge vrouw met een gezelschap heren de vraag wat er moet gebeuren als een kasteel instort: 'een nuwe fundament te legghen soe dat men weder wrachte op doude?'³⁷³ De 'ik' lost het dilemma voor de vrouw op door uit te leggen dat elk kasteel met een list ten val te brengen is, maar als het kasteel 'van seluen [...] vallet neder', dan moet men niet opnieuw op hetzelfde fundament bouwen.³⁷⁴ Volgens Hogenelst staat

³⁷¹ Vgl. voorts de verzen 38 (zoete mond versus rode mond), 52 (huis metselen versus huis bouwen) en 63 (reine vrouw versus waardige vrouw).

³⁷² Vgl. slechts de verzen 7-8, 25-26 en 41.

³⁷³ Voor 'soe' leze men hier 'of'. Brinkman & Schenkel 1999, 345, 30-31.

³⁷⁴ Brinkman & Schenkel 1999, 346, 49-50.

[h]et kasteel [...] hier symbool voor de eerbaarheid van de vrouw; wanneer zij buiten haar schuld 'ten val' wordt gebracht, hoeft dat dus niet te betekenen dat ze het vertrouwen dan niet meer waard zou zijn. (Hogenelst 1997, II, 50)

De vijfde tekst op rij met de vrouw in een prominente rol is *Den prijs van vrouwen op drie stene*. In deze sproke worden de eigenschappen van diamant, smaragd (myraude) en robijn opgesomd. Dan richt deze aanvankelijk geologische verhandeling zich ineens expliciet tot vrouwen, die worden opgeroepen zich net zo standvastig, deugdzaam, zuiver en wat dies meer zij als deze edelstenen te gedragen:

O reine werdech salich wijf
Dijnct dat dijn reine werde lijf
Meer viertuut heeft allene
Dan moghen hebben al die steene (38-41)

Omdat in de volgende tekst (*Vanden esel*, over een ezel die een herten huid aantrok) geen vrouw voorkomt, is *Den prijs van vrouwen op drie stene* de laatste tekst uit een serie van vijf waarin de vrouw de hoofdrol speelt. Die hoofdrol is steeds anders ingevuld, van afwezige bezongene tot leidend, handelend en duidend personage. De lezer van *De borch* in het handschrift-Van Hulthem wordt zo gestuurd om van Augustijnkens tekst vooral het vrouwelijke aspect mee te krijgen. Dat is opvallend, omdat in het opschrift van de tekst in het handschrift-Van Hulthem ('De borch van vroudenrijc die augustijnken maecte') niet over vrouwen gerept wordt, in tegenstelling tot in het opschrift van de tekst in het Haags Liederhandschrift ('Dits vander vrouwen borch').

6.3.1.2 *De omgeving van Een rikelijc scip*

Een rikelijc scip, Augustijnkens tweede tekst in het handschrift-Van Hulthem, is de 129^e in de tekstverzameling (zie tabel 6.2). Met zowel de teksten ervoor als erna deelt *Een rikelijc scip* elementen: met de teksten ervoor een moraliserende strekking, en met de teksten erna een politiek engagement en een geografische precisie.

De tekst voor *Een rikelijc scip* is de sproke die bekend is onder de titel *Van miltheiden*. Deze nergens anders overgeleverde sproke benadrukt op verschillende manieren het belang van goedgeefsheid. Wie vrijgevig is, spiegelt het gedrag van God, die bijvoorbeeld Zijn generositeit liet zien door ons Zijn schepping te geven. Wie geeft, weerstaat en weerspreekt bovendien de hebberige duivel. Een andere manier waarop het belang van 'miltheiden' wordt onderstreept, is de gelijkstelling van gierigheid en lafheid (v. 49: 'Maer wie vrec es hi es blode') enerzijds en vrijgevigheid en dapperheid anderzijds. Dat aspect wordt kracht bijgezet door voorbeelden van de combinatie vrijgevig en dapper te geven: Hector, Alexander de Grote, Julius Caesar, Jozua, David,

Judas Maccabeus, Karel de Grote, Arthur en Godfried van Bouillon; kortom, zonder die termen te gebruiken, de Negen Besten.³⁷⁵

123	<i>Van castidemente</i>	105r
124	<i>Van enen here die vrende liede bi hem nam ende verdreef sinen brueder</i>	105v-106v
125	<i>Wat dat trouwe es</i>	106v-107r
126	<i>Ene boerde</i>	107r
127	<i>Van mauwene dat es Een euel poent</i>	107v
128	<i>Van miltheiden</i>	107v-108v
129	<i>Een rikelijc scip dat Augustijnken maecte</i>	108v-111v
130	<i>Die claghe vanden graue van vlaendren</i>	111v-112v
131	<i>Van enen man die lach gheborghen in ene scrine</i>	112v-113r
132	<i>Van eenre baghinen ene goede boerde</i>	113r-113v
133	<i>Een bispel van II clerken ene goede boerde</i>	113v-114v
134	<i>Een bispel van II blinden</i>	114v-115r
135	<i>Vanden eenhoren een edel poent</i>	115r-115v
136	<i>Dit sijn drie papegayen sprekende den prijs van vrouwen</i>	115v-116r
137	<i>Tgheluc vanden hont</i>	116r
138	<i>Dlam gods</i>	116r-116v
139	<i>Die claghe vanden hertoghe wenselijn van brabant</i>	116v-117v
140	<i>Vanden woerde dat alte goet heet</i>	117v
141	<i>Ene questie</i>	117v-118r
142	<i>De antworde hier af</i>	118r
Tabel 6.2: Co-tekstuele gegevens <i>Een rikelijc scip</i> in hs.-van Hulthem		

Van miltheiden verschilt van *Een rikelijc scip*, bijvoorbeeld qua beeldspraak, maar de teksten delen ook iets: de moraliserende, belerende inhoud. Beide teksten doen weinig moeite het doceren van het publiek te verbloemen. Dat is een aspect dat ook terugkeert bij een aantal andere teksten die voorafgaan aan *Een rikelijc scip*. Tekst 127 (*Van mauwene dat es een euel poent*) gaat over het belang van zwijgen op het juiste moment, tekst 125 (*Wat dat trouwe es*) over het belang van trouw, waarover ook tekst 124 (*Van enen here die vrende liede bi hem nam ende verdreef sinen brueder*) handelt; tekst 124 benadrukt bovendien het belang van familie. Tekst 122 (*Van dat niemen en can ghedoen hi en es begrepen*) benoemt het gevaar van roddel en achterklap en doceert over het vermijden van kwaadspreken, wat ook al aan de orde kwam in de teksten 125 en 127.³⁷⁶ Het lijkt erop alsof *Een rikelijc scip* aan het slot van deze serie een synthese van lessen en waarschuwingen vormt: daar waar in de voorgaande reeks teksten steeds één deugd per tekst centraal stond, al dan niet verpakt in een vrij simpele beeldspraak, geeft Augustijnken een hele serie deugden, in een allegorie die het beeld van een schip combineert met vrouwen die het land moeten verlaten en heren die hen weggejaagd hebben. Dat deze versie het unieke bijvoeglijk naamwoord 'rikelijc' in het opschrift

³⁷⁵ Uitputtend over de Negen Besten-traditie: Van Anrooij 1997. Meer specifiek over de Negen Besten in Middelnederlandse verzamelhandschriften: Bouwmeester 2013.

³⁷⁶ Vgl. Bouwmeester 2014C.

heeft, past hier heel goed, omdat het uitdrukt hoe waardevol het schip is – en het is waardevol, omdat het bestaat uit en is beladen met deugden.

De tekst na *Een rikelijc scip* is Jan Knibbes *Die claghe vanden graue van vlaendren*. Ook deze tekst komt alleen voor in het handschrift-Van Hulthem. *Die claghe* begint met een 'ik' die een klagende zwarte leeuw in een lelietuin vindt. De leeuw vraagt zich af in wiens dienst te treden nu zijn heer overleden is. Bij de baar van de overleden heer staan vrouwen en een van hen, in de samenvatting van Hogenelst, 'spoorde hem aan om het land waar hij van afstamde [Frankrijk] trouw te blijven, de buurlanden te vriend te houden, de rechtmatige heer niet te verdrijven, de steden te sparen en het volk te helpen eendrachtig te blijven'.³⁷⁷ Wraak, waar de leeuw aanvankelijk op uit is, praat zij hem uit het hoofd. De epiloog is veel algemener en benadrukt de nabijheid van de dood.

Na de teksten van Augustijnken en Knibbe volgen drie boerden; de laatste daarvan wordt in het opschrift 'een bispel' genoemd ('Een bispel van II clerken ene goede boerde'), wat hem verbindt met de volgende tekst, die volgens het opschrift wel 'bispel', maar geen boerde is ('Een bispel van II blinden'). Dan volgen vijf belerende teksten, steeds met dieren in de hoofdrol: een eenhoorn, drie papegaaien, een hond, het lam Gods en vier leeuwen.³⁷⁸ De tekst waarin leeuwen een belangrijke rol spelen is – na acht teksten die (ogenschijnlijk?) niets met hem te maken hebben – opnieuw van Jan Knibbe: *Die claghe vanden hertoghe wenselijn van brabant*. Net als in zijn tekst over de graaf van Vlaanderen wordt hier door leeuwen die een plaats hebben in de heraldiek van een heerser de dood van die heerser beweend en ook hier worden de leeuwen gerustgesteld door vrouwen. Ná Augustijnkens tekst lijkt op deze manier een groepje teksten te bestaan waarin dieren een rol spelen, aan het begin en het einde gemarkeerd door een tekst van Knibbe, met daartussen ook nog vier teksten (131-134) die onderling wel enige samenhang hebben, maar niet bij het Knibbe/dieren-cluster lijken te horen.

Met de boerden en het gros van de dierenteksten lijkt *Een rikelijc scip* weinig van doen te hebben; de lessen zijn er veel impliciet dan in Augustijnkens expliciet moraliserende tekst en dieren komen op de scheepswerf niet voor. Tussen Knibbes teksten en die van Augustijnken zijn echter wel parallellen te trekken. Na elkaar gelezen valt op dat zowel *Een rikelijc scip* als beide teksten van Knibbe een zekere geografische precisie hebben: Augustijnkens tekst speelt zich expliciet in de omgeving van Dordrecht af en de relatie van de andere sproken met Vlaanderen en Brabant is al even evident (al spelen ze zich er niet expliciet af).³⁷⁹ Als een soortgelijke overeenkomst geldt, wellicht wat anachronistisch uitgedrukt, het politiek engagement van beide teksten. Die is het sterkst bij de tweede sproke van Knibbe, maar eveneens aanwezig bij die van Augustijnken. Misschien is het wel juist in het licht van de erop volgende klaagzang over

³⁷⁷ Hogenelst 1997, II, 80.

³⁷⁸ In tekst 140 (*Vanden woerde dat alte goet heet*) speelt geen dier een rol, maar in de bij elkaar horende teksten 141 (*Ene questie*) en 142 (*De antworde hier af*) weer wel, zij het kleine.

³⁷⁹ Merk op dat ook tekst 132 een dergelijke geografische precisie kent (nl., het Brusselse begijnhof De Wijngaard).

de graaf van Vlaanderen dat met name het einde van *Een rikelijc scip* zich laat lezen en interpreteren als een tekst over de actuele politieke (en morele) toestand van het land.³⁸⁰

6.3.1.3 *De omgeving van Van der rijcheit ende vander doot*

Tekst 179 is Augustijnkens derde en kortste tekst in het handschrift-Van Hulthem, *Van der rijcheit ende vander doot* (zie ook tabel 6.3). Deze sproke, waarin God voor de menselijke ziel hoop en trouw vermengd heeft met naastenliefde en waarin de deugdzaamheid van de ziel onder druk wordt gezet door gierigheid en valsheid, vinden we hier tussen teksten waarmee weinig raakvlakken lijken te bestaan. De hierna geschetste parallellen vallen alleen op voor wie zeer welwillend en met een vergrootglas leest.

176	<i>Van enre nonnen verduldechede</i>	181v-182r
177	<i>Van wel connen te helene</i>	182r
178	<i>Vanden onderschede tusschen der naturen ende der gratien</i>	182r-182v
179	<i>Van der rijcheit ende vander doot</i>	182v-183r
180	<i>Van ons heren gheboorte</i>	183r-183v
181	<i>Hoe miede valscheit ende nijt die werelt verkeren</i>	183v-184r
182	<i>Van tien poenten van minnen</i>	184r
183	<i>Dbedieden vanden VII euwen</i>	184r-184v
184	<i>Staet vaste het waeyt sere ghemaect op ghestadecheit</i>	184v-185r
185	<i>Vander conciensien ghemaect op ysegrijn den wolf</i>	185r-185v

Tabel 6.3: Co-tekstuele gegevens *Van der rijcheit* in hs.-van Hulthem

De enige noemenswaardige overeenkomst met de voorafgaande teksten is van vormtechnische aard: net als *Van der rijcheit* behoren er een aantal daarvan tot het genre der sproken. Tekst 176 doceert geduld aan de hand van het verhaal over een non, die zo vaak aan God vroeg of Hij haar wel in de hemel op zou nemen, dat Hij besloot haar mede te delen dat ze naar de hel zou gaan. Toen ze zich voortreffelijk schikte naar dat lot, verleende Hij haar alsnog gratie. De tekst daarna, *Van wel connen te helene*, is een sproke die het belang van zwijgen benadrukt: dat geeft een schone mond, en '[s]oe wie dat draget reinen mont, God gheeft hem goet in alre stont' (31-32). De tekst direct voor die van Augustijnken, *Vanden onderschede tusschen der naturen ende der gratien*, somt een aantal tegenstellingen tussen de natuur en de genade op. Volgens Serrure is de tekst 'waarschijnlijk uit de werken van eenen mystieken schryver der XIVe eeuw, Jan Ruusbroec, of eenen anderen getrokken'.³⁸¹ Dat heb ik niet kunnen bevestigen, maar op basis van de parallellevering is de indruk van Serrure wel te begrijpen: de vijf

³⁸⁰ Wat tegelijkertijd naast en door deze overeenkomst opvalt, is dat in dit Brabantse handschrift de ene tekst zich richt op de Vlaamse situatie en de andere tekst op de Hollandse situatie (vanwege de situering in Dordrecht). Een verklaring daarvoor heb ik niet.

³⁸¹ Serrure 1858, 151.

bekende handschriften waarin deze tekst ook is overgeleverd, bevatten allemaal geestelijke traktaten, waar deze tekst blijkbaar niet detoneert.³⁸² Vóór die van Augustijnken doet hij dat juist wel: formeel, want de tekst is in proza, maar ook in zijn wat geleerde oppositie van natuur en gratie, het uitblijven van morele lessen (anders dan het algemene 'Wi en selen niet achten hoe ons god es met sinen creaturen maer hoe wi gode ghesijn te rechte met allen sinen creaturen', regels 64-69) en vanwege het theologische karakter van de tekst (maar zie ook 6.3.2 hierna).

De situatie na *Van der rijcheit* is niet anders. De eerste tekst na die van Augustijnken, *Van ons heren gheboorte*, draait om het gegeven dat de geboorte van Christus voorspeld en verwacht was. Dat contrasteert (sterk) met de slotsom van Augustijnkens tekst, omdat daar juist werd benadrukt dat de mens *niet* weet wanneer hij sterft: de aangekondigde geboorte van de Heer versus de onaangekondigde dood van de mens. In *Hoe miede valscheit ende nijt die werelt verkeren* wordt de huidige toestand van de wereld beklagd in seculiere termen: liefde, wijsheid en natuur staan onder druk door geldzucht, valsheid en haat. Deze tekst deelt met Augustijnken een zeker pessimisme en een waarschuwend karakter. Zo volgen nog twee sproken waarin wereldlijke adviezen worden gegeven (herken geliefden aan de juiste zaken en wees standvastig, ook als het stormt), alvorens er vanaf tekst 185 een aantal sproken volgt met een dier als centraal figuur.

De inbedding van Augustijnkens derde tekst in het handschrift-Van Hulthem levert dus minder verbanden op dan bij de andere twee. Het is opvallend dat de teksten direct voor en direct na *Van der rijcheit* juist heel anders zijn, zowel qua vorm als qua inhoud. Iets verder uitgezoomd staan *Van der rijcheit* in de buurt van sproken die, vaak op waarschuwende toon, adviezen geven voor een leven in de wereld.

6.3.2 De tekstcollectie als geheel

In de besprekingen van de tekstcollectie in het handschrift-Van Hulthem keren sommige elementen doorlopend terug: dat de inhoud divers is, bijvoorbeeld, en dat er veel unica, spreuken en sproken in te vinden zijn. Op die observaties is weinig af te dingen, maar een te grote focus op deze aspecten ontnemt het zicht op wat misschien niet uitzonderlijk, maar wel zeer aanwezig is in het handschrift. Dat is het contingent teksten dat wél parallel is overgeleverd. Die teksten worden nu vaak grotendeels genegeerd, terwijl wat de lezer in een collectie herkent net zozeer zijn beleving ervan kan bepalen als het nieuwe of afwijkende wat hij erin aantreft. Het aantal parallel overgeleverde teksten is bovendien alleszins behoorlijk. Van 191 van de 215 in het handschrift opgeschreven teksten (naar de telling van Brinkman & Schenkel 1999) is via de (online) Bibliotheca Neerlandica Manuscripta te achterhalen of ze ook elders overgeleverd zijn.

³⁸² Via BNM: Brussel, KB, II 112; Den Haag, KB, 73 H 16; Gent, UB, 1330; Maastricht, RHCL, 22.001 hss. GAM 479; Würzburg, UB, M.ch.q. 44.

Bij bijna een derde (namelijk, 57 van de 191 verifieerbare teksten) blijkt dat het geval te zijn.

Wie de tien teksten die het vaakst elders zijn overgeleverd op een rij zet (zoals in tabel 6.4), ziet onmiddellijk dat al deze teksten een religieus karakter hebben. Ik bespreek de top drie om een indruk te geven van de inhoud van de teksten. De tekst die in het handschrift-van Hulthem is gekopieerd onder het instructieve opschrift 'Dit saltu alle daghe spreken voer den heileghen cruce waer ghi sijt inder kerken of daer buten ic hope ghi en selt nemmermeer verdoemt werden oft voer den sacramente seldi dit spreken' is beter bekend met de standaardtitel *De vijf paternosters van Franciscus*.³⁸³ Deze tekst is met 48 parallelhandschriften de absolute koploper. De Hulthemse tekst die na deze tekst de grootste parallellevering kent, is een preek die in het handschrift-Van Hulthem gekopieerd is met als titel 'Den guldenne berch'. Deze preek is in meer dan dertig handschriften gekopieerd.³⁸⁴ Met de algemene titel *Preek over de Gulden Berg* worden twee versies van een preek bedoeld, die in aanduiding onderscheiden worden 'op basis van de inleidende formulering': de sermoen-versie ('Dit sermoen predeckte die leesmeester van Straesborch ter capittelen ten Predekeren te Lovene'.) *versus* de lereversie ('Den berch van goude, een troostelicke lere dienende alle sondige mensen').³⁸⁵ In het handschrift-Van Hulthem is de sermoenversie gekopieerd. De derde tekst op deze lijst is twee keer in het handschrift-Van Hulthem opgenomen en in zeventien andere handschriften.³⁸⁶ De eerste keer in het handschrift-Van Hulthem is als zeventiende tekst (f. 28rb-28va), de tweede keer als 83^e (f. 71rb-71va), beide keren onder het opschrift 'Ene beuelinghe'.³⁸⁷ De tweede keer is overigens niet de hele tekst gekopieerd; onder andere een epiloog ontbreekt, waardoor de lezer alleen de eerste keer wordt aanbevolen vijf *Ave Maria's* en vijf *Pater Nosters* op te zeggen.³⁸⁸

³⁸³ Zie over deze tekst Maximilianus 1957.

³⁸⁴ Burger 2009, 88-89 geeft een overzicht van deze handschriften.

³⁸⁵ Burger 2009, 70-71; de exemplarische beginregels worden aldaar in noot 13 en 14 geciteerd naar ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3067-73 en Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Theol. 2194, 12°. Naast de Middelnederlandse teksten is er ook een Latijnse versie, die een zelfstandiger traditie kent, maar qua populariteit niet bij de Middelnederlandse teksten in de buurt komt en in het navolgende buiten beschouwing wordt gelaten.

³⁸⁶ De twee versies van de tekst in dit handschrift zijn zo verschillend dat je het ook twee verschillende teksten zou kunnen noemen, maar in de de stelling dat het dezelfde zijn, volg ik Oosterman 1995 (2, 266-267, rep. nr. 154).

³⁸⁷ Brinkman & Schenkel 1999, 236-238.

³⁸⁸ Naast de epiloog ontbreken ook de eerste, vijfde en zesde strofen, en zijn diverse andere strofen anders geformuleerd. Het resultaat is een kortere tekst: 66 verzen op de eerste vindplaats versus 22 bij de tweede. Van die 22 verzen komen er twintig overeen met de eerste versie: de tweede en achtste strofe komen geheel in beide teksten voor (17, 9-12 = 83, 1-4; 17, 51-56 = 83, 15-20), uit de vierde strofe zes van de tien verzen (17, 19-24=83, 7-12), en uit de derde en zevende strofe twee van de zes (17, 13-14 = 83, 5-6; 17, 45-46 = 83, 13-14).

Tekstnr.	Opschrift	Parallel
213	Dit saltu alle daghe spreken voer den heileghen cruce waer ghi sijt inder kerken of daer buten ic hope ghi en selt nemmermeer verdoemt werden oft voer den sacramente seldi dit spreken	48
45	Den guldenne berch	31
17	Ene beuelinghe	18
83	Ene beuelinghe	18
104	Dit sijn vii waerde die ons here ane den cruce sprac	16
7	Een bedinghe van onser vrouwen	14
40	Ene edel bedinghe van onsen here	11
60	xx poente dat een mensche onfeet metten sakermente	11
19.3	Sente margriete	9
5	Dboec vanden houte	8

Tabel 6.4: Teksten in het handschrift-Van Hulthem met grootste parallelverlevering

Wat voor deze top drie geldt, geldt bij uitbreiding voor de top tien, en bij nog verdere uitbreiding voor een groot deel van de tekstverzameling, omdat veel meer dan deze tien teksten een uitgesproken religieus karakter hebben. Een deel daarvan komt niet in de top tien voor, omdat er geen gegevens over parallelverlevering bekend zijn, terwijl men niet hoeft te twijfelen aan de bekendheid ervan. Ik bedoel dan bijvoorbeeld tekst 6 (een psalmvertaling), 32 (een paternoster), 33 (zeven getijden), 35 (opening van het Johannesevangelie), 61 (opsomming van de tien geboden) en 62 (opsomming van de zeven hoofdzonden): ook zonder een exact beeld van de parallelverlevering van juist deze versies en vertalingen van deze teksten is het veilig om te stellen dat al deze teksten rond 1400 nog veel vaker zullen zijn voorgekomen. Het beeld is dan ook duidelijk: wie door het handschrift-Van Hulthem bladert op zoek naar iets bekends, zal dat het eerst gevonden hebben bij de religieuze teksten, zoals preken en gebeden, in proza en rijm, die de gelovige op een instapniveau informeren en instrueren. Die zijn het vaakst op andere plekken overgeleverd en vullen het grootste deel van het handschrift.

Het religieuze karakter van de tekstcollectie in het handschrift-Van Hulthem kan op nog een manier geïllustreerd worden, zij het wat meer 'circumstantial'. Wie in beeld brengt welke handschriften de meeste teksten bevatten die ook in het handschrift-Van Hulthem staan, stuit allereerst op Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA XXXVI. Met dat veertiende-eeuwse gebedenboek deelt het handschrift-Van Hulthem tien teksten. De nummer twee op deze lijst is het vijftiende-eeuwse getijden- en gebedenboek Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.588, waamee Hulthem zeven teksten deelt.³⁸⁹ Het besef dat in het handschrift-Van Hulthem veel teksten staan die elders in gebedenboeken voorkomen, kan bijdragen aan een herbevestiging en herwaardering van de in het

³⁸⁹ Ex aequo op drie (met zes gedeelde teksten) staan dan weer drie handschriften met een minder religieus karakter: Geraardsbergen, Comburg en het Haags Liederhandschrift (zie voor de gedeelde overlevering met die laatste ook hiervoor 6.3.1.1).

moderne Hulthem-onderzoek naar de achtergrond gezakte constatering van Serrure: 'De meeste stukken in het handschrift zijn van geestelyken inhoud'.³⁹⁰

6.4 Tekstdrager

6.4.1 Materiële eigenschappen

Het middeleeuwse deel van het handschrift-Van Hulthem bestaat tegenwoordig uit 241 papieren bladen, ca. 262 x 198 mm (met een tekstspiegel van ca. 215 x 155 mm).³⁹¹ Dat waren er oorspronkelijk minimaal 278, maar uit het hele handschrift zijn 'door slijtage en moedwillige beschadiging' bladen verloren gegaan.³⁹² De bladen zijn verdeeld over 31 katernen: elf quaternionen en een ternio. Er moet minstens één katern voor deze 31 hebben gezeten, omdat van de (huidige) eerste tekst (*Van sente Brandane*) het begin ontbreekt.³⁹³ Eén zeer regelmatige hand zette in doorgaans twee kolommen van 44 à 47 regels in een littera cursiva de tekst op papier.³⁹⁴ Dezelfde hand rubriceerde de teksten en voorzag ze van paratekstuele informatie, zoals het opschrift, tekstnummer en een slotformule met (bij versteksten) het aantal verzen.³⁹⁵

De teksten van Augustijnken kregen, op een opvallende uitzondering na, geen bijzondere behandeling van de kopiïst-rubricator. Zijn drie teksten zijn in hetzelfde schrift gekopieerd en qua rubricatie wijken ze niet af van de andere teksten in het handschrift: een opschrift, een (rode) openingsinitialiaal van twee versregels hoog en een verticale rode lijn die in de hele hoofdletterkolom doorloopt. Eén-regel hoge, rode lombarden geleiden de teksten verder. In *De borch* geven de lombarden aan wanneer er een nieuwe ridder wordt gepresenteerd (v. 81, 90, 96, 106, 118) en ze markeren de verandering van ooggetuigenverslag naar autoriteitsformule (v. 135: 'Dit es waer want ict sach'). In *Een rikelijc scip* gebeurt iets soortgelijks, met lombarden daar waar nieuwe onderdelen van het schip of allegorische figuren worden geïntroduceerd; opvallend bij deze tekst is dat op sommige voor de hand liggende plaatsen (wanneer Augustijnken zijn terugreis aanvaardt of wanneer hij aan het eind zijn publiek een aantal malen expliciet adresseert) visuele markering achterwege blijft, maar dat een relatief neutraal vers als 'Pijnt v dat ghise weder haelt' (568) wel een lombarde krijgt. In *Vander rijcheit* markeren lombarden elk begin van een nieuwe strofe: de eerste strofe begint met een initialiaal, de volgende negen met een lombarde. Ook de vierregelige epiloog begint met

³⁹⁰ Serrure 1858, 151.

³⁹¹ Brinkman & Schenkel 1999, 11, 34 (citaat aldaar), 49. In de huidige codex zijn een aantal zestiende-eeuwse schutbladen toegevoegd.

³⁹² Brinkman & Schenkel 1999, 11, 76 (citaat aldaar).

³⁹³ Brinkman & Schenkel 1999, 35. Vermoedelijk één i.p.v. meerdere ontbrekende katernen: 36.

³⁹⁴ Brinkman & Schenkel 1999, 51. Pagina's met proza hadden een wat andere opmaak; vgl. de schematische tekeningen op Brinkman & Schenkel 1999, 52.

³⁹⁵ Zie voor deze paratekstuele activiteiten Ermens 2013 en hieronder.

een lombarde. In of bij de teksten heb ik verder geen rubricatie aangetroffen; getallen, namen of beurtwisselingen in een dialoog zijn niet gemarkeerd.

De opvallende uitzondering betreft de opschriften van Augustijnkens teksten: 'De borch van vroudenrijc die Augustijnken maecte', 'Een rikelijc scip dat Augustijnken maecte' en 'Vander rijcheit ende vander doot'. De opschriften van de eerste twee teksten zijn om twee redenen opmerkelijk. Op de eerste plaats komt het binnen het handschrift-Van Hulthem nergens anders dan bij de teksten van Augustijnken voor dat de auteur van een tekst wordt genoemd in het opschrift; zelfs als de naam van de auteur wordt genoemd in de tekst, en die dus bekend was of kon zijn bij de kopiist/rubricator, kwam die niet voor in het opschrift. Wat wel voorkomt zijn drie algemenere toeschrijvingen in een opschrift: tekst 59 heet 'Van sente bernaerts leren ende van vele ander vaders', tekst 188 'Alderande prouerbien vanden wise salomone' en tekst 202 'Dit sijn seneka leren'. Interpreteren we die opschriften ook als (pseudo-)auteursverwijzingen, dan staat Augustijnken in dit handschrift op gelijke voet met Bernardus, Salomon en Seneca; doen we dat niet, dan staat Augustijnken zelfs op een uniek podium.

Het tweede wat de opschriften bijzonder maakt, is dat het vermelden van Augustijnkens naam ook ten opzichte van de parallellevering van deze teksten uniek is voor het handschrift-Van Hulthem: 'De borch van vroudenrijc die Augustijnken maecte' heet in het Haags Liederhandschrift 'Dits van der vrouwen borch', 'Een rikelijc scip dat Augustijnken maecte' in het Haags Liederhandschrift 'Van den scepe' en in het Lucidariushandschrift 'Dits van Augustiinkens sceepkene'. 'Augustiinkens' lijkt me in dit laatste geval een bezitsvorm van de eigennaam 'Augustijnken', horend bij 'sceepkene' en daarom een verwijzing naar het personage Augustijnken (dat immers een schip heeft) en niet naar de auteur; men kan vervolgens twisten over het antwoord op de vraag of 'sceepkene' verwijst naar de kogge (waar het grootste deel van het verhaal over gaat) of naar het roeibootje waarmee Augustijnken naar de werf vaart (de diminutieve vorm 'sceepkene' lijkt in die richting te wijzen; bovendien is dat bootje meer *van* Augustijnken dan de kogge, die hij slechts ziet liggen en wegvaren). Ongeacht het antwoord op die vraag is het in het opschrift in het handschrift-Van Hulthem duidelijker: 'Augustijnken' verwijst daar expliciet naar de maker van de tekst.

Bij de verbijzondering van de opschriften van Augustijnkens eerste twee opschriften in de codex steekt die van de derde wat schrill af. En dat is interessant: waarom heeft deze tekst geen opschrift waarin wordt opgemerkt dat hij door Augustijnken gemaakt is? Het is niet vanwege een tekort aan waardering voor de tekst of omdat het schrijverschap onbekend is, zo blijkt uit de epiloog van vier regels die is toegevoegd na de tiende achtregelige strofe:

Dit heeft ghemaect I constenare fijn
Hi es comen vanden liue ter doot
Gheheten was hi augustijn
God bringhe die ziele wt alre noet (81-84)

Dat de hier gememoreerde ‘Augustijn’ dezelfde is als de Augustijnken die in de andere opschriften wordt genoemd is niet zeker; eerder (paragraaf 1.4 hierboven) stelde ik al dat achter eenzelfde of vergelijkbare naam niet meteen dezelfde persoon gezocht moet worden. In het handschrift-Van Hulthem wordt het de lezer wel heel gemakkelijk gemaakt om achter Augustijn en Augustijnken dezelfde persoon te vermoeden: er is geen andere auteur die in het handschrift-Van Hulthem een vergelijkbare ereplaats krijgt en in de epiloog van *Een rikelijc scip* is ook sprake van ‘Augustijn’ (572). Daaruit blijkt ook dat de al dan niet diminutieve vorm in dit handschrift geen bezwaar is voor identificatie.³⁹⁶ Maar dat de ene Augustijn de andere is, beantwoordt nog niet de vraag waarom de gewaardeerde auteur niet al in het opschrift wordt genoemd. Sterker, er komt een vraag bij: waar komt deze epiloog vandaan? Dat hij niet van de hand van de auteur van de rest van de tekst is, is door de strekking ervan evident, maar wie er dan wel verantwoordelijk voor is, en waar hij / zij de informatie dat Augustijnken de auteur van de tekst is én dat hij ten tijde van het opschrijven overleden was, vandaan haalde, is tot nader order een raadsel.

6.4.2 Bezitters en herkomst

Het handschrift-Van Hulthem is door Herman Brinkman en Janny Schenkel zeer gedetailleerd gedateerd en gelokaliseerd: het is aan het begin van de vijftiende eeuw (1405-1408) in Brabant (‘in of in de nabijheid van Brussel’) gemaakt, door een kopiist die uit de buurt kwam (‘uit Zuid-West-Brabant of uit het zuidelijke grensgebied tussen Vlaanderen en Brabant’).³⁹⁷ De paratekstuele activiteiten van deze kopiist hebben tot nadere speculatie over de herkomst van het handschrift geleid: zouden de tekstnummering en het vermelden van de aantallen verzen kunnen wijzen op een vervaardiging in een commerciële omgeving? Enige tijd hield de zogenaamde scriptoriumhypothese stand, die veronderstelde dat het handschrift ‘als een scriptoriumexemplaar beschouwd mag worden, waaruit de kopiisten op bestelling teksten afschreven’.³⁹⁸ De twijfel aan die hypothese groeide, met name sinds een kritische beschouwing van Jan Willem Klein, en in een recent artikel beschouwt Daniël Ermens de scriptoriumhypothese zelfs als achterhaald.³⁹⁹

Naast deze primair codicologisch-geïnspireerde vragen zijn er met name in de jaren negentig ook onderzoekers geweest die zich niet richtten op de fysieke aspecten van het handschrift, maar op de inhoud. Wim van Anrooij presenteerde in 1993

³⁹⁶ Opmerkelijk hierbij is dat het opschrift dus de verkleinvorm heeft, maar de epiloog niet, op een plaats waar het Lucidariushandschrift (v. 589) en het Haags Liederhandschrift (v. 587) wél de verkleinvorm hebben.

³⁹⁷ Brinkman & Schenkel 1999, 76. De latere precisering van Brinkman 2000 komt hieronder aan de orde.

³⁹⁸ *Van sente brandane*, 26.

³⁹⁹ Klein 1995, Ermens 2013. Van Oostrom 2013, 13, laat overigens zien dat de scriptoriumhypothese niet volledig van tafel is.

bijvoorbeeld de ‘aangroeihipothese’.⁴⁰⁰ Deze hypothese stelde ‘dat de Hulthem-kopiist alles wat hij zoal onder ogen kreeg, oud (...) zowel als nieuw (...), in willekeurige volgorde achter elkaar afschreef, zonder zich daarbij te bekommeren om een overkoepelende thematische ordening of iets van dien aard’.⁴⁰¹ Deze denkpieste verklaart waarom er ogenschijnlijk geen collectieoverspannende coherentie is en tegelijkertijd waarom er op kleinere schaal wel hier en daar clusters voorkomen. Het idee dat de gehele tekstcollectie op te delen is in kleinere eenheden stond ook centraal in het stuk dat Sarah Westphal over het handschrift-Van Hulthem schreef.⁴⁰² Zij onderscheidde ‘a listing of the most obvious elements of the shared poetics of compilation’, namelijk de religieuze opening, dyaden, (genre)clusters, excerpten en toneelteksten.⁴⁰³ Hoewel pogingen als deze interessante aspecten van het handschrift-Van Hulthem en (met name) de tekstcollectie daarin voor het voetlicht brengen, geven zij geen bevredigend antwoord op vragen naar de *raison d’être* van handschrift en collectie. En misschien moeten we daar ook wel niet naar zoeken, maar berusten in de klare wijn die Herman Brinkman schonk: ‘De vraag waar, wanneer en voor wie het handschrift-Van Hulthem werd geschreven zal nooit volledig en definitief beantwoord kunnen worden’.⁴⁰⁴

Niettemin theoretiseerde Brinkman verder over de tekstcollectie in het verzamelhandschrift. Hij pleitte tegen het idee van een verzameling met een ‘onpersoonlijk karakter’, slechts gekenmerkt door een grote diversiteit aan teksten, en zocht naar ‘een spoor [...] van degene (of eventueel degenen) die haar tot stand bracht’.⁴⁰⁵ Omdat in de tekstverzameling mirakelteksten opgenomen zijn die zich afspelen in Molenbeek zocht Brinkman die persoon in die voorstad van Brussel.⁴⁰⁶ Qua politiek profiel viel het Brinkman op dat er maar weinig sprake is van ‘teksten waaruit een onmiddellijk verband blijkt met de politieke actualiteit’, zonder dat daarmee gezegd is ‘dat alle sporen van politieke of dynastieke preoccupaties zouden ontbreken’.⁴⁰⁷ Die sporen zijn vaak vaag of impliciet (van het niveau: aandacht voor bestuur van stad en landstreek), maar Brinkman wist de blik scherp te stellen:

We kunnen aan de hand van [enkele belangrijke documenten uit het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw] vaststellen dat het kasteel Koekelberg tot de parochie Molenbeek behoorde, en tevens dat de heer van Koekelberg en zijn functionarissen grote invloed uitoefenden op het bestuur van de kerk. (Brinkman 2000, 30)

⁴⁰⁰ Van Anrooij 1998 (herdruk van 1993). ‘Aangroeihipothese’ als term via Brinkman & Schenkel 1999, 30 (die de term bedacht lijken te hebben).

⁴⁰¹ Van Anrooij 1998, 87.

⁴⁰² Westphal 1999.

⁴⁰³ Westphal 1999, 78..

⁴⁰⁴ Brinkman 2000, 22.

⁴⁰⁵ Brinkman 2000, 24.

⁴⁰⁶ Brinkman 2000, 25-28.

⁴⁰⁷ Brinkman 2000, 28.

De heer van Koekelberg was in de dagen van het handschrift-Van Hulthem Willem van den Heetvelde, de man die rond 1399 een reeks initiatieven ontplooidde om Molenbeek te profileren, wellicht als pelgrimsoord.⁴⁰⁸ Van den Heetvelde was een bekend Brussels bestuurder en (sinds 1382) edelman, getrouwd met Maria van Coeckelbergh. Via familiale en politieke relaties hadden zij, in aanvulling op de directe relatie met de tekst over het wonder van Molenbeek (tekst 191 in het handschrift), banden met diverse locaties en situaties die in de tekstverzameling aan bod komen: hun schoonzoon was actief in de Gentse politiek en Van den Heetveldes leenheer (de heer van Gaasbeek: Zweder, later Willem van Abcoude) was een Hollandse edelman die van zijn kasteel in de buurt van Brussel een literaire en culturele *hotspot* maakte, waar lieden optraden die ook aan het Hollandse, het Bloise en het Brabantse hof optraden. In relatie tot deze Hollandse edellieden duidde Brinkman ook de aanwezigheid van Augustijnkens *Een rikelijc scip*: daarvan ‘mogen we [...] veronderstellen dat hij door de heer van Gaasbeek met meer dan gewone belangstelling zal zijn gelezen of aangehoord’, vanwege de lessen uit de allegorie, maar vooral ook ‘vanwege de lokalisering van de verhaalde gebeurtenissen’ in en nabij Dordrecht, dus in het land van de heren van Gaasbeek.⁴⁰⁹ Dat Zweder van Abcoude net als Augustijnken in de winter van 1368 meereisde naar Pruisen, maakt de mogelijkheid dat een persoonlijke ontmoeting leidde tot literaire interesse alleen maar waarschijnlijker.

Brinkmans hypothese is een prikkelende combinatie van literaire, materiële en historische gegevens, en hoewel hij er zelf voorzichtig over is, is er veel voor te zeggen om haar te volgen en de tekstverzameling en misschien zelfs het handschrift dat de verzameling bevat te laten ontstaan ‘nabij Sint-Jans-Molenbeek, mogelijk in de omgeving van Willem van den Heetvelde’.⁴¹⁰ Mike Kestemont heeft in een recente bijdrage de hypothese van Brinkman nog sterker verankerd, door erop te wijzen dat Van den Heetvelde niet zomaar een leenman van de heer van Gaasbeek is, maar dat de Van den Heetveldes afstammen van het Gaasbeekse Huis en zich beroemen op die band om ‘zich vanaf de veertiende eeuw als een belangrijke nieuwkomer in het Brusselse stadsleven te manifesteren’.⁴¹¹ Op basis van heraldische en genealogische gegevens brengt Kestemont de tekstcollectie in het handschrift-Van Hulthem nog dichter bij de familie Van den Heetvelde.

Er is echter ook ruimte voor twijfel. Wat bijvoorbeeld opvalt, is dat Brinkman en Kestemont hun blik volledig op Van den Heetvelde richten, hoewel een belangrijk deel van hun argumentatie om de band Hulthem-Heetvelde overtuigend te krijgen via de heer van Gaasbeek, leenheer van de Van den Heetveldes loopt. De optie dat niet Van den Heetvelde, maar de heer van Gaasbeek, meer specifiek: Zweder van Abcoude, zelf de

⁴⁰⁸ Brinkman 2000, 30-32.

⁴⁰⁹ Brinkman 2000, 35.

⁴¹⁰ Brinkman 2000, 37.

⁴¹¹ Kestemont 2010, 267, 268.

man achter de tekstcollectie is, blijft ten onrechte onbesproken. Er zijn volgens mij drie redenen om die optie sterker naar voren te brengen: het huis van Gaasbeek is het literaire centrum van de regio, de heer van Gaasbeek had bezittingen in en was tijdelijk woonachtig in het gebied waar Augustijnken werkzaam was, en er is de hieronder te bespreken kwestie van de watermerken in het papier van het handschrift waarin de tekstcollectie is overgeleverd.

Het eerste punt werd ook al door Brinkman aangehaald en hierboven besproken: Zweder van Abcoude maakte van zijn huis een centrum waar allerlei kunstenaars op afkwamen. Brinkman suggereert hierbij dat Van den Heetvelde via Van Abcoude kennis maakte met allerlei teksten, die hij vervolgens liet opschrijven. Maar waarom zou Van Abcoude dat niet zelf hebben gedaan? Als hij de interesse en de (financiële) mogelijkheden had om lieden die aan allerlei hoven speelden en spraken naar het kasteel van Gaasbeek te halen, dan lijkt het geen rare gedachte om te veronderstellen dat hij (een bovengemiddeld mooi, interessant of toepasselijk bevonden deel van) het opgevoerde ook liet noteren. Van Abcoude en Gaasbeek zijn voor Brinkman een tussenstap om Van den Heetvelde in verband te brengen met (een deel van) de teksten in de Hulthem-tekstcolletie, maar die tussenstap is niet nodig als de heer van Gaasbeek zelf de tekstverzamelaar is.

Iets soortgelijks geldt voor de relatie tussen de lokalisering van een aantal teksten in de verzameling en Van den Heetvelde. Brinkman gebruikt ook hier de heren van Gaasbeek als hulpconstructie om te verklaren dat Van den Heetvelde toegang had tot en interesse had voor de Hollandse teksten in de collectie. Maar andersom geredeneerd was het juist Zweder van Abcoude die banden had in Holland. Hij was daarom nog meer in positie om de teksten van sprooksprekers als Willem van Hildegaersberch en Augustijnken van of dichtbij de bron op te pikken; dat hij tussen 1376 en 1381 enige tijd in Wijk bij Duurstede hof hield, niet ver (in rechte lijn 35 kilometer, voor wie de loop van de Lek volgt iets meer) van Augustijnkens vaste standplaats Schoonhoven, maakt hem bovendien een goede kandidaat om de informatie dat Augustijnken 'es comen vanden liue ter doot' toe te (laten) voegen aan een van diens teksten.

Het derde argument is gebaseerd op de codicologische informatie in het 'besluit' van Brinkmans artikel: het watermerk in het papier waarop de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem is opgeschreven, lijkt sterk op het watermerk in het papier waarop 'het 'Manboek van Gaasbeek', een onder Zweders zoon Jacob van Abcoude aangelegd leenregister, daterend uit 1408' is opgeschreven.⁴¹² En al is het zo dat 'Willem van den Heetvelde in deze periode tot de intimi van Jacob en diens voogd Willem van Abcoude behoorde', hier ontbreekt een verklaring voor of argumentatie van de situatie waarin een tekstverzameling van Van den Heetvelde op papier van de heren van

⁴¹² Brinkman 2000, 36. Zie voor een bespreking van de watermerken (helaas zonder afbeeldingen) Brinkman & Schenkel 1999, 42-47.

Gaasbeek is gekomen. Mijn alternatieve suggestie om de samenstelling van de tekstverzameling en de teboekstelling allebei op het conto van de laatste te schrijven, verklaart dat beter.

Tegelijkertijd lost dit alternatief niet alle denkbare bezwaren op, want hoewel het de aanwezigheid van de teksten van Augustijnken misschien iets begrijpelijker maakt, is een verklaring voor de aandacht voor Gentse politiek juist wat verder uit het zicht geraakt, en de relatie van Van Abcoude met Molenbeek is minder evident dan die van Van den Heetvelde met Molenbeek. Een suggestie om de aanwezigheid van die teksten te verklaren, is dat Van Abcoude pogingen deed om invloed te krijgen in dorpen en parochies dicht bij Brussel. Dat was eerder bij de meierij van Rode (iets ten zuiden van Brussel) mislukt.⁴¹³ Was het opnemen van teksten die voor inwoners van Molenbeek, meer specifiek de bewoners van Koekelberg, waardevol waren onderdeel van een charmeoffensief van de heren van Gaasbeek? Dan was het niet Van den Heetvelde die teksten verzamelde waarin elementen zitten die Van Abcoude bevielen, maar Van Abcoude die een tekstverzameling aanlegde waarvan hij aannam dat ze Van den Heetvelde bevielen. De hypothese van Brinkman (en Kestemont) is met deze andere voorstelling van zaken niet onmogelijk geworden. Het kan uiteraard zo zijn dat Van den Heetvelde via Gaasbeek teksten hoorde die hij verzamelde, en in de kanselarij van zijn leenheer ook te boek liet stellen.

6.5 Conclusies

Drie van Augustijnkens teksten komen voor in het meest bekende middeleeuwse verzamelhandschrift van de Lage Landen. Verspreid over de collectie treffen we zijn vrouwenallegorie en scheepsallegorie, en het unieke *Vander rijcheit ende vander doot*. De inbedding stuurt de interpretatie van de teksten niet in bepaalde richtingen. Opvallend bij *De borch* is de plaatsing tussen andere teksten waarin de vrouw – zij het op steeds verschillende manieren – zeer prominent aanwezig is. Bij *Een rikelijc scip* valt op dat de tekst direct voor een tekst is geplaatst die een duidelijk politiek engagement verwoordt en een duidelijke plaats van handeling kent; het zijn dan juist die aspecten uit de scheepsallegorie die ‘oplichten’ bij seriële lezing. De teksten van Augustijnken passen in het bekende beeld van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem: het zijn sproken met een didactisch-moralistische lading. Een vaak genegeerde eigenschap van het handschrift-Van Hulthem is dat er veel religieuze teksten in voorkomen; met dat in het achterhoofd is het opmerkelijk dat we van Augustijnken in dit handschrift juist geen religieuze teksten tegenkomen – de *Expositie* en de *Dryvoldicheit* vinden we hier niet. De tekstuele instabiliteit van de wel opgenomen teksten kent geen overkoepelende patronen. Een opvallende variant vinden we in de opschriften van de scheeps- en de

⁴¹³ Zijn pogingen Rode in te nemen leidden (mede?) tot het hoogoplopende conflict met Everard T'Serclaes; over dat conflict Sleiderink & Vannieuwenhuyze 2012, 13.

vrouwenallegorie, waar in beide gevallen Augustijnken als maker van de tekst wordt genoemd. Een vergelijkbare verwijzing is in het handschrift-Van Hulthem verder voorbehouden aan grote denkers en straalt – met name bij wie het hele handschrift doorkijkt – dus positief af op het imago van Augustijnken.

Hoofdstuk 7: het Wiesbadense handschrift

7.1 Inleiding

Het Wiesbadense handschrift (Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10) ziet er anders uit dan alle handschriften die in dit proefschrift besproken worden. Dat komt door twee dingen. Op de eerste plaats is zelfs voor ongetrainde ogen evident zichtbaar dat aan deze codex veel verschillende kopiïsten meewerkten. Belangrijker nog is dat er niet alleen meerdere schrijfhanden in het handschrift vertegenwoordigd zijn, maar ook diverse illustratiestijlen. Groot en klein, uitgebreid en simpel: in het handschrift-Wiesbaden vinden we het allemaal. In dit bijzondere handschrift is één tekst van Augustijnken gekopieerd: zijn *Expositie*.

7.2 Tekstversie

Augustijnkens *Expositie* staat in het Wiesbadense handschrift vrij vooraan, op f. 51v-58r (van in totaal 153 folia). De tekst draagt het opschrift 'Dit es die exposijcye van sente Jans ewangelium in Dyetsche. Austijn'. De tekst telt hier 1044 verzen, wat hem iets korter maakt dan de versie in het Lucidariushandschrift (1051 verzen), maar veel langer dan de versie in het Van Hildegarsberchhandschrift (926 verzen).⁴¹⁴ Naast dit lengteverschil zijn er ook diverse verschillen in woordkeuze en in het al dan niet aanwezig zijn van bepaalde informatie. Het is niet meteen te zeggen welke versie het 'best' is, maar de volgende observatie is wel opvallend. In zijn (ongepubliceerde) editie van de *Expositie* koos Van Buuren de versie in het Lucidariushandschrift als basis, maar als hij zijn basishandschrift emendeert, dan doet hij dat bijna altijd op basis van de versie in het Wiesbadense handschrift.⁴¹⁵ Deze laatste versie is dus misschien minder lang, maar niet per se (als een dergelijke correlatie überhaupt bestaat) minder correct of zinnig. Een gedetailleerde vergelijking laat een aantal deels samenhangende verschillen zien.

Het grootste deel van de verschillen tussen de versies is klein, zowel qua omvang als qua significantie. Wat betreft tekstvolgorde worden in vers 238 bijvoorbeeld twee onderdelen van een opsomming andersom gepresenteerd ('daer doget ende redene es in' hier versus 'daer redene ende doghet es in' in het Lucidariushandschrift (236)). In de verzen 545-546 en 773-774 wijkt in de Wiesbadense versie de versvolgorde binnen het rijmpaar af. Nog vaker is er sprake van variatie op formuleringniveau, doorgaans omdat in het Wiesbadense handschrift een ander woord wordt gebruikt dan in de

⁴¹⁴ Er zijn verschillende manieren om het aantal verzen van de Wiesbadense versie te tellen. In het handschrift zelf heeft een contemporaine hand er 1044 geteld (en dat getal genoteerd; zie hierna); dat zijn alle versregels, exclusief het opschrift en exclusief het afsluitende drievoudige amen. Kienhorst en Schepers tellen in hun editie inclusief het opschrift en deze afsluiting en komen dus tot 1046. Ik volg in principe de eerste telling, maar citeer naar de editie van Kienhorst en Schepers en verwijs bij citaten naar hun versnummering; onduidelijkheden expliciteer ik.

⁴¹⁵ Van Buuren emendeerde circa honderd keer; de keren dat hij niet voor de versie in het handschrift-Wiesbaden koos, gaf hij niet de voorkeur aan een andere versie, maar aan een zelf gereconstrueerde lezing. De editie is Van Buuren 1994.

parallelversies. In het gros van de gevallen gaat het om een synoniem en zelfs als dat niet zo is, nog wel om een woord dat aan de betekenis van het vers of de passage niet zoveel verandert. Als in de tekst bijvoorbeeld wordt aangekondigd welke informatie allemaal aan de orde zal komen, heeft de Wiesbadense versie 'dat seldi weten hier in binnen' (129), terwijl het Lucidariushandschrift 'dat suldi kinnen hier en hinnen' (127) leest; en waar Wiesbaden het heeft over 'die moghende god' (852), staat in het Lucidariushandschrift 'die wise God' (859).⁴¹⁶ Het zijn veel verschillen, die weinig betekenen.

Op het niveau van de formuleringsvariatie zijn er verschillen die meer impact hebben. Dat komt met name doordat ze een aantal keer terugkomen. Zo zijn er plaatsen waar de versie in het Wiesbadense handschrift niet in de verleden, maar in de tegenwoordige tijd gesteld is. 'Erat lux vera' wordt in de Wiesbadense versie bijvoorbeeld vertaald als 'Het es dat ghewareghe licht' (719), waar het Lucidariushandschrift spreekt over 'het was dat gheware licht' (725). Dat het Middelnederlands in het Wiesbadense handschrift hier het Latijnse 'erat' foutief in de tegenwoordige tijd vertaalt, waar het Lucidariushandschrift de wel correcte verleden tijd heeft, is opvallend omdat een vergelijkbaar verschil zich ook voordoet in de verzen 608 en 985. Dergelijke versterking door herhaling is veel krachtiger naarmate de herhaling talrijker en meer geclusterd is. Dat is allebei het geval als tussen de verzen 283 en 304 op liefst acht plaatsen het onderwerp, lijdend voorwerp of meewerkend voorwerp wordt veranderd van de eerste persoon enkelvoud naar de eerste persoon meervoud. In vers 283 leest het handschrift-Wiesbaden niet, zoals het Lucidariushandschrift, 'soudic consciencie derven' (280), maar 'souden wi consciencien derven' – en dat nog zeven keer in twintig verzen. Waar bij de voorgaande verschillen de impact neutraal zal zijn geweest, is hier duidelijk iets aan de hand. Door het herhaalde gebruik van 'wi' wordt de lezer bij de tekst betrokken, nadrukkelijker dan dat dat gebeurt in zowel de andere versies, omdat in die andere versies 'ic' en 'mi' gebruikt worden. Deze retorische strategie versterkt de band tussen de tekst(verteller) en het publiek.

Er zijn meer plaatsen die aanleiding geven te veronderstellen dat de lezer van de Wiesbadense *Expositie*-versie door allerlei retorische technieken meer bij de tekst betrokken werd dan de lezers van andere versies. De volgende passages illustreren dat. In de passage waarin Augustijnken het vers 'faciamus hominem ad ymaginem et similitudinem nostram' (92) bespreekt, legt hij uit dat de mens niet kan scheppen met zijn woorden, in tegenstelling tot God. In het Wiesbadense handschrift bevestigt hij die uitleg met 'seker, dat es voer waer becanet, dat wi niet met onser spraken vreemde substancie connen maken' (100-102); in de paralleloverlevering ontbreekt het 'seker',

⁴¹⁶ Vergelijkbare formuleringsvariatie trof ik bijvoorbeeld in de verzen: 19, 93, 143, 151, 194, 225, 235, 272, 372, 377, 386, 403-406, 636, 675, 716, 738, 753, 774, 785, 791, 801, 819, 831, 851, 861, 892, 987, 899 en 922.

dat voor goed begrip van de tekst ook niet nodig is, maar dat de boodschap sterker aanzet. Iets vergelijkbaars gebeurt in onderstaande passage. Augustijnken legt daar uit dat de mens zich onderscheidt van andere delen van de Schepping doordat in ons de vegetatieve, sensitieve en rationele zielen verenigd zijn. Hadden wij alleen een vegetatieve ziel, bijvoorbeeld, dan zouden wij niet voelen. Dat kunnen we ook zelf merken, benadrukt Augustijnken, door de louter vegetatieve delen van ons lichaam, die te vergelijken zijn met bomen en kruiden (links Wiesbaden, rechts het Lucidariushandschrift):

Wassende ziele en gevoelt niet	Wassende ziel gheloven niet,
Als bome ende cruut men ane ons ziet,	Als boem ende cruyt men an ons siet:
Dat es aen nagle ende aen haer.	Dat es aen naghelen ende aen haer.
Merct zelve oft ic segghe waer:	Nu merket selve oft dit es waer:
Het was ende gevoelt nicht. (249-253)	Het wasset ende het ghevoelet nicht. (247-251)

In beide versies wordt in de tekst gewezen op de mogelijkheid om aan nagels en haren te voelen wat het inhoudt om niet meer dan vegetatief te zijn: het groeit ('wast'), maar er zit geen gevoel in (versie-Wiesbaden) of het gelooft niet (versie-Lucidarius). Het belangrijkste retorische verschil tussen deze passages is dat in de Wiesbadense versie de verteller van de tekst bij zijn publieksaanspreking ook zichzelf betreft, door 'oft ic segghe' in plaats van 'oft dit es'.⁴¹⁷

Door dergelijke minimale variatie ontstaat een licht afwijkende tekst. Die lijkt aantrekkelijker voor de lezer, omdat hij/zij meer dan in de parallelversies wordt uitgenodigd mee te doen en denken. Andere plaatsen die bijdragen aan de aantrekkelijkheid zijn de plaatsen waar de Wiesbadense versie door een iets andere formulering of woordkeuze begrijpelijker of makkelijker is. In vers 174, bijvoorbeeld, wordt in deze versie 'maer' gebruikt om aan te geven dat er sprake is van een tegenstelling met de voorgaande informatie, waar de parallelversies 'ende' hebben (Lucidariushandschrift, 172; Van Hildegasberchhandschrift, 152). In vers 224 maakt de versie in het Wiesbadense handschrift na een bespreking van 'anima vegetativa', 'sensitiva' en 'racionali' duidelijk dat in de mens drie zielen verenigd zijn, terwijl het Lucidariushandschrift het over twee zielen heeft (222) en in het Van Hildegasberchhandschrift zelfs elk telwoord ontbreekt (197). De correctheid en expliciteit van de versie-Wiesbaden maakt deze versie begrijpelijker. Tenslotte is er nog een aantal plaatsen waar in het handschrift-Wiesbaden voegwoorden worden gebruikt, waardoor expliciet wordt gemaakt wat de verhouding is tussens zinsdelen; die voegwoorden ontbreken in de parallelversies.⁴¹⁸

⁴¹⁷ 'Oft ic segghe waer' lijkt geen standaard-stoplap: voor zover ik kon achterhalen, komt het verder alleen voor in vers 12180 van Boendales *Boec van der wraken*, cf. Lahiri 2012.

⁴¹⁸ Het gaat om de verzen 906 ('ende'), 968 ('maer') en 1015 ('ende').

Ter nuance moet opgemerkt worden dat er ook plaatsen zijn waar de Wiesbadense versie lastiger te begrijpen is dan de parallelversies. Het gaat dan vooral om passages waar informatie ontbreekt, zoals in de tekstgedeelten die elders voorkomen tussen de Wiesbadense verzen 254 en 255, 344 en 345, en 837 en 838. In het eerste en derde geval doet het ontbreken van de tekst niets af aan de begrijpelijkheid van de tekst. Het tweede geval is anders. De mededeling dat engelen geen kinderen kunnen krijgen, wordt in het Lucidariushandschrift verklaard door erop te wijzen dat in hen de 'generacien' (hier te lezen als: 'geslacht(elijkheid)') niet aanwezig is, die God wel in de mens plaatste (349-350). Het Wiesbadense handschrift bevat wel de opmerking over de kindloze engelen, maar niet de verklaring. De boodschap blijft daardoor enigszins enigmatisch in de lucht hangen. Ondanks dit tegenvoorbeeld is de versie in het Wiesbadense handschrift over het geheel genomen toegankelijker dan de parallel versies en daarmee vermoedelijk aantrekkelijker voor veel lezers.

De Wiesbadense versie is niet alleen vriendelijker voor de lezer, maar ook voor de auteur van de tekst. Dat begint al met het hierboven geciteerde opschrift, dat in het handschrift-Wiesbaden de naam van de auteur bevat (hoewel enigszins verkort): 'Austijn'. De auteursnaam staat ook in het opschrift in het Lucidariushandschrift, maar niet in dat van het Van Hildegarsberchhandschrift. Bijzonder is ook de afsluiting in het Wiesbadense handschrift. In de epiloog raadt Augustijnken in alle vier de tekstgetuigen het publiek aan om zijn tekst met het volle verstand te lezen, opdat 'hi niet daer in en dwale, noch ghenen andren sin en hale dat men van rechte sal verstaen' (1021-1023). Deze instructie gaat steeds vergezeld van een expliciete naamsvermelding. In het Wiesbadense handschrift volgt op deze mededeling nog een aantal unieke verzen (links Wiesbaden, rechts het Lucidariushandschrift):

Des biddic hem dat hi ons gheve
Macht ende wille, dat werde Augustijn,
So dat wi doen den wille zijn.
Die dit dichte ende screef,
God die ane den cruce bleef,
moete hem gheven hemelrike
Ende ons allen ghemeenlike.
Amen, amen, amen. (1039-1046)

Des biddic hem dat hi ons gheve
Macht ende wille, dat worde anschijn
Dat wi doen den wille sijn. (1048-1051)

De 'extra' verzen in Wiesbadense versie hebben een dubbele inhoudelijke impact. Ten eerste is er het verschil 'Augustijn' versus 'anschijn'. Dat verschil levert interpretatieproblemen op. In de versie in het Lucidariushandschrift lijkt bedoeld te worden dat de auteur God vraagt de mensen macht en wil te schenken, opdat zichtbaar of duidelijk wordt dat de mens Zijn wil uitvoert. Op hoofdlijnen zijn de verzen in het handschrift-Wiesbaden hetzelfde op te vatten, want ook hier wordt God gevraagd de mens macht en wil te geven om Zijn wil uit te voeren, maar het 'opdat'-deel verschilt. Een logische interpretatie is moeilijk te geven, maar dat laat onverlet dat de lezer van de

Wiesbadense versie de naam van de auteur hier nog eens tegenkomt. Dat vervolgens in het Wiesbadense handschrift ook nog verzen volgen waarin de auteur (en het publiek) de hemel wordt toegewenst, maakt de nadruk die de Wiesbadense epiloog legt op Augustijnken nog sterker dan die in de parallelversies.

7.3 Tekstverzameling

7.3.1 Directe omgeving

5 ⁴¹⁹	<i>Wech van Salicheit</i>	3r-44v
6	[Tekst over de O-antifonen]	44v
7	<i>Miroir de l'ame</i> [in het Middelnederlands]	45v-50v
8	[Dictum over de Triniteit in het Latijn]	50v
9	<i>Concede mihi, misericors Deus</i> [in het Middelnederlands]	50v-51r
10	'Een goede bedinghe'	51r-51v
11	[Passiegebed]	51v
12	<i>Expositie</i>	51v-58r
13-16	[Spreuken]	58r
17	'Dit es vander consciencie'	58v-59r
18	[Spreuk]	59r
19-20	[Berijmde gebeded tot Maria (Latijn)]	59v
21	'Dits die beswaringhe des lidens ons liefs heeren Jhesu Cristi'	59v
22	[Groetgebed tot Jezus Christus]	59v-60r
23	<i>Dicta Meester Eckhart</i>	60r
24	<i>Vier verborgen dingen</i>	60r
25	<i>Antihierarchische rijmtekst</i>	60r
26	<i>Expositio Apocalypseos</i> [in het Middelnederlands]	62r-89v
27	[Berijmde bede]	62r

Tabel 7.1: Co-tekstuele gegevens *Expositie* in Wiesbadense handschrift

Direct rondom Augustijnkens *Expositie* staan vooral korte teksten (zie tabel 7.1). De tekst voorafgaand aan de *Expositie* is met een gerubriceerd paragraafteken gemarkeerd. De rode lijn van het paragraafteken is verticaal doorgetrokken tot het eind van de kolom, waardoor de tekst duidelijk onderscheiden is van de voorgaande tekst.⁴²⁰ Het instruerende (en lange) opschrift van de tekst begint met 'dit ghebet' en dat is precies wat het is: een (passie)gebed, gericht tot Jezus. In de proloog wordt de tekst toegeschreven aan Paus Johannes XXII (de tweede Avignonpaus, in cura tussen 1316 en 1334). De lezer wordt 14,5 jaar aflat in het vooruitzicht gesteld, samen evenveel dagen

⁴¹⁹ De tekstnummering is gebaseerd op de nummering in de editie Kienhorst & Schepers 2009; in het handschrift is geen nummering aangebracht.

⁴²⁰ Zie voor een afbeelding Kienhorst & Schepers 2009, 668.

als Christus wonden had (volgens de tekst zijn dat er 5325!).⁴²¹ Het gebed somt vervolgens de verschrikkingen van het kruis op (beknopte parafrase: ‘oh goede zachtmoedige heer, u hangt aan het kruis met droef gelaat, gemarteld lichaam, gewond en doordorend hoofd, gezwollen ogen’ etc.), voordat het in de afsluiting tot een daadwerkelijk verzoek aan Christus komt: ‘dat ghi mi ghenadich ende soenlic wilt wesen van alle miere zonden menichfuldicheit, ende I goet ende een heilich eynde mijns levens ende oec I blide ende gloriose opverstannisse ende verrisenesse ghewerdicht mi te ghevene’.⁴²² Het gebed is dus vooral een opsomming die sympathiseert met de aan het kruis hangende Christus, met pas aan het eind een verzoek van de bidder aan Christus om hem een goed levenseinde en hiernamaals te gunnen.

Na de *Expositie* volgt op de rest van f. 58vb een aantal spreuken. De eerste daarvan (tekst 13 in de codex) is een verzameling van vier spreuken van twee of drie verzen, deels rijmend. Ze zijn alle op dezelfde manier opgebouwd: er wordt een opsomming van drie elementen gegeven, waaraan een vierde element wordt toegevoegd dat betekenis geeft aan de eerste drie.⁴²³ Bij wijze van voorbeeld citeer ik de eerste spreuk (13.1):

Lesen ende beden ende contempleren,
dese III en doghen niet sonder verstaen.⁴²⁴

In de andere drie spreuken gebeurt hetzelfde: in 13.2 wordt aan schoonheid, rijkheid en kracht wijsheid toegevoegd; in 13.3 naastenliefde aan ootmoed, vrijgevigheid en matigheid; en in 13.4 ‘der zielen verdoemenysse’ aan gierigheid, jaloezie en verraderlijkheid. De tekst na deze korte spreuken is een (eveneens vrij korte) rijmspreuk van vier verzen in gepaard rijm, waarin de juiste balans tussen ‘nijt, vrese, minne ende miede’ wordt aanbevolen. Tekst 15, vervolgens, waarschuwt voor ‘die nacht daert altoes nacht sal wesen’: in een normale nacht kunnen we genezen, maar om die nacht, waarna het nooit meer morgen wordt, moeten we ons zorgen maken. De vierde

⁴²¹ De tekst (pseudo?-)citeert een bron voor dit exacte aantal, maar wat die bron is (of: welk gebed van Johannes bedoeld wordt), is mij niet duidelijk en wordt ook niet vermeld in Kienhorst & Schepers 2009, 315-316. Opvallend gelijklopend is een passage bij (de latere) Thomas a Kempis (vgl. Lentjes 2001, 61). Of het Wiesbadense gebed daadwerkelijk van Johannes XXII was, is twijfelachtig; prikkelend is de veronderstelde relatie tussen het grote aantal wonden van Christus en aflaatdagen enerzijds en Johannes’ doorlopende strijd met de spirituele tak van de Franciscanen (waarbinnen Franciscus’ stigmata vanzelfsprekend belangrijk waren) anderzijds. In het licht van de tekstcollectie met daarin een rol voor Eckhart en Eggaert (zie hieronder) is het voorts opvallend dat Johannes zich fel verzette tegen meerdere leerstellingen van de Duitse mysticus.

⁴²² Kienhorst & Schepers 2009, 316.

⁴²³ Dit zijn zogenaemde ‘priamels’; vgl. Van Anrooij 2000.

⁴²⁴ Kienhorst & Schepers 2009, 346, 1-2.

spreuk na de *Expositie* is in het Latijn en volgens Kienhorst en Schepers 'een variant op een bestaande zegswijze'.⁴²⁵ De Wiesbadense variant luidt:

Si concedis, non reabebis; si rehabebis, non tam cito; si tam cito, non tam multum; si tam multum, non tam bonum; si tam bonum, perdis amicum.⁴²⁶

Een cynische spreuk dus, als afsluiting van een groepje zeer korte teksten dat op de *Expositie* volgt. Augustijnkens tekst is daarmee tussen totaal verschillende teksten te vinden: van het religieuze gebed tot de spreuken met uiteenlopende moraal. Door dat verschil is wel iets te zeggen over de verschillende lezingen van de *Expositie* die de teksten om de *Expositie* heen stimuleren. Aangetroffen na een gebed wordt een lezing gestimuleerd waarbij juist de religieuze accenten in de *Expositie* oplichten: sterker dan bijvoorbeeld in het Lucidariushandschrift is Augustijnkens tekst hier een religieuze tekst. Die versterking past mooi bij de vergelijkbare observatie hiervoor naar aanleiding van de versievergelijking, omdat nu door zowel de afwijkende formuleringen als door de positionering in de verzameling het religieuze karakter van Augustijnkens tekst benadrukt wordt. Tegelijkertijd valt door de teksten na de *Expositie* een andere kant van Augustijnkens tekst op, namelijk de algemeen-moralistische. In tegenstelling tot het gebed zijn de rijmspreuken die na de *Expositie* zijn gekopieerd in meer algemene zin moralistisch van aard, waardoor met terugwerkende kracht in de *Expositie* vooral de algemeen-moralistische lessen benadrukt worden. De relatie tussen de spreuken en de *Expositie* is het sterkst bij de rijmspreuk die er het eerst op volgt, de hiervoor geciteerde tekst over het belang van begrip bij lezen, bidden en overdenken, omdat in die spreuk het advies van Augustijnken om zijn tekst geconcentreerd te lezen resoneert.

Als we iets verder uitzoomen dan alleen de teksten direct voor en na de *Expositie*, dan valt op dat op de versozijde van het blad waarop Augustijnkens tekst eindigt een tekst begint die ook in het Lucidariushandschrift is overgeleverd, namelijk de tekst die de delen van de hand gebruikt om lessen te leren. De twee versies van de tekst dragen verschillende opschriften. In het Wiesbadense handschrift is dat 'Dit es vander conscientie' en in het Lucidariushandschrift 'Vanden viere vingheren ende vanden dume'. Hoewel de versies verschillende opschriften hebben en bovendien op bepaalde punten zeer uiteen lopen, zijn het zeker getuigen van dezelfde tekst.⁴²⁷

Op hoofdlijnen is de inhoud van beide versies gelijk en als volgt samen te vatten. De tekst begint met een Latijns citaat dat een samentrekking is van twee verzen uit

⁴²⁵ Kienhorst & Schepers 2009, 346, [V] [16]. De variatie zit in de woordkeuze, niet in het gedachtengoed. Overigens vond ik in de incunabel Oxford, Bodleian Library, Auct. O 2.4 (f. 6r) een vergelijkbaar versje, door een zeventiende-eeuwse hand genoteerd: 'Meum librum non prestabo, si prestabo non habeo, si habeo non tam cito, si tam cito non tam bonum, si tam bonum [] ergo nolo prestare. Vale'

⁴²⁶ Vert.: 'Als je leent, zul je niet terugkrijgen; als je terugkrijgt, dan niet erg snel; als het toch snel is, dan niet erg veel; als het toch veel is, dan niet erg goed; als het goed is, dan zul je een vriend verliezen.'

⁴²⁷ Zie voor meer informatie over deze tekst (en de overlevering ervan) ook hiervoor, p. 124.

Psalm 95: '[in]Venite, in manu tua, domine, sunt omnes fines terre' (2-4).⁴²⁸ Het Psalmcitaat wordt naar het Middelnederlands vertaald en vervolgens geduid. In die duiding wordt met name de hand, 'manu', op de voorgrond gezet, want daarin is immers de hele wereld te vinden. Ook voor de hemel wordt de hand als beeld gebruikt, als de tekst stelt dat er vijf 'graden' (treden, 11) geklommen moet worden door wie 'wille climmen in sijn hand, hier boven in sijns vader lant' (9-10). Het beeld van de hand en de vijf treden komen vervolgens bij elkaar: 'Want wie gesont is inden live heeft vijf vinghere an elke hant' (12-13). Via een Bijbelcitaat en een korte exegese wordt zo het beeld van de de vingers van de hand (waarin Gods schepping zichtbaar is), en natuurlijk vooral dat wat door dat beeld gerepresenteerd wordt, geïntroduceerd als hulpmiddel om in de hemel te komen. Dat hulpmiddel wordt vervolgens minutieus uitgewerkt (zie tabel 7.1). Elke vinger is gekoppeld aan een stap op weg naar een beter leven: berouw, biecht, boete, naastenliefde en nederigheid. Elk kootje van elke vinger wordt uitgelegd als een invulling van zo'n stap. Dat gaat bijvoorbeeld zo: 'Als [de mens] hevet contritio,' meldt de tekst na afronding van de passage over de duim, 'so climt hi in confessio' (37-38). De wijsvinger of biecht 'heeft graden drie' (45). De eerste daarvan is overdenken, zo 'datmen sie hoemen tleven heeft gheleit' (46-47). De tweede is waarheid of oprechtheid, 'want wie in biechte loghene condicht dat es onghebiecht ende ghesondicht' (49-50). Het derde en laatste stapje van de biechtrede is het hebben van 'ontfermicheit' (57), resulterend in de overdenking 'Lieve here, in wille sondigen nemmermere' (59-60). Deze eigenschap komt voort uit wat Jezus volgens het Evangelie van Johannes (8:11) tegen de overspelige vrouw zei: 'Noli amplius peccare!'.⁴²⁹ Na op vergelijkbare wijze alle vijf de vingers besproken te hebben, sluit de tekst af met een samenvattende epiloog, voorafgegaan door een expliciete adressering van het publiek ('O ghi mannen ende ghi vrouwennamen!', 141). Het laatste vers(paar) ten slotte is een herhaling van het Psalmcitaat in de proloog: 'In manu tua domine sunt omnes fines terre' (160-161).⁴³⁰

In hun editie van het Wiesbadense handschrift merken Kienhorst en Schepers op dat de verschillende tekstversies 'aanvankelijk identiek' zijn, maar 'vervolgens [sterk] divergeren'.⁴³¹ Als mogelijke verklaring suggereren zij 'dat beide teksten vertalingen of bewerkingen zijn van hetzelfde Latijnse of Franse origineel'.⁴³² Voor dit proefschrift is de oorzaak van de variatie niet zozeer van belang; dát ze er is des te meer, omdat ik me afvraag hoe de versies dan divergeren en welke consequenties de divergentie heeft voor de tekst en de informatie die erin gepresenteerd wordt. Drie verschillen lijken invloed te hebben op de perceptie van de tekst (en de mogelijke perceptieverschillen tussen de

⁴²⁸ Vgl. *Vulgaat*: 'Venite (Ps. 95:1), in manu eius sunt profunda terrae, et altitudines montium ipsius sunt.' (Ps. 95:4)

⁴²⁹ NBV: 'Ik veroordeel u ook niet,' zei Jezus. 'Ga naar huis, en zondig vanaf nu niet meer.'

⁴³⁰ In het Wiesbadense handschrift is dit verspaar later toegevoegd; in het Lucidariushandschrift was het (in één vers) meteen al onderdeel van de tekst.

⁴³¹ Kienhorst & Schepers 2009, 347.

⁴³² Kienhorst & Schepers 2009, 347. Een identificatie van dat origineel blijft achterwege.

verschillende versies): variatie in de titel, in het aantal verzen (en dan met name het aantal verzen per trede), en in de toon.⁴³³

Dat de teksten in de verschillende handschriften verschillende opschrift hebben, werd al vermeld: het Lucidariushandschrift heeft 'Dit is en expositie vanden viere vingheren ende vanden dume' en in het Wiesbadense handschrift wordt de tekst aangekondigd met 'Dit es vander conscientie'. De eerste titel is de meest descriptieve en zou ook niet misstaan in het andere handschrift, want in beide versies gaat de tekst nu eenmaal over de vier vingers en een duim (waar overigens wel bij op te merken valt dat de titel weliswaar spreekt over vier vingers en een duim, maar dat de tekst onder die titel spreekt over vijf vingers; dat onderscheid was blijkbaar niet heel principieel). Hetzelfde kan niet of in ieder geval in mindere mate gezegd worden over de Wiesbadense titel, omdat de link tussen 'conscientie' (geweten) en de vijf graden in de versie in het Wiesbadense handschrift veel nadrukkelijker gelegd wordt: alleen daar wordt in de epiloog het expliciet aangesproken publiek opgeroepen tot het hebben van 'consciencie van binnen' (143) alvorens (en vanaf daar gaan de tekstgetuigen weer gelijk op) de eerder gegeven adviezen samen te vatten. Waar het opschrift in het Lucidariushandschrift de nadruk legt op het beeld van de tekst, de hand, legt het Wiesbadense handschrift juist de nadruk op wat die hand (in deze tekst) betekent. De verschillende titels nodigen uit tot een lezing waarin respectievelijk de hand of het geweten het *Leitmotiv* van de tekst is.

Handdeel	Handdeel Middelndl	Kootje	Waar het kootje voor staat	Lucidariushs. (verzen p/onderdeel)	Wiesbaden (verzen p/onderdeel)
Proloog				1-16 (16)	1-13 ⁴³⁴ (12/13)
Duim	Dume	0	Contritio	17-40 (24)	14-28 (15)
		1	Anxt	41-48 (8)	29-32 (4)
		2	Hope ende minne	49-56 (8)	33-36 (4)
Wijsvinger	Index	0	Confessio	57-68 (12)	37-45 (9)
		1	Vordachticheit	69-72 (4)	46-47 (2)
		2	Waerheit	73-86 (14)	48-56 (9)
		3	Ontfarmen	87-112 (26)	57-70 (14)
Middelvinger	Middelare	0	Satisfactio	113-124 (12)	71-82 (12)
		1	Almoessen	125-130 (6)	83-89 (7)
		2	Vasten	131-135 (5)	90-92 (3)
		3	Bedinghen	136-141 (6)	93-96 (4)
Ringvinger	Medica/us	0	Karitas	142-155 (14)	97-112 (16)
		1	Minnen onse Here	156-157 (2)	113-114 (2)
		2	Minnen onsen evenkerstyn	158-159 (2)	115-116 (2)
		3	Vergheven vriende, viande	160-168 (9)	117-120 (4)
Pink	die minste	0	Humilitas	169-172 (4)	121-123 (3)

⁴³³ Op de vraag of 'toon' het juiste woord is, kom ik terug aan het eind van deze paragraaf, wanneer de verschillen besproken zijn.

⁴³⁴ Dit is inclusief de manier waarop de Wiesbaden-editie z'n verzen telt, dus het opschrift telt als vers 1.

		1	jegens hogeren	173-176 (4)	124-126 (3)
		2	jegens gelijken	177-184 (8)	127-134 (8)
		3	jegens armen	185-195 (11)	135-140 (6)
Epiloog				196-220 (25)	141-161 (21)
Tabel 7.2: Verhouding tussen hand-/tekstdelen in (verschillende versies van) 'handallegorie'					

Het verschil in omvang van de verschillende versies is groot: in het Lucidariushandschrift telt de tekst 220 verzen, in het Wiesbadense handschrift 160 verzen (zie tabel 7.2). Dat lengteverschil is in bijna de hele tekst zichtbaar: zowel de proloog (zestien verzen *versus* twaalf) als het middengedeelte waarin de treden worden besproken (179 *versus* 127) als de epiloog (25 *versus* 21) zijn in het Lucidariushandschrift langer dan in het Wiesbadense handschrift. Dat het lengteverschil toch niet helemaal evenredig is, valt op als de hoeveelheid verzen die aan een vinger of trede wordt besteed, relatief wordt uitgedrukt. In het Lucidariushandschrift is er een flink verschil tussen het aantal verzen dat gaat over de biecht enerzijds en over de boete, liefde en nederigheid anderzijds: de biechtpassage is twee keer zo lang. In het Wiesbadense handschrift is de verhouding tussen de treden gelijkmatiger; de biecht is nog steeds de langste passage, maar niet zo heel veel langer dan de rest. Opvallend hier is trouwens ook dat hoewel de Wiesbadense boetepassage in absolute zin korter is dan die in het Lucidariushandschrift, de relatieve lengte ervan is toegenomen. Dat komt met name door het enige kootje uit de hele tekst waar de Wiesbadense versie uitgebreider is dan de Lucidariusversie: het eerste stapje op weg naar satisfactio, het geven van aalmoezen. Het effect van deze nivellering is dat de lezer van de Wiesbadense versie veel minder dan die van de Lucidariusversie wordt geprikkeld om de ene trede belangrijker te vinden dan de ander; omgekeerd geredeneerd, wie de versie in het Wiesbadense handschrift leest, zal geen enkele aanleiding zien om een hiërarchie te zoeken in de verschillende treden, terwijl de lezer van de versie in het Lucidariushandschrift dat eerder zal ervaren.

Een derde verschil tussen beide versies is te vinden in de toon van de tekst. Exemplarisch is de passage over de duim en het berouw, al meteen aan het begin van het gedicht. In beide versies wordt uitgelegd dat contritio of berouw de eerste trede is. Het Wiesbadense handschrift (links geciteerd) gaat vervolgens direct over op de beschrijving van de kootjes van de duim, terwijl het Lucidariushandschrift een andere koers kiest:

Dierste es anxt van binnen
dat hi pense in sinen sinnen:
ic wille mi houden van sonden vri;
INICIUM SAPIENCIE EST TIMOR DOMINI.
Dander graet van minnen coemt,
weder het scaet ofte vroemt,
als hi een sondich lijf wil leiden
dat hem mochte van gode sceiden. (29-37)

Als wie aensien verloeren tiden,
Ende niement sekerlike ende heeft,
Want niemant sekeren tyt en heeft;
Soe moghen wi dencken: 'Lieve Here,
Als ic hier wesen sal nemmermere,
Soudic moeten doen versellen
Metter wormen uter hellen
Om die sonden, daer ic in ga!

Soe eest best dat ic's ave sta'.
 Want anxt comt, als ic scouwe
 Die alre ierste vouwe.
 Dander brenct hope ende minne,
 Als 't een mensche deuct [sic] met sinne:
 'O lieve God, o lieve Heere,
 Nu hulpe mi met dynre leere
 Dat ic ghewinnen der ghenaden,
 Die den salighen es beraden
 Daerboven in den hoghen trone,
 Daer berou es meest van lone. (38-56)

Wie deze verzen zonder context of introductie naast elkaar ziet, zal niet geneigd zijn te denken dat het om parallelle passages gaat. Toch is dat het geval, omdat beide passages de betekenis van de duimkootjes beschrijven. Op abstract niveau is aan die betekenis niet zoveel veranderd, want de kootjes staan in beide versies voor angst en hoop enerzijds en liefde anderzijds, ofwel berouw uit angst voor God en berouw uit liefde voor God. De manier waarop die aspecten worden ingebed en verwoord zijn echter enorm verschillend: in Wiesbaden kort en met (extra) Bijbelcitaat, in het Lucidariushandschrift lang en met een expliciete instructie hoe God aan te roepen. En deze passage is wat dat betreft niet uniek, want ook als het tweede kootje (oprechtheid) van de wijsvinger (de biecht) wordt besproken, zijn er vergelijkbare verschillen:

Dander es warachticheit;
 Want wie in biechte loghene condicht
 Dat es onghiebiecht ende ghesondicht.
 Daer om seghet sinte Augustijn:
 So waer die biechte recht sal sijn,
 Daer salmen die sonden nomen
 Metter waerheit volcomen
 Also verre alsmense weit;
 Want groten loon comt van scamelheit. (48-56)

Die ander graet die heit Waerheit;
 Loghene en dochte niet gheseit.
 Oec soude een minsche billec mede
 Noemen tyt, stonde ende stede,
 Hoe hi sonde dede ende waer,
 In welk stadt, in scemelen vaer;
 Want menich minsche seit bi stonden:
 'Heer, ic belie mine sonden;
 Ic hebbe ghebroken die X ghebode,
 Ende hebbe mesdaen jeghen Gode,
 Ende jeghen die Heileghe Kerke'.
 Maer si decken die blote werke;
 Dat es t'onrecht, sire ghebiet
 Op dat men 't weet ende niet en liet. (73-86)

Dat het om dezelfde graad gaat, is in het eerste vers nog wel duidelijk, maar in het vervolg divergeren de versies sterk.⁴³⁵ Daarbij valt op dat de Lucidariusversie laagdrempeliger lijkt dan de Wiesbadenversie. In die laatste versie wordt uitgelegd dat men in de biecht oprecht de waarheid moet spreken, omdat een gelogen biecht niet telt als biecht en de zonde dus niet uitwist. De referentie daarbij is, volgens deze versie, Augustinus. In de Lucidariusversie is van Augustinus geen sprake. In plaats daarvan

⁴³⁵ Zoals ook Kienhorst & Schepers 2009, 347 opmerken.

vinden we uitgespeld wat er in de biecht gezegd moet worden: een gedetailleerd en specifiek verslag van de zonde is te verkiezen boven een algemene bekentenis. Wederom is het Lucidariushandschrift concreter dan het Wiesbadense handschrift.

Dit es vander conscientie en *Dit is en expositie vanden viere vingheren ende vanden dume* verschillen op drie manieren van elkaar, en die drie niveaus van verschil wijzen in dezelfde richting. Allereerst is het opschrift in het handschrift-Wiesbaden moeilijker, omdat niet het (letterlijke) beeld van de metafoor als titel dient, maar het (meer conceptuele) begrip ‘conscientie’. Ten tweede zorgt de korthed van de Wiesbadense versie ervoor dat de informatie in de tekst gecondenseerder gepresenteerd wordt, wat het begrijpen ervan lastiger maakt. Ten derde maakt het kleinere aantal concrete uitwerkingen, instructies en voorbeelden het verschil tussen de versies nog groter. Dat verschil is absoluut niet zo groot dat de tekst in het Wiesbadense handschrift een enorm ingewikkelde theologische verhandeling is geworden, net zomin als dat de tekst in het Lucidariushandschrift een hele makkelijke tekst is, maar er is toch een duidelijk verschil in moeilijkheidsgraad, veroorzaakt door de diverse verschillen.

7.3.2 Eerste deel van de tekstcollectie

Als we iets verder uitzoomen vanuit de *Expositie* valt deze tekst in het eerste deel van de tekstcollectie in het Wiesbadense handschrift (zie tabel 7.1). In de inleiding bij hun editie onderscheiden Kienhorst en Schepers ‘[o]p basis van inhoudelijke accenten [...] drie hoofddelen [...]’ in de tekstcollectie.⁴³⁶ Het eerste deel daarvan wordt door hen gekarakteriseerd ‘als een collectie die vooral gericht is op het presenteren van noodzakelijke kennis over het christelijk leven. Het bevat – ruw gezegd – de gangbare opvattingen over de juiste wijze van leven voor alle christenen, gericht op het verwerven van het uiteindelijke zielenheil [...]’.⁴³⁷ Tot het eerste deel rekenen Kienhorst en Schepers de eerste 27 teksten van de tekstcollectie in het Wiesbadense handschrift. Daaronder vallen zowel lange als korte teksten. Tot die eerste categorie behoren *Wech van salicheit* (de eerste tekst van de codex), een Middelnederlandse vertaling van Jean Gersons *Miroir de l’ame* en een Middelnederlandse vertaling van Beda’s *Expositio Apocalypseos*; tot de tweede categorie behoren allerlei spreuken en (met name) gebeden, die ieder voor zich vaak maar een deel van een kolom vullen.

De *Wech van salicheit* (door anderen, bijvoorbeeld Deschamps (1972, 243), aangehaald als *Die spiegel vanden kersten ghelove*) is niet alleen de eerste, maar ook de langste tekst van de codex (f. 3r-44v). Een recente publicatie die deze fascinerende tekst recht doet, is er nog niet, maar Kees Schepers heeft een uitgebreid artikel in

⁴³⁶ Kienhorst en Schepers 2009, 13.

⁴³⁷ Kienhorst en Schepers 2009, 14.

voorbereiding.⁴³⁸ De tekst wordt in de secundaire literatuur wel vaak zijdelings of ter illustratie genoemd, vooral wanneer het gaat over (een element van) de catechetische traditie in de Lage Landen of wanneer het gaat over het Wiesbadense handschrift.⁴³⁹ In die eerste categorie valt bijvoorbeeld het stuk over Middelnederlandse moraaltheologie van Geert Warnar.⁴⁴⁰ In die bijdrage vergeleek hij het moeilijkheidsgehalte van de *Wech* (onder andere) met Dirc van Delfts *Tafel* om zo tot uitspraken te komen over het publiek van beide teksten:

De [*Wech*] verhoudt zich tot de *Tafel* als een opzoekboekje tot een populair-wetenschappelijke verhandeling, en het ligt in de rede voor het beoogde publiek van beide teksten ook uit te gaan van heel andere verhoudingen. Terwijl Dirc zijn aristocratische opdrachtgever persoonlijk aanspreekt, richt de anonieme auteur van de *Wech der salicheit* zich doelbewust tot de breedst mogelijke lezerskring van *alle kerstenre creaturen*. (Warnar 1993, 43-44)

In zijn proefschrift over de kardinale deugden in de Lage Landen nam Krijn Pansters dit beeld van een eenvoudige catechetische tekst over.⁴⁴¹ Hij noemde ook een aantal (andere) verschillen tussen de *Wech* en andere soortelijke teksten, zoals (maar niet alleen) de *Tafel*. Opvallend aan de *Wech* vond Pansters bijvoorbeeld het structurele weglaten van de martiale uitwerking van diverse deugden, het ontbreken van veel exempla die in teksten met een gedeelde bron wel voorkomen en de breedheid van de doelgroep die de *Wech* voor ogen lijkt te hebben.⁴⁴²

Warnar en Pansters zijn het eens over de eenvoud van de *Wech*. Eerder wees Anne Troelstra op heel andere aspecten van het werk. In zijn standaardwerk over de catechese in Nederland oordeelde Troelstra buitengewoon positief over de *Wech*, waarbij hij met name het catechetisch niveau ('van het zuiverste gehalte') en de compositie roemde:⁴⁴³

Hoe goed is dit gedacht! Terwijl *Des coninx summe* zich als compilatie verraadt, hebben wij hier te doen met een weldoordacht plan, al worden bij de uitvoering de bouwstoffen ook ontleend aan de vaderen der Kerk en andere voortreffelijke schrijvers. (Troelstra 1901, 201)

⁴³⁸ Ik mocht een voorlopige versie inzien en maak daar hieronder doorlopend gebruik van, tenzij anders vermeld: Schepers (in voorbereiding).

⁴³⁹ Zie bijvoorbeeld Troelstra 1901 (m.n. 199-204, 207) over de *Wech* in het kader van de catechetische traditie in het Nederlands, de inleiding bij de editie in Kienhorst & Schepers 2009, Pansters 2007 in zijn studie naar middeleeuwse deugden, Warnar 1993 in zijn studie naar Middelnederlandse moraaltheologie en Wackers 2002b in een verkenning van het Wiesbadense handschrift.

⁴⁴⁰ Warnar 1993.

⁴⁴¹ Pansters 2007, 96.

⁴⁴² Pansters 2007, 98 (102), 96 (116).

⁴⁴³ Troelstra 1901, 200.

De *Wech* is een zeer gestructureerde tekst, gebouwd op allerlei rijtjes, zoals de Tien Geboden, de hoofdzonden, de sacramenten en de zeven gaven van de Heilige Geest. De overkoepelende structuur is die van de vier staten van de mens: ‘onnoselheit’ (waarin ‘de individuele christen zich zo mogelijk verre van de zonden [moet] houden’), ‘penitencien’ (waarin ‘het individu zijn zonden [moet] bekennen en oprechte boete [moet] doen’), ‘gherechticheit’ (waarin ‘vooral de juiste morele en spirituele geestesgesteldheid van belang’ is) en ‘volmaectheid’ (waarin ‘het de juiste intentionaliteit [is] die telt’).⁴⁴⁴ Binnen elk van die staten komen verschillende onderwerpen uit de catechese en de heilsleer aan de orde. Daarna volgt nog een substantiële eschatologische uitweiding die buiten de staten valt, ‘omdat het Oordeel zich nu eenmaal aan eenieder zal voltrekken, ongeacht de staat waarin hij/zij verkeert’.⁴⁴⁵ Die uitweiding past perfect in de tekst, waarin ook al in het deel over de staten van de mens opvalt dat er een nadruk ligt op ‘de innerlijke, individuele oriëntatie op biecht en Laatste Oordeel’.⁴⁴⁶ Schepers noemt de ‘uitvoerigheid over het apocalyptische’ zelfs het kenmerk dat de *Wech* ‘nadrukkelijk [doet] verschillen van analoge compendium-achtige catechetische teksten, zoals *Fundament van der kerstenen ghelove* en *Des coninx summe*’.⁴⁴⁷

Hoewel deze schets van de inhoud van de *Wech* probleemloos in algemene termen gegeven kan worden, kent de tekst geen stabiele overleveringsgeschiedenis. De tekst is in drie handschriften volledig en in één handschrift fragmentarisch bewaard gebleven. Al die handschriften zijn vijftiende-eeuws, net als de drie drukken die van de tekst bekend zijn.⁴⁴⁸ Tussen de handgeschreven tekstgetuigen onderling en tussen de teksten in de handschriften en in de drukken zijn diverse verschillen te vinden. Zo zijn de gedrukte versies langer dan de handschriftenversies. Schepers laat zien dat de gedrukte versies oorspronkelijker zijn: er staan in de handschriftenversies verwijzingen naar tekstpassages die niet meer in de tekst voorkomen, terwijl ze wel in de gedrukte versies voorkomen.⁴⁴⁹ Een tweede opvallend verschil tussen de handgeschreven en gedrukte traditie is de variatie in titel en opschrift. In de handschriftperiode is de tekst titelloos. In het Wiesbadense handschrift is de tekst gekopieerd zonder titel of opschrift, maar heeft een latere hand er in de marge na de tekst ‘Hier eindet die spieghel vanden kersten ghelove’ bij gezet.⁴⁵⁰ In het Brusselse handschrift heeft de tekst het opschrift ‘een goet bouc in vlaemsche’ en in het Gentse handschrift is er geen opschrift.⁴⁵¹ Volgens Schepers is de in incunabelen gebruikte titel *Wech van salicheit* ‘de enige juiste

⁴⁴⁴ Schepers (in voorbereiding), 10.

⁴⁴⁵ Schepers (in voorbereiding), 11.

⁴⁴⁶ Schepers (in voorbereiding), 10.

⁴⁴⁷ Schepers (in voorbereiding), 18. Zie over dit onderwerp inmiddels ook Schepers 2014.

⁴⁴⁸ Cf. Schepers (in voorbereiding), 1-2. Dit is contra Warnar 1994, die ten onrechte vier zeventiende-eeuwse drukken met vergelijkbare titels aan de *Wech van salicheit*-traditie toevoegt.

⁴⁴⁹ Schepers (in voorbereiding), 4.

⁴⁵⁰ Cf. Kienhorst & Schepers 2009, 288.

⁴⁵¹ Schepers (in voorbereiding), 2.

aanduiding voor de tekst' en is de wel in de incunabelen, maar niet in de handschriften voorkomende proloog waarin die titel genoemd wordt authentiek.⁴⁵²

Na de *Wech*, een korte tekst over de O-antifonen en een toelichting bij een afbeelding van Mozes die de Tien Geboden ontvangt, volgt de tweede langere tekst in het handschrift. De tekst heeft geen opschrift en vermeldt niet wat Schepers ontdekte: dat het hier gaat om een Middelnederlandse vertaling van Jean Gersons *Miroir de l'ame* (f. 45va-50vb).⁴⁵³ De tekst van Gerson was 'in eerste instantie bedoeld om verschillende categorieën van eenvoudige gelovigen de correcte basisinformatie te geven voor een goed begrip van de tien geboden'.⁴⁵⁴ Die informatie krijgt de lezer via achttien kapitels. De eerste vier zijn een opmaat tot het vermelden van de geboden. In die aanloop gaat het om thema's die ook bij Augustijnken terugkomen, zoals de Drievuldigheid ('Wi selen vaste gheloven ende houden dat I god es in drien personen, die sijn vader, zone ende heilighe gheest') en de drieslag 'memorie, verstannisse ende wille' om God te kunnen 'bekennene, te minnene ende te dienene'.⁴⁵⁵ Ter afsluiting van het vierde kapittel worden de Tien Geboden in het Middelnederlands geciteerd, waarna de kapitels vijf tot en met veertien elk een gebod bespreken. In de dan volgende vier kapitels krijgen de geboden een praktische uitwerking, waarin met name het biechten centraal staat. De tekst van Gerson past zowel inhoudelijk als qua structuur bij de *Wech*: inhoudelijk, omdat beide teksten als doel hebben de mens te helpen een goed geestelijk leven te leiden, en qua structuur, omdat ook deze tekst een rijtje (in dit geval de Tien Geboden, een van de (vele) rijtjes in de *Wech*) als rode draad heeft, en die rode draad lardeert met allerlei uitleg. Die uitleg is met name in het uitleidende deel een stuk praktischer dan bij de *Wech* het geval is.

Na de tekst van Gerson volgt een Latijns dictum over de Drievuldigheid. Vervolgens vinden we drie gebeden. Het eerste gebed na het dictum is een Middelnederlandse vertaling van *Concede mihi, misericors Deus*, toegeschreven aan Thomas van Aquino. Het is hier gekopieerd met als opschrift 'Dit ghebet maecte ende plach te lesene die heilighe, vercorene leeraare sente Thomaes van Aquinen, vander predecaren oerdenen'. In deze tekst verzoekt de 'ik' Christus hem in staat te stellen Hem beter te begrijpen, loven, beminnen en eren. Het tweede gebed, gekopieerd onder 'Eene goede bedinghe', richt zich tot Christus en de Vader en vraagt ook veel, maar benadrukt daarnaast de onvolkomenheden van de 'ik' ('ic kenne mi laeu ende traghe in doegden, onnuttelijc in goeden werken, onghestadich van wille' etc.).⁴⁵⁶ Het derde gebed is het passiegebed dat voorafgaat aan Augustijnkens *Expositie*. Na dat gebed, de *Expositie*, de daarop volgende rijmspreuken en 'Dit es vander conscientie' volgt een drietal korte tekstjes: een Middelnederlandse spreuk (acht verzen) en twee vierregelige Latijnse

⁴⁵² Schepers (in voorbereiding), 2, 5-6.

⁴⁵³ Schepers 2005-2008.

⁴⁵⁴ Kienhorst & Schepers 2009, 13.

⁴⁵⁵ Kienhorst & Schepers 2009, 291, 294.

⁴⁵⁶ Kienhorst & Schepers 2009, 313.

gebeden tot Maria, waarin zij onder andere het medicijn voor zondaars genoemd wordt en vergeleken wordt met verschillende bloemen. De teksten 21 ('Dits die beswaringhe des lidens ons liefs heeren Jhesu Cristi') en 22 (een groetgebed tot Jezus) vormen een Christusgerichte dyade. De eerste tekst somt de negen redenen op waarom het leven van Jezus zwaar was, en sluit af met een gebedsformule: 'O lieve heere, nu bid ic u dat dese zware lidene ende pine die ghi om minen wille gheleden hebt, mi, arme mensche, te stade comen moete'.⁴⁵⁷ De tweede tekst van deze dyade is, in de woorden van Kienhorst en Schepers, een 'groetgebed tot Jezus Christus', waarin Christus wordt toegewenst dat God hem groet ('God gruetu, heere Jhesus Cristus').⁴⁵⁸ Tekst 23 is vervolgens een verzameling dicta die de tekst toeschrijft aan ene 'meester Eggaert', volgens Kienhorst en Schepers te identificeren als meester Eckhart.⁴⁵⁹ In de tekst die erop volgt, draait het om vier dingen die God niet aan de mens heeft geopenbaard: de mens weet niet hoe God hem waardeert, zodat de mens ootmoedig blijft; de mens kent het geweten van andere mensen niet, zodat hij niet over hen zal oordelen; de mens weet niet wanneer hij sterft, zodat hij altijd op de dood voorbereid zal zijn; en hij weet niet wanneer de Dag des Oordeels is, zodat hij 'in godliken vreesen etc.' zal blijven.⁴⁶⁰ De vijftiende tekst is een korte (tien verzen) antihiërarchische rijmtekst, waarvan de openingsverzen meteen de toon weergeven: 'Die papen, alsic versta, ende volghen der heligher scriften niet na'.⁴⁶¹ Na een aantal folia met afbeeldingen volgt de Middelneederlandse vertaling van Beda's *Expositio Apocalypseos*, een Apocalyps-commentaar.⁴⁶² De Middelnederlandse tekst volgt voor het grootste deel het oorspronkelijke commentaar van Beda en wijkt alleen in het begin daarvan af. De vertaling is niet verder verspreid dan het Wiesbadense handschrift, waarvoor Schepers de kwaliteit als argument aanvoerde: 'de vertaling [vertoont] objectieve tekortkomingen [...] die verdere verspreiding van de tekst waarschijnlijk hebben verhinderd: als vertaling schiet de tekst tekort; als afzonderlijke tekst kon de vertaling niet functioneren; de gebrekkige lay-out bemoeilijkt het tekstbegrip nog verder'.⁴⁶³ De zevenentwintigste en laatste tekst van het eerste deel van de tekstverzameling staat niet na, maar in de Bedavertaling: onderaan f. 62rb is een vierregelig, in rode inkt geschreven bede gekopieerd, waarin het belang van goed begrip wordt benadrukt.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ Kienhorst & Schepers 2009, 353.

⁴⁵⁸ Kienhorst & Schepers 2009, 353.

⁴⁵⁹ Kienhorst & Schepers 2009, 354.

⁴⁶⁰ Kienhorst & Schepers 2009, 355.

⁴⁶¹ Kienhorst & Schepers 2009, 355.

⁴⁶² Kienhorst & Schepers 2009, 359.

⁴⁶³ Schepers 2008, 110-111. Zie ook Wackers 2002, 10, die op twee eigenaardigheden wijst bij deze tekst: het deel van de tekst waarin Beda 'de principes van bijbelexegese uiteenzet' is niet opgenomen in de vertaling en alleen de delen van de Apocalyps die besproken worden, worden geciteerd, in plaats van de hele Apocalyps; 'Dit betekent dat deze tekst bedoeld is voor mensen die een hoog niveau van bijbelkennis wensen maar zelf niet geacht worden aan bijbeluitleg te doen en dat zij een grondige kennis van de Apokalyps moeten hebben. Anders is dit commentaar niet bruikbaar.'

⁴⁶⁴ Kienhorst & Schepers 2009, 361.

Volgens Kienhorst en Schepers bevat het tekstcollectie deel waarin we Augustijnkens *Expositie* aantreffen de basale informatie die nodig is voor een christelijk leven. Mijn bespreking-in-vogelvlucht van de eerste teksten van het Wiesbadense handschrift illustreert dat. Wat ter aanvulling opvalt, is dat een aantal in het handschrift opgenomen teksten heel specifiek aansluit bij een belangrijke christelijke tekst. Augustijnkens *Expositie* is daar natuurlijk zelf een voorbeeld van: die tekst legt de proloog van het Johannesevangelie uit. Zo bespreekt de tekst van Gerson de informatie die nodig is om de Tien Geboden te begrijpen en gaat de tekst van Beda over de Apocalyps. Die specificiteit contrasteert met de *Wech van Salicheit*, die gericht is op een veel algemenere manier op catechese.

7.3.3 Tekstcollectie

Er zijn al meer dan eens algemene uitspraken gedaan over de tekstcollectie in het Wiesbadense handschrift. In *Wereld in woorden* bijvoorbeeld schreef Van Oostrom over 77 teksten, 'die variëren van traditioneel onderwijzend naar verdiepend, disputerend en mystiek, en inhoudelijk van volgbaar tot hyperkritisch', maar allemaal 'religieus van aard' zijn.⁴⁶⁵ Ook Deschamps benadrukte dit karakter van de collectie: 'Dit handschrift bevat enkele geestelijke gedichten en rijmspreuken en een groot aantal geestelijke teksten o.a. traktaten, preken, disputaties (quaestiones), gebeden en dicta'.⁴⁶⁶

Die typering van een verzameling geestelijke teksten sluit aan bij de bespreking van het eerste deel van de tekstcollectie, in de voorgaande paragraaf. Tegelijkertijd is het verhaal van het eerste deel niet per se het verhaal van de hele collectie. Kees Schepers heeft immers overtuigend betoogd dat de collectie gefaseerd tot stand is gekomen, en dat bij elke fase andersoortige teksten werden toegevoegd. Schepers onderscheidde op die manier vier fasen of criteria 'that seem to guide the choice of texts' en koppelde die aan een chronologische ontwikkeling van de tekstcollectie. Eerst was er volgens Schepers een 'desire to have clear, accessible, informative texts', zoals de *Wech* en de Gerson-vertaling.⁴⁶⁷ Aan die teksten werden teksten die 'may be beyond intellectual grasp', maar nog wel bruikbaar waren, toegevoegd; Schepers noemt de tekst van Beda als voorbeeld. Onduidelijk is in welke van de twee fasen hij de *Expositie* toegevoegd ziet worden, maar gezien zijn eerdere stelling dat deze tekst 'anything but easy' is, veronderstel ik de tweede.⁴⁶⁸

In de derde en vierde fase volgden teksten waarin autonome (d.w.z., niet-kerkelijke) denkwijzen werden gepropageerd en ten slotte een 'increasingly random' aantal teksten. Het zijn met name de teksten uit die derde fase die in het onderzoek voor

⁴⁶⁵ Van Oostrom 2013, 202.

⁴⁶⁶ Deschamps 1972, 244.

⁴⁶⁷ Schepers 2013, 230.

⁴⁶⁸ Schepers 2013, 225.

dat van Schepers, Kienhorst en Wackers de aandacht trokken, en dan met name van Robrecht Lievens.⁴⁶⁹ Opvallend is dat in een van die teksten Meester Eckhart weer opduikt: in tekst 30 laat hij zich door een anonymus onderrichten over armoede. Ook tekst 34 valt vervolgens op, omdat deze tekst (opschrift: 'Dit sijn questien van eenen goeden simpelen mensche, daer die opperste coninc ziere zielen op antwoert') voor een belangrijk deel werd overgenomen uit een tekst die bekend staat als *Meester Eggaert en de onbekende leek*.⁴⁷⁰

Twee andere teksten die met de 'Augustijnenbril' nog in het oog springen, zijn tekst 41 en tekst 57. Zij vallen op omdat ze allebei gericht zijn op Johannes, net als Augustijnkens tekst. De 41^e tekst draagt het opschrift 'Dits een goet ghebet van sente Jan ewangeliste' en bevat vijf gebeden gericht aan de evangelist. De 57^e tekst neemt een vers uit het Evangelie van Johannes (8:59) als uitgangspunt voor een tamelijk omvangrijke preek (zeven folia). Samen met de *Expositie* zorgen zij voor een zekere zichtbaarheid van Johannes in dit handschrift.

De tekstcollectie zoals die nu wordt aangetroffen is een amalgaam van allerlei uiteenlopende religieuze teksten. Die diversiteit is voor een deel formeel (lang-kort, vers-proza), maar ook inhoudelijk zijn er verschillen: van de (zonder aanvullende kennis) onbegrijpelijke Beda-vertaling tot allerlei korte instructies en gebeden. De vraag is nog wel op welke plaats op die lijn de *Expositie* van Augustijnen staat. Wackers benadrukte eerder de complexiteit van de tekst.⁴⁷¹ In het hoofdstuk over het Lucidariushandschrift kwam ik tot een tegengestelde conclusie, op basis van de co-tekstuele overlevering aldaar: er staan veel vrij simpele teksten omheen, en aangenomen dat een hele tekstverzameling min of meer te begrijpen moet zijn voor dezelfde lezer, kan de *Expositie* niet heel ingewikkeld zijn geweest (waarmee niet gezegd is dat de tekst makkelijk is). Voor de aanwezigheid in het handschrift-Wiesbaden valt iets vergelijkbaars te zeggen. Kienhorst en Schepers wezen erop dat de *Wech* – de eerste en langste tekst van de codex – 'een eenvoudig, Latijnonkundig publiek' veronderstelt.⁴⁷² Ook hier wijst de co-tekst dus in de richting van een *Expositie*-interpretatie als minder ingewikkeld dan Wackers en Schepers (eerder) voorstelden, hoewel een testcollectie uiteraard niet maar één intellectueel niveau hoeft te bedienen. De *Expositie*, kortom, zit halverwege de lijn die loopt van de zeer moeilijke Beda-vertaling naar de rudimentaire instructies.

⁴⁶⁹ Zie bijv. Lievens 1982, Lievens 1985 en Lievens 1999.

⁴⁷⁰ Vgl. in aanvulling op de genoemde publicaties van Lievens, Kienhorst & Schepers 2009, 19, m.n. n. 26.

⁴⁷¹ Wackers 2002b.

⁴⁷² Kienhorst & Schepers 2009, 20.

7.4 Tekstdrager

Binnen de kaders van dit proefschrift is het meest opvallende aan de Wiesbadense codex de serie afbeeldingen die erin is opgenomen. Die afbeeldingen worden in deze paragraaf besproken. Bijzonder punt van aandacht is daarbij een adelaar bij de tekst van Augustijnken. Vervolgens komen andere fysieke, visuele opvallendheden en de bezittersgeschiedenis van deze codex aan de orde.

7.4.1 Materiële eigenschappen

In de Wiesbadense codex zijn 37 afbeeldingen te vinden.⁴⁷³ Eén daarvan staat bij Augustijnkens *Expositie*.⁴⁷⁴ In de benedenmarge van de kolom waarin de tekst van Augustijnken begint (f. 51vb), is een adelaar getekend, het symbool van Johannes de Evangelist. De adelaar wordt getoond in zijaanzicht, met een rode halo om het hoofd, en in de snavel een banderol waarop onder andere 'Johannes' heeft gestaan. Wat er nog meer op stond, is verloren gegaan door het bijnijden van de pagina: de banderol die links van de vogel begint, loopt zichtbaar door tot rechts van de vogel, maar de tekst erin is weg. De adelaar is een van de vier tekeningen in het Wiesbadense handschrift die 'direct op de pagina getekend' zijn.⁴⁷⁵

Hoe fraai deze adelaar ook is, de echte eye-catchers in deze codex zijn de 26 tekeningen die niet direct in de codex zijn getekend, maar een ontstaan erbuiten kennen. Zij zijn pas later in de codex ingevoegd. De combinatie van conceptie van de tekeningen buiten de codex en het opnemen ervan in de codex roept vragen op: zijn de afbeeldingen wel of niet voor opname in dit handschrift bedoeld? Als dat niet het geval is, waarvoor dan wel?

In de jaren tachtig noemde M.O. Renger de Wiesbadense codex 'the earliest example known to me of an entire manuscript containing mounted and framed drawings intended to accompany, if not to illustrate, texts'.⁴⁷⁶ Van de grotere afbeeldingen in het handschrift veronderstelde ze dat 'they were created for a purpose other than that of providing models or memories of existing compositions, as is the case with contemporary model drawings'.⁴⁷⁷ In analogie met argumentatie in Zoroslave Drobná's studie naar 'die gotische Zeichnung in Böhmen' stellen Kienhorst en Schepers voor dat de afbeeldingen in de Wiesbadense codex aanvankelijk (wel) als modeltekeningen dienden, meer specifiek 'als voorbeelden voor paneelschilderingen of sculpturen'.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Vgl. Kienhorst & Schepers 2009, 53, o.b.v. Renger 1987. Merk voorts op dat zij spreken van een afbeelding 31a en 31b omdat die illustraties op verschillende momenten gemaakt lijken te zijn, maar in het handschrift nu wel een visuele eenheid vormen.

⁴⁷⁴ Zie voor een reproductie van de afbeelding Kienhorst & Schepers 2009, 668.

⁴⁷⁵ Kienhorst & Schepers 2009, 53.

⁴⁷⁶ Renger 1987, 390.

⁴⁷⁷ Renger 1987, 394.

⁴⁷⁸ Kienhorst & Schepers 2009, 88. Het lijkt alsof Kienhorst en Schepers Renger hier instemmend aanhalen, maar volgens mij beweren ze het tegendeel.

Schepers wees er later nog eens op dat de onderwerpen die op de ingeplakte tekeningen staan afgebeeld in de Lage Landen op muurschilderingen terecht zijn gekomen.⁴⁷⁹

Dat de afbeeldingen niet voor de codex gemaakt zijn, wil niet zeggen dat ze een totaal gesepareerd ontstaan kennen. Kienhorst en Schepers hebben overtuigend laten zien dat de kopiïsten de illustraties kenden, en dat illustratiehand A vermoedelijk dezelfde persoon was als kopiïstenhand 7.⁴⁸⁰ Een aanvullende observatie die de codex en de extern-ontstane tekeningen bij elkaar brengt, is dat een deel van de (vier) tekeningen die wel direct op de pagina zijn gezet, is gemaakt door dezelfde illustrator die tekeningen met een ontstaan buiten de codex maakte. Op bijvoorbeeld f. 14r is in de linkerbovenhoek een Jezus in de wolken getekend door (illustratie)hand C, door Kienhorst en Schepers meerdere malen getypeerd als ‘vooral actief [...] op codex-externe composities, die uiteindelijk in het handschrift een nieuw onderkomen vonden’.⁴⁸¹ Later schreven Kienhorst en Schepers de adelaar bij de tekst van Augustijnken ‘met grote waarschijnlijkheid’ ook toe aan hand C.⁴⁸²

Hoewel de precieze details niet scherp zijn, is helder dat de teksten en plaatjes in de codex een gedeelde oorsprong kennen. Die bevestiging is een van de verworvenheden van het recente onderzoek naar de Wiesbadense codex. Er zijn in dat recente onderzoek grote stappen gezet, maar een vraag die Paul Wackers in 2002 stelde, is nog niet beantwoord: zijn de afbeeldingen opgenomen ter conservering of voor devotieele doeleinden?⁴⁸³ Die vraag is misschien ook niet te beantwoorden en daarbij sluiten de twee geschetste mogelijkheden elkaar bovendien geenszins uit, noch zijn zij de enige denkbare opties. Belangrijker dan de productiegerichte vraag naar intentionaliteit is binnen dit proefschrift de vraag naar het effect ervan: op welke manieren dragen de illustraties in de Wiesbadense codex bij aan de toe-eigening van de tekst van Augustijnken?

De aanwezigheid van de adelaar bij de tekst van Augustijnken stimuleert een lezing van zijn tekst waarin de nadruk ligt op het Bijbelse element: het nadrukkelijke beeld van Johannes de Evangelist accentueert dat het in de tekst van Augustijnken draait om de opening van het Johannesevangelie. De nadruk op de Bijbel wordt versterkt doordat ook kort na het eind van de tekst (f. 59rb) op f. 61r en f. 61b Bijbelse elementen zijn afgebeeld: de Annunciatie, de profeten Jeremia en Jesaja, en de evangelisten Mattheus en Johannes (en niet Bijbels, maar wel gerelateerd: Johannes Confessor en Andreas de martelaar).⁴⁸⁴ De tekst van Augustijnken is in de Wiesbadense codex dus religieuzer gekleurd dan in parallelverlevering, religieuzer gekaderd dan in de andere

⁴⁷⁹ Schepers 2013, 225.

⁴⁸⁰ Zie m.n. Kienhorst & Schepers 2010.

⁴⁸¹ Kienhorst & Schepers 2009, 97. Het overzicht op p. 53 laat zien dat minimaal zes van de externe tekeningen minstens deels van de hand van C is.

⁴⁸² Kienhorst & Schepers 2010, 398.

⁴⁸³ Wackers 2002b, 19 (e.v.).

⁴⁸⁴ Vgl. Kienhorst & Schepers 2009, 53, en de verwijzingen naar platen aldaar.

handschriften waar de tekst in is opgenomen, en bovendien gepresenteerd tussen religieuze afbeeldingen.

7.4.2 Bezitters en herkomst

De na-middeleeuwse geschiedenis van het Wiesbadense handschrift is bekend. Vanuit een klooster bij Koblenz ging het in de negentiende eeuw in een aantal stappen over naar 'het Preussische Staatsarchiv, thans Hessische Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden', waar het handschrift sinds 1881 bewaard wordt.⁴⁸⁵ Over de geschiedenis vóór de negentiende eeuw is weinig met zekerheid te zeggen, maar met name Kees Schepers heeft een aantal prikkelende hypothesen opgesteld. Zo beargumenteerde hij dat het boek van een groep mensen moet zijn geweest; het is een groot boek en grote boeken komen zelden buiten boekencollecties voor.⁴⁸⁶ Omdat het handschrift-Wiesbaden een sober handschrift is, vermoedt Schepers dat de boekencollectie waar die codex deel van uitmaakt heeft niet het bezit is geweest van een rijk individu, maar van een groep mensen die samen genoeg middelen hadden om een boekencollectie te hebben. Tegen deze laatste stelling valt wel wat in te brengen; het contemporaine handschrift-Van Hulthem, bijvoorbeeld, ziet er qua schrift, opsmuk en illustraties aanzienlijk soberder uit dan de Wiesbadense codex (met al zijn illustraties), maar werd door zowel Herman Brinkman als Mike Kestemont op basis van de inhoud en materialiteit toch in verband gebracht met edelen van enige naam (zie hoofdstuk 6).⁴⁸⁷ En als dergelijke toch veronderstelbaar kapitaalcrachtige lieden ook geïnteresseerd konden zijn in sobere codices, dan is het dus ook niet noodzakelijk dat een groep de eerste of geïntendeerde bezitter was van het handschrift-Wiesbaden.

Twee andere argumenten van Schepers voor groepsbezit zijn overtuigender. Dat is op de eerste plaats het gegeven dat de codex een groepsproduct is. Dat blijkt met name uit de handenwisselingen – kopiist 7 neemt het over van kopiist 3 en daarna gaat kopiist 3 weer verder. Dergelijke constructies zijn alleen denkbaar als het een gezamenlijk project was. De uiteenlopende en variabele schrifttypes en het over het algemeen toch wat rommelige uiterlijk van het handschrift wijzen erop dat die groep de codex niet voor de commerciële markt vervaardigd, maar voor zichzelf. Het tweede 'groeps-argument' is de aanwezigheid van een bijzondere 'lenersinstructie' voorin de codex, die voorschrijft dat als men het boek te leen heeft, het zeker teruggegeven moet worden.⁴⁸⁸ Een dergelijke instructie functioneert alleen als meerdere mensen toegang hebben tot de codex.

De hamvraag is vervolgens of er een specifieke groep aangewezen kan worden. Twee zaken lijken daarbij voor Schepers vast te staan: de groep had interesse in religieuze, niet-kerkelijke teksten en groepen als deze zoeken we '[i]n the urban

⁴⁸⁵ Kienhorst & Schepers 2009, 77-78.

⁴⁸⁶ Schepers 2013, 229.

⁴⁸⁷ Paragraaf 6.4.2 hiervoor; voorts: Brinkman 2000, Kestemont 2010.

⁴⁸⁸ Editie van de instructie: Kienhorst & Schepers 2009, 141.

environment of a Flemish or Brabantine city'.⁴⁸⁹ Schepers heeft gesuggereerd dat het begarden of begijnen zijn, die validering voor hun niet-kerkelijke godsdienstbeleving zoeken en vinden in deze tekstcollectie.⁴⁹⁰ Zelf vond hij deze suggestie overigens niet dwingend, getuige zijn stelling dat er 'other equally good candidates, such as the so-called *homines intelligentiae* in Brussels' zijn. Daarmee is ook een suggestie voor lokalisering gedaan, die in lijn ligt met het eerder geopperde 'driehoek Aalst-Oudenaarde-Brussel'.⁴⁹¹

7.5 Conclusies

In de Wiesbadense codex treffen we Augustijnkens meest religieuze tekst in de meest religieuze tekstverzameling waarin werk van hem is opgenomen. Tussen allerlei godgewijde teksten is de *Expositie* gekopieerd in een versie die op een aantal punten afwijkt van zijn parallellevering. Het opvallendste verschil is misschien nog wel dat de aandacht van de lezer van de Wiesbadense versie als vanzelf op Augustijnken wordt gericht: zijn naam is hier vaker dan elders aanwezig, waaronder op prominente plaatsen als in het opschrift en de epiloog. Augustijnken wordt daarmee nadrukkelijk expliciet gepresenteerd, net als elders in de codex Meester Eckhart een aantal keer een podium krijgt, terwijl – bijvoorbeeld – de toch ook niet onbekend gebleven Jean Gerson en Beda bij de vertalingen van hun teksten niet bij naam worden genoemd.⁴⁹²

Ook de aanwezigheid van de tekening van een adelaar bij de opening van Augustijnkens tekst is betekenisvol. Waarom deze tekst werd opgenomen, en dan in deze versie en met deze illustratie valt niet te achterhalen, maar voor een indruk van het effect is kennis daarvan ook niet nodig: wie de *Expositie* via het Wiesbadense handschrift leest, leert hem kennen als een prominente tekst van een noemenswaardige auteur. Over specificatie van 'prominent' is nader van gedachten te wisselen, maar veel pleit ervoor dat de tekst van Augustijnken een belangrijke plaats in de codex inneemt. Het is de eerste rijmtekst in de codex, de eerste tekst met een auteursnaam en de eerste plaats waar een illustratie bij een tekst staat, in plaats van tekst bij een (paginagrote) illustratie. Doordat ook de hand waarin de *Expositie* gekopieerd is duidelijk afwijkt van de hand waarin de voorgaande teksten zijn afgeschreven, springt de tekst van Augustijnken er uit voor iedereen die, al is het globaal, door het Wiesbadense handschrift bladert. Inhoudelijk past de tekst zeer wel in het geheel: religieus, bijbelgericht materiaal, uitvoerig besproken en geduid in de volkstaal, met ruimte voor

⁴⁸⁹ Schepers 2013, 223.

⁴⁹⁰ Schepers 2013, 230.

⁴⁹¹ Kienhorst & Schepers 2009. 85.

⁴⁹² Vanuit deze optiek is de hier verder onbesproken gebleven spreek *Den lof van Maria ghemaect op drie staven* (in Wiesbaden opschriftloos gekopieerd, als 28^e tekst) het vermelden waard, omdat daarin Jacob van Maerlant wordt gepresenteerd als superieure Maria-lover naast Albertus Magnus en Hendrik van Gent. De lezer van het handschrift-Wiesbaden wordt aangemoedigd Noordwest-Europese autoriteiten hoog te waarderen.

kritiek op eerdere exegeten, en op een niveau dat het elementaire zeker ontstijgt, maar geen nadere studie veronderstelt, vooral niet voor rudimentair tekstbegrip. De *Expositie* zal vanwege zijn beperkte omvang door geen enkele lezer als het *raison d'être* van de collectie en codex beschouwd worden, maar de tekst is niet te missen en een goede illustratie van wat het Wiesbadense handschrift zoal te bieden heeft.

Hoofdstuk 8: het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift

8.1 Inleiding

Augustijnken wordt – zoals in hoofdstuk 11 zal blijken – door literatuurhistorici vaak in één adem genoemd met een andere auteur, gespecialiseerd in de korte Middelnederlandse verstekst: Willem van Hildegarsberch. In de primaire receptiegolf kwamen we ze niet samen tegen: Willem verscheen pas aan het Haagse Hof toen Augustijnken daar al weer weg was. In de secundaire receptiegolf vinden we hun teksten twee keer in dezelfde tekstverzameling. De oudste getuige daarvan is het handschrift-Van Hulthem (1405-1408), waarin – zoals we zagen – drie teksten van Augustijnken zijn opgenomen en twee van Willem.⁴⁹³ Een aantal decennia later worden beide auteurs samen opgenomen in de codex die centraal staat in dit hoofdstuk: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.659-61, naar het grootste deel van de inhoud en de huidige bewaarplaats hier het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift genoemd.

8.2 Tekstversie

De enige tekst van Augustijnken in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift is zijn *Expositie*. Wat bij een eerste verkenning van de verschillen tussen de versie hier en de parallelle complete versies in het handschrift-Wiesbaden en het Lucidariushandschrift meteen opvalt, is het verschil in lengte. De versie in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift is aanzienlijk korter: 926 verzen, versus 1051 in het Lucidariushandschrift en 1043 in het Wiesbadense handschrift. Dat verschil wordt niet veroorzaakt door het korter formuleren van dezelfde informatie, maar simpelweg door het ontbreken van hele passages: er zijn negentien plaatsen waar in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift twee tot maximaal zestien verzen ontbreken.⁴⁹⁴ Tegelijkertijd ontbreekt er geen voor de *Expositie* cruciale informatie. Het gevolg van deze variatie is niet dat de tekst een hele andere inhoud heeft, maar wel dat die inhoud veel gecondenseerder wordt overgebracht. Het goed begrijpen ervan vraagt daardoor meer kennis en/of concentratie van de lezer. Hieronder bespreek ik een aantal voorbeelden die dat illustreren. Daarna besteed ik aandacht aan formuleringvariantie, die ook voorkomt, al is het minder vaak.

Al meteen aan het begin van de tekst, in de bespreking van Johannes 1:1, ontstaat een behoorlijk verschil tussen de versie in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift enerzijds en de parallelversies anderzijds. Om de omvang van het verschil duidelijk te maken, citeer ik de hele passage (links de versie in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift, rechts de versie in het

⁴⁹³ Allebei niet in de buurt van een tekst van Augustijnken, waardoor ze onbelicht bleven in hoofdstuk zes; het gaat om *Enen honts bete* (f. 84v-85r) en *Sente ghertrwden minne ende sente jans vrienſcap die deen vrient den andren gheeft* (f. 189r-191v). Over de vraag of de laatste tekst van Willem is, kan men twisten; de verzen waarin in de tekst als auteur wordt genoemd, zijn in de versie van het handschrift-Van Hulthem (het oudste handschrift met de tekst) niet overgeleverd.

⁴⁹⁴ Er zijn ook nog ca. tien plaatsen waar slechts één vers ontbreekt.

Lucidariushandschrift; het handschrift-Wiesbaden is min of meer gelijk aan die laatste versie; in het Egmondse fragment ontbreekt deze passage):

God eest woert seyt hy naer. ⁴⁹⁵	In God was dwoert, sprect hi naer;
Hoe salmen dat verstaen claer	Hoe sal men dit verstaen claer?
Dat dat woert aenbeghin	Dat dat woert hadde een beghin,
Ende God beghin en heeft meer no myn?	En God beghin heeft meer noch min;
	Dwoert was bi God ende God was dwoert;
	Soe moghen die liede segghen voert:
	In Godes woert daer beghin leit an,
	Soe hadde God een beghin dan.
	Nu willic u segghen waerbi
	Dat God dat woert selve si,
	Ende eer dat woert ie began
	Hoe dat woert bi Gode was nochtan,
	Ende hoe men beghin aen 't wort bekinde,
	Ende God beghin en heeft noch inde.
Die almogende godheit	Die almoghende Godlijcheit
Is een geest der drieuoldicheit,	Es een God der Drievoldicheit,
	Die alle steden vol besettet,
	Ende gheen dinc en besmettet,
	Ende buten hem en es niet;
	In hem ruert dat men rueren siet,
	Ende hi en ruert min noch meer;
	In hem en ruert liden noch seer.
	Die vader der Godliker glorie
	Es een ewighe memorie,
Die ouer sach sonder beghin	Die oversach sonder beghin
Al dat beghin mocht brengen in. (21-28)	Al dat beghin moet bringhen in; (21-46)

Vanaf vers 22 stelt Augustijnken de vraag hoe men de paradoxale boodschap van het Evangelie moet begrijpen dat het Woord een begin had, maar dat God ook het Woord is en dat God geen begin heeft. Het antwoord op die vraag, en bij uitbreiding de hele bespreking van Johannes 1:1, neemt in alle versies om en nabij de helft van de hele *Expositie* in beslag. In het Lucidariushandschrift (en het Wiesbadense handschrift) neemt Augustijnken in de hier geciteerde opening van die omvangrijke passage een (retorisch?) voorschot op de oplossing van die tegenstrijdigheid, door eerst de vraag en

⁴⁹⁵ Merk overigens op dat de verschillende versies hier verschillende delen van het Bijbelvers citeren; 'God is het woord' versus 'In God was het woord'. Vgl. ook vers 25 van het Lucidariushandschrift, waar de eerste variant alsnog terugkomt.

de Evangelievertaling nog eens geparafraseerd te herhalen om zo het probleem te expliciteren (verzen 25-28 in het Lucidariushandschrift) en daarna op hoofdlijnen de strekking van het antwoord dat in de volgende bijna vijfhonderd verzen uitgebreid besproken zal worden aan te kondigen (29-44, m.n. 29-34). Alle informatie die in deze verzen gegeven wordt, komt later nog eens aan de orde, en is hier dus niet onmisbaar. Ook de lezer van de versie in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift gaat erover geïnformeerd worden, maar zonder de elders wel gegeven introductie.

Iets soortgelijks gebeurt verderop in dit tekstgedeelte dat Johannes 1:1 bespreekt. In deze passage neemt Augustijnken de ruimte om uit te leggen dat ook mensen die niet alles kunnen wat de Bijbel voorschrijft aan gedragingen en handelingen in de hemel kunnen komen. Zij die niet kunnen spreken bijvoorbeeld hebben wel het woord gekregen, maar dan van binnen. Zij hoeven dus niet bang te zijn dat zij, hoewel zij de lof voor God niet hardop kunnen bezingen, door hun stomheid niet in de hemel kunnen komen. Immers: 'Al hebben si woert nyet inden monde, so hebben woert in hartsen gronde' (274-275). Ook zij die 'gheck sijn gheboren, die en laet God nyet verloren', omdat het onrechtvaardig zou zijn als God hen 'ter helscher pijn' zou zenden (278-279, 284). In het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift is het onderwerp daarmee behandeld, maar in de parallelversies gaat de tekst nog even door op dit thema (geciteerd naar het Lucidariushandschrift):

Dan comt die goedertierenheit
Gods, met der ontfermicheit,
Ende bidden Gods gherechtichede,
Behouden sijnre mogenthede,
Dat hi sijn ordel niet en rise
Over der minschen sonden wise;
Want daer in minderen mocht sijn ere.
Daer gheorloft die grote heere
Dat die liede sonder wisen
Rusten in den paradisen,
Niet om verdienste van haren daden,
Maer om waerdelijc ghenaden,
Dat hi al creaturen scief
Ende hadse als sijn kinder lief,
Die doghet noch arch en verwerven;
Maer rusten in haers vaders erven. (321-336)

Wederom is de informatie niet onmisbaar voor de strekking van de tekst: Augustijnken had al gezegd dat God ervoor zou zorgen (of: heeft gezorgd) dat ook zij die Hem geen eer kunnen betuigen niet hoeven te vrezen voor hun heil. Anderzijds wordt het verband met

Gods 'goedertierenheid' alleen in deze extra verzen expliciet gelegd en nergens is de formulering zo geruststellend van toon als in de boodschap '[d]at die liede sonder wisen rusten [zullen] in den paradiſen'. De passage die ontbreekt in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift is dus zeker niet zinloos, maar de afwezigheid ervan zorgt er nu ook weer niet voor dat de lezer van die versie ineens de weg kwijt zal zijn.

Er is maar één moment waarop de versie in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift tekst mist en daardoor aantoonbaar incompleet is. Dat is waar de onderstaande passage *niet* voorkomt in dit handschrift, waardoor deze *Expositie* een Evangelievers en de uitleg daarvan mist. Het gaat om deze passage:

Non erat ille lux Johannes;
Hi en was dliecht niet, noch en es.
Al was mirakel aen hem ghedaen
Dat hi ghewonnen was ontfaen
In mirakel, bi wil van Gode,
Johannes bi sijns selfs ghebode
En mocht gheen mirakel pleghen
In den lieden an den weggen,
Die in evele hadden wee: (705-713)

De tekst wordt door het ontbreken van deze passage niet onbegrijpelijk en de lacune valt alleen maar op wanneer men het evangelie uit het hoofd kent of tijdens het lezen van Augustijnkens tekst bij de hand heeft.⁴⁹⁶

Naast een verschil in het al of niet voorkomen van tekstpassages zijn er ook verschillen in de manier waarop passages zijn geformuleerd. Qua formuleringvariantie vallen drie dingen op. Het eerste is dat de versie in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift vaker nadruk legt op (of macht of initiatief bij) God, met name wanneer het in de tekst gaat om Zijn vermogen met woorden of het Woord. Die variatie is vaak heel subtiel, zoals wanneer in dit handschrift staat dat 'in dat woert lach al sijn cracht' (56), waar het in parallelversies gaat over 'die cracht': er verschilt maar één woord ('sijn' versus 'die'), maar het gevolg is wel dat in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift evident duidelijk is dat het de Goddelijke kracht is die in het Woord is, in plaats van een onbepaalde kracht. Die drang zaken expliciet aan God toe te schrijven valt op, omdat het veelvuldig gebeurt, en soms zelfs tot incorrecte voorstellingen van zaken leidt. In vers 18 wordt bijvoorbeeld het verkeerde Evangelievers vertaald (nl., nogmaals 'ende God waest woert' i.p.v. 'Ende dwoert was bi God') en in vers 92 is de kopiist (of zijn legger) blijkbaar zo overtuigd van de

⁴⁹⁶ Dat veel mensen de tekst goed, en misschien wel: uit het hoofd kenden, is vanwege de centrale positie van de opening van het Johannesevangelie in de mis (en met name de kerstmis) zeer aannemelijk; vgl. Van Buuren 1994.

verbondenheid van God met het woord 'woord' dat hij schrijft dat er 'van sinen woerden' geen nieuwe schepsels ontstaan, terwijl de tekst hier (zoals in de parallelversies wel staat) mee moet delen dat 'van onsen woerden' geen schepsels komen; wij kunnen niet creëren met het woord, Hij juist wel.⁴⁹⁷

De passages rondom God zijn niet de enige plaatsen waar de versie in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift tekstuele varianten heeft. Opvallend vaak zorgen de varianten in deze versie voor interpretatieproblemen op detailniveau. Neem bijvoorbeeld de mededeling dat Lucifer uit de hemel wordt gezet 'ende viel inder hemelschen gronde' (102; lees: 'hellen gronde'), of dat God aan de liefde 'mynne ende mogentlike woert' toevoegt (114; lees: 'wille'), of dat God via Gabriël 'aen Caritas' (584; lees: 'Sacarias') liet weten dat zijn vrouw zwanger zou worden, of ten slotte dat Christus op Stille Zaterdag 'sijn lieve vriende [...] Abraham, Jacob ende Abraham' (662-663; lees: 'Isac, Jacob ende Abraham') uit de hel meenam.⁴⁹⁸ De lezer zal qua leer niet op een dwaalspoor gezet zijn, maar hij / zij zal wel met enige regelmaat in verwarring zijn gebracht.

De formuleringvariantie legt soms ook een ander accent. Een voorbeeld daarvan vinden we in de epiloog van de tekst. In de versie in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift legt Augustijnken uit dat hij zich 'om troest' (912) aan het exponeren heeft gezet, dus om hetzij zichzelf troost te bieden, hetzij (aannemelijker) zijn lezer troost te bieden. De andere versies lezen hier 'om 't besten', wat zoveel betekent als 'omwille van wat het beste is voor de mens'. Op een abstracter niveau komt dat uiteraard op hetzelfde neer: de tekst moet zo goed mogelijk uitgelegd worden, zodat zoveel mogelijk mensen hem begrijpen, opdat iedereen die de tekst leest de kennis verwerft die hem of haar in de hemel kan brengen, waar men troost zal vinden. De formulering in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift lijkt me echter empathischer.

8.3 Tekstverzameling

De tekstverzameling in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift zoals we die nu aantreffen bestaat uit drie min of meer substantiële tekstcollectiedelen op te delen (zie ook tabel 8.1).⁴⁹⁹ Op de eerste plaats is dat de sprokenverzameling van Willem van Hildegasberch, die het grootste deel van de codex vult. Daarnaast bevat het handschrift ook *Die dietsche doctrinale*, hier gekopieerd onder het opschrift 'Den dutschen doctrinael'. Na een inhoudsopgave die begint op f. 137r vangt de eigenlijke

⁴⁹⁷ Vergelijkbare verwarring rondom God (en vaak: God en het woord): 18, 55, 69, 94.

⁴⁹⁸ Incidenteel werkt een variante lezing in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift juist in het voordeel van tekstbegrip, zoals wanneer in v. 234 het voegwoord 'want' wordt gebruikt in plaats van 'en', om te markeren dat het om een uitleg gaat. Zie ook v. 417.

⁴⁹⁹ De vraag wanneer 'de tekstverzameling zoals we die nu aantreffen' tot stand is gekomen (en of die middeleeuws of zelfs gelijktijdig is of niet), komt hieronder aan de orde.

tekst aan op f. 138r. Het derde deel van de collectie bevat hoofdzakelijk de tekst van Augustijnken, die zonder opschrift begint op f. 184r. Bij deze drie delen zijn diverse andere, doorgaans kortere teksten gekopieerd. De samenhang van losse teksten met de *Expositie* in het derde deel en van de *Expositie* met de andere delen van de tekstverzameling is het onderwerp van deze paragraaf.

Sproken Willem van Hildegarsberch	1r-134r
<i>Cisiojanus in duytschen</i>	134v
[Vijftien religieuze rijtjes, o.a. <i>Die XII articulen der ghelouen</i>]	135v-136r
<i>Die Dietsche doctrinale</i>	137r-183v
(ingevoegd: moderne transcriptie opening <i>Expositie</i>) ⁵⁰⁰	
<i>Expositie</i>	184r-189r
<i>Desen ghebet salmen lesen</i>	189r
<i>Een suetelijc ghebet van onser lieuer vrouwe</i>	189v
<i>Op die V wee van onser liever Vrouwe</i>	189v
Tabel 8.1: Inhoud Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift	

De langste teksteenheid in dit handschrift is de serie sproken op de folia 1 tot en met 134. Het gaat om 119 korte versteksten. Een deel daarvan (dertig) wordt in de tekst geclaimd door en/of toegeschreven aan Willem van Hildegarsberch, en een deel (tien teksten) kent een personage dat Willem heet. In het Brusselse handschrift gebeurt dat onder andere in de sproke die de verzameling opent, *Vanden ouden ende vanden jonghen*.⁵⁰¹ Die gegevens hebben ervoor gezorgd dat deze collectie, net als de nagenoeg identieke collectie in het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 6, de boeken in is gegaan als de sprokencollectie van Willem van Hildegarsberch, hoewel is aangetoond dat niet alle teksten in de verzameling oorspronkelijk van Willem zijn. Op f. 25v-26r vinden we in het Brusselse handschrift bijvoorbeeld een stuk van *Der leken spiegel*.

Na de sprokenverzameling zijn diverse korte tot hele korte teksten gekopieerd. Een opvallende daarvan is de *Cisiojanus in duytschen* op f. 134v. Een cisiojanus is een hulpmiddel om heiligendagen te onthouden.⁵⁰² De cisiojanus in dit handschrift telt 48

⁵⁰⁰ Het gaat om een transcript dat is ingevoegd tussen f. 183v en f. 184r. Door de strakke binding is niet precies te zien hoe het vast zit. Het bevat een afschrift van de eerste 73 verzen van de *Expositie* in een onbekende, moderne hand. Het lijkt me in ieder geval niet de hand die voorin de codex op een van de schutbladen een globale inhoudsopgave achterliet; met name de 'W', die in het afschrift duidelijk een dubbele, aan elkaar geschreven 'U' is, is anders. De hand van de inhoudsopgave is wel elders in de codex zichtbaar, namelijk waar hij boven *Die Dietsche doctrinale* (op f. 138r) de titel van de tekst schreef (inclusief de opmerking dat het een vertaling uit het Latijn is, in drie delen, vervaardigd in 1345 in Antwerpen), en onder de tekst nog eens '1345' (f. 183v). Dat dat dezelfde hand is als in de inhoudsopgave blijkt uit de kenmerkende '5'.

⁵⁰¹ De verschillen tussen de Haagse en Brusselse Hildegarsberchhandschriften beperken zich tot de volgorde van de teksten en het voorkomen van een honderdtwintigste tekst in het Haagse handschrift, nl. *Van sterven*. Vgl. Meder 1991, 15-34.

⁵⁰² Verhelderend over het genre cisiojanus zijn Leendertz 1898, Werkgroep van Utrechtse Neerlandici 1983 (m.n. 70) en (internationaler) Desplenter 2008.

regels, per maand vier verzen.⁵⁰³ Na de cisiojanus volgt een vijftiental rijtjes in proza. Deze ‘catechetische opsommingen’ (in de woorden van Theo Meder) gaan over van alles:⁵⁰⁴ de twaalf geloofsartikelen, de tien geboden, de negen (zogenaamde) vreemde zonden (waarmee bedoeld is: de negen manieren waarmee men zonden bij anderen uitlokt), de acht zaligheden van de ziel, de zeven gaven van de Heilige Geest, de zeven getijden en de zeven werken van ‘ontfermherticheit gheestelike’, de zeven werken van ‘ontfermherticheit lijflike’, de zeven sacramenten, de zeven doodzonden, de zes zonden tegen de Heilige Geest, de vijf zonden tegen de natuur, de vijf ‘sinnen van buyten’ en de vijf ‘sinnen van binnen’, en ten slotte de ‘voer roepender sunden’ (‘vier om wraak roepende zonden’).⁵⁰⁵ Samen met de cisiojanus vullen deze prozarijties de ruimte tussen de sprokenverzameling en *Die Dietsche doctrinale*. De teksten hebben gemeen dat ze zeer gestructureerd informatie aanbieden, die vervolgens de lezer in staat stelt zijn of haar geloof gestructureerd te belijden. Daarmee zijn de teksten niet zozeer qua vorm (want ze zijn heel kort en in proza), maar wel qua functie vergelijkbaar met Augustijnkens *Expositie*, omdat ook die langere tekst heel gestructureerd is en vrij nadrukkelijk iets beoogt te leren aan de lezer.

Voor Augustijnkens *Expositie* vinden we *Die Dietsche doctrinale*. Dit was een van de populairste Middelnederlandse rijmteksten uit de veertiende eeuw, overgeleverd in tien complete Middelnederlandse handschriften, twintig fragmentarisch overgeleverde handschriften en twee drukken.⁵⁰⁶ *Die Dietsche doctrinale* was een toonaangevend compendium van morele lessen voor het moderne, stedelijke leven. In drie delen (die in deze tekst ‘boeken’ heten) wordt antwoord gegeven op de vraag hoe de mens zijn aardse leven vorm moet geven. Die boeken gaan achtereenvolgens over de liefde voor God, voor de medemens, tot de tastbare en de ontastbare, geestelijke zaken. De concretisering van al die kwesties is volgens Reynaert ‘typisch ‘burgerlijk’, met aandacht voor ‘stadbestuur en rechtspleging, handel, financiën en arbeidsethiek, naast algemenere thema’s als godsdienst, vriendschap [en] bestuur van het huishouden (relatie tot echtgenote, dienaars en kinderen)’.⁵⁰⁷ Opvallend is daarbij volgens Van Oostrom de zelfbewuste toon die de tekst regelmatig aanslaat. De tekst, zo stelt hij ook, is ‘een ideaal geschrift om als patriciër in huis te hebben, om regelmatig inspiratie uit te putten en de jeugd uit voor te (laten) lezen’.⁵⁰⁸

⁵⁰³ Jansen-Sieben 1989, 95 (B780).

⁵⁰⁴ Meder 1991, 16.

⁵⁰⁵ Vgl. Bisschop & Verwijs 1870, XXVI. Dat deze opsommingen hier samen gaan, is geen toeval; vgl. bijv. Tinbergen 1907, 99-100. De laatste vier zijn trouwens zelfmoord, verdrukking van weduwen en wezen, het niet uitbetalen van arbeiders en ‘onkuisheid tegen de natuur.’ Cf. WNT, lemma ‘Wraakroepend’, sub β.

⁵⁰⁶ Zie voor de populariteit Reynaert 1994, 199. Over de overlevering Gabriël (in voorbereiding) en Van der Vlist 1995. Overigens was de tekst ook buiten het Middelnederlandse taalgebied bekend; vgl. Riedel-Bierschwale 2009.

⁵⁰⁷ Reynaert 1994, 200.

⁵⁰⁸ Van Oostrom 2013, 139.

Op de tekst van Augustijnken volgen drie gebeden in proza. De eerste tekst, die de rechterkolom op f. 189r vult (de linkerkolom is nog geheel voor de *Expositie*) heeft als opschrift 'Desen ghebet salmen lesen voer dat beelt der wapenen cristi met begheerten der herten ende verdient XXM ende XIII jaer afaets ende XXIII daghe'.⁵⁰⁹ Dan volgen vijf delen waarin de 'ik' zich tot de aan het kruis hangende Jezus richt. Hij doet dat steeds met een net iets andere smeekbede, elk gebaseerd op een aspect van het lijden. Het gaat hier om een variant van het gebed van Gregorius: een zeer frequent voorkomend, maar weinig opvallend gebed.⁵¹⁰ Een duidelijke relatie met de *Expositie* is er ook niet, anders dan dat zowel de *Expositie* als dit gebed een religieus onderwerp hebben. Dat geldt bij uitbreiding voor de twee (eveneens breed overgeleverde) Mariagebeden op f. 189v. Hoewel er geen heel eenduidige samenhang is, zorgt de samenplaatsing van deze teksten er wel voor dat er een cluster ontstaat van een vrij lange, semi-theologische, preekachtige verhandeling met drie gebeden erna.

8.4 Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst

Het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift telt 189 folia en meet c. 267 bij 190 millimeter; de tekstspiegel 190 bij 150 millimeter. Het hele handschrift is van papier, waarin in totaal drie watermerken te onderscheiden zijn. Het eerste watermerk is zichtbaar op folio 1 tot en met 175; dat is het hele sprokendeel en een aanzienlijk deel van *Die Dietsche doctrinale*. Volgens Bisschop en Verwijs komt 'men [het] tusschen 1435 en 1470 herhaaldelijk in de Archieven van Holland, Brabant en Zeeland' tegen.⁵¹¹ Het slotkatern van *Die Dietsche doctrinale* is gekopieerd op papier met een tweede watermerk (f. 176 – f. 183).⁵¹² Het derde watermerk in de codex is voor de Augustijnkenstudie het meest van belang, omdat het – in deze codex – alleen voorkomt in het katern met daarin Augustijnkens *Expositie*. In dat katern is op twee van de zes folia (f. 184, f. 185) een ossenkop te zien, met als onderscheidende kenmerken lange horens, waartussen een nog langere stang met een andreaskruis, en zichtbare ogen. De 'Augustijnken-ossenkop' lijkt op Briquet 14236 (datering 1462), met als enig verschil dat de ogen in deze codex op gelijke hoogte staan, in tegenstelling tot de diagonale plaatsing in het handboek.

⁵⁰⁹ De tekst is onuitgegeven; ik citeer naar een eigen transcriptie.

⁵¹⁰ De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta schaarde deze tekst onder het trefwoord *Werktuigen van de passie* (samen met nog acht andere hits), maar het lijkt dezelfde tekst als die dezelfde BNM heeft verzameld onder de 'genormaliseerde titel' *Gebeden tot de lijdenswerktuigen van Christus op naam van Gregorius* (bijna tweehonderd hits). Op <https://code.google.com/p/pythea-snn/source/browse/sannes-database.csv> (voor het laatst geraadpleegd in augustus 2015) staat bovendien een database (aangelegd door Sanne de Vries, die onderzoek deed naar gebeden bij de Gregoriusmis in de Lage Landen) met liefst 336 tekstgetuigen. De achtergronden (en verifieerbaarheid) van deze database heb ik niet kunnen vaststellen.

⁵¹¹ Bisschop & Verwijs 1870, XXVI

⁵¹² Er is hier overigens, behalve de 'papierbreuk', geen codicologische wisseling anderszins; de tekst loopt gewoon door, in dezelfde hand.

De teksten in het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift zijn gekopieerd door vier of vijf verschillende handen. De eerste kopiist is verantwoordelijk voor het kopiëren van de sproken van Van Hildegarsberch, inclusief het afsluitende colofon, in een hybrida. De cisiojanus en de religieuze rijtjes zijn door een andere hand gekopieerd in een cursiva. *Die Dietsche doctrinale* is vervolgens gekopieerd door de derde kopiist, of door de kopiist die eerder de sproken voor zijn rekening nam, in een hybrida: de letterkenmerken zijn gelijkend genoeg om één kopiist te veronderstellen, maar er zijn wel wat hele kleine verschillen die juist op twee kopiïsten wijzen. Voorbeelden daarvan zijn de observatie dat de stok van de a bij de sproken horizontaler oogt en dat de bovenkant / kop (het horizontale deel) van de stok-s bij de sproken (vaak) wat verder doorloopt. Tegen gelijkstelling pleit dat het schrift van *Die Dietsche doctrinale* kleiner oogt, met meer interlineair wit.⁵¹³ Hoe dan ook: de hand die Augustijnkens *Expositie* op papier zette, is een andere. Het schrift is een cursiva, maar zwieriger (of slordiger) uitgevoerd dan bij de eerdere teksten in die lettervorm. Vanaf f. 187r zijn de Latijnse evangeliëcitaten in een textualis gekopieerd; ze vallen daardoor goed op in de tekst, zeker in combinatie met de royale rubricatie (zie hierna). Na Augustijnkens *Expositie* volgen (in cursiva) nog een aantal gebeden. Mogelijk zijn deze afgeschreven door dezelfde kopiist als die de cisiojanus en de vele rijtjes opschreef, maar waarschijnlijk is het toch een zeer gelijkende, maar andere hand.

De tekst van Augustijnkens *Expositie* is in dit handschrift op twee manieren visueel verfraaid: door rubricatie en door uitgewerkte cadellen.⁵¹⁴ De rubricatie heeft meerdere niveaus. De tekst begint met een grote rode S (vijf regels hoog) en er loopt in de hele tekst door de kapitaalkolom een doorlopende rode streep.⁵¹⁵ Daarnaast zijn ook de Latijnse evangeliëcitaten gemarkeerd. In de manier waarop dit gebeurt, is een ontwikkeling te zien. In het begin van de tekst zijn de citaten rood onderstreept en hebben ze een paragraafteken.⁵¹⁶ In de tweede kolom op f. 186v verandert de markering: de citaten beginnen nu met een rode initiaal (twee regels hoog) en ze zijn niet meer rood onderstreept (op het eerste evangeliëcitaat na). Op f. 187r verandert het rubricatiesysteem opnieuw, waardoor de evangeliëcitaten nog beter zichtbaar zijn. Ze

⁵¹³ Besamusca 2011, 41-42, kiest voor de optie waarbij de teksten na de sproken 'in part by another scribe' zijn geschreven.

⁵¹⁴ 'Cadel is de naam, die rubricatoren en miniaturisten uit de 15de en de eerste helft der 16de eeuw gaven aan die gekleurde kapitalen, waarvan schachten en bogen bestonden uit deels evenwijdig loopende, deels elkaar doorsnijdende breede linten, al of niet met arabesken, drolerieën en grotesken nader opgesierd.' (De Vreese 1962, 139)

⁵¹⁵ Dat de rode lijn in de hele tekst doorlopend is, is opvallend, omdat de andere katernen in het handschrift weliswaar ook met een doorlopende lijn beginnen, maar daarna overgaan op een onderbroken rode lijn (rubricatie per vers). Elk katern eindigt overigens weer wèl met een doorlopende rode lijn.

⁵¹⁶ Op f. 185ra is een ander Bijbelcitaat met een paragraafteken gemarkeerd, maar niet rood onderstreept; op f. 186ra begint een Middelnederlands vers met een initiaal (twee verzen hoog), het is onduidelijk waarom (het vorige vers bevatte een Latijns Bijbelcitaat, verder ongemarkeerd); op f. 186rb is het woord 'Caritas' allebei de keren rood onderstreept.

zijn niet alleen in een ander, groter schrift gekopieerd, maar beginnen ook met een rode initialiaal (of een zwarte cadel, zie hieronder) van twee of meer regels hoog en ze zijn rood onderstreept. Na dit folio is het een visueel allegaartje en worden zwarte en rode initialen, al dan niet gecombineerd, systeemloos met elkaar afgewisseld; de enige constante is rode onderstreping.⁵¹⁷

De tweede vorm van visuele verfraaiing is het gebruik van cadellen. Een enkele uitzondering (f. 184rb) daargelaten beginnen alle kolommen met een cadel. Als het begin van een Latijns evangeliecitaat samenvalt met het begin van een kolom, volgt de cadel na de initialiaal. De eerste cadellen zijn vrij sober van opzet, maar vanaf f. 184vb worden ze uitgewerkter, met f. 186va en beide exemplaren op f. 188r als hoogtepunten. Opvallend aan de cadel bij f. 187ra is dat hij versierd is met een gezichtje.⁵¹⁸

Het deel met daarin Augustijnkens *Expositie* wijkt af van de rest van het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift. Augustijnkens tekst is gekopieerd door een andere hand, anders verfraaid en op ander papier geschreven, in een katern dat weinig meer gemeen heeft met de andere delen van de codex dan dat het in dezelfde band zit. Die binding is niet contemporain, maar het is niet bekend wanneer de katernen in de huidige samenstelling en band samengebracht werden.⁵¹⁹ Op f. 134r vinden we een contemporaine datering en lokalisering voor het eerste deel van de codex: 1469, Oss. De vraag is nu echter of deze observaties voldoende aanleiding geven om serieus de mogelijkheid te overwegen dat het Augustijnkenkatern onafhankelijk van de rest van de codex is ontstaan: het is het enige katern dat zowel qua papier als qua schrift geen raakvlakken heeft met andere katernen in de huidige codex.⁵²⁰ Die vraag moet onbeantwoord blijven, omdat er te weinig vaste grond onder de voeten is om zinnige antwoorden te geven. Schrift en papier geven geen concrete aanknopingspunten om het ontstaan van het Augustijnkenkatern *niet* in 1469 te Oss te veronderstellen. Als het Augustijnkenkatern al elders (eerder of later) ontstaan is, is het bovendien nog maar de vraag of het zelfstandig heeft gefunctioneerd: de buitenste bladen zijn niet vervuild of beschadigd, en hoewel dat geenszins betekent dat een zelfstandig bestaan uitgesloten kan worden, maakt het het wel minder aannemelijk.

⁵¹⁷ In het eerste deel van de codex is de rubricatie systematischer, hoewel niet vlekkeloos; niet alle sprokenopschriften zijn rood, bijvoorbeeld (vgl. f. 8r, 27r, 30r). NB: Meders (1991, 16) opmerking dat elke spoke met rood begint, klopt dus niet.

⁵¹⁸ Dat gezichtje kan uiteraard van later datum zijn. Merk op dat ook in het sprokendeel van dit handschrift een aantal van dergelijke gezichtjes voorkomen, bijv. f. 11r, 11v, 22r.

⁵¹⁹ In ieder geval van voor 1870, want Bisschop en Verwijs bespreken de codex al als geheel. Vermoedelijk is de samenbinding ook al van voor 1811, toen Karel van Hulthem het handschrift op een veiling kocht van Anton Jozes Nuewens.

⁵²⁰ Tenzij de gebeden toch door dezelfde kopiisten zijn afgeschreven als de cisiojanus en de rijtjesteeksten. In dat geval is in de verschillende delen wel dezelfde hand te zien.

8.5 Conclusies

In een handschrift waarvan verondersteld wordt dat het het hele oeuvre of repertoire van de sprookspreker Willem van Hildegarsberch bevat, vinden we ook een tekst van Augustijnken: niet een van zijn sproken, maar zijn langere *Expositie*. Van die tekst is hier de kortste versie overgeleverd. Ondanks deze (relatieve) korthed ontbreken er geen wezenlijke brokken informatie, wat tot de stelling leidt dat deze versie een hogere informatiedichtheid heeft dan de parallelversies en dus moeilijker te begrijpen is; de lezer van de tekst in dit handschrift mist retorische aanwijzingen en voorbeelden. Op het niveau van variatie in formulering viel de Godgerichtheid van deze versie op. Voorts waren er veel gevallen van variatie die leidt tot interpretatieproblemen, doordat deze versie woorden koos die niet lijken te passen in hun context; Lucifer die in de hemel in plaats van de hel valt, bijvoorbeeld. De relatie van Augustijnkens tekst met de andere in de collectie is niet evident. De sproken van Willem van Hildegarsberch zijn zo divers, dat een relatie met de *Expositie* niet helder is; uiteraard zijn er verbanden met individuele sproken, maar met de collectie als geheel is die er niet. Met een aantal andere teksten deelt de *Expositie* slechts de formele eigenschap dat zij allen gestructureerd zijn als of aan de hand van rijtjes, net als de tekst van Augustijnken (hoewel bij *Die Dietsche doctrinale* dan wel de nuance past dat die structuur alleen op het niveau van de kapittelindeling en indeling in drie boeken bestaat, en niet zozeer daarbinnen). Qua tekstdrager is de mogelijkheid dat het katern met Augustijnkens tekst een zelfstandig bestaan heeft geleid, prikkelend, maar niet te bewijzen; een vroeg of zelfs vanaf conceptie functioneren samen met de andere delen van de codex is aannemelijker.

Hoofdstuk 9: het Speculumhandschrift

9.1 Inleiding

Hoewel de Wiesbadense codex met zijn grotendeels ingeplakte afbeeldingen zeker fraai oogt, is het handschrift dat in dit hoofdstuk centraal staat al vanaf de conceptie *eye candy* geweest: wat ik hier het Speculumhandschrift (New York, Pierpont Morgan Library, M. 385) noem, bevat de (Latijnse) *Speculum humanae salvationis*, versierd met liefst 192 miniaturen. Op de versozijde van het laatste blad is in het Middelnederlands Augustijnkens *Dryvoldicheit* gekopieerd.⁵²¹

9.2 Tekstversie

De *Dryvoldicheit* in dit Speculumhandschrift wijkt sterk af van de versies in het Lucidariushandschrift en de Zielentroosthandschriften. Dat gegeven is al aan de orde gekomen in de hoofdstukken over die handschriften, waar bleek dat een vergelijking met de versie in het Speculumhandschrift vaak onmogelijk was, omdat de parallelle tekstpassages daar ontbraken. De grote verschillen tussen het Lucidariushandschrift en de Zielentroosthandschriften enerzijds en het Speculumhandschrift anderzijds blijken ook al uit de versaantallen: waar de eerste versies respectievelijk 316 en 262 verzen tellen, is de ‘Speculumversie’ met 152 verzen aanzienlijk korter. Die discrepantie in omvang ontstaat vooral doordat in het Speculumhandschrift meerdere passages ontbreken, die in de langere versies wel voorkomen: het hele deel dat gebaseerd is op de zeventallen uit *Openbaring* (103 – 302 in het Lucidariushandschrift) komt er niet in voor. Het effect van het ontbreken daarvan is dat de Speculumversie het moet stellen zonder de combinatie van wereldlijke en geestelijke machthebbers en de beschrijvingen van de zegels, de hoofdzonden en het menselijk gelaat. Verder ontbreken er verspreid door de tekst nog een aantal verzen, vaak rijmparen. Tegenover de ontbrekende verzen staat een omvangrijke passage die voor de Speculumversie uniek is. Het is deze combinatie van ontbrekende en unieke passages die de Speculumversie fascinerend maakt.

De versies lopen al vanaf het begin uiteen. In het Speculumhandschrift is de tekst zonder opschrift gekopieerd. Evenmin is er, zoals in het Lucidariushandschrift het geval was, ruimte voor opengelaten. Na een korte opening, waarin in alle handschriften op dezelfde manier de Drievuldigheid wordt aangeroepen, vinden we in het Speculumhandschrift een unieke passage. Ik citeer (naar eigen afschrift) links de versie in het Speculumhandschrift, en rechts de versie in het Lucidariushandschrift (die hier vrijwel gelijk is aan die in de Zielentroostcodices):

O Hillich Gheest, Vader ende Zone,
De een God is in drie persone,
Vor alle der werlt anbegin

O Heilige Gheest, Vader ende Sone,
Die een God es in drien persone,
Een ewech wesen, dat tuucht mijn sin,

⁵²¹ Warnar 2005, 110, spreekt van een ‘volkstalige toegift.’

Een ewich wesen, tuucht mijn zin,
Vut wien ghevloyt is ende ghekomen,
Al datmen dencken mach of nomen,
Des ick na rechte en kan vulloven,
Want puur vut leuen van daer bouen;
De gheest hijr neder zegghende quam:⁵²²
Faciamus hominem ad ymaginem
et similitudinem nostrum.

Maken wij den mensche vns gelike. (1-11)

Voir al die werelt eenbeghin,

Doen dijn woert hier neder quam:
Faciamus hominem ad ymaginem
et similitudinem nostrum.

Sprac sijn woert wael minnelijc:
'Maken wi den minsche ons ghelijc'. (1-8)

De unieke verzen in het *Speculum*handschrift zijn voor een goed tekstbegrip niet onmisbaar, maar hebben wel twee effecten: door het 'ick' in vers 7 wordt de nadruk nog een keer (na 'mijn' in 4) op de vertelinstantie gelegd en het belang van de Drievuldigheid als het begin van alles wordt sterker benadrukt. Waar in de *Lucidarius*versie vervolgens de aandacht wordt verlegd naar het Woord, houdt de *Speculum*versie de focus op de kracht van de Drievuldigheid. De versies zijn daarna weer vergelijkbaar, hoewel nog steeds verschillend: in de *Speculum*versie kwam de Geest sprekend naar beneden, in de *Lucidarius*versie kwam het Woord zélf neder. Vervolgens lopen de versies *grosso modo* een stuk gelijk op, waarbij opvalt dat de formulering in het *Speculum*handschrift dan weer meer lijkt op die in de *Zielentrostcodices*, en dan weer meer op die in het *Lucidarius*handschrift; een nadrukkelijker verwantschap met een van de twee lijkt daarom uitgesloten.

Sterk uiteenlopend worden de versies pas weer in de passage waarin drie drietallen ter introductie worden genoemd. In beide versies worden dan Maria (*Speculum*handschrift: 45-46; *Lucidarius*handschrift: 43-44) en de Drievuldigheid (47-48; 45-46) te hulp geroepen. Dat onderwerp is in de *Speculum*versie aanleiding om uit te wijden over de verhouding tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Door beschadiging van het *Speculum*handschrift is het begin van de verzen niet goed te lezen, maar wat zeker is, is dat Augustinus hier als bron wordt aangehaald: '[...] so seghtet sunte Augustijn' (49). Door de onleesbaarheid van het te verwachten verwijswaard aan het begin van het vers is het niet duidelijk of Augustinus wordt genoemd als bron van de informatie in het voorgaande (dus gemeenschappelijke) of van het navolgende (dus unieke) deel (of allebei). Duidelijk is wel dat er informatie volgt die in de *Lucidarius*versie ontbreekt: Augustinus zegt, volgens Augustijnken, dat de drie 'personen' van de Drievuldigheid elk door een kracht of vermogen gekarakteriseerd kunnen worden, namelijk 'memorie, verstandnisse ende wille' (53). In wat volgt, wordt de relatie tussen deze drie krachten en de Drievuldigheid uitgebreid besproken. De centrale kwestie daarbij is dat ze tegelijkertijd één en drie zijn: ontologisch één wezen, door het verstand in drieën onderscheidbaar. In de menselijke ziel zijn deze drie krachten altijd samen aanwezig, maar men moet ze zien als verlengstukken van de

⁵²² Warnar 2005, 122, las 'U' in plaats van 'De' in vers 9.

Vader, de Zoon en de Heilige Geest (54-59). Zo zijn in de ziel Vader, Zoon en Heilige Geest onscheidbaar (60). Geen mens kan iets zinnigs zeggen zonder memorie (dus ook: zonder de Vader) (61-64), maar zoals de Zoon (en niet de Vader of de Heilige Geest) de menselijke natuur en vorm aannam (72), zo ontstaan overdachte woorden (woorden van verstand) in de memorie. Maria, dan, hoorde de woorden en begreep de 'verstandnisse' (betekenis; 77) ervan, maar niet de memorie van de Vader of de Heilige Geest (75-80). Dat is wat God met de Menswording heeft beoogd: door de menselijke vorm aan te nemen (in 86 wordt Joh. 1:14 geciteerd: 'et verbum caro factum est') heeft 'dat woord der verstandelicheit / [...] vntfanghen menschlicheit' (87-88). Het goddelijke Woord kon in Jezus, de Zoon, mens worden, omdat Maria dat (het woord van verstand dus) kon begrijpen, in tegenstelling tot de 'memorie sunder gront' van de Vader (90-91) en de 'wille der verholentheit' van de Heilige Geest (92-93). Maar die laatste twee (en daarmee: de Drievuldigheid als geheel) is dan ook door niemand anders te begrijpen (94-95) dan door Hem die het allemaal geschapen heeft (96), aan wie niets of niemand gelijk was, is of zal zijn (97-99). Daarom zij Zijn Naam geprezen (100). Daar haakt de Speculumversie weer aan bij de andere versies: in de triniteit is een boom geworteld, waarvan de takken de dagen van de week voorstellen.

Het gelijk oplopen is van korte duur. De (daar direct volgende) opmerking in het Lucidariushandschrift dat de boom 'es dat godlike woert, daer bi al vrucht es comen voert, met bloemen VII werven seven, die ons sijn in exempel bleven' (51-54) ontbreekt in de Speculumversie (en in de Zielentroostcodices). Ook de opsomming en koppeling van de getijden, sacramenten, gaven van de Heilige Geest en werken van barmhartigheid (Lucidariushandschrift, 70-75) komen niet voor in het Speculumhandschrift. Wanneer die opsomming later in vers 95-102 in het Lucidariushandschrift wordt herhaald, komt ze wel voor in het Speculumhandschrift (135-142).

Veel andere verschillen zijn klein, zoals in de passage waarin het boven-aardse deel van de Schepping wordt besproken. Links de tekst in het Speculumhandschrift, rechts dezelfde passage in het Lucidariushandschrift:

<p>Noch heft God ghemaket schone VII hemele vnder den trone</p> <p>Ende vnder die hemele als ick versta Zijn ghemaket VII spera</p> <p>Sol, Luna, Mars, Mercurius, Jupiter, Venus, Saturnus. (121-126)</p>	<p>Nu heeft God ghemaect scone VII hemel onder den trone; Ende sulke sijn cristal, Als astrologien tughen wale. Onder die hemel, ic versta, Sijn roerende VII sphaera; In die sphaera doe ic weten Sijn ghestalt die VII planeten: Sol, Luna, Mars, Marcurius, Saturnus, Jupiter, Venus. (77-86)</p>
--	--

Beide passages bespreken de ordening van het heelal, maar door het ontbreken van twee rijmparen krijgt de lezer van de Speculumversie toch een wat minder compleet (of:

fouter) beeld mee van hoe die ordening dan is.⁵²³ Zo missen we hier de koppeling ('ende sulke sijn...') tussen de zeven hemelen onder de troon en het Crystallinum en wekt de Speculumversie de suggestie dat de zeven planeten de zeven sferen onder de hemelen zijn, in plaats van dat zij in de sferen onder de hemelen geplaatst zijn.

Het allergrootste (in ieder geval qua omvang) verschil tussen de Speculumversie en de overige versies komt iets later. Het Lucidariushandschrift begint in vers 103 (Berlijns Zielentroosthandschrift: 92) aan de op *Openbaring* gebaseerde opsomming en combinatie van zeven kerken en kandelaars die vervolgens worden geduid als geestelijke en wereldlijke leiders. Daarna handelt de Lucidariusversie over de hoofdzonden en de manier waarop het menselijk gezicht in een zegel past en hoe we uit de vorm van ons gezicht de voornemens van God met ons bestaan kunnen afleiden. Al deze informatie ontbreekt in het Speculumhandschrift.

De versies komen weer samen in de epiloog. Alle versies spreken daar het publiek aan: 'O gij mannen mit den wiuen' (143). Opvallend is dat hier het Speculumhandschrift en de Zielentroostcodices allemaal de rijtjes Vader-Heilige Geest-Zoon en Ziel-Zin-Lichaam nog eens samenbrengen. Het Lucidariushandschrift voegt daar het rijtje Memorie-Verstand-Wil aan toe, zoals in hoofdstuk 5 werd besproken. De finale oproep 'In liden zulli v verbliden ende leren in verduldichede' (150-151) komt vervolgens weer in alle handschriften voor, net als het slotvers waarin de titel van de tekst wordt genoemd: 'Dits tslot der driuoldichede' (152).

9.3 Tekstverzameling

De tekstverzameling in handschrift New York, PML M. 385, bestaat uit twee teksten. Zoals gezegd, staat Augustijnkens *Dryvoldicheit* op de versozijde van het laatste blad. Vóór deze Middelnederlandse tekst treffen we een lange Latijnse tekst aan, het *Speculum humanae salvationis*. Dit *Speculum* is een exponent van de laatmiddeleeuwse gewoonte 'van gecombineerde prediking in woord en beeld'.⁵²⁴ Cruciaal voor het *Speculum* is het principe van de typologie: de tekst is opgebouwd rond 'figuren en scenes uit het Oude Testament, telkens geduid als voorafspiegelingen van het Nieuwe'.⁵²⁵ Meer specifiek wordt in het *Speculum* steeds een aspect uit het Nieuwe Testament gekoppeld aan drie voorafspiegelende gebeurtenissen in het Oude Testament.

De Latijnse tekst werd geschreven aan het begin van de veertiende eeuw, vermoedelijk in Zuid-Duitsland of Noord-Italië, en evenzo vermoedelijk in een dominicanenklooster. Het werk is anoniem overgeleverd. De tekst werd een succes in bijna heel Europa en is overgeleverd in meer dan driehonderd Latijnse handschriften en vele volkstalige, waaronder Duitse, Engelse, Franse, Nederlandse en Tsjechische. Ook in

⁵²³ Uiteraard zijn beide versies überhaupt minder uitgebreid dan werken als de *Natuurkunde van het geheel*. Vgl. bijv. Huizenga, Lie & Veltman 2002, 18-20.

⁵²⁴ Van Oostrom 2013, 196.

⁵²⁵ Van Oostrom 2013, 196.

de vroege fase van het gedrukte boek was de tekst populair, aanvankelijk vooral in het Latijn en het Nederlands.⁵²⁶

9.4 Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst

De codex wordt alleszins gedomineerd door het *Speculum*; dat is niet alleen veruit de langste tekst, maar ook, veel meer dan Augustijnkens tekst, de *eyecatcher* van het handschrift. De tekst is (rond 1440) te boek gesteld 'in de sublieme Brugse stijl van de zogenoemde Goudenrankengroep'.⁵²⁷ In twee kolommen van elk 25 verzen werd de Latijnse tekst in een littera hybrida gekopieerd. Boven elke kolom is een miniatuur getekend, in zeer uiteenlopende kleuren: 'very spirited and well drawn, containing banderoles identifying the persons, and other inscriptions'.⁵²⁸ Per opening is dus steeds een voorbeeld van typologie zichtbaar, doordat in vier kolommen met vier miniaturen de gebeurtenis uit het Nieuwe Testament met de drie bijbehorende gebeurtenissen uit het Oude Testament is afgebeeld.

Augustijnkens tekst is, in de woorden van Van Oostrom, 'in veel soberder uitvoering' toegevoegd aan het handschrift.⁵²⁹ De *Dryvoldicheit* is op het afsluitende f. 51v in drie kolommen in eveneens een littera hybrida opgeschreven, zonder enige opsmuk en zonder rubricatie. Het schrift wijkt af van het schrift waarin het *Speculum* is geschreven, met name qua uitvoering van de stok-s, f en g. De eerste twee hebben in het *Speculum* een verdekking van de stok, wat ontbreekt bij de *Dryvoldicheit*. Bij die laatste tekst kruisen dak en rug van de g elkaar; bij het *Speculum* heeft de g een plat dak met een lijntje dat steeds naar rechts uitsteekt. Bovendien ontbreken de voor de *Dryvoldicheit* kenmerkende haarlijntjes bij het *Speculum*. Beide teksten lijken derhalve door verschillende kopiïsten afgeschreven. Het ligt voor de hand dat het *Speculum* als eerst afgeschreven werd, maar hoeveel later de *Dryvoldicheit* daar bij is gezet, is niet te zeggen.⁵³⁰

Over de moderne bezittersgeschiedenis van dit handschrift is relatief veel bekend. Bert Cardon bracht de bezitters sinds het midden van de negentiende eeuw in beeld. Het handschrift was in het bezit van Noord-Engelse adel, totdat het aan het begin van de twintigste eeuw via een veiling door de Pierpont Morgan Library werd aangekocht.⁵³¹ Over de middeleeuwse bezitter(s) is veel minder bekend, maar op basis

⁵²⁶ Roth in *Lexikon*, kol. 2088-2089; Wilson & Wilson 1985, 11, 25.

⁵²⁷ Van Oostrom 2013, 290.

⁵²⁸ Wilson & Wilson 1985, 44.

⁵²⁹ Van Oostrom 2013, 290.

⁵³⁰ Ik dank deze paleografische observaties aan Daniël Ermens.

⁵³¹ Cardon 1996, 408. Op een detail lijkt Cardon zich te vergissen: het boek ging niet van William Bromley-Davenport naar Gruel naar Pierpont Morgan, maar was tussen 1907 en 1909 ook in het bezit van Quaritch (en van hem werd het gekocht door Gruel). Het is waarschijnlijk dat de bibliotheek en literair actieve Edward D. Davenport (1778-1847; door Cardon genoemd als eerstbekende bezitter) het voor de familie inkocht, omdat vóór hem de familie weinig actief lijkt op het literaire vlak. Zie over de familie Fisher 2009.

van de miniaturen is het werk wel specifiek gedateerd (c. 1440) en gelokaliseerd (Brugge).⁵³² Een specifieke bezitter of opdrachtgever is nog niet aangewezen. Op zoek naar mogelijke aanwijzingen daarvoor valt op dat diverse als ridder afgebeelde Bijbelse figuren op hun schilden heraldische tekens hebben: op het schild van Goliath staat bijvoorbeeld zo'n wapen (f. 16r), evenals op de schilden van de overwinnaar van Heliodorus (f. 18r), van Abraham (f. 19r) en van Joab, de moordenaar van Absalom (f. 28r). Bovendien is de toren van David behangen met liefst zestien wapenschilden (f. 9r). In haar studie naar de *Spegel der minschliken zalicheit* maakte Bernadette Kramer zeer kundig gebruik van de afbeelding van de toren van David in handschrift Kopenhagen GKS 79. Zij identificeerde negen van de achttien wapens en wist zo de stelling dat dat handschrift bedoeld was voor de Lübeckse koopmansfamilie Westhof kracht bij te zetten.⁵³³ Helaas is een vergelijkbare identificatie van de wapens aan de toren of op de schilden bij de bijbelfiguren bij het New Yorkse Speculumhandschrift niet mogelijk, omdat het vooralsnog om fantasiewapens lijkt te gaan.⁵³⁴

De wapens in het handschrift brengen ons niet dichterbij een concrete opdrachtgever of eigenaar van het handschrift. Indirect is er wel een analogie voorstelbaar. Op basis van de kenmerken van het Kopenhaagse Spegelhandschrift, dat in hetzelfde atelier als het Speculumhandschrift werd vervaardigd, stelde Kramer een gebruikersprofiel voor dat handschrift voor:

Vermoedelijk was de *Spegel* bestemd voor een bemiddelde en ontwikkelde leek. Hij (of zij natuurlijk) beschikte over leesvaardigheid in het Middelnederduits en Latijn, en wel zodanig dat hij gemakkelijk tussen de ene en de andere taal kon schakelen. Daarnaast bezat hij de financiële middelen om een geïllustreerd handschrift te laten vervaardigen overeenkomstig persoonlijke wensen en behoeften. Er werd bladgoud in verwerkt [...] en er hoefde kennelijk niet bezuinigd te worden op perkament. (Kramer 2013, 84)

Nu zijn er natuurlijk verschillen tussen dit Spegelhandschrift en het Speculumhandschrift. In het Speculumhandschrift is de afwisseling tussen volkstalige en Latijnse tekst praktisch afwezig, bijvoorbeeld, omdat in het Speculumhandschrift de hele hoofdtekst in het Latijn is, en alleen het 'Augustijnkenaddendum' niet. Bovendien lijkt het beeldprogramma minder rijk en zeker minder persoonlijk dan in het Kopenhaagse handschrift. Maar toch zijn de overeenkomsten minstens zo sterk: ze zijn, als gezegd, gemaakt in hetzelfde atelier, beide tekstcollecties zijn meertalig en beide codices zijn rijk geïllustreerd in vele kleuren en beide codices hebben zeer ruim opgezette marges, wat in beide gevallen wijst op de beschikbaarheid van veel perkament. Dus hoewel voor het

⁵³² Cardon 1996, 408.

⁵³³ Kramer 2013, 40.

⁵³⁴ Het behangen van de toren van David met fantasiewapens kwam vaker voor in de Speculumtraditie; vgl. Kramer 2013, 40, en de (door haar ook aangehaalde) Breitenbach 1930, 118. Mijn indruk dat het hier inderdaad om fantasiewapens gaat, werd bevestigd door Henk 't Jong, kenner bij uitstek van deze materie (persoonlijke correspondentie, april 2015).

Speculumhandschrift niet zo specifiek gewezen kan worden als Kramer naar Westhof deed, zou op basis van dergelijk *circumstantial evidence* ‘een type Westhof’ in algemene zin als opdrachtgever zeer wel denkbaar zijn.

De band tussen het ‘type Westhof’ en het Speculumhandschrift is in nog een richting te verrijken. Westhof was betrokken bij de activiteiten van de Duitse Orde: in 1399 ‘wordt [hij] genoemd als ‘Provisor’ van het Heilig-Geist-Hospital [in Lübeck]. De Duitse Orde [...] beheerde de kapel in dit gasthuis’.⁵³⁵ Als de relatie tussen de *Spegel* en de Duitse Orde op die manier gelegd is, en als een Duitse Orde-lid als Westhof aantoonbaar geïnteresseerd was in de *Spegel*, dringt zich de mogelijkheid op dat ook het (New Yorkse) Speculumhandschrift voor een dergelijk persoon gemaakt werd. De relatie *Speculum*/Duitse Orde blijft bestaan en hoewel het wapen van de Duitse Orde ontbreekt, is er een ander verband voor teruggekomen: een tekst van Augustijnken, wiens banden met de Duitse Orde in hoofdstuk 2 reeds aan de orde kwamen. Als dan Warnars stelling klopt dat juist Augustijnkens *Dryvoldicheit* met de Duitse Orde in verband kan worden gebracht, is dat nog een observatie die deze gedachtegang ondersteunt.⁵³⁶ Een van Warnars argumenten om een relatie *Dryvoldicheit*/Duitse Orde voor te stellen, was de sterke aandacht voor de Drievuldigheid in literatuur uit de kringen van de Duitse Orde en in teksten van Augustijnken.⁵³⁷ Dat de unieke *Dryvoldicheit*-versie in het Speculumhandschrift nog meer aandacht heeft voor de Drievuldigheid, bijvoorbeeld in de proloog en in de reflectie op wat Augustinus schreef over drievuldigheden, maakt de band tussen het handschrift en de Duitse Orde alleen maar sterker.⁵³⁸

9.5 Conclusies

De aanwezigheid van Augustijnkens *Dryvoldicheit* in de hier besproken codex confronteert ons eens te meer met een centraal onderwerp van dit deel van dit proefschrift, namelijk de tekstuele instabiliteit: de versie in deze Speculumcodex wijkt sterk af van alle andere versies, is veel korter, en bevat ook unieke tekstpassages. Al met al past de zo ontstane (of overgenomen) versie opvallend goed in drie kolommen op de laatste bladzijde. Over de receptie van Augustijnkens werk leren we uit dit hoofdstuk verder dat in ieder geval één van zijn teksten aanwezig was in gegoede kringen in Brugge in het midden van de vijftiende eeuw. Waar precies is onduidelijk: mogelijk bij de boekmakers die ook het *Speculum* (en in uiterst fraaie vorm) vervaardigden, maar evenzo mogelijk bij een vroege bezitter, die dan besloot zelf Augustijnkens tekst op de

⁵³⁵ Kramer 2013, 84-85.

⁵³⁶ Warnar 2005, maar zie wel mijn twijfels hierover in 2.2.

⁵³⁷ Vgl. ook Warnar 2005, 115-116.

⁵³⁸ Let wel: dat het de band tussen deze tekstversie in deze tekstdrager en de Duitse Orde sterker maakt, wil niet zeggen dat het de band tussen Augustijnken en de Duitse Orde sterk(er) maakt; we beschikken immers niet over bewijs dat Augustijnken zelf verantwoordelijk geacht moet worden voor deze versie.

leeggebleven bladzijde te (laten) kopiëren. Die keuze is opvallend, omdat de *Dryvoldicheit* daardoor in een verder Latijnse codex is overgeleverd.

Hoofdstuk 10: het Egmondse *Expositie*-fragment

10.1 Inleiding

Niemand weet meer hoe het er precies gekomen is, maar in Egmond-Binnen wordt in de Sint-Adelbert-Abdij zonder signatuur een perkamenten fragment bewaard dat 43 versregels bevat, plus twee keer amen en het motto 'Sint ende bekint'.⁵³⁹ Van de 43 versregels zijn er 37 (waarvan 36 leesbaar) voor het afsluitende deel van Augustijnkens *Expositie* en zes voor daarop volgend versje. Het Egmondse fragment werd in de jaren zestig door Robrecht Lievens onder de aandacht van filologen gebracht met een artikel, waarin de tekst ook werd uitgegeven.⁵⁴⁰ Lievens typeerde het fragment als 'het pocketboek van Augustijnken', vanwege de combinatie van het (pocket)formaat en de datering in Augustijnkens tijd.⁵⁴¹ Op de suggesties van Lievens is wel het een en ander af te dingen, maar zelfs zonder een direct verband tussen auteur en tekstdrager is het fragment van bijzonder belang, vooral omdat het het vroegste materiële overblijfsel is van Augustijnkens werk.⁵⁴²

10.2 Tekstversie

De Egmondse *Expositie*-verzen zijn de laatste verzen van de tekst: het eerste volledig leesbare vers ('In ons woont siin crachte') komt overeen met vers 1016 in de meest uitgebreide *Expositie*-versie in het Lucidariushandschrift.⁵⁴³ Dat betekent dat in het Egmondse fragment alleen nog de afsluiting van Augustijnkens exegese is te lezen: hoe doordat het Woord in de mens vlees geworden is, de kracht om (goed) te geloven in de mens is, waardoor de glorie van de Vader bereikbaar is. Ook bewaart het Egmondse fragment de epiloog, waarin Augustijnken oproept tot verstandig lezen, correctie en aanvulling waar nodig en ten slotte de tekst afsluit met een bede.

De verschillen tussen de Egmondse versie en de parallellevering zijn minimaal; het enige vers dat ontbreekt ten opzichte van het Lucidariushandschrift en het Van Hildegarsberchhandschrift is '[want men niet] versmiden sal der goeder leere' (geciteerd naar het Lucidariushandschrift, 1044). Het betreft de uitleg voor de hiervoor al geciteerde oproep tot verbetering en aanvulling. Dat vers ontbreekt wellicht doordat

⁵³⁹ Met dank aan de Benedictijner monniken van de St.-Adelbertsabdij van Egmond kon ik het fragment op 27 juli 2012 uitgebreid bestuderen. Broeder Pieter-Jacob Berkhout osb, op dat moment bibliothecaris van de abdij, vertelde mij wel dat er lang geleden, nog voor de bespreking door Lievens (zie hieronder), botjes in bewaard werden, hoogstwaarschijnlijk een relik van Sint-Nicolaas (zoals ook Kienhorst 2005b, II, 112 stelt); hoe lang dat werd gedaan en sinds wanneer is onbekend.

⁵⁴⁰ Lievens 1964.

⁵⁴¹ Lievens 1964, 225, 223.

⁵⁴² Hogenelst 1997, I, 99 relativeerde ook de mogelijkheid dat het fragment aan Augustijnken heeft toebehoord, een idee waarvoor zij alleen het gegeven vindt pleiten dat het werd gemaakt 'in de tweede helft van de veertiende eeuw, de tijd waarin Augustijnken leefde'.

⁵⁴³ Vers 891 in het Van Hildegarsberchhandschrift, 1001 in het handschrift-Wiesbaden. Overigens, zoals ook Lievens al opmerkte, lijkt het (amper leesbare) vers dat hieraan voorafgaat niet op de verzen die in de andere handschriften voorafgaan aan dit vers.

aan de bovenrand van het blad een stuk is afgesneden of afgescheurd.⁵⁴⁴ De voor het Wiesbadense handschrift unieke afsluitende verzen komen ook niet voor in het Egmondse fragment.

Er is slechts één opvallend geval van variatie in formulering. De drie overige tekstgetuigen leggen de opmerking dat de auteur zich heeft ingespannen het evangelie zo goed mogelijk te exponeren in de mond van een 'ik', die dan zowel auteur als verteller is: 'Om 't beste heb ic 't ondersceit' (Lucidariushandschrift, 1037). Het Egmondse fragment is anders door te spreken van 'Omt beste heeft hi dit gheseit' (23); de verteller spreekt hier dus over zichzelf in de derde persoon, terwijl hij in andere versies, maar in deze versie ook in andere delen van de tekst in de eerste persoon over zichzelf spreekt. Tussen de verschillende delen van de tekst wordt op die manier ruimte gecreëerd, die in de parallelle versies ontbreekt. Het verschil is te klein om te duiden, zeker omdat er verder te weinig gegevens zijn om deze observatie te contextualiseren.

10.3 Tekstverzameling

Na het dubbele 'amen' waarmee de *Expositie* wordt afgesloten, volgt een zesregelig, gepaard rijmend gedicht, volgens Lievens 'eerder als bladvulling te beschouwen dan als toegift van Augustijnken'.⁵⁴⁵ Het valt inhoudelijk uiteen in twee delen: de eerste drie verzen schetsen het volmaakte na-aardse leven ('Alre vrouden vol te sine, eewich leven sonder pine, alre vrouden al vervult'), vers vier tot en met zes maken daar een uitnodiging tot reflectie tijdens het aardse leven van: 'Hoe mach hi wesen mere verdult, die lichtelic dit over gheeft om clene ghenuechte die hi hier heeft'. Het gedichtje wordt gevolgd (na twee witregels) door het motto 'Sint ende bekint'.⁵⁴⁶ Zowel de verzen als het motto doen vertrouwd aan, maar deze specifieke teksten ben ik nergens tegengekomen.⁵⁴⁷ Tot nader order wordt Augustijnkens *Expositie* hier dus gevolgd door twee niet zo bijzondere, maar wel unieke teksten.

Een evident inhoudelijk verband tussen de *Expositie* en de teksten erna is er niet. De beperkte omvang van het fragment (dat dus slechts de afsluiting van een tekst, een spreuk van drie woorden en een verstekst van zes regels bevat) maakt interpreteren van de samenhang tot een wel erg tentatieve kwestie. Het gedichtje lijkt een variatie op het overbekende *memento mori*-topos: in het eerste deel wordt de ultieme heerlijkheid geschetst, in het tweede deel wordt de lezer (zonder expliciet aangesproken te worden, en in de vragende vorm) gewaarschuwd dat die heerlijkheid alleen bereikt kan worden door al tijdens het aardse leven daarop gericht te zijn. De lezer moet zich dus niet overgeven aan de verleidelijke lichtzinnigheden van het aardse bestaan, maar bewust in het leven staan – en dat is ook wat het afsluitende motto voorstaat: bezin en ken. Dat is

⁵⁴⁴ Vgl. bijlage 11 (en Van Oostrom 2013, 295).

⁵⁴⁵ Lievens 1964, 225.

⁵⁴⁶ Geëditeerd in Lievens 1964, 227.

⁵⁴⁷ Ik zocht via de DBNL, de BNM en Google.

geen rode draad in de *Expositie*, maar past wel bij het afsluitende deel ervan, waarin de lezer wordt opgeroepen de tekst geconcentreerd te lezen; ook hier een beroep op focus dus.

10.4 Tekstdrager: materiële eigenschappen, bezitters en herkomst

De codicologische aspecten van het Egmondse *Expositie*-fragment zijn met name in kaart gebracht door Hans Kienhorst, in zijn studie naar Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament.⁵⁴⁸ Net als eerder Lievens deed, brengt Kienhorst het fragment in de nabijheid van de historische Augustijnken: 'Het Egmondse fragment [...] is afkomstig uit een eenkolomshandschrift dat nog tijdens Augustijnkens leven vervaardigd kan zijn en bovendien naar dialect dicht in de buurt komt van het origineel'.⁵⁴⁹ Aan de stelling dat dit een boekje 'van Augustijnken' zou zijn geweest, waagt Kienhorst zich niet.

Net als Lievens reconstrueert Kienhorst dat de oorspronkelijke bladhoogte circa 155-160 mm moet zijn geweest.⁵⁵⁰ Qua bladbreedte zijn Kienhorst en Lievens het oneens; de eerste stelt dat 5,9 cm (de breedte van de tekstspiegel) 'nauwelijks meer dan de helft van de bladbreedte (10,7 cm)' is, de tweede dat het blad 'de marges meegerekend [...] c. 116 [mm]' meet.⁵⁵¹ Het verschil wordt veroorzaakt door de middenvouw die nog zichtbaar is op het fragment. Lievens liet die buiten de berekening en zijn 116mm is daarmee de breedte van het hele fragment. Kienhorst (en dat lijkt me juister) rekt vanaf de vouw en komt daardoor op een smaller blad.

Over de omvang van de codex waar het fragment een overblijfsel van is, is Kienhorst minder stellig. Hij oppert de mogelijkheid dat het 'als [...] boekje alleen de *Expositie* bevatte, maar een verzamelhandschrift van grotere omvang is allerminst uitgesloten'.⁵⁵² Voor dat laatste pleit volgens Kienhorst de aanwezigheid van 'het afsluitende gedichtje en motto', maar ook dat de omvang van het blad eerder op een verzamelhandschrift dan op een eenteksthandschrift wijst.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Kienhorst 2005b. Zie uiteraard ook Lievens 1964, maar minder uitgebreid en minder gecontextualiseerd.

⁵⁴⁹ Kienhorst 2005b, I, 141. Waarop Kienhorst zijn gedachten over 'het origineel' baseert is niet duidelijk. Overigens is Kienhorsts stelling dat de *Expositie* alleen in dit fragment in één kolom is overgeleverd aantoonbaar onjuist; vgl. het hoofdstuk in dit proefschrift over het Lucidariushandschrift. '[N]og tijdens Augustijnkens leven' betekent volgens Kienhorst (die hier Lievens 1964, 225 volgt) concreet 'de tweede helft van de veertiende eeuw' (Kienhorst 2005b, II, 113).

⁵⁵⁰ Kienhorst 2005b, I, 73. Het fragment meet nu 123/127mm.

⁵⁵¹ Kienhorst 2005b, I, 74, *versus* Lievens 1964, 225.

⁵⁵² Kienhorst 2005b, I, 56. Vgl. Kienhorst 2005b, II, 112.

⁵⁵³ Kienhorst 2005b, I, 85, n. 32. Op p. 97 trekt Kienhorst zelf zijn typering in twijfel ('type C?'). Voor de opmerkingen over bladdimensies (bij Kienhorst 'bladproportie'), p. 141.

10.5 Conclusies

Het Egmondse *Expositie*-fragment is al meerdere keren expliciet object van studie geweest: zowel Lievens als Kienhorst hebben het uitgebreid onder de loep genomen. Dit proefschrift draagt weinig bij aan de kennis over het fragment, anders dan dat het het fragment in een andere context plaatst dan tot nu toe is gedaan. Lievens richtte zich puur op dit fragment en een uitgave ervan, zonder veel aandacht voor welke context dan ook. Kienhorst besprak het fragment in de context van zijn studie naar 'Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament', getuige de ondertitel van zijn hier vaak aangehaalde studie. In Kienhorsts context valt het uiteraard niet op dat dit fragment van perkament is, maar in de context van dit proefschrift is dat wel opmerkelijk; het is een van de zeer weinige Augustijnkenhandschrift van dat materiaal (en de enige met de *Expositie*). Dat het in een textualis is geschreven, is uniek voor dit corpus. Tegelijkertijd moeten we met deze observaties niet op de loop gaan: delen van het Wiesbadense handschrift zijn ook in textualis geschreven en delen van het Lucidariushandschrift zijn op perkament geschreven. Een andere observatie uit dit hoofdstuk is dat Lievens en Kienhorst allebei de mogelijkheid openlaten dat de codex waartoe dit fragment behoorde alleen Augustijnkens tekst (en de korte tekstjes erna) bevatte. Dat zou betekenen dat de *Expositie* hier in (nagenoeg) een enkelteksthandschrift was overgeleverd.

DEEL III: TERTIAIRE RECEPTIE

Hoofdstuk 11: de perifere poët

11.1 Inleiding

De voetnoten bij de vorige hoofdstukken kunnen er geen twijfel over hebben laten bestaan: dit proefschrift is niet de eerste keer dat Augustijnken en zijn werk aandacht krijgen. Zijn teksten zijn geëditeerd (maar er is geen ‘Verzameld Werk’), gegevens over zijn leven zijn beschreven en zijn oeuvre is – vaak zijdelings – besproken in tal van edities, artikelen, monografieën en literatuurgeschiedenissen. Deze tertiaire receptie – receptie op metaniveau, door onderzoekers, waarbij het niet om, maar over de teksten gaat – staat centraal in dit laatste hoofdstuk. De (niet uitputtende, wel representatieve) bespreking van deze receptiegolf is grofweg chronologisch opgezet en opgedeeld in drie fasen: ontdekking en eerste duiding, expansie en continuatie, en door projecten ingegeven heroriëntatie.

11.2 Ontdekking en eerste duiding

Nadat een onbekende kopiist, waarschijnlijk in de buurt van Oss en waarschijnlijk rond 1469, ‘amen’ zette onder een verkorte versie van Augustijnkens *Expositie* lezen we bijna vier eeuwen niets over Augustijnken. Tot 1837, toen J.F. Willems in het *Belgisch museum* een aantal ‘berichten wegens oude Nederduitsche dichters’ publiceerde.⁵⁵⁴ Willems vond zijn dichters, waaronder Augustijnken, grotendeels in de handschriften van Karel van Hulthem; in de eerste plaats natuurlijk in het handschrift dat we tegenwoordig kennen als het handschrift-Van Hulthem, maar ook in het Lucidariushandschrift.⁵⁵⁵ Willems lokaliseerde Augustijnken in Dordrecht, op basis van de verwijzingen naar die plaats *Van den scepe*.⁵⁵⁶ Vervolgens gaf hij het begin, enkele passages uit het midden en/of het einde van achtereenvolgens de *Vroudenborch*, *Van den scepe*, de *Dryvoldicheit* en de *Expositie* uit.⁵⁵⁷ Over die laatste tekst meldde Willems ter afsluiting van zijn paragraaf over Augustijnken: ‘En zo glosseert hy voort, het geheel evangelie door, gelyk men ’t aen ’t einde der mis leest’.⁵⁵⁸

Met deze eerste aandacht voor Augustijnken staat de auteur stevig in de grondverf: vier van zijn teksten worden vermeld en (deels) uitgegeven en de associatie met Dordrecht is er ook direct. Het is opmerkelijk dat Willems, hoewel hij blijkbaar het handschrift-Van Hulthem kon inzien, de derde tekst van Augustijnken in die codex over het hoofd zag (of in ieder geval onvermeld liet): *Van der rijcheit ende van der doot*. In die lacune werd een paar jaar later voorzien door Ph. Blommaert: hij gaf Augustijnkens teksten in het Lucidariushandschrift uit (dus: de *Dryvoldicheit*, de scheepsallegorie en de *Expositie*), en voegde er de twee teksten ‘uit den gekenden codex’ (bedoeld is het

⁵⁵⁴ Willems 1837, 340.

⁵⁵⁵ Vgl. Willems 1837, 346, 348, 353.

⁵⁵⁶ Willems 1837, 353.

⁵⁵⁷ De titel *Dryvoldicheit* valt niet, maar merk op dat Willems ook niet over de later gangbare titel *Schepping* spreekt; hij noteerde slechts dat er een titelloze tekst in het handschrift staat.

⁵⁵⁸ Willems 1837, 357.

handschrift-Van Hulthem, dus de *Borch* en *Vander rijcheit ende vander doot*) aan toe.⁵⁵⁹ Dat maakt dat Blommaert vijf teksten van Augustijnken uitgaf, waarbij zij opgemerkt dat hij (als eerste) spreekt over *De Schepping* als het gaat om wat in dit boek de *Dryvoldicheit* genoemd is.

In zijn inleiding plaatste Blommaert Augustijnken in een literaire en een historische context. De literaire context wordt geschetst door het lezen van een deel van Augustijnkens teksten in de allegorische traditie, met behulp van enkele zeer beknopte samenvattingen.⁵⁶⁰ De historische kadering is iets uitgebreider. Uit *Van den scepe* is af te leiden dat de schrijver 'eenigen tijd te Dortrecht moet verbleven hebben' en 'dat hy in gemeenzamen omgang met de aenzienlijksten des lands verkeerde'.⁵⁶¹ Uit de epiloog bij *Van der rijcheit* concludeerde Blommaert dat 'hy als een goed dichter, zelfs ten zynen tyde bekend stond'.⁵⁶² In de *Dryvoldicheit* las Blommaert een toespeling op de kroning van keizer Karel IV te Rome, waarmee hij inging tegen een interpretatie van dezelfde passage als toespeling op Karel de Grote.⁵⁶³ Uit deze tekst meende Blommaert ook af te kunnen leiden dat Augustijnken 'een gibellijn of keizersgezinde geweest [moet] zijn; want in dit stuk klaegt hy meermaels over de hoogmoed en aenmatigheden der geestelyke overheid'.⁵⁶⁴

Bij deze contextualisering kon Blommaert nog stellen dat we 'over den dichter [niets weten] als 't gene hy-zelf in zyne gedichten bekend heeft gemaakt'.⁵⁶⁵ Kort nadat Blommaert zijn *Oudvlaemsche gedichten* publiceerde, kwam daar verandering in, omdat W.J.A. Jonckbloet tussen 1851 en 1855 zijn *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* publiceerde. In het derde en laatste deel besteedde hij aandacht aan sprookspreekers, waaronder Augustijnken – maar vooral Willem van Hildegarsberch.⁵⁶⁶ Het is opvallend dat Jonckbloet meer teksten aan Augustijnken toeschreef dan Willems en Blommaert deden. Aan de al bekende vijf 'zijn [...] nog wel eenige anderen te voegen'.⁵⁶⁷ Jonckbloet zag die teksten in de eerste plaats in 'een paar strofische gedichten waarachter zijn naam gevonden wordt' in het Haags Liederhandschrift, en ook de overige teksten in het Lucidariushandschrift schreef hij aan Augustijnken toe.⁵⁶⁸ Verder baseerde Jonckbloet zich voor een historische kadering niet alleen op wat Augustijnken in zijn tekst meldt (zoals Blommaert deed), maar daarnaast op een andersoortige bron: de door hem voor het eerst (met een literair-historisch doel)

⁵⁵⁹ Blommaert 1851, IX; de toevoeging was overigens uit tweede hand, want via een afschrift van C.P. Serrure.

⁵⁶⁰ Blommaert 1851, X-XII.

⁵⁶¹ Blommaert 1851, IX, X.

⁵⁶² Blommaert 1851, X.

⁵⁶³ Mone 1838, 271 had dat geopperd.

⁵⁶⁴ Blommaert 1851, XII.

⁵⁶⁵ Blommaert 1851, IX.

⁵⁶⁶ Jonckbloet 1855, 388ff.

⁵⁶⁷ Jonckbloet 1855, 398.

⁵⁶⁸ Jonckbloet 1855, 398; zie ook hiervoor, 1.4.

geraadpleegde en deels uitgegeven 'rekeningen der grafelijkheid van Holland zoowel als [...] die der Heeren van Bloys'.⁵⁶⁹

Ten slotte valt op dat Jonckbloet een negatief oordeel velt over Augustijnkens werk. Hoewel hij twijfelde of al Augustijnkens werk reeds bekend was 'vrezende wij niet, dat het gewaagd zal schijnen, als wij uit het bekende besluiten dat zijn talent niet boven het middelmatige verheven was'.⁵⁷⁰ De vorm is verwaarloosd, de rijmen deugen niet, het Middelnederlands is te Duits en 'uit al Augustijnkens stukken [...] blijkt ons, dat poëtisch gevoel en gekuischte smaak geen vereischte meer was in de hoffelijke kringen zelfs van Nederland'.⁵⁷¹

Toen Jonckbloet een paar jaar later zijn literatuurgeschiedenis herschreef, was er aan zijn opinie (en de woorden waarin hij dat formuleerde) niets veranderd. Wel was de veronderstelde omvang van Augustijnkens oeuvre anders; in Jonckbloets tweede literatuurgeschiedenis voegde hij zonder aarzeling, maar ook zonder expliciet een titel te noemen, de Senecabloemlezing en de tekst over kleuren en levensfasen uit het Lucidariushandschrift toe.⁵⁷² Een tweede verschil is dat Jonckbloet zijn historische contextualisering uitbreidde. Wederom haalde hij de archivalische bronnen aan, maar daarbij voegde hij in dit boek ook Blommaerts observatie toe over (de verwijzing naar) Karel IV (overigens: zonder bronvermelding). Bovendien suggereerde Jonckbloet nu een lezing van *Vanden scepe* in een context van een in de tweede helft van de veertiende eeuw woekerende burgeroorlog:

[*Van den scepe*] ziet op den treurigen toestand des lands na het uitbarsten der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten; en juist daarom vond het, ondanks het gebrek aan dichterlijke gedachte en den ongekuischten vorm, zeker een gewillig oor. (Jonckbloet 1889, 243)

Aan het eind van de jaren vijftig van de negentiende eeuw was Augustijnken herontdekt door filologen. Willems en Blommaert hadden zijn teksten beschikbaar gemaakt en Jonckbloets literatuurgeschiedenissen zorgden voor een historisch kader en een eerste duiding. Het beeld dat hij presenteerde van Augustijnken hield lang stand: een niet met bijzonder poëtisch talent begiftigde sprookspreker, actief aan Hollandse hoven, schrijver van religieuze en allegorische teksten die soms verwezen naar historische feiten. De handschriften waarvan het bekend was dat zij teksten van Augustijnken bevatten, waren het Haags Liederhandschrift, het Lucidariushandschrift en het handschrift-Van Hulthem.⁵⁷³

⁵⁶⁹ Jonckbloet 1855, 388, 397-398.

⁵⁷⁰ Jonckbloet 1855, 403.

⁵⁷¹ Jonckbloet 1855, 403.

⁵⁷² Zie voor een bespreking en weging van deze toeschrijving 1.4.

⁵⁷³ Overige zeer vroege verwijzingen naar Augustijnken(s werk): Buddingh 1859 (die ten onrechte een tekst aan hem toeschrijft); Van Vloten 1866 (die aandacht heeft voor het Haags Liederhandschrift en

11.3 Continuatie en (een) polemiëk

In de decennia daarna veranderde er nauwelijks iets aan het beeld van Augustijnken. Literatuurhistorici volgden het pad van Jonckbloet en bleven Augustijnken bespreken als een matige, Hollandse sprokëndichter met een kleiner oeuvre dan Van Hildegasberch. Opvallend aan de bespreking door Kalff is dat hij veel aandacht had voor de beloningen die Augustijnken toucheerde en dat hij aanhaalde dat Augustijnken in zijn eigen tijd (wel) gewaardeerd werd; hij lijkt daarbij naast de rekeningen vooral ook epiloog van *Van der rijcheit* in het achterhoofd te hebben. Kalff plaatst Augustijnken en Jacob van Maerlant op gelijke hoogte, gegeven de waardering die ze ontvingen in hun eigen tijd.⁵⁷⁴

Te Winkel schreef aanzienlijk minutieuzer over Augustijnken dan de meer in grote lijnen schrijvende Kalff.⁵⁷⁵ Hij noemde alle zeven teksten en was de eerste die deze zeven samenbracht als het oeuvre van Augustijnken. Dat deed Te Winkel overigens niet uit waardering, zo moge blijken uit zijn typering van de auteur als ‘een mislukt cleric’ en de *Expositie* als een ‘uitvoerig, maar vervelend gedicht’.⁵⁷⁶ Hij besprak ook alle hem bekende archiefdata, en uitgebreider dan zijn voorgangers. Bovendien interpreteerde hij *Vanden scepe* als een sleuteltekst, zijnde een politieke allegorie die verwijst naar ‘den treurigen toestand des lands tengevolge van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten’; andere teksten krijgen geen dergelijke duiding, maar wel bijna allemaal een korte samenvatting.⁵⁷⁷

Zo uitvoerig als Te Winkel werd het – zoals in wel meer gevallen dan Augustijnken – lange tijd niet. Prinsen beperkte zich tot het noemen van maar drie teksten, in een alinea waarin Augustijnken wordt gepresenteerd als tijd- en vakgenoot van Willem van Hildegasberch en Boudewijn van der Lore. Opvallend is dat Prinsen de allegorie als kenmerkende tekstvorm voor Augustijnken noemde, maar van hem alleen de *Dryvoldicheit*, de *Expositie* en de *Vrouwenborch* opsomde – en *Vanden scepe* onvermeld liet.⁵⁷⁸ Van Mierlo was in zijn literatuurgeschiedenis uitgebreider dan Prinsen, maar niet compleet: *Lijd den tijt* bleef ongenoemd. Wel noemde hij de archiefverwijzingen, zonder ze te bespreken. Over de dichtkunst van Augustijnken was Van Mierlo minder uitgesproken dan enkele van zijn voorgangers, maar indirect sijpelt wel door dat hij de teksten weinig hoog acht. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn verklaring voor het voorkomen van de frase ‘constenare fijn’: ‘De allegorie is een vernuftig spel geworden; het succes, dat Augustijnken er in de hoogste kringen mee behaalde, bewijst

Augustijnkens teksten daarin); en Reifferscheid 1878, die de *Dryvoldicheit* opmerkte in het Berlijnse Zielentroosthandschrift.

⁵⁷⁴ Kalff 1906, 526.

⁵⁷⁵ In de eerste druk (Te Winkel 1908, 89-101) viel het nog mee, maar zeker in de tweede druk (Te Winkel 1922, 102-105) is Te Winkel een detaillist.

⁵⁷⁶ Te Winkel 1908, 102.

⁵⁷⁷ Te Winkel 1908, 104. Meder 1991, 589 (n. 76) suggereerde dat Te Winkel een verwijzing naar een eerdere fase van de Twisten veronderstelde dan Jonckbloet; op basis van deze citaten zie ik dat niet terug.

⁵⁷⁸ Prinsen 1920, 94.

hoezeer ze daar in den smaak vielen. Daarom, meer dan om zijn verskunst, zal hij wel voornamelijk als ‘constenare fijn’ zijn geroemd’.⁵⁷⁹

Van Mierlo publiceerde zijn overzichtswerk in 1940, het jaar waarin E.F. Kossmann zijn integrale, kritische editie van het Haags Liederhandschrift publiceerde.⁵⁸⁰ Daarin staan de tot dan onuitgegeven versies van de *Vrouwenborch* en *Vanden scepe*, en de editio princeps van de voor dit handschrift unieke *Mich heeft een ridder* en *Lijd den tijt*. De editie heeft een inleiding, maar veel aandacht voor de inhoud van het handschrift, en dus (ook) voor Augustijnken, is er niet; Kossmann koos voor een focus op de geschiedenis van de bestudering van het handschrift.

Het werk van Augustijnken wordt in de loop van de twintigste eeuw niet alleen in literatuurgeschiedenissen en edities behandeld, maar ook in een aantal artikelen. Een voorbeeld daarvan is de korte bijdrage van Robrecht Lievens uit 1964 over het Egmondse *Expositie*-fragment. In datzelfde decennium begon de enige polemiek die medioneerlandici ooit voerden over Augustijnken: de discussie tussen Stutterheim en Heeroma (en, hoewel minder betrokken, Asselbergs en Van Buuren, en later ook Van Anrooij) over de interpretatie van *Mich heeft een ridder* (hier aan de orde gekomen in 1.4 en hoofdstuk 3). Na deze twist bleef het rondom Augustijnken lang stil. In de jaren zeventig en tachtig verscheen er bijna een studie over hem: in het ‘Woord vooraf’ van het proefschrift van A.M.J. van Buuren valt te lezen dat hij aanvankelijk ‘het plan [...] had een dissertatie te schrijven over het werk van de spreker Augustijnken, die in de letterkundige geschiedenis ten onrechte de ‘achternaam’ Van Dordt draagt’.⁵⁸¹ De dissertatie ging uiteindelijk over *Der minnen loep* van Dirc Potter, en de monografie kwam er helaas nooit; een artikel wel en dat Van Buuren met Augustijnken bezig bleef, blijkt bijvoorbeeld uit zijn ongepubliceerde, in beperkte kring verspreide bijdrage over de *Expositie*.⁵⁸² Het blijkt bovendien uit Frits van Oostroms *Het woord van eer*, waarin hij Augustijnken grotendeels links liet liggen, hoewel die ‘in dit boek strikt genomen meer uitvoerige behandeling [zou] verdienen’, omdat ‘afzonderlijke studie (door A.M.J. van Buuren) gaande’ is.⁵⁸³ Als Augustijnken alsnog voorkomt in *Het woord van eer* is dat als illustratiemateriaal, bijvoorbeeld als een van de dichters die door Jan van Blois begunstigd werden of als een van zijn teksten wordt aangehaald als een voorbeeld van de literaire kunstzinnigheid in het Haags Liederhandschrift.⁵⁸⁴ Eén keer is de bespreking wat uitvoeriger, als Van Oostrom *Vanden scepe* als een sleuteltekst presenteert: hij neemt daar enige alinea’s om te betogen dat deze tekst een illustratie is van ‘een vrij fundamenteel gevoel van verontrusting’ aan het Hollands-Beierse hof.⁵⁸⁵

⁵⁷⁹ Van Mierlo 1940, 69.

⁵⁸⁰ Kossmann 1940.

⁵⁸¹ Van Buuren 1979, zonder pagina. De opmerking over het toponiem was ook stelling 4 bij het proefschrift van Van Buuren.

⁵⁸² Van Buuren 1994.

⁵⁸³ Van Oostrom 1996, 315, n. 43.

⁵⁸⁴ Voorbeelden: Van Oostrom 1996, 20, 94/120.

⁵⁸⁵ Van Oostrom 1996, 283.

11.4 Projecten en heroriëntatie

In de late twintigste eeuw en de vroege eenentwintigste eeuw verschijnen diverse publicaties waarin Augustijnken een rol speelt. Augustijnken is daarbij zelden het brandpunt van de publicatie; veel vaker wordt hij ter illustratie of slechts terloops aangehaald in een groter verband. Dat grotere verband is vaak het verband van een onderzoeks- of samenwerkingsproject, wat goed past in veranderingen in de organisatie van het wetenschappelijk onderzoek in de laatste decennia. Drie grote projecten hebben direct en indirect geleid tot de publicaties met een rol voor Augustijnken: Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen (NLCM), Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden (MVN) en de Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur (GNL).⁵⁸⁶

Kort na het verschijnen van *Het woord van eer* werd in 1988 in Leiden het NLCM-project gestart, onder leiding van Van Oostrom (zie ook hierboven, m.n. 1.2.2). Het project zorgde voor een ongekeerde hoeveelheid publicaties, waarvan de (kort samengevatte) gemene deler was dat zij – in de geest van *Het woord van eer* – aandacht hadden voor het functioneren van (Middel nederlandse) literatuur in een cultuur-historische context.⁵⁸⁷ Een vroeg voorbeeld van een dergelijke publicatie is Theo Meders proefschrift over Willem van Hildegarsberch.⁵⁸⁸ Daarin is veel ruimte voor een literaire analyse van Willems sproken, maar er wordt ook volop gecontextualiseerd in hoofdstukken met sprekende titels als ‘De wereld volgens Willem van Hildegarsberch’ (6) en ‘Het publiek van Willem van Hildegarsberch’ (8). Dat het boek als titel *Sprookspreker in Holland* had, moge illustratief zijn voor de stelling dat het historisch kader van de dichter minstens zo belangrijk was als zijn werk.

Meder voerde Augustijnken doorlopend op als vergelijkingsmateriaal voor Van Hildegarsberch. Hij deed dat met name wanneer hij een algemene stelling over sprooksprekers niet (voldoende) kon bewijzen aan de hand van Van Hildegarsberch en zijn oeuvre. Als het bijvoorbeeld gaat over ‘de wijze van voordracht’ maakt Meder het punt dat dat grote invloed kon hebben op de receptie van een sproke aan de hand van Augustijnkens *Mich heeft een ridder*. Op basis van dergelijke argumentatie maakte Meder aannemelijk dat een vergelijkbaar verschijnsel ook bij Van Hildegarsberch aan de orde kon zijn geweest; die was immers ook sprookspreker.⁵⁸⁹ Een ander voorbeeld van het gebruik van Augustijnken is de passage waarin Meder stelt dat niet gezegd kan worden dat Van Hildegarsberch een koop- of zeeman was, slechts omdat hij in zijn gedichten

⁵⁸⁶ Overigens komt ook dit proefschrift voort uit een onderzoeksproject: ‘Dynamics of the Medieval Manuscript. Text Collections from a European Perspective, 1300-1500’, uitgevoerd met financiering van Humanities in the European Research Area (HERA).

⁵⁸⁷ Een ‘NLCM-beginselverklaring’ is er niet, maar Van Oostrom 1992 en Hogenelst & Van Oostrom 1995 geven een goede indruk. Zie voorts de beschouwingen Janssens 1997 (m.n. p. 365), Van Oostrom 2003 (incl. de veelzeggende grafiek op p. 10) en Fraeters 2004, en aldaar genoemde literatuur. Zie ter illustratie ook het aantal NLCM-studies in de bibliografie van dit proefschrift.

⁵⁸⁸ Meder 1991.

⁵⁸⁹ Meder 1991, 190-193.

blijk gaf van kennis van scheepvaart: 'Immers, ook Augustijnken lijkt wel verstand te hebben gehad van scheepvaart getuige zijn sproke *Van den scepe*, terwijl men zijn professie toch liever in de sfeer van de geestelijkheid of het clerkschap zou willen zoeken'.⁵⁹⁰

Ook door andere loten van de NLCM-stam werd Augustijnken bestudeerd. Zo speelde hij een belangrijke rol in het pleidooi dat Wim van Anrooij hield voor het betrekken van historische bronnen bij literair-historisch onderzoek.⁵⁹¹ Dini Hogenelst en Van Oostrom besteedden ook ruimte aan de auteur in hun publiëksboek *Handgeschreven wereld*, met name daar waar zij Jan van Blois en het Haags Liederhandschrift behandelden.⁵⁹² In het uitvoerige proefschrift van Dini Hogenelst over sproken en sprekers kregen vooral Augustijnkens korte teksten aandacht.⁵⁹³ In het proefschrift van Remco Sleiderink over 'de hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven' wordt aangehaald dat Augustijnken een aantal keer in Brabant optrad.⁵⁹⁴ Bovendien bracht Sleiderink nog een keer te berde dat Augustijnken de auteur kan zijn van de *Herzog van Braunschweig*.⁵⁹⁵ Ook Nolanda Klunders proefschrift over de *Lucidarius*-traditie, met daarin aandacht voor Augustijnkens teksten in het *Lucidarius*handschrift, verscheen binnen het NLCM-project.⁵⁹⁶ Dat het einde van het project niet het einde van de 'NLCM-achtige' publicaties betekende, wordt geïllustreerd door een bijdrage van Geert Warnar.⁵⁹⁷ Hij oppert dat de Duitse Orde van groter belang voor de Middelnederlandse literatuur is dan vaak gedacht, waarbij Augustijnken (en met name diens *Dryvoldicheit*) zijn kroongetuige is.

In het kader van de functionele benadering van literatuur onstond interesse voor de fysieke objecten die de teksten naar het publiek 'toebrachten', verzamelhandschriften.⁵⁹⁸ Ook die beweging, die in de medioneerlandistiek haar hoogtepunt vindt in de uitgave van de MVN-serie, leidt tot meer publicaties waarin Augustijnken een rol speelt. Zo zorgt de in hoofdstuk 6 al aangehaalde Hulthemhype in de jaren negentig voor diplomatische en facsimile-edities van het complete handschrift, waardoor drie van Augustijnkens teksten nu niet alleen tekstueel toegankelijk zijn, maar ook visueel.⁵⁹⁹ Tien jaar later komt via een MVN-editie van het Wiesbadense handschrift ook de *Expositie*-versie in die

⁵⁹⁰ Meder 1991, 45.

⁵⁹¹ Van Anrooij 1991b; zie voorts hoofdstuk 2.

⁵⁹² Hogenelst & Van Oostrom 1995, resp. 184-186 en 201.

⁵⁹³ Hogenelst 1997. Vijf teksten van Augustijnken werden opgenomen in het repertorium: *Dryvoldicheit* (rep. nr. 11, pp. 22-23), *De borch* (50, 49), *Van den scepe* (99, 78-79), *Van der rijcheit ende vander doot* (125, 95) en *Lijd den tijt* (301, 215).

⁵⁹⁴ Sleiderink 2003, 126.

⁵⁹⁵ Sleiderink 2003, 189, n. 54. Zie ook hiervoor, 1.4. Sleiderink verwijst hierbij naar Klein 1997 (die op zijn beurt Sleiderink 1993 weer aanhaalt).

⁵⁹⁶ Klunder 2005.

⁵⁹⁷ Warnar 2005.

⁵⁹⁸ Zie voor een bespreking van de relatie tussen die twee bewegingen ook 1.3 hierboven.

⁵⁹⁹ Diplomatische MVN-editie: Brinkman & Schenkel 1999. Facsimile-editie: Jansen-Sieben 1999.

codex (voor het eerst) beschikbaar.⁶⁰⁰ Niet (direct?) MVN-gerelateerd, maar toch vergelijkbaar, is de online publicatie van een integrale facsimile-editie van het Haags Liederhandschrift in dezelfde periode.⁶⁰¹ Er zijn nu edities van al zijn teksten beschikbaar, en bijna allemaal in meerdere versies; de vier tekstgetuigen die nog niet zijn uitgegeven, zijn als editiebijlage bij dit proefschrift gevoegd.

De MVN-activiteiten zorgden naast edities ook voor 'spin-offs', vaak van de editoren zelf. Ik noem drie voorbeelden daarvan, waarin aandacht was voor Augustijnken. Over de tekstcollectie in het handschrift-Van Hulthem schreef Herman Brinkman zijn (ook in dit proefschrift vaak aangehaalde) artikel over 'het wonder van Molenbeek'.⁶⁰² In dat stuk is een rol voor Augustijnken: de aanwezigheid van met name diens scheepsallegorie werd door Brinkman in verband gebracht met de mogelijke oorsprong van de tekstcollectie in het handschrift. Uit het editieproject rondom het Wiesbadense handschrift kwamen (zoals in hoofdstuk 7 al bleek) talloze publicaties voort. Augustijnkens *Expositie* kreeg daarbij verschillende keren aandacht, zoals in Wackers' oratie over de aandacht voor verzamelhandschriften (waarin het handschrift-Wiesbaden de belangrijkste casus is) en in Schepers' artikel over de al dan niet toevallige totstandkoming van het Wiesbadense handschrift.⁶⁰³

Nieuw in de receptiegeschiedenis van Augustijnkens werk is de manier waarop dat aandacht krijgt in de GNL-serie. Frits van Oostrom tekende daarin onder meer voor de veertiende eeuw, resulterend in het in 2013 gepubliceerde *Wereld in woorden*.⁶⁰⁴ Hierin brak hij met een aantal ingesleten gewoontes in de Augustijnken-historiografie. Ten eerste behandelde hij – onder de ook al opvallende paragraaftitel 'Grensganger Augustijn' – Augustijnken en zijn teksten op een andere plaats dan tot dan toe gebruikelijk: niet in een deel over sprookspekers of auteurs van kleingoed, maar in een hoofdstuk over de 'literaire missie' in het deel over religieuze literatuur. Augustijnken wordt in *Wereld in woorden* niet geplaatst en geduid tussen Willem van Hildegarsberch en Noydekin, maar staat tussen teksten als *Tondalus' visioen*, *Sint-Patricius' vagevuur* enerzijds en een paragraaf over Marialiteratuur anderzijds. Dat is dus een hele andere situatie dan bij Van Oostroms voorgangers, en het is wellicht ook daardoor dat een tweede verschil met die voorgangers is ontstaan, namelijk dat er bij hem andere teksten voor het voetlicht gebracht worden: het ging nu in eerste instantie vooral over de

⁶⁰⁰ Kienhorst & Schepers 2009.

⁶⁰¹ Zie <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/haags-liederhandschrift>

⁶⁰² Brinkman 2000.

⁶⁰³ Wackers 2002b, Schepers 2013.

⁶⁰⁴ Van Oostrom 2013. Pleijs deel over 1400-1540 noemt Augustijnken één keer, in een opsomming van sprookspekers waarvan vast staat 'dat ze hun reputatie mede te danken hebben aan het op bestelling vervaardigen van teksten, die ze zelf komen presenteren', samen met Van Hildegarsberch en Boudewijn van der Lore (Pleij 2007, 737). Knuvelde 1970, 248, haalt Augustijnkens Borch aan als voorbeeld van (met Jan Moritoen vergelijkbare) moralistische allegorie; 306 noemt hem als sprookspeker in de aanloop naar een bespreking van Willem van Hildegarsberch. In de *NLG* (Schenkeveld 1998) kwam Augustijnken niet voor.

Dryvoldicheit en de *Expositie*, en pas na een bespreking van *Lijd den tijt* (die bij Van Mierlo ontbrak) kwam de eerste allegorie aan de orde (*Vanden scepe*). Dat is echter maar kort, en ook de *Vrouwenborch* moet het doen met enkele korte parafrases; *Mich heeft een ridder* krijgt meer aandacht. Nog meer ruimte dan de individuele teksten krijgen de archivalische vermeldingen; uitvoeriger dan zijn voorgangers bespreekt en duidt Van Oostrom de al bekende data uit de rekeningen van Blois en Van Anrooij's suggestie over de Gentse Augustijnken, die (uiteeraard) in nog geen enkele literatuurgeschiedenis aan de orde waren gekomen. En dan gaat het in *Wereld in woorden* ook nog over de naam 'Augustijnken', over 'osmose tussen poëzie en preek' bij teksten die niet van Augustijnken zijn maar wel met hem geassocieerd worden en (in het verlengde daarvan) over de precieze omvang van zijn oeuvre – er is, kortom, geen literatuurgeschiedenis zo uitgebreid over Augustijnken als de meest recente.

11.5 Conclusies

Ook de tertiaire receptiegolf van Augustijnkens werk is omvangrijk: vanaf het ontstaan van de aandacht voor de Middelnederlandse literatuur tot nu is Augustijnkens werk aanwezig geweest in de letterkunde. Wat daarbij opvalt, is dat hoe de onderzoekers de afgelopen twee eeuwen hun bevindingen ook ordenden, Augustijnken slechts zelden het centrale onderwerp van een studie was. Als hij het wel was, was de studie van een beperkte omvang. Veel vaker was hij casus, illustratie- of vergelijkingsmateriaal of een terzijde. Augustijnken en zijn werk zijn in deze receptiegolf nooit afwezig, maar staan ook nooit in het centrum van de academische belangstelling: ze zijn structureel perifeer. In welke periferie ze zich bevinden, hangt af van het centrum dat een onderzoeker koos. Ik bespreek een aantal voorbeelden.

In veruit de meeste gevallen is Augustijnken een perifere sprookspreker. Zijn werk en leven worden door alle literatuurgeschiedschrijvers tot Van Oostrom besproken in hoofdstukken en paragrafen over korte versteksten uit de veertiende eeuw. Steevast is Augustijnken daarbij de prelude op of het aanhangsel bij Willem van Hildegasberch. Wat zij delen, is overigens dat ze allebei besproken worden in de periferie van goede literatuur; de oordelen over Van Hildegasberch zijn minder hard dan die over Augustijnken, maar nergens wordt over hen zo positief gesproken als over, bijvoorbeeld, de ridderepiek. Sproken vormen een perifere genre, kan men concluderen uit de literatuurgeschiedenissen.

Ook in *Het woord van eer* is Augustijnken een perifere schrijver: hij kreeg niet zoals Willem van Hildegasberch, de heraut Beieren, Dirc van Delft of Dirc Potter een eigen hoofdstuk, maar moet het doen met een rol als (tegen)voorbeeld en in de noten. Een verschuiving naar aandacht voor verzamelhandschriften zorgde voor meer aan Augustijnken besteede bladzijden, maar niet voor een meer centrale rol in edities en beschouwingen; zo bejubeld als de abele spelen en de *Vergi*, toch ook korte teksten in

verzamelhandschriften, werd hij niet. Een zelfstandige editie kwam er niet: de edities van Augustijnkens teksten zijn steeds onderdeel of bijvangst van meeromvattende projecten. Een monografie over zijn werk of leven is er evenmin, en het aantal artikelen dat draait om Augustijnken is zeer beperkt.

Wereld in woorden is aanzienlijk minder negatief over Augustijnken dan eerdere literatuurgeschiedenissen. Toch staat Augustijnken ook bij Van Oostrom in de periferie. In de allerlaatste alinea over Augustijnken schrijft Van Oostrom:

Maar feit is dat hij de auteur was van een zeldzaam bont palet gedichten, en grensganger op velerlei gebied. Vooral toont Augustijnken hoe in de veertiende eeuw sacraal en profaan konden vervloeien, en hoe de sferen van theologie en poëzie soms interfereerden, hier zelfs goeddeels samenvielen in deze – op zijn minst voor ons – ongrijpbare figuur. (Van Oostrom 2013, 298)

Als schrijver van teksten die nu eens in het domein van ‘het heil’ vallen en dan weer bij ‘de verbeelding’ horen, is Augustijnken voor een boek dat in die delen is opgebouwd een compositorische uitdaging, die door Van Oostrom werd opgelost door hem te presenteren als ‘grensganger’ tussen die domeinen. Ten opzichte van de auteurs en teksten die zich in de centra van die domeinen bevinden, is de positie van Augustijnken(s werk) ook hier perifeer. Die positionering laat zien dat hoezeer de medioneerlandistiek de afgelopen decennia ook historiserend is geworden, we ons onderzoeksobject nog altijd met een moderne bril bekijken. Het is maar de vraag of Augustijnken met ogen van toen een grensganger is, omdat het onderscheid tussen een wereldlijk en een geestelijk domein een modern onderscheid is. Het gevolg van dat onderscheid is dat Van Oostrom Jan van Boendale als ‘schrijver in het centrum’ van de wereld kon presenteren en Jan van Ruusbroec als ‘meester in het midden’ van de heilsliteratuur, omdat hun teksten vrij evident zijn in te delen in een van de moderne domeinen.⁶⁰⁵

Dat een oeuvre als dat van Augustijnken vanuit die optiek bezien een anomalie lijkt, confronteert ons (naast de anachronie van de indeling in domeinen) met een tweede methodisch probleem: we weten eigenlijk niet hoe abnormaal zo’n ‘domeinoverstijgend’ oeuvre was, omdat een zeer groot deel van de Middelnederlandse teksten anoniem is overgeleverd. Daardoor is het onmogelijk om een oeuvre te (re)construeren dat ons prikkelt om onze standaardindeling te herzien.⁶⁰⁶ De wél bekende oeuvres geven ook geen houvast voor extrapolatie: de oeuvres van Hadewijch en Ruusbroec zijn bijvoorbeeld eenvormig in die zin dat ze allebei geheel onder de noemer ‘religieuze literatuur’ vallen, maar dat van Jacob van Maerlant is met onder heel

⁶⁰⁵ Van Oostrom 2013, 142, 242.

⁶⁰⁶ Tot voor kort althans, maar wellicht biedt de digitale auteursherkennenning in de (nabije) toekomst meer mogelijkheden. Extra probleem daarbij is vooralsnog wel dat met de huidige methodieken veel veertiende-eeuwse teksten te kort zijn voor gedegen auteursherkennenning; vgl. ook 12.2 hierna.

veel meer een wereldgeschiedenis, een natuurboek en een bijbelvertaling juist zeer pluriform. Als meerdere auteurs als Augustijnken (en Van Maerlant) actief zijn in door ons onderscheiden domeinen, is een indeling die wereldlijke en geestelijke literatuur tegenover elkaar stelt een ongelukkige, en een auteur die zich op het vermeende snijvlak begeeft geen grensganger, maar een centrale factor.

De overlevering van Augustijnkens teksten geeft wat deze kwesties betreft alvast te denken. Dat in het Lucidariushandschrift de *Expositie* naast de vertelling over Hughe en Saladin staat, bijvoorbeeld, en vlakbij Augustijnkens scheepsallegorie, suggereert dat we de evangelie-exegese niet zonder meer moeten interpreteren als een ingewikkelde theologische verhandeling, maar als een tekst die blijkbaar ook in een wereldlijke tekstverzameling kon functioneren. De instabiliteit van de verwijzingen naar Augustijnkens auteurschap (vgl. bijvoorbeeld de opschriften bij zijn allegorieën in het handschrift-Van Hulthem) toont bovendien aan dat we voorzichtig moeten zijn met het toeschrijven van teksten aan auteurs: gezien het overleveringsproces was het geen ingewikkelde handeling om een auteursattributie al dan niet terecht toe te voegen of weg te laten, met alle consequenties voor gedachten over oeuvres van dien.⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ In dit hoofdstuk ging het steeds over tertiaire receptie alsof die receptie iets 'externs' is: receptie van Augustijnkens werk door anderen. Dit proefschrift is echter even goed een voorbeeld van tertiaire receptie. Een reflectie daarop volgt aan het eind van het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 12: Conclusies

12.1 De receptie van Augustijnkens werk

Aan het begin van dit slothoofdstuk kan alvast één conclusie getrokken worden: vanaf zijn optredens in Den Haag en Schoonhoven in de veertiende eeuw tot en met dit proefschrift in de eenentwintigste heeft (het werk van) Augustijnken publiek bereikt. Hij trad op diverse plaatsen op (en in vergelijking met andere sprooksprekers vrij vaak), zijn werk werd via een relatief groot aantal meerteksthandschriften verspreid en al vanaf de vroegste literatuurhistorici wordt hij genoemd. Hieronder bespreek ik de uitkomsten van mijn onderzoek naar de ontvangst van het werk van Augustijnken langs dezelfde lijnen als waarlangs deze studie is vormgegeven, namelijk de drieslag primaire, secundaire en tertiaire receptie. In de bespreking per receptiegolf reflecteer ik zowel op de uitkomsten van het onderzoek als op de gehanteerde methoden.

12.2 Primair

De eerste en belangrijkste conclusie met betrekking tot de primaire receptie van het werk van Augustijnken is dat er veel aangrijpingspunten voor onderzoek zijn, maar dat zij slechts tot indirect bewijs leiden: de rekeningposten geven inzicht in Augustijnkens handelen, maar niet in zijn literaire activiteiten (anders dan dat hij een spreker was) en zijn teksten zijn niet overgeleverd in primaire, maar in secundaire receptiegetuigen. Alle stellingen over de primaire receptie zijn dus noodzakelijkerwijs indirect beargumenteerd.

Al sinds de negentiende eeuw wordt Augustijnken in literatuurgeschiedenissen besproken met zowel verwijzingen naar zijn literaire teksten als naar de plaatsen waarin hij voorkomt in rekeningboeken. Sinds Jonckbloet wordt hij in verband gebracht met twee Hollandse hoven: dat van Den Haag en (vooral) Schoonhoven. Hij duikt daar bijna twintig keer op. Veertien keer krijgt hij literair geconnoteerde aanduidingen als 'spreker' en 'seggher'. In een andere historische bron, de *Chronicon Tielense*, wordt hij met een vergelijkbare functienaam aangeduid: 'rhetor'.

Wim van Anrooij wees anderhalve eeuw later op een reeks rekeningposten die de Hollandse Augustijnken een Gentse voorgeschiedenis zou geven. Dat zuidelijke bestaan begon, voor zover de achterhalen, zo'n dertig jaar voor het Hollandse. Het naspeuren van de handelingen van deze Gentse Augustijnken in de betreffende stadsrekeningen liet evenwel zien dat zijn late (en voor zover traceerbaar laatste) activiteiten in die stad plaatsvonden op een moment dat Augustijnken in de Hollandse rekeningen al was opgedoken. Hoewel niet uitgesloten kan worden dat beide Augustijnkens dezelfde zijn (twee betrekkingen tegelijk kán, zelfs als het op verschillende plaatsen is), lijkt die kans zo onrealistisch klein, dat we er van uit mogen gaan dat de Gentse Augustijnken de Hollandse niet is, en dat de historische gegevens over de laatste derhalve pas in 1358

aanvangen.⁶⁰⁸ Wat verder opviel bij het onderzoek van de historische gegevens is dat er sterke argumenten zijn om Fons van Buurens stelling dat '[d]e Hollandse schrijver en spreker Augustijnken [...] ten onrechte Augustijnken van Dordt genoemd' wordt te bevestigen.⁶⁰⁹ Immers, er is nergens sprake van enige persoonlijke en directe relatie tussen Dordrecht en Augustijnken en in geen van Augustijnkens teksten is er een stabiele en concrete aanwijzing te vinden dat de dichter uit Dordrecht kwam.

De Hollandse Augustijnken is regelmatig als 'spreker' opgenomen in de rekeningboeken en dat lijkt reden aan te nemen dat hij zich met teksten bezig hield. Wat wel opvalt, is dat er op geen enkel moment sprake is van een tekst of van een schrijfactiviteit, maar alleen van spreken, soms met plaatsbepaling (bij de tafel). Nu valt dit ongetwijfeld vooral op in moderne ogen (hoe historisch verantwoord is immers de automatische koppeling van spreker aan schrijver?), maar ook historisch-comparatief beschouwd is het opmerkelijk: over Willem van Hildegaisberch bijvoorbeeld wordt in de Hollandse rekeningen meermaals gezegd dat hij gedichten en sproken voordraagt, maar naast 'spreker' is hij ook 'dichter'.⁶¹⁰ Ook in de Gelderse rekeningen wordt op deze manier naar hem verwezen.⁶¹¹ Uniek voor Willem is het ook al niet, want in de Hollandse rekeningen worden ook Jan van Machelen en Clais (of Claes) van Corkenen 'dichter' genoemd.⁶¹² En uit de aankoop van een boek waarover wordt gezegd dat 'dair in stonden veel schoonre sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaict hadde' blijkt ondubbelzinnig dat Willem niet alleen sprak, maar ook dichtte.⁶¹³ Tegen die achtergrond steken de verwijzingen naar Augustijnken karig af, omdat over hem nergens wordt gezegd wat hij precies al sprekende deed en omdat over hem nergens wordt gesteld of geïmpliceerd dat hij ook dichtte.

Deze observaties dwingen tot een kritische reflectie op wat al sinds Jonckbloet een postulaat is geworden, namelijk dat de Augustijnken uit de rekeningen dezelfde is als de Augustijnken aan wie we een aantal teksten toeschrijven, en zelfs op de vraag of al die teksten van dezelfde Augustijnken zijn. Om met dat laatste te beginnen: daar is geen zekerheid over te verkrijgen. Voor een valide stilistische analyse zijn de teksten te kort.⁶¹⁴ De teksten zelf wijzen, zoals in hoofdstuk twee werd geconstateerd, niet naar

⁶⁰⁸ De voorzichtigheid die ik hier hanteer, wordt elders weggelaten; Van Oostrom, die in *Wereld in woorden* juist nog nadrukkelijk 'speelt [...] met de mogelijkheid' dat beide Augustijnkens dezelfde zijn, stelde in reactie op Bouwmeester 2014B onomwonden dat dat artikel 'deze veronderstelling [ontzenuwt]': 'Het maakt de dichter Augustijnken niet minder raadselachtig, maar ontdoet hem wel van overbodige anciënniteit.' Zie <http://www.fritsvanoostrom.nl/publicaties/wereld-in-woorden/aanvullingen-en-correcties>.

⁶⁰⁹ Stelling 4 bij Van Buuren 1979. Zie voorts hieronder over tertiaire receptie.

⁶¹⁰ Vgl. Meder 1991, 541-562.

⁶¹¹ Via Meder 1991, 562.

⁶¹² Meder 1991, 544, 547, 554.

⁶¹³ Meder 1991, 561.

⁶¹⁴ Kestemont 2013, 36, haalt Herman Brinkmans 'tien geboden voor stylometrische auteursherkenning in middeleeuwse teksten' aan, waarvan het derde luidt: 'Tekstlengte. Teksten moeten lang genoeg zijn (ca. 2000 woorden) voor een betrouwbare stylometrische analyse.' De geboden van Brinkman komen uit zijn

elkaar, noch naar een specifieke receptiecontext waarbinnen de teksten met elkaar te verbinden zijn. Dit blijft dus een kwestie van aannemen.

Iets soortgelijks geldt voor de koppeling tussen de ‘historische’ Augustijnken en de ‘literaire’ Augustijnken. Wederom is van belang dat in de teksten geen aanwijzing is overgeleverd dat een of meerdere ervan zijn geschreven in de context van bijvoorbeeld het Schoonhovense hof. Het dichtst daarbij in de buurt komt de relatie die Geert Warnar legde tussen de drievuldigheidsthematiek (en de zwaardenleer) in de twee religieuze teksten van Augustijnken en Jan van Blois’ activiteiten voor de Duitse Orde, maar zelfs die relatie is zwak: de drievuldigheidsleer was zo breed verspreid dat het een risicovol middel lijkt om het verband onomstotelijk vast te stellen, zonder aanvullend bewijs. Dat aanvullend bewijs meende Warnar te zien in het voorkomen van Augustijnken in de rekeningen van Blois, maar die argumentatie is niet helemaal sluitend: tekst X is geschreven in context Y, omdat er gegevens in staan die in die context van belang zijn, en omdat de veronderstelde schrijver Z ook functioneerde in die context. De enige harde relatie is die tussen Z en Y, en de niet zekere relatie tussen X en Y onderbouwen met de evenmin zekere relatie tussen X en Z lijkt me gevaarlijk.

Niet elk risico moet of kan vermeden worden, en (geestes)wetenschap bedrijven zonder aannames te doen is een weinig zinvolle weg, maar de hier geschetste risicovolle benadering wordt zo kritiekloos toegepast in de moderne medioneerlandistiek dat een kritische kanttekening gepast lijkt. De medioneerlandistiek is de laatste decennia steeds meer een cultuurhistorische discipline geworden, waarbij het interpreteren van teksten in hun historische context de meest gangbare methode is. Al doende werd zowel zichtbaar als genegeerd dat er eigenlijk maar heel weinig historische feiten over Middelnederlandse literatuur bekend zijn; het aantal teksten waarvan – bijvoorbeeld – bekend is wanneer, waar en door en voor wie ze geschreven zijn, is gering. Dat wordt doorgaans opgelost met algemeenheden (als: Vlaamse adel, het Hollandse hof, Brugse stedelingen), die weliswaar waarschijnlijk niet onwaar, maar vanwege het generieke karakter toch enigszins onbevredigend zijn. Het gevolg daarvan lijkt te zijn dat áls er dan een auteur is waarvan historische data bekend (lijken te) zijn, die data, context en oeuvre zonder een al te kritische houding bij elkaar worden gebracht en worden gepresenteerd als een synthese. Een dergelijke synthese is aantrekkelijk, maar moet er niet voor zorgen dat medioneerlandici zorgvuldigheid en scepsis achterwege laten.

12.3 Secundair

Bij het onderzoek naar de secundaire receptie leren we dat Augustijnkens zeven teksten niet even vaak zijn overgeleverd (zie hierna tabel 12.1). Van twee teksten zijn vier

(ongepubliceerde) inaugurale rede in 2010. Kestemont heeft op mijn verzoek geprobeerd de teksten van Augustijnken stylometrisch te onderzoeken, maar het materiaal blijkt inderdaad te kort voor zinnige analyse.

afschriften bekend, terwijl drie andere teksten slechts een keer bewaard zijn gebleven. Augustijnkens twee meest religieuze teksten zijn het vaakst overgeleverd. Dat hoeft uiteraard niet te wijzen op een relatief grote of kleine populariteit, omdat tekstdragers van andere teksten verloren kunnen zijn gegaan, maar dat de twee exegetische teksten samen net zo vaak zijn overgeleverd als de andere vijf teksten samen is toch een intrigerende vaststelling.

Onderzoek naar de overlevering van Augustijnkens oeuvre bevestigt de gedachte dat middeleeuwse teksten instabiel zijn overgeleverd. Elke Augustijnkentekst die via meerdere tekstgetuigen is overgeleverd, bleek instabiel, want geen vers is in twee tekstgetuigen precies hetzelfde verwoord. De meeste variatie was zichtbaar op het niveau dat hier niet verder is geïnventariseerd, dat van de spelling. Ook voor wie verder kijkt dan die specifieke talige variatie, en wie zich bedient van de op Bumkes driedeling geïnspireerde drieslag (variatie in) formulering, volgorde en aanwezigheid, biedt dit corpus veel interessante observaties.

Formuleringsvariatie is de meest voorkomende vorm van variatie. Doorlopend zijn verzen net iets anders verwoord. De impact daarvan is niet evident, vooral omdat de verschillen zelden heel groot zijn; meestal zijn ze zelfs heel klein, als het gaat om de hier verder onbesproken lexicale (dialect?)verschillen. Dat kan bijvoorbeeld afgeleid worden uit het feit dat het rijmschema nergens verandert en dat personages nergens een andere naam hebben. Een noemenswaardige formuleringsvariant is het niet voorkomen van de plaatsnaam Dordrecht in de scheepsallegorie in het Lucidariushandschrift, terwijl die stad wel bij naam genoemd wordt in het Haags Liederhandschrift en het handschrift-Van Hulthem. Vaker is er sprake van een net iets andere kleuring van een versie door anders gekozen woorden: woorden zijn beeldender of plastischer, personages worden met naam of met 'vriend' aangesproken en bijvoeglijke naamwoorden worden wel of niet gebruikt.

Variatie in de volgorde waarin tekstelementen worden gepresenteerd komt in dit corpus nauwelijks voor. Hier en daar is een vers omgedraaid, maar dan eigenlijk nog altijd binnen het rijmpaar. Hele omgewisselde tekstgedeelten ontbreken: in bijvoorbeeld de scheeps- en kasteelallegorie worden alle onderdelen in alle versies in dezelfde volgorde behandeld.

De grootste verschillen tussen versies van Augustijnkenteksten ontstaan door variatie in de aanwezigheid van informatie. Tabel 12.1 geeft daar een indruk van: geen enkele meervoudig overgeleverde tekst telt in twee handschriften evenveel verzen. In sommige gevallen is de variatie heel klein: het verschil van twee verzen tussen de *Dryvoldicheit*-versies in de twee Zielentroostcodices komt door het uitschrijven van één zin over meerdere verzen in het Berlijnse handschrift, bijvoorbeeld. Maar vaker is er sprake van substantiële verschillen: de *Dryvoldicheit* is in het Lucidariushandschrift meer dan twee keer zo lang als in het Speculumhandschrift, bijvoorbeeld, en de *Expositie* in het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift is dan weer opvallend kort, en dat alles

zonder dat een van deze versies onafgerond of anderszins incompleet is overgeleverd (dat is natuurlijk anders bij het Egmondse *Expositie*-fragment). Het is gissen naar de oorzaken van deze verschillen, maar een consequentie is duidelijker aan te wijzen; juist doordat de betekenis van de tekst nergens substantieel verschilt (met de wel heel korte *Speculum-Dryvoldicheit* als eventuele uitzondering), is het effect beperkt tot een grotere informatiedichtheid naarmate de tekstversie korter is. Het is niet duidelijk in welke volgorde de versies zijn ontstaan. Het kan zijn dat redundante informatie is weggelaten (bewust of onbewust, dat is niet te zeggen), waardoor een lezer het moet doen met alleen de informatie die de tekst over wil brengen, zonder al teveel omhaal, zonder retorische opsmuk. Het kan ook zijn dat er juist structurerende en verhelderende elementen zijn toegevoegd, om de anders lastig te verteren tekst begrijpelijker te maken.

Dat Augustijnkens teksten instabiel zijn overgeleverd was al voor dit onderzoek bekend. Frits van Oostrom suggereerde een prikkelende verklaring voor deze instabiliteit:

Augustijnken moet een veelbewogen leven hebben geleid, en de overlevering van zijn gedichten weerspiegelt dit op treffende wijze, want zijn teksten zijn in zeer uiteenlopende redacties op schrift beland. Ten gevolge van een dichterleven met een grote actieradius, en zonder vaste woon- of verblijfplaats? (Van Oostrom 2013, 297)

In deze vraag, die leest als een hypothese, zit de aanname verstopt dat een bewogen leven van een auteur kan leiden tot of bijdragen aan een instabiele overlevering van zijn teksten. Ook in het directe vervolg veronderstelt Van Oostrom met betrekking tot deze instabiliteit een zekerheid die we volgens mij niet hebben. Wijzend naar de *Expositie*-passage waar dit proefschrift mee begon, schrijft hij:

De variatie in zijn verzen zal de dichter overigens niet principieel hebben gestoord. (Van Oostrom 2013, 297)

Feit is dat we niet weten wanneer die variatie is ontstaan en evenmin zeker kunnen zijn over wat Augustijnken, zo hij er al kennis van had, ervan zou hebben kunnen vinden. In de inleiding besprak ik de mogelijkheid dat de oproep tot amendering juist een teken van ‘intellectual powerplay’ is geweest: niet een doorschemerende nederigheid van een auteur die twijfelt aan de reikwijdte van zijn kennis, maar een openlijk geuit (zelf)vertrouwen over het geschrevene. Daar komt nog bij dat Van Oostrom (zulks conform de gewoonte in het vakgebied) veronderstelde dat de instabiliteit ontstaat door de overlevering, waarbij de auteur verwordt tot een passieve partij. Maar het kan evengoed de auteur zelf zijn geweest die meerdere versies van zijn tekst in omloop heeft gebracht, zoals bijvoorbeeld het geval lijkt te zijn geweest bij William Langlands *Piers*

Plowman.⁶¹⁵ Zoiets kan bij Augustijnken ook heel goed gebeurd zijn, maar voordat we ons heil in dergelijke verklaringen zoeken, moeten we ons realiseren dat ze doorgaans even aantrekkelijk als onbewijsbaar zijn.

Een ander probleem bij deze variatieinventarisatie is dat de medioneerlandistiek zich weliswaar breed bewust lijkt van de (potentiële) instabiliteit van de teksten die ze bestudeert, maar dat daar nauwelijks systematisch onderzoek naar is gedaan. Het gevolg daarvan is dat het bijvoorbeeld in het geval van Augustijnkens teksten makkelijk is om te zeggen dat ze instabiel zijn overgeleverd, maar dat de medioneerlandistiek tegelijkertijd geen kader biedt om die observatie te contextualiseren. Een beschouwing van de internationale omgang met variatie kan een handvat bieden.

De observatie dat middeleeuwse teksten openstaan voor verandering is zo oud als de bestudering van die teksten. De omgang van negentiende-eeuwse editeurs met die instabiliteit heeft lang stand gehouden: zij werd geduid in termen van corruptie en bederf. In de praktijk betekende het diskwalificeren van variatie dat men in edities streefde naar de reconstructie van de tekst zoals de auteur die geschreven had.⁶¹⁶ De verschuiving van deze Lachmanniaanse methode naar de werkwijze van Bédier, die het handschrift koos met de versie die volgens de editeur om hem of haar moverende reden het best was, bracht wat betreft het op waarde schatten van tekstvariatie geen significante verandering: nog altijd was er sprake van een hiërarchie tussen verschillende versies.

Nadat in de jaren zeventig Paul Zumthors idee van 'mouvance' school maakte (en daaraan verbonden: Walter Ong's 'orality'), is het de laatste vijftwintig jaar de door Bernard Cerquiglini's geïntroduceerde 'variance' die de tongen losmaakt.⁶¹⁷ Cerquiglini publiceerde in 1989 een pamflet met als meest invloedrijke en provocerende stelling: 'l'écriture médiévale ne produit pas de variantes, elle est variance'.⁶¹⁸ Met deze stelling werd hij kort daarna in een themanummer van het Amerikaanse tijdschrift *Speculum* door Stephen G. Nichols op het schild gehesen als voorman van wat Nichols 'The New Philology' doopte.⁶¹⁹ De retorica waarmee Cerquiglini, Nichols en de hunnen de standpunten van deze nieuwe filologie verspreidden, riep weerstand op. Met name Keith Busby verzette zich er meermaals tegen. Hij koos daarbij een aanpak minstens zo *ad hominem* als die van Cerquiglini: 'Whereas Bernard of Chartres referred to himself and his twelfth-century contemporaries as dwarves standing on the shoulders of giants, his modern namesake and compatriot, Bernard Cerquiglini, is possessed of no such modesty'.⁶²⁰ Hoewel verpakt in een weinig verheffend jargon, gingen Busby's klachten

⁶¹⁵ Zie voor dit en andere Engelse voorbeelden Wakelin 2014, 297.

⁶¹⁶ Vgl. Mathijsen 2003, 21-22.

⁶¹⁷ Trachsler 2006 zet op zeer heldere wijze deze termen en de bewegingen waar zij uit voortkwamen uiteen.

⁶¹⁸ Cerquiglini 1989, 111.

⁶¹⁹ Nichols 1990.

⁶²⁰ Busby 1993, 29.

verder dan het toedichten van een gebrek aan nederigheid aan Cerquiglini, want ook diens pamflet moest het ontgelden: 'disdainful and doubtful methods', 'it is certainly not, contrary to the claims of its subtitle, a critical history of philology. Its scope is far too limited [...]'.⁶²¹

Toen de New Philology-storm enigszins was geluwd, vatte Jan Ziolkowski de erfenis ervan samen:

The few years of the brouhaha over the New Philology [...] witnessed the advent in medieval literary studies of movements that had occurred long before, in literary studies of later periods. This arrival brought with it an exaltation of the manuscript, the predominant medium of textual transmission in the Middle Ages. (Ziolkowski 2005, 246)

Inderdaad sprak inmiddels ook Nichols niet meer over 'new', maar 'material philology' en was een term als 'manuscript matrix' centraal komen te staan in zijn latere publicaties.⁶²² Dat zelfs Busby een artikel de titel '*Fabliaux* and the New Codicology' gaf, moge een indicatie zijn dat, toen de discussie meer over de inhoud dan over de toon ging, er een andere weg in het onderzoek ingeslagen was. Die beweging was misschien niet helemaal nieuw, maar veroorzaakte wel vernieuwing, doordat meer mensen dan voorheen zich schaarden achter waar die beweging voor stond: aandacht voor de middeleeuwse tekst in de vormen waarin we hem nu aantreffen.⁶²³

De focusverschuiving van hoofdzakelijk aandacht voor de variant naar het handschrift, dus van New Philology naar Material Philology of van *Éloge de la variante* naar *The Whole Book*, betekende ook dat de onderzoeks-aandacht voor dat eerste verschijnsel wat luidde. Dat wil niet zeggen dat er niet over geschreven werd, en de vraag welke ruimte kopiïsten hadden en namen om een tekst aan te passen bij het kopiëren kwam vaak terug.⁶²⁴ Recentelijk gaven twee jonge anglisten nieuwe impulsen aan het onderzoek naar variatie. In zijn boek over 'scribal authorship' vatte Matthew Fisher het belang van de studie naar varianten (in zijn geval in insulaire kronieken en vergelijkbare geschiedschrijving) kernachtig samen: 'writing is always intended. Whether that writing is composition or copying, medieval manuscripts did not come into being by accident. In manuscripts, insular history writing is itself historical, copied and authored, by hand, by scribes'.⁶²⁵ In Fishers woorden klinkt de huidige reactie op twintig

⁶²¹ Busby 1993, 31.

⁶²² Vooral: Nichols 1997.

⁶²³ Busby 1999. Volgens Van Anrooij 2004 heeft Busby in zijn *Codex and context* (Busby 2002) 'de belangrijkste uitgangspunten van de Franse mediëvist [= Cerquiglini, GB] [...] overgenomen.' Of Busby dat zelf ook zo ziet, vraag ik me af, maar dit citaat uit *Codex and context* illustreert wel hoe zijn ideeën in lijn liggen met die van de Material Philology: '[Medieval manuscripts] are also, for better or for worse, our only true contact with the reality of medieval literature, and a failure to confront them in all their imperfection amounts to dereliction of duty.' (Busby 2002, 370)

⁶²⁴ Kennedy 1970 en Huot 1987 laten zien dan dergelijke vragen niet nieuw waren, maar ook voor de 'brouhaha' (om Ziolkowski's term nog eens te gebruiken) al gesteld werden.

⁶²⁵ Fisher 2012, 13.

jaar polemieken door: tekstvariatie is een gegeven, en het gaat niet om het vaststellen van de 'stupidity' of 'malignity' van de kopiïsten, maar om het onderzoeken van de impact van het gegeven dat teksten steeds kunnen veranderen.⁶²⁶

'Dat teksten *kunnen* veranderen' is een bewuste woordkeuze. In navolging van Cerquiglini wordt nogal eens de lof gezongen van middeleeuwse tekstvariatie en wordt de stelling dat de middeleeuwse tekst instabiel is verheven tot dogma. Dat is een versimpeling die weersproken en weerlegd wordt door een andere anglist, Daniel Wakelin, met name in zijn recente *Scribal Correction and Literary Craft*.⁶²⁷ Hij betoogt dat middeleeuwse kopiïsten (in zijn geval: kopiïsten van Engelse literatuur, actief tussen 1375 en 1510) elke keer als zij een tekst afschreven de mogelijkheid hadden te variëren, en dat daarom juist het feit dat heel veel teksten in hun overlevering stabiel blijven veel meer aandacht verdient. Stabiliteit en correctheid moeten hele bewuste keuzes zijn geweest, als het bewust (nl., het aanbrengen van variatie) en onbewust (nl., het maken van overschrijffouten) afwijken van de legger voor de hand ligt.⁶²⁸ Wakelin vraagt daarbij aandacht voor de mogelijkheid dat wat in moderne ogen variatie lijkt, in middeleeuwse ogen wellicht correctie was: kopiïsten varieerden niet op hun legger omdat zij creatieve aspiraties hadden, maar omdat zij de tekst er juister door meenden te maken.⁶²⁹ Interessant is daarbij Wakelins stelling dat voor kopiïsten niet de auteur, maar de tekst uiteindelijk de meeste autoriteit had, waarbij hij opmerkt dat de ideale tekst (in hun ogen) niet de tekst van de auteur is, of de tekst zoals die zich materieel manifesteert in hun legger, maar de tekst zoals zij die zelf voor ogen hadden.⁶³⁰ Kijken naar wat zij corrigeren en hoe zij dat doen (in plaats van zoeken naar het eventuele waarom) geeft inzicht in de literatuurbeleving van een groep actoren die van centraal belang is voor de overlevering van die literatuur.

Ook in de medioneerlandistiek is bekend dat representanten van een tekst van elkaar kunnen verschillen; W.P. Gerritsens tweedeling in redactie en versie dateert bijvoorbeeld alweer uit 1963.⁶³¹ Het recente debat over wat te doen met 'variance' ging echter grotendeels aan de medioneerlandistiek voorbij.⁶³² Pas na 2000 kwamen er, meer dan tien jaar na Cerquiglini, studies waarin eraan gerefereerd werd.⁶³³ De laatste jaren zijn er juist opvallend veel medioneerlandistische studies verschenen of voorbereid

⁶²⁶ De typering is van Ralph Hanna en David Lawton, via Fisher 2012, 6, n. 13.

⁶²⁷ Wakelin 2014. Zie ook Wakelin 2011.

⁶²⁸ Wakelin 2014, 306.

⁶²⁹ Vgl. o.a. Wakelin 2014, 302-303.

⁶³⁰ Wakelin 2014, 308.

⁶³¹ Gerritsen 1963, I, 59-60.

⁶³² Vgl. ook deze constatering in Gerritsen 2000.

⁶³³ Oosterman 2004 is volgens mij – na Gerritsens meer constaterende afscheidscollege – de eerste medioneerlandistische publicatie die iets met New Philology doet. In Wackers 2002B komt de term niet voor; in Van Anrooij 2005 wel, maar ook daar gaat het vooral over handschriften en niet over varianten. Van Oostrom 2013, 47-48, verwijst er niet naar, maar benadrukt wel de 'open tekstcultuur' van de Middeleeuwen.

waarin de denkwijze van New of Material Philology gevolgd wordt.⁶³⁴ Deze methodische beschouwing draagt niet direct bij aan het interpreteren van de instabiliteit van Augustijnkens teksten, maar biedt wel een handreiking hoe er in de toekomst met Middelnederlandse instabiliteit omgegaan kan worden. De hierboven gepresenteerde bevindingen over Augustijnkens teksten kunnen een eerste aanzet zijn om, in combinatie met de ideeën van bijvoorbeeld Fisher en Wakelin, (een beter) beeld te krijgen van de mate waarin en manier waarop Middelnederlandse teksten variëren.

	Haags Liederenhandschrift	Berl. Zielentroosthandschrift	Nijm. Zielentroosthandschrift	Lucidariushandschrift	Handschrift-van Hulthem	Wiesbadense handschrift	Brusselse Van Hildegasberghs.	Speculumhandschrift	Egmonds <i>Expositie</i> -fragment	Aantal tekstgetuigen
<i>Expositie</i>				1051		1043	926		36	4
<i>Dryvoldicheit</i>		262	260	316				152		4
<i>Vanden scepe</i>	594			596	579					3
<i>Vrouwenborch</i>	186				178					2
<i>Mich heeft een ridder</i>	31									1
<i>Lijd den tijt</i>	116									1
<i>Van der rijcheit</i>					84					1
Totaal # teksten A. p/ hs.	4	1	1	3	3	1	1	1	1	

Tabel 12.1: overlevering Augustijnkens teksten, incl. vers aantallen⁶³⁵

Augustijnkens zeven teksten zijn in totaal in negen handschriften gekopieerd. Tabel 12.1 laat nog eens zien dat die teksten niet evenredig verdeeld zijn over de handschriften: één handschrift bevat vier Augustijnkentangen, twee handschriften bevatten er drie en de overige zes handschriften tellen er één. Het absolute aantal teksten van zijn hand in een handschrift zegt echter niet meteen iets over hoe nadrukkelijk die teksten in een

⁶³⁴ Ik denk daarbij aan Folkerts 2010, De Bruijn 2013, Kramer 2013, Folkerts & Gabriël 2013, Dlabacova 2014, Ermens 2015, het in voorbereiding zijnde proefschrift van Renée Gabriël en het in 2016 te verschijnen *special issue* van *Queeste* naar aanleiding van 'Stability and Transformation. Textual Traditions in the Medieval Netherlands' (2010).

⁶³⁵ Vanwege de overzichtelijkheid verkort ik in de tabellen in dit laatste hoofdstuk de signaturen; in de lopende tekst blijf ik de ook hiervoor gebruikte roepnamen gebruiken. Voor de volledigheid: D.H., KB, 128 E2 is het Haags Liederenhandschrift; Be., SB, ms. germ. fol. 1027 het Berlijnse Zielentroosthandschrift; N., RAN, Weeshuis 953 het Nijmeegse Zielentroosthandschrift; Br., KB, 15.642-51 het Lucidariushandschrift; Br., KB, 15.589-623 het handschrift-Van Hulthem; W., HH., 3004 B 10 het handschrift-Wiesbaden; Br., KB, 15.659-61 het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift; NY, PML, M. 385 het Speculumhandschrift; Egm., SAA, z.n. het Egmondse *Expositie*-fragment.

tekstcollectie aanwezig zijn. Een relatief getal zegt meer; daarom geef ik in tabel 12.2 de ‘Augustijnkendichtheid’ per codex, een getal dat berekend is door het aantal folia waarop in een codex een (deel van een) tekst van Augustijnken aanwezig is te delen door het totaal aantal folia in de codex. De uitkomsten van die berekening laten zien dat het Haags Liederhandschrift weliswaar vier teksten van Augustijnken bevat, maar dat de Augustijnkendichtheid van het Lucidariushandschrift aanzienlijk groter is, hoewel die codex ‘slechts’ drie van zijn teksten bevat. De Augustijnkendichtheid van het Lucidariushandschrift is eveneens groter dan die van het handschrift-Van Hulthem, omdat dat handschrift weliswaar ook drie teksten van Augustijnken bevat, maar – als bekend – daarnaast veel meer andere teksten.

Signatuur (verkort)	Totaal folia	Augustijnkenfolia	Augustijnkendichtheid
Haags Liederhandschrift	73	9	12%
Berl. Zielentroosthandschrift	176	2	1%
Nijm. Zielentroosthandschrift	323	5	2%
Lucidariushandschrift	120	22	18%
Handschrift-van Hulthem	241	8	3%
Wiesbadense handschrift	153	8	5%
Brusselse Van Hildegarsberchhs.	189	6	3%
Speculumhandschrift	51	1	2%
Egmonds <i>Expositie</i> -fragment	1 (fr.)	1	100%
Tabel 12.2: Augustijnkendichtheid			

In deze codices zijn Augustijnkens teksten steeds naast andere teksten opgenomen. Slechts in een incidenteel geval zijn twee teksten van Augustijnken in elkaars directe nabijheid te vinden: in het Haags Liederhandschrift zijn *Van den scepe* en *Dits van der vrouwen borch* na elkaar gekopieerd. Er is geen sprake van een cluster van collectie naar collectie ‘reizende’, (min of meer) vaste set teksten, waar in casu dan een tekst van Augustijnken deel van zou uitmaken. Augustijnkens teksten illustreren wel regelmatig de stelling dat bij elkaar geplaatste teksten de interpretatie beïnvloeden: de lezer van het Lucidariushandschrift zal de scheepsallegorie als een opgetuigde rijtjestekst zien, de lezer van het Haags Liederhandschrift dezelfde allegorie als een tekst met veel aandacht voor vrouwen.⁶³⁶

De taxonomische vraag in wat voor type meerteksthandschriften de teksten van Augustijnken zijn opgenomen is niet meteen te beantwoorden, net zomin als de methodologische vraag hoe zulks te bepalen, omdat een erkende indeling, terminologie en methodologie in de medioneerlandistiek ontbreken. Codicologen hebben de laatste decennia flinke stappen gemaakt in het opzetten en aanscherpen van deze zaken voor het verzamelhandschrift als fysiek object. De letterkundige situatie steekt bij af: daar

⁶³⁶ Vgl. 3.2.1 versus 5.2.1.

worden 'een elementair referentiekader' en 'een grondig beargumenteerde typologie' nog altijd node gemist.⁶³⁷

Brinkman liet zien dat buiten de Lage Landen wel voorstellen zijn gedaan. Ineichen, Schindler en Bodmer verdeelden de Franse meerteksthandschriften in 'genregebonden handschriften en divers samengestelde handschriften'.⁶³⁸ Die tweede groep is uiteraard zeer pluriform, en dat is een aspect dat we ook bij andere indelingen steeds terug zien. Kuhn, die in 1980 een fijnmazige indeling van Duitse verzamelhandschriften voorstelde, heeft uiteindelijk zelfs twee van dergelijke restcategorieën nodig: naast sprokencollecties, gecombineerde verzamelingen van sproken en strofische liederen, oeuvrehandschriften en Adelshandschriften met ridderepiek spreekt hij (in de woorden van Brinkman) over 'het bestaan van verzameltypen die wegens het ontbreken van statistische gegevens nog niet goed in kaart kunnen worden gebracht' (p. 189) en, ten slotte, over met name vijftiende-eeuwse, zeer diverse tekstverzamelingen waarbij ordening geen rol meer speelt, maar het gaat uitsluitend om een 'allgemeine Erwartung von Lebenshilfe und Lebensorientierung' van de tekstverzamelaar.⁶³⁹ In een derde Duitse indeling die Brinkman aanhaalde, kreeg die restcategorie een concrete naam. Reichel onderscheidde zes typen handschriften in zijn onderzoek naar de vijftiende-eeuwse auteur Hans Rosenplüt: 'enkelteksthandschriften, kronieken en historische handschriften, auteurshandschriften, genrehandschriften, literaire verzamelhandschriften, en huisboeken'.⁶⁴⁰ Volgens Reichel is die laatste groep ('Hausbuch') 'dem Spätmittelalter eigentümlicher Überlieferungstyp', en als volgt te definiëren:

Handschriften, in denen Texte der unterschiedlichsten Art gesammelt wurden: weltliche und geistliche, lateinische und deutsche, literarische und Gebrauchstexte. Diese heterogenen Sammlungen, die oft von mehreren Generationen eines Haushalts benutzt und weiter geführt wurden, können als Hausbücher bezeichnet werden, in die der jeweilige Besitzer allerlei nützliche Verse und auch beliebte Dichtungen eintrug. (Reichel 1985, 34)

Reichel benoemde hiermee een categorie tekstverzamelingen die Ineichen, Schindler en Bodmer naar het lijkt twintig jaar eerder eveneens op het oog hadden, evenals Kuhn tussentijds. Brinkman bediende zich er ook van, en neemt zelfs zonder omhaal aan dat deze handschriftvorm ook in het Nederlandse taalgebied aanwezig was:

⁶³⁷ Brinkman 1997, 189. Vgl. ook 1.3.2 hiervoor.

⁶³⁸ Brinkman 1997, 189, met verwijzing naar Ineichen, Schindler en Bodmer 1964, 212-216.

⁶³⁹ Kuhn 1980, 83, via Brinkman 1997, 190.

⁶⁴⁰ Brinkman 1997, 190, met verwijzing naar Reichel 1985, 29-35.

Wel is het zo dat er op voorhand al een niet gering aantal handschriften kan worden aangewezen waarvan mag worden vermoed, dat zij tot het type 'huisboek' behoren. (Brinkman 1997, 193)

Een opvallende afwezige in de internationale inventarisatie van Brinkman is de anglistiek (en zelfs de Angelsaksische germanisten en romanisten). Dat is jammer, omdat daar al sinds de jaren tachtig veel aandacht is voor, zoals Derek Pearsall schrijft, de 'late medieval English manuscripts of apparently miscellaneous content, or miscellanies'.⁶⁴¹ In 1989 publiceerden Julia Boffey en John J. Thompson een inventariserend artikel met een focus op 'anthologies of miscellaneous texts, mainly in English, and mainly in verse, with imaginative and recreational rather than purely factual or spiritual functions'.⁶⁴² Daarin plaatsten zij twee soorten tekstcollecties tegenover elkaar: de georganiseerde *anthologies* versus de ongeorganiseerde *miscellanies*.⁶⁴³ Binnen die laatste categorie onderscheidde Boffey en Thompson een aantal subcategorieën, waarvan zowel het 'commonplace book' ('rather haphazard, amateur productions which have been compiled over a period according to the whims of their owners', 292) als de 'household miscellanies' (eveneens zeer divers, maar 'more impersonal', 294) grote overeenkomsten vertonen met het huisboek dat Brinkman postuleerde. Pearsall stelde later een meer geleidelijke indeling voor, 'numbered in descending order of unity of contents'.⁶⁴⁴

Interessant aan de Engelse discussie over dit materiaal is dat toonaangevende onderzoekers zich hebben uitgesproken tegen het zoeken naar de organisatieprincipes van verzamelhandschriften. Een dergelijk geluid liet Ralph Hanna III al in 1993 horen. In zijn bijdrage aan het congres dat zou resulteren in de bekende bundel *The Whole Book* merkte hij op dat de samenstelling van verzamelhandschriften voor een groot deel op toeval kan berusten. Naar aanleiding van een casestudy (Winchester College, Ms. 33) stelde hij:

I think such a combination of happenstance acquisition and variously motivated selection is quite typical of a large range of Middle English manuscript books. And although such procedures are not a priori limited to Middle English, I think they testify to certain aspects of late medieval vernacular literary (and not just book) production. (Hanna 1996, 47)

⁶⁴¹ Pearsall 2005, 17.

⁶⁴² Boffey & Thompson 1989, 279.

⁶⁴³ Boffey definieerde het onderscheid later scherper dan zij in haar bijdrage met Thompson deed: 'Do we classify them [bedoeld: twee verzamelhandschriften die in de bijdrage bestudeerd worden, GB] as anthologies (that is, as a number of items brought together according to some governing principle) or as miscellanies, the fruit of more random incorporation?' (Boffey 1996, 73)

⁶⁴⁴ Pearsall 2005, 23. Pearsalls bijdrage is zeer ironisch en drijft de spot met onderzoekers die de organisatiegraad van meerteksthandschriften al te zeer willen formaliseren; zie ook hierna.

De samenstelling van een tekstverzameling was, benadrukte Hanna, niet gebaseerd op een idee over wat goede Engelse literatuur was. Op zijn best was er sprake van een specifieke interesse in of waardering voor bepaalde teksten, afhankelijk van bijvoorbeeld 'geography, gender, profession, and political affiliation'.⁶⁴⁵ Even goed kon de verzameling het gevolg zijn van iets trivials, zoals '[d]ifficulties of textual supply' (47), ofwel de kwestie welke teksten überhaupt beschikbaar waren om op te nemen in een collectie.

Sterker nog dan Hanna zette Pearsall zich later af tegen het indelen van tekstcollecties op basis van organisatieprincipes. In hetzelfde artikel als waarin hij zijn geleidelijke indeling voorstelde (zie hierboven), waarschuwde hij voor het (mogelijk) anachronistische karakter van zoeken naar organisatieprincipes in *miscellanies*, omdat dat zoeken ten onrechte 'the truly miscellaneous nature of these miscellanies' negeert.⁶⁴⁶ Pearsall plaatste daarom (net als Hanna) de 'circumstances of production' tegenover de 'very natural desire to find something rational or at least classifiable in the organization of these collections, and therefore some reason for talking about them rationally, and to make theses and arguments about them'.⁶⁴⁷ Het moderne verlangen eenheid, orde of organisatie te willen zien in tekstverzamelingen doet te weinig recht aan de mogelijkheid dat die er op het productiemoment niet waren.

Deze beschouwing begon vanuit de vraag hoe we de tekstverzamelingen waarin teksten van Augustijnken zijn overgeleverd kunnen benoemen. Uit de bespreking blijkt op de eerste plaats dat er geen breed gedeelde en evidente nomenclatuur bestaat, ondanks verschillende voorzetten. De meeste pogingen hebben als handicap dat ze uitgaan van een zekere organisatiegraad van de tekstcollectie, terwijl het – zoals Hanna en Pearsall aandroegen – twijfelachtig is of die veronderstelling in alle gevallen klopt. Als die al klopt, doemt het probleem op dat onderzoekers eigenlijk niet weten welke soorten organisaties er kunnen bestaan; we kijken met ogen van nu naar (eventuele) ordeningen van toen en dus is elke organisatie die we voorstellen door hedendaagse onderscheidingscriteria bepaald.⁶⁴⁸ Dat maakt die criteria niet per se zinloos of onbruikbaar, maar wel erg tentatief. In de indelingen die ondanks dit bezwaar zijn gemaakt, is de term 'huisboek' een terugkerende factor, met name in studies over de periode waarin Augustijnkens teksten gekopieerd werden. Het problematische aan die term is dat hij zowel in smalle als brede zin gebruikt wordt. In een smalle toepassing ervan zijn alleen de codices die aan een huishouden gekoppeld kunnen worden huisboeken; we vinden er dan bijvoorbeeld individuele gegevens als geboortedata en namen van kinderen in. Dergelijke gevallen komen bij de tekstgetuigen van

⁶⁴⁵ Hanna 1996, 47.

⁶⁴⁶ Pearsall 2005, 25.

⁶⁴⁷ Pearsall 2005, 25.

⁶⁴⁸ Dit is verwant aan de situatie die Wackers 2000 schetste met betrekking tot literatuurhistorici die met moderne noties van genres kijken naar middeleeuwse literatuur.

Augustijnken niet voor. In de brede toepassing van de term huisboek vallen alle meerteksthandschriften waarmee een huishouden geholpen kan zijn eronder; bij zulke brede kaders vallen wellicht alle 'Augustijnkenhandschriften' in de categorie 'huisboek'. In deze tweede interpretatie is het begrip 'huisboek' een elegante en historisch verantwoorde oplossing, maar vanwege het inclusieve karakter ervan zo breed dat bijna niets wordt uitgesloten. Als classificatie in dit onderzoek is het dan weinig bevredigend, omdat met niet al te veel fantasie elk (hier onderzocht) boek een huisboek was, omdat elke tekstverzameling zo divers is dat een heel huishouden ermee gediend kan zijn.

De pogingen meerteksthandschriften te categoriseren op basis van organisatieaard of -graad bieden weinig houvast om de 'Augustijnkencodices' nader te duiden. Die vaststelling, gecombineerd met de hiervoor besproken meer principiële bezwaren tegen het zoeken naar organisatieprincipes, nodigen uit om iets anders te doen. Een alternatief is om de historiserende speurtocht naar organisatieprincipes los te laten en te vervangen door een poging onder woorden te brengen wat er feitelijk voor ons ligt. Daarmee is de subjectiviteit uiteraard niet verlaten, want wie benoemt wat zichtbaar is, negeert onvermijdelijk wat buiten het gezichtsveld ligt.

Wie met (of ondanks) die kanttekening opvallendheden in het corpus aan 'Augustijnkencollecties' wil benoemen, krijgt bij een eerste verkenning al twee handvatten aangereikt.⁶⁴⁹ Op de eerste plaats is dat de dominantie of (neutraler gesteld) de lengte van de eerste tekst in een codex (zie ook tabel 12.3). Die eerste tekst is een belangrijke in een collectie: iedereen die een codex openslaat en bij het begin begint, ziet de eerste tekst.⁶⁵⁰ De prominentie van de eerste tekst van een collectie wordt nog groter naarmate de relatieve lengte ervan toeneemt, dat is: de lengte van de eerste tekst in de codex ten opzichte van andere teksten in diezelfde codex. In het Augustijnkencorpus is het *Speculum*handschrift hier het opvallendste voorbeeld van. Dat handschrift telt 51 bladen en de eerste tekst van de codex, het *Speculum*, is over al deze bladen uitgeschreven: f. 1r-51r (relatieve lengte: 100%). Het tegenovergestelde voorbeeld is het Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift, waar de eerste tekst op slechts drie van de 189 bladen voorkomt (relatieve lengte: 2%).⁶⁵¹ Andere codices met opvallend lange eerste teksten zijn de Berlijnse Zielentroostcodex (relatieve lengte: 60%) en het Lucidariushandschrift (51%). Een andere codex met een heel korte eerste tekst is het Haags Liederenshandschrift (4%). De relatieve lengte van de eerste (overigens onvolledig overgeleverde) tekst in het handschrift-Van Hulthem is 5%, maar daarbij is wel van belang dat de eigenlijke eerste tekst niet is overgeleverd.

⁶⁴⁹ Vanwege het fragmentarische karakter wordt het Egmondse *Expositie*-fragment hier buiten beschouwing gelaten, tenzij anders opgemerkt.

⁶⁵⁰ Ook vanuit het in dit proefschrift grotendeels gemeden productieoogpunt is de eerste tekst van groot belang, omdat juist uit die eerste tekst de intentie of het programma van de collectiesamensteller kan blijken. Vgl. Hanna 1986, Pearsall 2005, 25, en (n.a.v. het Haags Liederenshandschrift) Van Oostrom 2013, 375-376.

⁶⁵¹ Mocht het codexdeel met de *Expositie* inderdaad zelfstandig bestaan hebben, dan is de relatieve lengte van de eerste tekst in dat deel (de *Expositie*) weer wel heel groot: nagenoeg 100%.

De tweede observatie is dat het aantal teksten in een collectie zeer uiteen kan lopen. Wederom is het Speculumhandschrift een uitgesproken voorbeeld: daarin staan slechts twee teksten, het *Speculum* en de *Dryvoldicheit*. Aan de andere kant van het spectrum vinden we hier het handschrift-Van Hulthem met 215 teksten. Twee andere relatief omvangrijke tekstcollecties (met meer dan honderd teksten) zijn het Brusselse Van Hildegasberchhandschrift en het Haags Liederhandschrift.

Als we deze twee criteria combineren, ontstaan er vier typen tekstcollecties:

- I Tekstcollecties met veel teksten en een lange eerste tekst;
- II Tekstcollecties met weinig teksten en een lange eerste tekst;
- III Tekstcollecties met weinig teksten en een korte eerste tekst;
- IV Tekstcollecties met veel teksten en een korte eerste tekst.

Geen van de Augustijnhandschriften behoort tot het eerste type. Verder komen alle types voor in dit proefschrift.⁶⁵² Vier Augustijnhandcollecties bevatten weinig teksten en een lange eerste tekst (type II: Speculumhandschrift, Zielentrostcodices, Lucidariushandschrift), een handschrift telt weinig teksten en een korte eerste tekst (type III: Wiesbaden) en drie handschriften hebben veel teksten en een korte eerste tekst (type IV: Brusselse Van Hildegasberchhandschrift, handschrift-Van Hulthem, Haags Liederhandschrift).⁶⁵³

Deze op kwantitatieve leest geschoeide typologie heeft uiteraard nadelen. Ik sneed al aan dat elke indeling op voorhand beperkt wordt door waar wij wel en niet naar kijken. Daar komt bij dat termen als veel en lang relatief zijn; wie de blik anders richt, komt mogelijk tot andere invullingen van deze begrippen. Een derde nadeel van deze typologie is dat het materiële eigenheden niet verdisconteert. Dat is met name bij groeiboeken of anderszins later bijeengebrachte tekstverzamelingen een risico: de relatieve ruimte die een tekst inneemt in een codex wordt kleiner als er later katernen aan toegevoegd worden en groter bij het verlies van teksten. Een ander, gerelateerd gevolg is dat er geen ruimte is voor het verwerken van de impact van verschillende

⁶⁵² Het lijkt er overigens op dat geen van de 'MVN-verzamelhandschriften' in de eerste categorie valt, behalve mogelijk het Geraardsbergse handschrift, mits we het uitgangspunt van dit proefschrift onderschrijven dat de huidige vorm van het handschrift leidend is. Immers, in dat geval is er sprake van een handschrift met negentig teksten, waarvan de eerste meer dan de helft van de codex vult (103ff/183ff = 56%). Dat geen (of maar één) van deze tekstcollecties van het eerste type is, leidt tot de meer principiële vraag of het eerste type überhaupt voorkwam, of dat het een louter theoretische optie is. De MVN-edities: Govers e.a. 1994, Brinkman 1995, Kienhorst & Sonnemans 1996, Brinkman & Schenkel 1997, Verbij-Schillings 1999, Van den Berg 2005, Huizenga 2004, Mertens & Van der Poel 2014, Brinkman 2015.

⁶⁵³ Uiteraard kan men hier twisten over wat veel/weinig/lang/kort is; is het Wiesbadense handschrift met 77 teksten bijvoorbeeld niet ook een handschrift met veel teksten? Mijn redenering is gebaseerd op twee gemiddelden: (1) de relatieve lengte van de eerste teksten van alle codices in mijn corpus, aangevuld met die van alle codices uitgegeven in de MVN-reeks, en (2) het aantal teksten van alle codices in mijn corpus, aangevuld met die van alle codices in de MVN-reeks. Om bij het Wiesbadense handschrift te blijven: het gemiddelde aantal teksten is 88,9; 77 is lager dan dit gemiddelde, en 'dus' heeft Wiesbaden weinig teksten.

kopiisten in één handschrift: als kopiist A groter of ruimer schrijft dan kopiist B, kan een tekst die korter is toch even veel ruimte innemen.

Het model heeft dus nadelen, maar dat het anders en mogelijk beter kan, betekent niet dat dit nu niet werkt. Tegenover de nadelen staan twee krachtige voordelen: het model stelt ons in staat de anders slechts in containerbegrippen te vatten hoeveelheid tekstverzamelingen scherper te benoemen, en dat te doen op een manier waarbij anachronismen en subjectiviteit zijn geminimaliseerd.

Signatuur (verkort)	# folia codex	folia eerste tekst	%	# teksten
Haags Liederhandschrift	73	1r-3r	4	115
Berl. Zielentroosthandschrift	176	1r-107r	60	21
Nijm. Zielentroosthandschrift	323	2r-159v	40	20
Lucidariushandschrift	120	1r-61v	51	10
Handschrift-van Hulthem	241 ⁶⁵⁴	1r-11r	5	215
Wiesbadense handschrift	153	3r-44v	27	77
Brusselse Van Hildegarsberchhs.	189	1r-3r	2	126
Speculumhandschrift	51	1r-51r	100	2
Egmonds <i>Expositie</i> -fragment	1*	1r-1v	100	3

Tabel 12.3: data voor collectietypologie

In de paragrafen over de tekst dragers werden steeds twee paden bewandeld: die van de materiële beschrijving of fysieke eigenschappen en die van de bezittergeschiedenis, inclusief datering en lokalisering. Overzien we nu de uitkomsten van het eerste deel van die inventarisatie (samengebracht in tabel 12.4), dan valt op dat het materiaal eigenlijk heel eenvormig is: bijna alle tekst dragers zijn van papier (in sommige gevallen gecombineerd met incidentele perkamenten bladen), de relatieve breedte van de codex is grosso modo gelijk (uiteraard springt ook hier het Lucidariushandschrift eruit; het Speculumhandschrift is dan weer opvallend vierkant in vergelijking met de rest van dit corpus), bijna overal zijn de teksten in een cursiva gekopieerd en slechts in twee gevallen staan er illustraties in het handschrift. Bij dat laatste moet meteen opgemerkt worden dat in één van die gevallen, het Speculumhandschrift, er weliswaar (veel) afbeeldingen in de codex staan, maar dat juist op het folium waarop de tekst van Augustijnken staat geen illustraties voorkomen. De enige variabele is de dikte van de codex. Die variatie staat in direct verband met de hierboven al besproken omvang van de tekstcollectie.

⁶⁵⁴ Oorspronkelijk waren dat er minimaal 278; vgl. par. 6.4.1, o.b.v. Brinkman & Schenkel 1999, 11, 76. Dergelijke codicologische vondsten zijn hier verder niet meegenomen.

Signatuur (verkort)	Materiaal	Relatieve breedte	Folia	Schrift	Illustr.
Haags Liederhandschrift	Perkament	0,74	73	Cursiva	Nee
Berl. Zielentroosthandschrift	Papier & perkament	0,72	176	Cursiva	Nee
Nijm. Zielentroosthandschr.	Papier	0,74	323	Cursiva	Nee
Lucidariushandschrift	Papier & perkament	0,39	120	Cursiva	Nee
Handschrift-van Hulthem	Papier	0,75	241	Cursiva	Nee
Wiesbadense handschrift	Papier & perkament	0,71	153	Textualis & cursiva	Ja
Br. Van Hildegarsberchhs.	Papier	0,71	189	Hybrida	Nee
Speculumhandschrift	Perkament	0,82	51	Hybrida	Ja
Egmonds <i>Expositie</i> -fragment	Perkament	0,66-0,69 ⁶⁵⁵	1 (fr.)	Textualis	Nee

Tabel 12.4: fysieke eigenschappen 'Augustijnkenhandschriften'

Uit de inventarisatie van de herkomst en bezittersgeschiedenis van de tekst dragers kwamen niet veel concrete gegevens naar voren. De Zielentroostcodices hebben een geschiedenis in kloosters en het Haags Liederhandschrift is wellicht ontstaan in adellijke kringen (en is daar in ieder geval in bezit geweest). Een stuk minder zeker, maar met enige voorzichtigheid nog wel te suggereren, zijn de herkomst van het handschrift-Van Hulthem (adel in stedelijke context), de Wiesbadense codex (religieus-georiënteerde, stedelijke amateurs) en het Speculumhandschrift (stedelijke kooplieden). Van het Van Hildegarsberch-handschrift is slechts bekend dat een deel ervan in een stad gemaakt is (en niet het deel waarin de *Expositie* staat); van het Egmondse fragment is alleen met zekerheid bekend dat het in de moderne tijd in een klooster terecht is gekomen,⁶⁵⁶ en van het Lucidariushandschrift weten we de facto niets. Bij zoveel onzekerheid is terughoudendheid geboden, maar toch valt vooral de spreiding op Augustijnkens geattesteerde optredens vonden alleen plaats in een adellijke omgeving, maar zijn teksten hebben in de secundaire receptiegolf een breder onthaal gekend: in steden en kloosters, onder 'wereldlijken' en geestelijken. Kestemonts stelling dat '[h]et onderzoek naar de receptie van de Middelnederlandse ridderroman [...] niet altijd gebaat [is] bij een star onderscheid tussen de verschillende publieksgroepen' is bij uitbreiding ook waar voor de teksten van Augustijnken: die werden niet gerecipieerd in of door een stabiel sociaal stratum, maar juist op verschillende plaatsen ontvangen.⁶⁵⁷

In de inventarisatie van datering en lokalisering van de negen Augustijnkenhandschriften springen twee zaken in het oog. Qua datering ligt er een overduidelijke piek in de overlevering van Augustijnkens teksten in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Slechts twee handschriften vallen buiten die piek: één eerder

⁶⁵⁵ De relatieve breedte is afhankelijk van de oorspronkelijke hoogte, die niet helemaal zeker is, maar geschat wordt tussen de 155 en 160mm.

⁶⁵⁶ Het is bekend dat het Egmondse fragment voordat in het klooster kwam in gebruik was als verpakkingsmateriaal van een relik; daar is uit af te leiden dat het aanwezig was in een omgeving waar een relik voorhanden was, maar daar is weinig zekers uit af te leiden.

⁶⁵⁷ Kestemont 2010, 271.

(Egmond) en één later (het Van Hildegarsberchhandschrift). Liefst zeven van de negen handschriften met een of meer teksten van Augustijnken komen uit de eerste vijf decennia na 1400. Waar in die halve eeuw de piek precies ligt, is enigszins een kwestie van belichting; er is iets te zeggen voor het eerste kwart (acht tekstrepresentanten versus zes)⁶⁵⁸ en er is iets te zeggen voor het tweede kwart (vier handschriften versus drie).

De tweede observatie betreft de lokalisering van de codices. Augustijnkens teksten zijn binnen het Middelnederlandse taalgebied bijna zo breed als mogelijk overgeleverd. In ongeveer een eeuw zijn Augustijnkens teksten terecht gekomen in diverse regio's: vier codices met zijn werk komen uit Brabant, drie uit Gelre en twee uit Vlaanderen.⁶⁵⁹ Er lijkt geen correlatie te zijn tussen de datering van de codices en de lokalisering ervan, met andere woorden, er is geen sprake van een regio die Augustijnkens werk eerder recipieert dan een andere regio. Opvallend bij deze lokaliseringen is dat maar één van de negen codices met een of meerdere teksten van Augustijnken met enige waarschijnlijkheid afkomstig is uit het gewest waar zijn mecenasen hun hoven hadden: alleen bij het Egmondse fragment wordt Brabant even aannemelijk als Holland gevonden.⁶⁶⁰

1350-1375	Brabant (/ Holland)	Egmonds <i>Expositie</i> -fragment
1400 ca.	Gelre	Haags Liederhandschrift
1405-1408	Omg. Brussel	Handschrift-Van Hulthem
1410	Vlaanderen / Brabant / Henegouwen	Wiesbadense handschrift
1425-1450	Brabant	Lucidariushandschrift
1436-1437	Gelre	Berl. Zielentroosthandschrift
1440 ca.	Brugge	Speculumhandschrift
1445	Nijmegen	Nijm. Zielentroosthandschrift
1469	Oss	Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift
Tabel 12.5 datering en lokalisering 'Augustijnkenhandschriften'		

Deze laatste inventarisatie illustreert een opvallend verschil tussen de receptie van Augustijnkens werk in de tweede golf en die in de eerste. Was de receptie in de eerste golf nog beperkt tot twee Hollandse hoven (en hun bestemmingen wanneer de hoven op reis waren), in de tweede golf is het werk van Augustijnken een eeuw lang in bijna het hele taalgebied te vinden.

⁶⁵⁸ Waarbij ik elke keer dat een tekst is opgeschreven beschouw als tekstrepresentant, waardoor (bij wijze van voorbeeld) het handschrift-Van Hulthem drie tekstrepresentanten bevat.

⁶⁵⁹ Waarbij zij opgemerkt dat één van die twee, het handschrift-Wiesbaden, uit 'de driehoek Aalst-Oudenaarde-Brussel' (Kienhorst & Schepers 2009, 85) komt; zo oostelijk in Vlaanderen, dat het bijna Brabant is. Merk trouwens op dat Schepers later (Schepers 2013, 230) naar Brussel wees; zelf niet overtuigd, maar zonder (Vlaamse) alternatieven te noemen.

⁶⁶⁰ Bij het Haags Liederhandschrift is een lokalisering in Holland ook nog altijd niet uitgesloten, maar naar de laatste stand van het onderzoek ligt Gelre (of eventueel Brabant) meer voor de hand.

Niet elke tekst wordt daarbij even vaak gekopieerd. Met name de overlevering van de *Expositie* valt op. Op de eerste plaats is de overlevering van deze tekst diachroon het meest uitgerekt: twee tekstrepresentanten komen uit de qua overlevering van Augustijnkens werk drukbezette eerste helft van de vijftiende eeuw, maar opvallend is het dat zowel het oudste als het jongste 'Augustijnkenhandschrift' (een fragment van) deze tekst bevatten. Tegenover die brede chronologische spreiding staat juist een opvallend smalle geografische spreiding. Drie van de vier handschriften die de *Expositie* bevatten, komen uit Brabant; het vierde handschrift wordt in het nabijgelegen Oost-Vlaanderen gelokaliseerd. Bij alle andere meervoudig overgeleverde teksten van Augustijnken is die situatie anders, omdat zij allemaal wel regiogrensoverstijgend zijn overgeleverd.

De toe-eigening van Augustijnkens teksten vond op verschillende manieren plaats. Op de eerste plaats werden zijn teksten herschreven. Dit onderzoek liet zien dat de manier waarop en de mate waarin dat gebeurde varieerde, maar dat geen tekst die meervoudig is overgeleverd een stabiele overleveringsgeschiedenis kent. Of de teksten herschreven werden voor de verzamelhandschriften waarin we ze aantreffen, is niet vast te stellen, maar gegeven is dat er de nodige verschillen zijn tussen versies, zowel qua omvang als qua inhoud (hoewel dat laatste, een uitzondering daargelaten, in beperkte mate). Een tweede manier van toe-eigening is de plaatsing van Augustijnkens teksten in een tekstverzameling. Dat onderzoek naar de intenties van opname in een collectie in dit proefschrift achterwege is gebleven, betekent geenszins dat onderzoek naar de gevolgen van die opname op de manier waarop een lezer de tekst te lezen krijgt zinloos is. Dit proefschrift liet bijvoorbeeld zien dat opname van een tekst in een tekstcollectie die gedomineerd wordt door een exemplerverzameling een andere interpretatie uitlokt dan wanneer diezelfde tekst is opgenomen als bladvulling bij een Latijns *Speculum*.

Het onderzoek naar de secundaire receptie van Augustijnkens werk bracht ook aan het licht dat er geen goede terminologie is om de verschillen tussen tekstverzamelingen te typeren, of een goede manier om tot een dergelijke terminologie te komen. Om de verschillen tussen de tekstverzamelingen waarin het werk van Augustijnken is overgeleverd toch onder woorden te kunnen brengen, werd een typologie geïntroduceerd, waarin de relatieve lengte van de eerste tekst van een verzameling werd gecombineerd met het totale aantal teksten in de tekstverzameling. De meeste Augustijnkenhandschriften waren van het tegengestelde type II (weinig teksten, lange eerste tekst) en type IV (veel teksten, korte eerste tekst). Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of een groter of ander corpus laat zien of deze typologie van meerwaarde is en of deze categorisering van Augustijnkencollecties opvallend is.

12.4 Tertiair

Wetenschappelijke aandacht voor Augustijnken en zijn werk was er nooit per se: ze zijn vrijwel nooit het epicentrum van een bijdrage, maar steeds onderdeel van de periferie, met als enige uitzonderingen de publicaties over de interpretatie van *Mich heeft een ridder*. In welke periferie zij verkeren, hangt af van het gekozen centrum. Bij de vroegere literatuurhistorici werd Augustijnken steeds als sprookspreker behandeld, maar dan wel als de minder significante collega van Willem van Hildegasberch. Hij was een schrijver aan het Hollandse hof, maar niet zo belangrijk dat hij in *Het woord van eer* een eigen hoofdstuk kreeg, zoals bijvoorbeeld Dirc Potter en, wederom, Van Hildegasberch. In *Wereld in woorden* is de bespreking van Augustijnken geen onderdeel van de paragrafen over sproken, maar wordt hij gepresenteerd als een 'grensganger' tussen twee centrale domeinen in het boek: het heil (de geestelijke literatuur) en de verbeelding (de wereldlijke literatuur). Zo komt het werk van Augustijnken drie keer in een andere periferie terecht: hij is een marginale sprookspreker, een marginale Hollandse auteur en een marginale geestelijke en/of wereldlijke schrijver.

Ook bij editeurs was het werk van Augustijnken nooit het hoofdonderwerp: zijn teksten zijn niet één keer zelfstandig uitgegeven, noch in boekvorm, noch in kleiner bestek. Nu mag dat misschien niet verwacht worden (er is maar één sprookspreker van wie het werk wél een zelfstandige uitgave in boekvorm kreeg: Willem van Hildegasberch), maar toch lijkt het mij opmerkelijk voor een auteur die al meer dan anderhalve eeuw deel uitmaakt van de literaire historiografie.⁶⁶¹

Dit proefschrift is uiteraard ook een voorbeeld van tertiaire receptie. Het is de eerste studie van enige omvang waarin Augustijnken en zijn werk in het centrum van de aandacht staan. Iets breder bezien, is het echter ook een voorbeeld van perifere tertiaire receptie, omdat het onderzoeksproject waaruit het ontsproten is niet draaide om Augustijnken, maar om verzamelhandschriften. Dat is ook te merken: veruit de meeste ruimte is besteed aan de bespreking en analyse van de receptie van Augustijnkens werk in de fase waarin die receptie via verzamelhandschriften ging. En deze studie ging niet, of slechts nauwelijks, over de theologische of bijbelexegetische ideeën van Augustijnken zoals die uit zijn teksten blijken en een contextualisering van die ideeën tussen andere Middelnederlandse of anderszins volkstalige Bijbelexegese, over zijn taalgebruik en taalfilosofie, of over de manier waarop hij zichzelf als auteur in zijn teksten profileert en presenteert.⁶⁶² De institutionele kadering van dit onderzoek bracht een andere focus

⁶⁶¹ Het is lastig deze 'opmerkelijkheid' comparatief of contrastief te staven. Hogenelst 1997 laat zien dat de meeste sproken uitgegeven zijn, maar zelden zelfstandig; of de auteur bekend is, speelt voor zover ik kan zien geen rol.

⁶⁶² De eerste suggestie werd mij gedaan door Thom Mertens; de tweede komt uit Van Oostrom 2013, 569; de derde komt als optie voor in Bouwmeester, Geerdink & Ham 2015. Die laatste optie werd eerder

aan, waardoor het vaak meer ging over wat anderen deden (of konden doen) met zijn teksten, dan over de auteur of zijn werk. Juist vanwege deze sturende inbedding van dit onderzoek ben ik blij dat de inzichten die eruit voortkomen niet alleen methodisch of (quasi-)theoretisch van aard zijn; dat het niet alleen over receptiegolven ging, maar ook en vooral over het werk van Augustijnken, en hoe dat door de eeuwen heen steeds een doel heeft gediend en een publiek heeft gevonden, en over hoe dat werk en die doelen steeds veranderden.

12.5 Slot

In de epiloog van zijn meest geleerde tekst verzoekt Augustijnken zijn publiek om wat hij heeft opgeschreven over het Johannesevangelie te verbeteren en aan te vullen, 'want men niet versmaden sal der goeder leere' (1043-1044 in het Lucidariushandschrift). Zesentwintig eeuwen nadat Augustijnken deze verzen gedicht moet hebben, kunnen we stellen dat dat nauwelijks is gebeurd: er is van alles versleuteld en veranderd aan de *Expositie*, maar van inhoudelijke uitbreidingen of aanpassingen van ideeën is het – in de overgeleverde versies – niet gekomen. De impliciete boodschap van deze epiloog bleek wél waar: Augustijnkens tekst kreeg lezers en die lezers voelden zich vrij (of juist gedwongen) om de tekst aan te passen. Augustijnken en zijn teksten kregen een publiek. Welke teksten hij voor de heren en dames in en om Schoonhoven schreef en voorlas, weten we niet; dát hij er voorlas, is wel helder. Zonder zijn aantoonbare bemoeienis en grotendeels na zijn dood werden zijn teksten in nieuwe contexten op- en overgeschreven tot in alle uithoeken van het taalgebied, behalve in het gewest waar hij (voor zover gedocumenteerd) juist het langst zijn brood verdiende. Een paar honderd jaar later worden zijn werk en zijn gedocumenteerde activiteiten teruggevonden door literatuurhistorici. Voor hen wordt hij een 'bijproduct', een 'minor poet' naast Willem van Hildegarsberch, of een grensganger tussen de stralende sterren van Ruusbroec en Jan van Hulst – structureel perifeer.

Bibliografie

Gebruikte afkortingen

MVN	Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden.
NLCM	Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen.
OGE	<i>Ons Geestelijk Erf</i> .
TNTL	<i>Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde</i> .

- Ampe, Albert, 'De schrijver van "Zielentrost" op het spoor?', in: *OGE* 34 (1960), 201-204.
- Anbeek, T., 'Receptie-esthetika en receptie-geschiedenis. Enkele problemen', in: Segers (red.) 1979b, 75-84.
- Andersson-Schmitt, Margarete, 'Mitteilungen zu den Quellen des Grossen Seelentrostes. Mit einem Exkurs über die *Tänzer von Kölbecke*', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 105 (1982), 22-41.
- , 'Mededelingen. De schrijver van 'Zielentrost' niet op het spoor!', in: *OGE* 34 (1960), 324-325.
- Asselbergs, W.J.M.A., 'De Bijbel in de late middeleeuwen', in: A. van der Lee e.a., *De Bijbel in de literatuur. Zes lezingen gehouden voor de School voor Taal- en Letterkunde te 's Gravenhage, cursusjaar 1955/1956*. Den Haag, 1957, 30-43.
- Berendrecht, Petra, "*Dat nuttelijc te horne doet*". *Het Seneca-deel uit de Spiegel Historiael*. in: J. Reynaert e.a., *Wat is Wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse Letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, 54-69, 370-373. NLCM, 9.
- Besamusca, A.A.M., 'The Manuscript Contexts of Short Tales: The Example of the Middle Dutch Chastelaine de Vergi', in: I. Arsenau & F. Gingras (red.), *Cultures courtoises en movement*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal, 2012, 249-261.
- , 'The Manuscript Context of Middle Dutch Fabliaux', in: C.M. Jones (red.), *Li premerains vers. Essays in honor of Keith Busby*. Amsterdam & New York: Rodopi, 2011, 29-45.
- Biemans, J.A.A.M., *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, 2 dln. Leuven: Peeters, 1997. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen 2.
- Biemans, J.A.A.M. e.a. (ed.), *Het handschrift-Borgloon. Hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UvA), I A 24 l, m, n*. Hilversum: Verloren, 2000. MVN, V.
- Biggs, Sarah J., 'The Three Living and the Three Dead', via: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/> [weblog British Library], geraadpleegd op [/ vanaf] 17 januari 2014.

- Bilderdijk, W. (ed.), 'De kleuren', in: W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*, Deel IV. Rotterdam: J. Immerzeel jr., 1925, 62-116.
- Bischoff, Bernhard, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. 2e überarbeitete Auflage. Berlin: Schmidt, 1986. Grundlagen der Germanistik 24.
- Bisschop, W. & E. Verwijs (ed.), *Gedichten van Willem van Hildegasberch, [uitgegeven] vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden*. Den Haag: Nijhoff, 1870.
- Blommaert, Ph. (ed.), *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen. Deel 3*. Gent: L. Hebbelynck, 1851.
- Boffey, Julia, 'Short Texts in Manuscript Anthologies: The Minor Poems of John Lydgate in Two Fifteenth-Century Collections', in: Nichols & Wenzel 1996, 69-82.
- Boffey, Julia & John T. Thompson, 'Anthologies and Miscellanies: Production and choice of texts', in: Jeremy Griffiths & Derek Pearsall, *Book production and publishing in Britain, 1375-1475*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 279-315. Cambridge Studies in Publishing and Printing History.
- Bouwmeester, Gerard, 'Interplay between text and text collection: the case of Augustijnken's *Dryvoldicheit*', in: *Journal of the Early Book Society* 17 (2014a), 242-253.
- , 'Augustijnken primair. Over het feitelijke en geïntendeerde primaire publiek van Augustijnkens oeuvre', in: *Queeste* 21 (2014b), 108-128.
- , 'Spreken en zwijgen in een Middelnederlandse sproke. Over de interpretatie van Van dat niemen en can ghedoen hi en es begrepen', in: *Madoc* 28 (2014c), 102-114.
- , 'The Nine Worthies in Middle Dutch Miscellanies', in: Brigitte Burcher e.a. (red.), *Aktuelle Tendenzen der Artusforschung*. Berlin / Boston: Walter de Gruyter 2013, 347-360.
- (in voorbereiding), 'Size Does Not Matter. On Characterising Medieval Multi-Text Codices', in: Bart Besamusca e.a. (red.), *Proceedings of the HERA-conference 'Dynamics of the Medieval Manuscript'*. Göttingen: V&R Unipress, in voorbereiding.
- Bouwmeester, Gerard, Nina Geerdink & Laurens Ham, 'Een veelstemmig verhaal. Auteurschap in de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*', in: *Nederlandse Letterkunde* 20 (2015), 3, 215-236.
- Breitenbach, Edgar, *Speculum humanae salvationis. Eine typegeschichtliche Untersuchung*. Straatsburg, 1930. *Studies zur deutschen Kunstgeschichte*, 272.
- Brillenburgh Wurth, Kiene & Ann Rigney (red.), *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Brinkman, Herman (ed.), m.m.v. Ike de Loos, *Het Gruuhuse-handschrift. Hs. Den Haag, Koninklijke bibliotheek, 79 K 10*. Hilversum: Verloren, 2015. MVN, XIII (1 & 2).
- , 'Oude en nieuwe filologie bij Herman Pleij', in: *Neerlandistiek.nl*, 09-01c, mei 2009.

- , 'Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift -Van Hulthem', in: *Nederlandse letterkunde* 5 (2000), 21-40.
- , 'Reynaert in het vrouwenklooster', in *Tiecelijn. Nieuwsbrief voor Reynaerdofielen* 12 (1999), 126-130.
- , *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1997. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 53.
- (ed.), *Het handschrift-Jan Phillipz. Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Germ. Qu. 557*. Hilversum: Verloren, 1995. MVN, II.
- , 'De stedelijke context van het werk van Jan de Weert (veertiende eeuw)', in: *Pleij* 1991, 101-120, 362-368.
- Brinkman, Herman & Janny Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. 2 dln. Hilversum: Verloren, 1999. *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*, VII (1 & 2).
- , *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. Diplomatische Editie. 2 dln. Hilversum: Verloren, 1997. MVN, IV (1 & 2).
- Brunner, Horst, 'Überlieferung und Rezeption der mittelhochdeutschen Lyriker im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Probleme und Methoden der Erforschung', in: Walter Müller-Seidel e.a. (red.), *Historizität in Sprach- und Literaturwissenschaft. Vorträge und Berichte der Stuttgarter Germanistentagung 1972*. München: Fink, 1974, 133-141.
- Buddingh', D., 'Allegorische klaagzang op den dood van graaf Willem IV (1345), door Augustynken van Dordrecht', in: D. Buddingh (red.), *Archief. Geschied- en letterkundig mengelwerk, inhoudende Jacov van Maerlant, een Zuid-Hollander, enz.* Gorinchem: Van der Mast, 1859, 2-30.
- , *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs met betrekking tot het bijbellezen en godsdienstig onderrigt op de scholen, in de Nederlanden. II-1: tot aan de Hervorming*. Den Haag: Van 't Haaf, 1843.
- Bumke Joachim, *Die vier fassungen der Nibelungenklage: Untersuchungen zur Überlieferungs-Geschichte und Textkritik der Höfischen Epik im 13. Jahrhundert*. Berlijn, New York: De Gruyter, 1996.
- , *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der Höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München: Beck, 1979.
- Burger, Christoph, 'Verrassende genadeleer. Nicolaas van Straatsburg OP: De preek over de gulden berg (circa 1324/1326)', in: Thom Mertens, Patricia Stoop & Christop Burger (red.), *De Middelnederlandse preek*. Hilversum: Verloren, 2009. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 116.
- Busby, Keith, *Codex and context. Reading Old French Verse Narrative in Manuscript*. 2 dln. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 2002

- , 'Fabliaux and the New Codicology', in: Karczewska, Kathryn and Tom Conley (red.), *The World and Its Rival: Essays on Literary Imagination in Honor of Per Nykrog*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1999, 137-60.
- (red.), *Towards a Synthesis? Essays on the New Philology*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1993.
- Buursink, M. e.a. (verz., vert., inl.), *De wetenschap van het lezen. Tien jaar theorie der literaire receptie*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 1978.
- Cerquiglini, Bernard, *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie*. Parijs: Seuil, 1989.
- Connolly, Margaret, 'Compiling the book', in: Gillespie & Wakelin 2011, 129-149.
- De Boer, D.E.H., J.W. Marsilje & M.J. van Gent ((r)ed.), *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie I. De hofrekeningen en de dijkgraafsrekeningen van de Grote Waard. Dl. 1358-1361, uitg. door de Werkgroep 'Holland 1300-1500*. Den Haag: ING, 1997. Rijks Geschiedkundige Publicatiën uitgegeven door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Grote Serie 237.
- De Bruijn, Elisabeth, *Verhalende verzamelingen. Flos unde Blankeflos en de overlevering van de Middelnederlandse narratieve literatuur*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 2013. (ongepubliceerd proefschrift.)
- De Flou, K & E. Gailliard, 'Beschrijving van Middelnederlandsche handschriften die in Engeland bewaard worden', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1895, 31-263.
- De Haan, Corrie. *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam: Prometheus, 1999. NLCM, 20.
- De Haan, Corrie & Johan Oosterman (samenst. & vert.), *Is Brugge groot?*, Amsterdam: Querido, 1996. Griffioenreeks.
- De Lange van Wijngaerden, C.K., *Geschiedenis der heeren en beschrijving der stad van der Goude*. I. Amsterdam: Van Cleef, 1813.
- De Pauw, Napoleon & Julius Vuylsteke, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde, 1336-1349. III: 1346-1349*. Gent: De boekhandel van Ad. Hoste, 1885.
- , *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde, 1336-1349. II: 1340-1345*. Gent: De boekhandel van Ad. Hoste, 1880.
- , *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde, 1336-1349. I: 1336-1339*. Gent: De boekhandel van Ad. Hoste, 1874.
- Deschamps, J., 'Sielen Troest, Der', in: G. J. van Bork & P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. Weesp: De Haan, 1985, 525-526.
- , *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970, catalogus*. Leiden: Brill, 1972.

- , 'Middel nederlandse handschriften van de grote en de kleine 'Der sielen troest', in: *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 17 (1963), 118-125.
- Desplenter, Youri, 'Vrouw, laet Jan de mamme suyken / Barthelmees is een kolkuyken. Een Middel nederlandse cisiojaan in een bijzonder Hollands psalter (ca. 1485)', in: *Queeste* 15 (2008), 36-54.
- De Vooy, C.G.N., 'Verspreide Mnl. Geestelijke gedichten, liederen en rijmspreuken', in: *TNTL* 23 (1904), 41-79.
- , *Middel nederlandse Marialegenden vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde uitgegeven*. 2 dln. Leiden: Brill, 1903.
- De Vreese, W.L., 'Middel nederlandse geestelijke gedichten, liederen en rijmen', in: *TNTL* 19 (1901), 289-324.
- De Vreese, Willem, 'Cadellen (1932)', in: *ibid.*, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien jaar codicologische studiën. Bijengebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1962, 139-141.
- De Vries, M. & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant, Spieghel historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten. Bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem*. Utrecht: HES, 1982. (herdruk van Leiden: Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden [etc.], 1861-1879).
- Devillers, L., 'Le prologue du quatrième évangile, clé de voûte de la littérature johannique', in: *New Testament Studies* 58 (2012), 317-330.
- De Weert, Jan, *Nieuwe doctrinael of spieghel van sonden*. Uitgegeven door J. Jacobs. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1915.
- Dlabačová, Anna, *Literatuur en observantie. De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding*. Hilversum: Verloren, 2014. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 149.
- Ermens, Daniël, *Functie en gebruiker. Een studie over het construeren van gebruiksprofielen van meerteksthandschriften met Middel nederlandse teksten*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht. Utrecht, 2015.
- , 'Het handschrift-Van Hulthem in vergelijkend perspectief. Over het nummeren van de teksten en het tellen van de verzen', in: *Queeste* 20 (2013), 1-28.
- Fischer, Hanns, *Studies zur deutschen Märendichtung*. Tübingen: Niemeyer, 1968.
- Fisher, D.R., 'Davenport, Edward Davies (1778-1847), of Calveley, Cheshire', in: *ibid.* (red.), *The history of parliament. VII: the House of Commons 1820-1832*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. Online via <http://www.historyofparliamentonline.org>
- Fisher, Matthew, *Scribal authorship and the writing of history in medieval England*. Columbus: Ohio State University Press, 2012. *Interventions: new studies in medieval culture*.

- Folkerts, Suzan, *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigiging van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 2010. *Middeleeuwse Studies en Bronnen*, 124.
- Folkerts, Suzan & Renée Gabriël, 'A Bunch of Books. Book Collections in the Medieval Low Countries', in: *Queeste* 20 (2013), 63-68.
- Fraeters, Veerle, 'Medioneerlandistiek in context. Literair-historici op zoek naar Hermes en Philologia', in: *TNTL* 120 (2004), 298-308.
- Froissart, Jean, 'Chronicles, Book 3, §226', in: Peter Ainsworth & Godfried Croenen (ed.), *The Online Froissart*. Sheffield: HRIOonline, 2013 (version 1.5), via <http://www.hrionline.ac.uk/onlinefroissart>
- Gabriël, Renée, *De handschriftelijke overlevering van Senecaexcerpten uit de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant*. Nijmegen: Afstudeerscriptie Radboud Universiteit Nijmegen, 2008.
- (in voorbereiding), 'Orbore der zielen ende tslichamen. Een kennismaking met de *Dietsche doctrinale*.'
- Gerritsen, W.P., *Wat doen de burenen? De medioneerlandistiek en de bestudering van middeleeuwse literatuur in het buitenland*. Utrecht: reeks afscheidscolleges Faculteit der Letteren, 2000.
- , 'Het verzamelhandschrift in de literatuurgeschiedenis', in: *Queeste* 5 (1998), 182-188.
- , *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. 2 dln. Assen: van Gorcum, 1963.
- Gillespie, Alexandra & Daniel Wakelin (red.), *The production of books in England, 1350-1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. *Cambridge Studies in Palaeography and Codicology* 14.
- Goudriaan, K., M.J. van Gent & R.P. de Graaf, 'Een eigen koers', in: P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl & J.H. Kompagnie (red.), *Duizend jaar Gouda: een stadsgeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2002, 50-93, 721-724.
- Govers, Marie-José e.a. (ed.), *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845. Diplomatische editie. Met een codicologische beschrijving door Hans Kienhorst*. Hilversum: Verloren, 1994. MVN, I.
- Groffen, Dimphéna, 'Mechteld van Gelre', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, via <http://resources.huygens.knaw.nl>.
- Guddat-Figge, Gisela, *Catalogue of Manuscripts Containing Middle English Romances*. Munich: Wilhelm Fink, 1976. *Münchener Universitäts-Schriften Philosophische Fakultät Texte und Untersuchungen zur Englischen Philologie* 4.
- Gumbert, J.P., 'Codicological Units. Towards a terminology for the stratigraphy of the Non-Homogeneous Codex', in: *Segno e Test* 2 (2004a), 17-42

- , *Codicologische eenheden. Opzet voor een terminologie*. Amsterdam: KNAW, 2004b. Mededelingen van de afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 67, nr. 2.
- , 'The sizes of manuscripts. Some statistics and notes', in: A.R.A. Croiset van Uchelen, (red.), *Hellinga: Festschrift*. Forty-three studies in bibliography presented to prof. dr. Wytze Hellinga on the occasion of his retirement from the Chair of Neophilology in the University of Amsterdam at the end of the year 1978. Amsterdam: Israël, 1980, 277-88.
- Hanna III, Ralph, 'Miscellaneity and Vernacularity: Conditions of Literary Production in Late Medieval England', in: Nichols & Wenzel 1996, 37-51.
- , 'Booklets in Medieval Manuscripts: Further Considerations', in: *Studies in Bibliography* 39 (1986), 100-111.
- Heeroma, K., 'Augustijnkens meilied', in: *TNTL* 84 (1968), 38-52.
- Hendrix, Harald, 'De lezer in de tekst', in: Brillenburg Wurth & Rigney 2008, 201-228.
- Hoffmann von Fallersleben, August Heinrich, *Horae Belgicae. Studio atque opera*. 12 dln., 3 bd. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1968 (herdruk uit 1857-1862).
- Hogelst, Dini, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproken*. 2 dln. Amsterdam: Prometheus, 1997. NLCM, 16.
- , 'Zoekplaatje: "Comburg" versus "Hulthem"', in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, p. 259-273, 429-433. NLCM, 9.
- Hogelst, D. & F.P. van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus, 1995.
- Hogelst, D. & W. van Anrooij, 'Pleidooi voor tekstedities van verzamelhandschriften', in *Dokumentaal* 20 (1991), 69-71
- Hope Robbins, Rossell, *Secular lyrics of the XIVth and XVth centuries*. Oxford: Clarendon Press, 1955.
- Huizenga, Erwin (ed.), *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*, 2 dln. Hilversum: Verloren, 2004. MVN, XXX (1 & 2).
- Huizenga, Erwin, Orlanda Lie & Lenny Veltman, 'Een wereld van kennis', in: *ibid.* (red.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum: Verloren, 2002, 11-36. Artesliteratuur in de Nederlanden, 1.
- Huot, Sylvia, 'The Scribe as Editor: Rubrication as Critical Apparatus in Two Manuscripts of the Roman de la Rose', in: *L'Esprit Createur* 27 (1987), 67-78.
- Indestege, L. (ed.), *Middelnederlandse geestelijke gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen*. [etc.]. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1951. Reeks III, nr. 33.
- Ineichen, G., A. Schindler & D. Bodmer (red.), *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur, II: Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur*. Zürich: Atlantis, 1964.

- Iser, Wolfgang, 'De appèlstructuur der yelsyem. Onbepaaldheid als een voorwaarde voor de werking van literair proza (1970) [fragm.]', in: Buursink 1978, 29-33.
- , *Die Appelstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*. Konstanz: Universitäts Verlag, 1970. Konstanzer Universitätsreden, 28.
- Jaeger, C. Stephen, 'Patrons and the Beginnings of Courtly Romance', in: Douglas Kelly (red.), *The Medieval Opus. Imitation, Rewriting, and Transmission in the French Tradition. Proceedings of the Symposium Held at the Institute for Research in Humanities, October 5-7 1995, The University of Wisconsin-Madison*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1996, 45-58.
- Jansen-Sieben, Ria (red.), *Handschrift-van Hulthem (KBR, 15.589-623)*. Facsimile. Brussel: Centrum voor de bibliografie van de neerlandistiek, 1999.
- , *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht: HES, 1989.
- Janssens, Jozef, 'Het fenomeen Van Oostrom', in: *Ons Erfdeel* 40 (1997), 362-370.
- Jauss, Hans-Robert, 'Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft', in: Rainer Warning, *Rezeptionsästhetik*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1979, 126-162.
- , 'Literatuurgeschiedenis als een provocatie voor de literatuurwetenschap', in: Buursink 1978, 1-28.
- , 'Literary history as a challenge to literary theory', in: *New Literary History* 2 (1970), 1, 7-37.
- , *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*. Konstanz: (z.u.), 1967. Konstanzer Universitätsreden, 3.
- , 'Chanson de geste et roman courtois (analyse comparative du *Fierabras* et du *Bel Inconnu*)', in: *Chanson de geste und höfischer Roman*. Heidelberger Kolloquium, 30. Januar 1961. Heidelberg: Winter, 1963, 61-77. *Studia romanica*, 4.
- , *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung*, Tübingen: Niemeyer, 1959. Beihefte zur *Zeitschrift für romanische Philologie*, 100.
- Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 2: de Middeleeuwen*. Groningen: J.B. Wolters, 1889.
- , *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. Deel 3-1 en 3-2. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1855.
- Jungman, Greet, 'Het *Haags Liederhandschrift* een Gelders poëzie-album?', in: *Millennium* 4 (1990), 107-120.
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 1*. Groningen: J.B. Wolters, 1906.
- Kennedy, E., 'The Scribe as Editor', in: *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Age et de la Renaissance offerts à Jean Frappier par ses collègues, ses élèves et ses amis*. Genève: Droz, 1970, 523-531. *Publications romanes et françaises*, 112.
- Kestemont, Mike, *Het gewicht van de auteur. Stylometrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur*. Gent: KANTL, 2013. *Studies op het gebied van de oudere Nederlandse letterkunde*, 5.

- , 'Seghers wapenfeiten. Oude en nieuwe hypothesen omtrent de *Trojeroman*, het Huis van Gaasbeek en het handschrift-Van Hulthem', in: *Spiegel der Letteren* 52:3 (2010), 249-275.
- Kienhorst, Hans, 'Hoe moet zo'n boek genoemd worden? Een vernieuwde kijk op Middelnederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 83 (2005a), 785-817.
- , *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*. 2 dln. Leuven: Peeters, 2005b
- , 'Middelnederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object', in: *Sonnemans* 1996, 39-60.
- Kienhorst, Hans & Kees Schepers, 'Het hele plaatje zien. De toevoeging van tekeningen in de codex Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10', in: Kees Schepers & Frans Hendrickx (red.), *De letter levend maken. Opstellen aangeboden aan Guido de Baere bij zijn zeventigste verjaardag*. Leuven: Peeters, 2010, 371-400.
- (ed.), *Het Wiesbadense handschrift. Hs. Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10. Kritische editie ingeleid en bezorgd door Hans Kienhorst en Kees Schepers, met bijdragen aan de inleiding van Amand Berteloot en Paul Wackers*. Hilversum: Verloren, 2009. MVN, XI.
- Kienhorst, Hans & Gerard Sonnemans (ed.), *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift. Hs. Tübingen, Universitätsbibliothek Me.IV.3*. Hilversum: Verloren, 1996. MVN, III.
- Kinable, Dirk, 'Geïntendeerde publieksgroepen in Boendales Lekenspiegel en Jans Teesteye', in: *Pleij* 1991, 69-100, 357-362.
- Klein, J.W., 'Ghescreven ofte gheprint. Aspecten van de (Goudse) middeleeuwse boekproductie', in: H. Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent: Academia Press, 2004, 67-84.
- , '(Middelnederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste* 2 (1995), 1-30.
- Klein, T., 'Die Rezeption mittelniederländischer Versdichtungen im Rheinland und Augustijns "Herzog von Braunschweig"', in: R. Schlusemann & P. Wackers (red.), *Die pätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*. Amsterdam & Atlanta: Rodopi, 1997, 79-108. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, 47.
- Kleinhans, Martha, 'Zwischen Orthodoxie und Häresie. Die englischsprachige Rezeption des *Elucidarium*', in: E. Ruhe (red.), *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und in England*. Wiesbaden: Reichert, 1993, 291-324.
- Kloek, J.J., 'Vielen de Juffrouwen van 'erzelve? Of: Is receptie-geschiedenis mogelijk?', in: *Segers* 1979b, 87-107

- Klunder, Nolanda, *Lucidarius. De Middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie*. Amsterdam: Prometheus, 2005. NLCM.
- Knuvelder, Gerard, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel 1. 's Hertogenbosch: Malmberg, 1970.
- Kossmann, E.F. (ed.), *Die Haager Liederhandschrift. Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription. II: Einleitung und Transskription*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1940.
- Kramer, Bernadette, *Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der minschliken zaligheid*. Hilversum: Verloren, 2013. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 144.
- Kuhn, Hugo, *Entwürfe zu einer Literatursystematik des Spätmittelalters*. Tübingen: Niemeyer, 1980.
- Kuijpers, M.M. *Absorbing stories. The effects of textual devices on absorption and evaluative responses*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht. Utrecht, 2014.
- Kunze, Konrad (ed.), *Die Legende der heiligen Maria Aegyptiaca. Ein Beispiel hagiographischer Überlieferung in 16 unveröffentlichten deutschen, niederländischen und lateinischen Fassungen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1978.
- , *Studien zur Legende der heiligen Maria Aegyptiaca im deutschen Sprachgebiet*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1969. *Philologische Studien und Quellen* 49.
- Kuys, Jan, Leontien de Leeuw & Valentijn Paquay (ed., vert., inl.), *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566*. Amsterdam: Verloren, 1983.
- Kwakkel, E, "Dit boek heeft niet de vereiste breedte': afwijkende bladdimensies in de elfde en twaalfde eeuw", in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 19 (2012), 33-49.
- , 'A New Type of Book for a New Type of Reader. The Emergence of Paper in Vernacular Book Production', in: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society* 7th series 4 (2003), 219-243.
- , *Die Dietsche Boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, Peeters, 2002. *Miscellanea Neerlandica* XXVII.
- Lachmann, Karl, *Des Minnesangs Frühling*. Stuttgart, [z.u.], 1965.
- Lahiri, Aditi, *Jan van Boendale. Ms. Marshall 29*. Via <http://dutch.clp.ox.ac.uk>; geraadpleegd in (/vanaf) 2012.
- Langebroek, Erika & Annelies Roeleveld (ed.), *Het Hartebok. Hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio*. Hilversum: Verloren, 2001. MVN, VIII.
- Leclercq, Robert, 'Augustijn', in: Kurt Ruh e.a. (red. heruitg.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*. Band 1. Berlin / New York: De Gruyter, 1978, kol. 530-531.

- Leendertz jr., P., 'Een Middelnederlandsche Cisiojanus', in: *Oud-Holland* 16 (1809), 112-120.
- Lentes, Thomas, 'Counting piety in the Late Middle Ages', in: Bernhard Jussen (red.), *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012, 55-91. The Middle Ages Series.
- Lie, O.S.H., 'Middelnederlandse didactische literatuur in verzen en in proza: van mondelinge voordracht naar leescultuur', in: F.P. van Oostrom & F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: Stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*. Hilversum: Verloren, 1989, 201-221. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 14.
- Lievens, Robrecht, 'Eggaert en de (nog steeds) onbekende leek', in: *Leuvense bijdragen* 88 (1999), 15-49.
- , 'Questien van eenen goeden simpelen mensche', in: Th. Coun e.a. (red.), *Hulde-album Dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut, 1985, 187-208.
- , 'Een antihiërarchische disputatie uit de veertiende eeuw', in: *Sacris erudiri* 25 (1982), 167-201. Bijzondere uitgave: *Album amicorum Nicolas-N. Huyghebaert o.s.b.*
- , 'Een pocketboek van Augustijnken', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (nieuwe reeks)*, 1964, 223-227.
- Lingbeek-Schalekamp, C., *Overheid en muziek in Holland tot 1672. Een onderzoek naar de rechten en plichten van zangers, organisten, beiaardiers en speellieden, in overheidsdienst in de Nederlanden, in het bijzonder in Holland, tot 1672*. Z.p., 1984.
- Link, Hannelore, 'Semiotische modellen: de op het subject gerichte literatuurbeschuwing (1976)', in: Buursink e.a. 1978, 190-194.
- , *Rezeptionforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme*. Stuttgart: Kohlhammer, 1976.
- Lodder, Fred, *Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen*. Ridderkerk: boekhandel De Ridderhof, 1997.
- Lyna, Fred, 'Een teruggevonden handschrift (Brussel, KB II 270)', in: *TNTL* 43 (1924), 289-323.
- Maass, Léonie, *Het Journal Litteraire de la Haye (1713-1723). De uitwendige geschiedenis van een geleerdentijdschrift*. Deventer: (z.u.), 2001.
- Mantingh, Erwin, *Een monnik met een rol. Willem van Affligem, het Kopenhaagse leven van Lutgart en de fictie van een meerdaagse voorlichting*. Hilversum: Verloren, 2000. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 73.
- Mathijssen, Marita, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Den Haag: Constantijn Huygens Instituut, 2003.
- Maximilianus, Pater, 'De vijf Pater Noster van Sint Franciscus', in: *Franciscaansch leven* 40 (1957), 129-153.

- Meder, Theo, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (circa 1400)*. Amsterdam: Prometheus, 1991. NLCM, 2.
- Mertens, Thom & Dieuwke Van der Poel e.a. (ed.), *Het liederenhandschrift Berlijn 190. Hs. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz germ. oct. 190*. Hilversum: Verloren, 2013. MVN, XII.
- Mone, Franz Joseph, *Übersicht der niederländischen Volksliteratur älterer Zeit*. Tübingen: Fues, 1838.
- Mooney, Linne R. 'Chaucer's Scribe', in: *Speculum* 81 (2006), 97-138.
- Mulder, Herman, 'Titel in hu desen .a.b.c. De tekens na de z in Middelnederlandse abgedichten', in: *Queeste* 17 (2010), 89-158.
- Nicholas, David & Walter Prevenier, *De Gentse stads- en baljuwsrekeningen*. Brussel: Paleis der Academiën, 1999.
- Nichols, Stephen G., 'Why Material Philology? Some Thoughts', in: Helmut Tervooren & Horst Wenzel (red.), *Philologie als Textwissenschaft. Alte und neue Horizonte*. Berlin: Schmidt, 1997, 10-30. Sonderheft Zeitschrift für deutsche Philologie 116 (1997).
- , 'The New Philology. Introduction: Philology in a Manuscript Culture', in: *Speculum* 65 (1990), 1-10.
- Nichols, Stephen G. & Siegfried Wenzel (red.), *The Whole Book. Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ann Arbor: the University of Michigan Press, 1996. Recentiores: Later Latin Texts and Contexts.
- Oosterman, Johan, 'Oogkleppen en grote lijnen. Een pleidooi voor onderzoek naar de dynamiek van literaire veranderingen', in: *Queeste* 11 (2004), 152-162.
- , *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie. Met bijzondere aandacht voor de produktie en receptie in Brugge (1380-1450)*. 2 dln. Amsterdam: Prometheus, 1995. NLCM, 12.
- Pansters, Krijn, *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200/1500*. Hilversum± Verloren, 2007. Middeleeuwse Studies & Bronnen. 108.
- Pearsall, Derek, 'The Whole Book: Late Medieval English Manuscript Miscellanies and their Modern Interpreters', in: Stephen Kelly & John J. Thompson (red.), *Imagining the book*. Turnhout: Brepols, 2005, 17-29. Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, 7.
- Petit, Louis D., *Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde*. Dl. 1. Leiden: Brill, 1888.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007. GNL, 2.
- , 'Over een cultuurhistorische benadering van Middelnederlandse teksten: flirten met Dracula?', in: Frits van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum: Verloren, 1989, 15-30. Middeleeuwse Studies & Bronnen, 14.

- Pleij, Herman, e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus 1991. NLCM, 4.
- Porteman, Karel, Werner Verbeke & Frank Willaert, *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. Leuven: Peeters, 1996.
- Postma, Ada, 'Adel, seculiere geestelijkheid, minderbroeders?', in: Jaap van Moolenbroek & Maaike Mulder (red.), *Scolastica willic ontbinden. Over de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant*. Hilversum: Verloren, 1991, 66-70. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 25.
- Putter, Ad, 'A Historical Introduction', in: Ad Putter & Jane Gilbert (red.), *The Spirit of Medieval English Popular Romance*. Harlow: Pearson Education, 2000, 1-15. Longman Medieval and Renaissance Library.
- Quak, Arend, 'Zwischen zwei Sprachen. Zum Maastrichter Passionsspiel', in: Carla Dauven-van Knippenberg & Helmut Birkkhan (red.), *Sô wold ich in fröiden singen. Festgabe für Anthonius H. Touber zum 65. Geburtstag*. Amsterdam & Atlanta: Rodopi, 1995. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*. 43-44, 399-408.
- Reichel, Jörn, *Der Spruchdichter Hans Rosenplüt. Literatur und Leben im spätmittelalterlichen Nürnberg*. Stuttgart: Steiner, 1985.
- Reidemeister, Gerhard, *Die Überlieferung des Seeletrostes*. Halle a. S.: [z.u.], 1915.
- Reifferscheid, Alexander, 'III. Augustinkens heilige dreifaltigkeit', in: *Mitteilungen aus handschriften. A. Aus handschriften der freiherrn A. Von Arnswaldt* 9 (1878), 192-193.
- Renger, M.O., 'The Wiesbaden Drawings', in: *Master Drawings* 25:1 (1987), 390-410.
- Reynaert, Joris, 'Ethiek en 'filosofie' voor de leken: de <<Dietsche doctrinale>>', in: J., Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994, 199-214, 415-419. NLCM, 9.
- , 'Geadresseerde en geïntendeerd publiek in de Dietsche doctrinale', in: C. De Backer (red.), *Cultuurhistorische caleidoscoop aangeboden aan Prof. Dr. Willy L. Braekman*, Gent: stichting Mens & Cultuur, 1992, 467-476.
- Riedel-Bierschwale, Heike, *Das 'Laiendoctrinal' des Erhart Grub. Edition und Untersuchung*. Münster / New York [etc.]: Wasmann Verlag, 2009. *Studien und Texte zum Mittelalter und frühen Neuzeit*, 15.
- Roth, G., 'Speculum humanae salvationis', in: Liselotte Lutz e.a. (red.), *Lexikon des Mittelalters*, VII. München: Artemis, 1995, kol. 2088-2089.
- Rudy, Kathryn M, 'An Illustrated Mid-Fifteenth-Century Primer for a Flemish Girl: British Library, Harley MS 3828', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 69 (2006.), 51-94.
- Ruhe, Ernstpeter, *Les proverbes Seneke le Philosophe. Zur Wirkungsgeschichte des "Speculum historiale" von Vinzenz von Beauvais und der Chronique dit de Baudouin d'Avesnes*. München: Max Hueber Verlag, 1969.
- Salman, Jeroen, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als handelswaar en lectuur*. Leiden: (z.u.), 2011.

- Scheepsma, Wybren, *De Limburgse Sermoenen. De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2005. NLCM, 26.
- Schenkel, Janny, 'Tekstcollecties: willekeurig of weloverwogen? Een verkenning naar aanleiding van de 'Comburg-collectie', in: *Queeste* 5 (1998), 114-159.
- Schenkeveld, M.A. (hoofdred.), *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1998.
- Schepers, Kees, 'Judgment, Damnation, and Salvation in *Wech van Salicheit, Tafel vanden kersten ghelove*, and in Ruusbroec's Works. Apocalyptic Eschatological Concepts in Middle Dutch Texts and in Their Latin Sources', in: *Queeste* 21 (2014), 1-22.
- , 'The Wiesbaden miscellany: the deliberate construction of a haphazard collection', in: Lucie Doležalová & Kimberley Ann Rivers (red.), *Medieval manuscript miscellanies: composition, authorship, use*. Oostenrijk: Krems, 2013, 218-239. *Medium Aevum Quotidianum*, Sonderband XXXI.
- , 'Kortsluiting tussen Wearmouth-Jarrow en Vlaanderen: de Apocalyps in het Middelnederlands', in: *Queeste* 15 (2008), 97-119.
- , 'Het *Opus tripartitum* van Jean Gerson in het Middelnederlands', in: *Ons Geestelijk Erf* 79 (2005-2008), 146-188.
- , '*Wech van salicheit*. Een catechetische summa als centrale tekst in verzamelhandschrift Wiesbaden 3004 B 10' (in voorbereiding)
- Schmidt, Henry J., 'Review: "Text-Adequate Concretizations" and Real Readers: Reception Theory and Its Applications', in: *New German Critique* 17 (1979), 157-169.
- Schmidt-Ernsthausen, A.A.M., *Inventaris van het archief van de Graven van Blois, 1304-1397*. Den Haag: Nationaal Archief. 1982
- , *Rekeningen in het archief van de Graven van Blois. Rekening van de rentmeester-generaal Gijsbrecht stomme van 24 december 1358 tot 24 juni 1359*. Inv. Nr. 35. Z.p., 1981. Nationaal Archief, Nadere Toegangen 49.
- Schmitt, Margarete (ed.), *Der grosse Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts*. Keulen / Graz: Böhlau Verlag, 1959. *Niederdeutsche Studien* 5.
- Schönfeld, M., 'Uit middeleeuwse kronieken', in: *TNTL* 34 (1915/1916), 107-121.
- Segers, R.T., 'Grondslagen van de receptie-esthetika', in: Segers 1979b, 7-19. (=Segers 1979a).
- Segers, R.T. (red.), *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing*. Amsterdam: Huis aan de drie grachten, 1979b.
- Serrure, C.P., 'Het groot Hulthemsch handschrift', in: *Vaderlandsch museum [etc.]* 3 (1859-1860), 139-164.
- , 'Kleine gedichten en prozastukken. Uit de dertiende en veertiende eeuw', in: *Vaderlandsch museum [etc.]* 2 (1858), 146-221.

- Singer, Samuel (red.), *Thesaurus Proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*. Band 6. Berlijn: de Gruyter, 1995.
- Sleiderink, Remco, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam: Prometheus, 2003. NLCM, 25.
- , 'Heer en meester op het kasteel van Breda', in: Arnoud-Jan A. Bijsterveld, Jan A.F.M. van Oudheusden & Robert Stein (red.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur-boekproductie-historiografie*. 's Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1998, 24-36.
- , 'Dichters aan het Brabantse hof (1356-1406)', in: *De nieuwe taalgids* 86 (1993), 1-16.
- Sleiderink, Remco & Bram Vannieuwenhuyze, 'Everard T'Serclaes. Beeldvorming en lieux de mémoire rond een Brusselse stadsheld', in: *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 2 (2012), 6-21.
- Snellaert, F.-A. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen, naar het Oxfordsch handschrift*. Brussel: M. Hayez [etc.], 1869.
- Sonnemans, Gerard (red.), *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Hilversum: Verloren, 1996.
- , *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren*. Deel I: studie. Boxmeer [zonder uitgever], 1995.
- Sormani, Louise, *Inventaris van de archieven van het Borger-kinderen-weeshuis, het arme-kinder-huis en de beide weeshuizen te Nijmegen*. Nijmegen: drukkerij gebr. Janssen, 1915.
- Stoeker, Karl & Theo Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven: Peeters, 1997. Miscellanea Neerlandica 15-16.
- Strohm, Paul, 'Chaucer's Audience(s): Fictional, Implied, Intended, Actual', in: *Chaucer Review* 18 (1983), 137-145.
- Stutterheim, C.F.P., 'Strofen van negen verzen', in: *Spiegel der letteren* 22 (1980), 1-15.
- , 'Raadsel of grap? Nogmaals Augustijnken's "Klacht"', in: *TNTL* 85 (1969), 194-211.
- , 'Mens of duivel? Augustijnken's "Ridder die waldoen haet"', in: *TNTL* 84 (1967), 81-107.
- Suringar, W.H.D., 'Middelnederlandse rijmspreuken. Uit een oud Brusselsch handschrift van de Koninklijke Bibliotheek als vertaalde verzen van Freidanks Bescheidenheit aangewezen en toegelicht', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde [...]*, 1886, 185-204.
- Tatlock, John S.P., 'The Epilog of Chaucer's "Troilus"', in: *Modern Philology* 18 (1921), 628-659.
- Tervooren, Helmut, 'Die Haager Liederhandschrift, Schnittpunkt literarischen Diskurse', in: Helmut Tervooren & Horst Wenzel (red.), *Philologie als Textwissenschaft. Alte und*

- neue Horizonte*. Berlijn: Erich Schmidt Verlag, 1997, 191-207. Zeitschrift für Deutsche Philologie, Sonderheft 116.
- Tervooren, Helmut & Johannes Spicker (ed.), *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei Toten. Eine Edition nach der maasländischen und ripuarischen Textüberlieferung*. Berlijn: Ernst Schmidt Verlag, 2011. Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 47.
- Te Winkel, J., *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Deel 2: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd (2)*. Haarlem: de erven F. Bohn, 1922.
- , *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Eerste deel*. Haarlem: Bohn, 1908.
- Thatcher, Tom, 'The Riddle of John the Baptist and the Genesis of the Prologue: John 1:1-18 in Oral/Aural Media Culture', in: Anthony Le Donne & Tom Thatcher (red.), *The Fourth Gospel in the First-Century Media Culture*. Londen / New York: T&T Clarke, 2011, 29-48.
- Tigelaar, Jaap, 'Dese es van Behem coninck Jan. Een onbekende ererede over Jan de Blinde, graaf van Luxemburg, koning van Bohemen (1296-1346)', in: *Queeste* 10 (2003), 146-161.
- Tinbergen, D.C. (ed., inl.), *Des coninx summe*. Leiden: Sijthoff, 1907.
- Trachsler, Richard, 'How to Do Things with Manuscripts. From Humanist Practice to Recent Textual Criticism', in: *Textual Cultures* 1 (2006), 5-28.
- Troelstra, Anne, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*. Groningen: Wolters, 1901.
- Truwanten. Een toneeltekst uit het handschrift-Van Hulthem*. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Brusselse en Utrechtse neerlandici. Utrecht: [z.u.], 1987.
- Van Anrooij, W., 'Meervoudige teksten. Talige spelvormen in middeleeuwen en vroegmoderne tijd', in: Rick Honings, Lotte Jensen en Olga van Marion (red.), *Schokkende boeken!* Hilversum, 2014, 219-227 en 315-316.
- , 'Wijsheid is de hoogste gave Gods. De ontdekking van een strofische sproke in het handschrift-Van Hulthem', in: *Spiegel der Letteren* 50 (2008), 409-432.
- , *Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur*. Inaugurale rede Universiteit Leiden. Z.p.: z.u., 2005.
- , 'De wandelende tekst. Middeleeuwse verhalen veranderen voortdurend', in: *De Academische Boekengids* 45 (2004), 22-23.
- , 'Jan van Boendale en de Antwerpse School', in: *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), 86-99.
- , '29 september 1399: In Brussel vinden twee mirakelen plaats, die kort daarop in het handschrift-Van Hulthem worden opgeschreven. Literaire veelzijdigheid in een stedelijke verzamelcodex', in: M.A. Schenkeveld (hoofdred.), *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1998, 86-91.

- , *Helder van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- , 'De reizende arts Peter van Münster', in: W.P. Gerritsen, A. van Gijzen en O.S.H. Lie (red.), *Een school spierin-kjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, 1991a, 13-15, *Middeleeuwse studies en bronnen* 26,
- , 'Feit of fictie? Medioneerlandistiek en de geschiedwetenschap', in: F.P. van Oostrom e.a., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam: Prometheus, 1991b, 98-110, 207-214. NLCM, 5.
- Van Anrooij, W. & A.M.J. van Buuren, 's Levens felheid in één band: het handschrift-Van Hulthem', in: Pleij 1991, 184-199, 385-391.
- Van Bork, G.J. e.a. (red.), *Algemeen letterkundig lexicon*. Via <http://www.dbnl.org>, geraadpleegd in (/ vanaf) 2012.
- Van Buuren, A.M.J. (ed., vert., inl.), 'Augustijnkens "Expositie" van de proloog op het Johannesevangelie. Kritische tekst, tentatieve vertaling, enkele voorlopige aantekeningen. Een tussentijds verslag', in: A.M.J. van Buuren, *Daer om heb ik ter scole gegaen*, Utrecht: Instituut de Vooyts, 1994, 1-57.
- , "Wat materien gheliken op sonnendage ende hoechtijde te lesen'. Het Middelnederlandse collatieboek van Dirc van Herxen', in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 245-263, 444-447. NLCM.
- , 'Ernst of boert', in: Vooyts 4 (1985), extra afl. (*Liber amicorum Jules van Oostrom*), 17-21.
- , *Der minnen loep van Dirc Potter. Studie over een Middelnederlandse ars amandi*. Utrecht: HES, 1979.
- Van den Berg, Marinus K.A. (ed.), *Het Gaesdonckse-traktatenhandschrift. Olim hs. Gaesdonck, Collegium Augustiniam, ms. 16*. M.m.v. Amand Berteloot en Thom Mertens en een beschrijving met codicologische reconstructie van de bron door Hans Kienhorst. Hilversum: Verloren, 2005. MVN, IX.
- Van den Berg, Willem & Herman Pleij, *Mooi meegenomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlandse letterkunde. Uitgegeven ter ere van Eddy Grootes, bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Amsterdamse Universiteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Van der Kaaij-Huibers, Bea, 'Muziek en dans aan het hof van Jan van Blois (1342-1381)', in: *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 45-2 (1995), 91-109.
- Van der Poel, Dieuwke, e.a. (ed.), *Het Antwerps Liedboek. Teksteditie bezorgd door Dieuwke E. van der Poel (eindredactie), Dirk Geirnaert, Hermina Joldersma en Johan Oosterman. Reconstructie van de melodieën door Louis Peter Grijp*. 2 dln. Tiel: Lannoo, 2004. Deltareeks.

- Van der Vlist, Ed, 'Nieuwe fragmenten van "Die Dietsche Doctrinale"', in: *Millennium* 9 (1995), 133-148.
- Van Dijk, Hans, '14 mei 1364: De graaf van Blois bezoekt een zoldertheater in Dordrecht. Middelnederlands toneel', in: M.A. Schenkeveld (hoofdred.), *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1998, 62-67.
- , 'De reeks Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Een toespraak bij het verschijnen van het eerste deel', in: Sonnemans 1996, 93-98.
- e.a. (red.), *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, K.B., 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden aan tien universiteiten in Nederland en België*. Hilversum: Verloren, 1992. *Middeleeuwse Studies & Bronnen*, 33.
- Van Dijk, R. Th. M., 'De Kampse fragmenten van de Dietsche Lucidarius', in: *TNTL* 90 (1974), 106-115.
- Van Gorp, Hendrik e.a., *Lexicon van literaire termen*. Mechelen: Wolters Plantyn, 2007.
- Van Herwaarden, J., D.E.H. de Boer, F.J.W. Kan & G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Hilversum: Verloren, 1996. *Geschiedenis van Dordrecht* 1.
- Van Heurck, Emile H., *De Vlaamsche volksboeken*. Brussel, De Burcht, 1944. *Volkserf*, 1.
- Van Mierlo, J., *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 2. 's Hertogenbosch: Teulings' Uitgeversmaatschappij L.C.G. Malmberg [etc.]*, 1940.
- Van Oostrom, Frits, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013. *GNL*, 1b.
- , *Academische kwesties. Van middeleeuwse literatuur naar universiteit en maatschappij*. Utrecht: oratiereeks, 2003.
- , 'Van toen en nu en straks. De studie van de Middelnederlandse letterkunde', in: Jan W. de Vries (red.), *"Eene bedenkelijke nieuwigheid". Twee eeuwen neerlandistiek*. Hilversum: Verloren, 1997, 55-70.
- , *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam: Prometheus, 1992. *NLCM* (zonder nr.).
- , *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam: Meulenhoff, 1987.
- , 'Dirck van Delft en zijn lezers', in: Van den Berg, W., en Hanna Stouten (red.), *Het woord is aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987, 49-71.
- , 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch', in: *Vorm en functie in tekst en taal. Bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderdste deel van het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Leiden: Brill, 1984, 48-72
- , *Reinaert Primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde*, Utrecht: HES uitgevers, 1983.

- , *Lantsloot vander Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose*. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1981.
- Van Vloten, J., 'Onuitgegeven verzen van Noydekin, Pieter Vreugdegaer, Jan Vrouwentroost, Jan van Gulick, Augustijntjen van Dordrecht, en anderen', in: *De Dietsche Warande* 7 (1866), 370-399.
- Van Werveke, Alfons, *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1351-1364). Met een inleiding door Hans van Werveke*. Brussel: Paleis der Academiën, 1970.
- Verbij-Schillings, Jeanne, (ed.), *Het Haagse handschrift van Heraut Beyeren. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37*. Hilversum: Verloren, 1999. MVN, VI.
- Verdam, J. (ed.), *Theophilus. Middelnederlandsch gedicht der XIVde eeuw, opnieuw uitgegeven*. Amsterdam: Munster, 1882,
- Vuylsteke, Julius, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336. Comptes de la ville et des bailles de Gand 1280-1336*. Gent: Meyer-van Loo, 1900.
- Wachinger, Burghart, 'Zur Rezeption Gottfrieds von Strassburg im 13. Jahrhundert', in: Wolfgang Harms & L. Peter Johnson (red.), *Deutsche Literatur des späten Mittelalters. Hamburger Colloquium 1973*. Berlijn: Erich Schmidt Verlag, 1975, 56-82.
- Wackers, Paul, *Reynaert in tweevoud. II: Reynaerts Historie*. Amsterdam: Bert Bakker, 2002a. Deltareeks.
- , *Terug naar de bron*. Utrecht: Oratiereeks Faculteit der Letteren, 2002b.
- , 'There are no genres. Remarks on the Classification of Literary Texts', in: Brian J. Levy & Paul Wackers (red.), *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society* 13 (2000), 237-248.
- , 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften', in: Sonnemans 1996, 23-37.
- Wakelin, Daniel, *Scribal correction and literary craft. English manuscripts 1375-1510*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. Cambridge Studies in Medieval Literature, 91.
- , 'Writing the words', in: Gillespie & Wakelin 2011, 34-58.
- Warnar, Geert, 'Augustijnken in Pruisen. Over de drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005), 117-130.
- , 'Wech der sielen salicheit', in: *Dictionnaire de Spiritualité* 16, 1994, 1337-1338.
- , 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek', in: Thom Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 36-51, 372-380.
- Werkgroep van Utrechtse Neerlandici (ed.), *Eyn corte decleringhe deser spere*. Instituut De Vooys, Utrecht 1983.
- Westphal, Sarah, 'The Van Hulthem MS and the Compilation of Medieval German Books', in: Ria Jansen-Sieben & Hans van Dijk (red.), *Codices Miscellaneorum: Brussels Van*

- Hulthem Colloquium 1999*, Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1999, 71-89.
- , *Textual poetics of German manuscripts, 1300-1500*. Columbia: Camden House, 1993. Studies in German literature, linguistics and culture.
- Westra, Vera (ed. en inl.), *De hertog van Brunswijk. Een kritische editie*. Z.p. (Utrecht), z.j. (2013). Ongepubliceerde bachelorscriptie van de Universiteit Utrecht.
- Willems, J.F., 'Hugo van Tabarie door Hein van Aken', in: *ibid.* (red.), *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands. Deel 6*. Gent: Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde, 1842, 94-104.
- , 'Berichten wegens oude Nederduitsche dichters', in: *ibid.* (red.), *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands. Deel 1*. Gent: Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde, 1837, 340-380.
- Wilson, Adrian & Joyce Lancaster Wilson, *A medieval mirror. Speculum humanae salvationis, 1324-1500*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Windeatt, B.A. (ed.), *Troilus and Criseyde. Geoffrey Chaucer. A New Edition of 'The book of Troilus'*. Londen: Longman, 1984.
- Zacher, J., 'Handschriften im Haag', in: *Zeitschrift für Deutsches Altertum* 1 (1841), 209-269.
- Zatočil, Leopold, *Germanistische Studien und Texte. Beiträge zur deutschen und niederländischen Philologie des Spätmittelalters*. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 131.
- Ziolkowski, Jan, 'Metaphilology. The return to philology and the not-so-new New Philology', in: *Journal of English and Germanic Philology* 104 (2005), 2, 239-272.

Bijlagen

Edities⁶⁶³

- 1 *Expositie* in Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift
- 2 *Dryvoldicheit* in Berlijnse Zielentroostcodex
- 3 *Dryvoldicheit* in Nijmeegse Zielentroostcodex
- 4 *Dryvoldicheit* in Speculumhandschrift

Afbeeldingen

- 5 Haags Liederhandschrift (f. 15v)
- 6.1 Berlijns Zielentroosthandschrift (ff. 152v-153r)
- 6.2 Berlijns Zielentroosthandschrift (ff. 170v-171r)
- 7 Nijmeegs Zielentroosthandschrift (ff. 274v-275r)
- 8 Lucidariushandschrift (f. 98v-99r)
- 9.1 Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift (f. 164r)
- 9.2 Brusselse van Hildegarsberchhandschrift (f. 189r)
- 10 Speculumhandschrift (f. 51v)
- 11.1 Egmonds *Expositie*-fragment (recto)
- 11.2 Egmonds *Expositie*-fragment (verso)

⁶⁶³ De teksten zijn geëditeerd cf. de principes zoals verwoord in de 'Verantwoording', p. 11.

Bijlage 1 *Expositie in Brusselse Van Hildegarsberchhandschrift*

1	Svnte Jan Ewangeliste, ⁶⁶⁴	40	Welc die Heilige Geest an hem geeft scijn
2	Die met Gods graciën wiste	41	Vyten Vader ende vyten Soene.
3	Vander godliker verholentheit,	42	By elken desen drie personen
4	Die heeft gescreuen ende geseit	43	Rijst die een inden anderen,
5	En Euangelium recht claer,	44	Ongesceyden sonder wanderen;
6	Ghelijc als hier volghet naer,	45	Inden enen persoën en is dander nyet, ⁶⁶⁵
7	Met schonen woerden wel geseit.	46	Gheen sunderlinge wil gesciet,
8	Ende gan my, God der salicheit,	47	Gen enen persoën den anderen bij sonder.
9	Soe wil ic met sueter leren	48	In desen drieuoldigen wonder
10	Dat Euangelium exponeren	49	Was een woert by sonder gront;
11	Om tgheloeue te stercken myt	50	Mer want elc persoën verstant
12	Van onser korsteliker wit,	51	Deen den anderen in wesen bloet,
13	Dair guede korstelijke leuen in.	52	En was dair gheen sprekens noot.
14	In Gods namen ic beghin,	53	Een van substancien sijn sy,
15	In mijnre hulpen bliue Ihesum.	54	Dus was dat woert Gode by
16	In principio erat verbum;	55	Ende gesproken in sijnre macht.
17	Inden aenbeghin was een woert,	56	In dat woert lach al sijn cracht
18	Ende God waest woert, seit hy voert:	57	Sijnre godliker mogenthede,
19	Et verbum erat apud deum.	58	Dair hi al sijn werck vyt dede.
20	Hy spreect: Et deus erat verbum;	59	Want hi en hadde vleesch noch been,
21	God eest woert seyt hy naer.	60	Bloet ader nergent gheen.
22	Hoe salmen dat verstaen claer	61	Dus was hi in hem seluen vrij.
23	Dat dat woert aenbeghin	62	Gheen vreemde dinc en was hem by
24	Ende God beghin en heeft meer no myn?	63	Soude vreemde substancie comen voert,
25	Die almogende godheit	64	Soe moest hi openbaren dwoert
26	Is een geest der drieuoldicheit,	65	Dair sijn godlike cracht lach in.
27	Die ouer sach sonder beghin	66	Dus had dat woert een aenbeghin;
28	Al dat beghin mocht brengen in.	67	Dat nye en was geopenbaert te voeren,
29	Verstandnisse, dat is die Sone,	68	Dat beghan in Adams oeren,
30	Sonder beghin gheboren scone	69	Doe hi dwoert sprac ende neder quam:
31	Vyter memorien, dat is die Vader.	70	Faciamus hominem ad ymaginem
32	Voirgaende vyt hem beyde gader	71	Et similitudinem nostram.
33	Is een wil, dat is die Heylige Geest	72	Oec was dat woert Gode by,
34	Ende gheen van drien en is die meest;	73	Doe dair gheen dinc en was dan hy.
35	Niet drie gheest in een vertoenen,	74	God waest woert, voirwaer gesacht,
36	Mer een gheest in drie personen.	75	Dat woert heeft weder dwoert gewracht
37	Verstandnisse die soen versteit,	76	In Adam ende in Yeuen mede
38	Memorie, den Vader der wijsheit;	77	Vyt welcken tweën is dat gedroncken
39	Al die wijsheit die in hem sijn,	78	Datmen menschen tonghe verstantet. ⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Eerste vers f. 184ra.

⁶⁶⁵ Eerste vers f. 184rb.

79 Dat wij oec nyet met onser spraken
 80 Dat is wael voirwaer bekendet?
 81 Vreemde substancie ende connen maken,
 82 Ende dat dwoert ter tongen vyte gheit,
 83 Wanneer steruen hier besceyt;
 84 Soe en sien wij nyet dan wairige woert.
 85 Hier om heeft Daudid gesproken voert:
 86 Omnis homo mendax, voirdachtich,
 87 Alle menschen logenachtig.
 88 Nuwe manen, nuwe sonnen,
 89 Myt woerden wij nyet maken en connen;
 90 Al connen wij die woerde rueren,
 91 In vuwe vreemde creaturen⁶⁶⁷
 92 En konen van sinen woerden nyet;
 93 Dair en sy meer toe gesciet.
 94 Dat godlike woert dat was God;
 95 Dair waer woert gaf een gebot
 96 Adam dat hy der nyet en hielt.
 97 En of gy dan weten wilt
 98 Wair om het was onse salichede
 99 Dat Adam brac ende mysdede,
 100 Ende wair om Lucifer oec met
 101 Vyte hemelrijc was geset,
 102 Ende viel inden hemelschen gronde,
 103 Ende wair mede hi dede sonde,
 104 Dat suldi hier in vijnde wael;
 105 Ende waer om vyten hemelschen sael
 106 Engelen vielen ende bleuen met
 107 Noch sundigen mogen dat wel wit,
 108 Dat suldi kennen hier en bynnen;
 109 God help hem ten rechten synnen.
 110 Doe Caritas die rechte mynne,
 111 Die den godliken geest hadde ynne,
 112 Omtrent wilde geselschap haen,
 113 Doe hief hi metter wijsheyt aen,
 114 Mynne ende mogentlike woert,
 115 Ende sciep tijt ende stat hier voert.

116 Want voirwaer weet dat
 117 Dat God en hadde noyt tijt no stat,
 118 Eer dat hijse hem seluen sciep,
 119 Dair hy nyemont ouer en riep.
 120 Den hemel claer, die firmament,
 121 Sterren planeten dair omtrent
 122 Sciep hy in al sijn gewalde,
 123 Al doir des menschen salde.
 124 Dair in sciep hi gheesten bloet,
 125 Ende gaf hen te haeren noot
 126 Vijf synne gheestelike;
 127 Doe hieten gheesten engelijke;
 128 Anders had hi voir Gods ogen
 129 Nummermeer gesondigen mogen,
 130 hadden sy synnen nyet gehad.
 131 Vijf synnen waeren in hem gesat:
 132 Memorie, wil, verstandnisse, woert,
 133 Consciencie, also dat toe hoert.
 134 dit sijn der engelen syn viue,
 135 In gheest nyet geformeert, met liue.
 136 By deser vijf synnen cracht⁶⁶⁸
 137 Mosten sy comen int gedacht
 138 Thans doe si gescapen waeren.
 139 Die hair gedencken lieten vaeren
 140 In houerden of in sonden,
 141 Vielen tot dien seluen stonden,
 142 Sulc in hellen, sulc in swercken,
 143 Sulc inder locht, tsijn te merken;
 144 Na dat hair gedacht waeren sondich,
 145 Dair na waert hen allen kondich.
 146 Lucifer ende sinen gheest,
 147 Dies viel hi den meesten val;
 148 Des gelijcs die ander al
 149 Vielen na misdaet der sunden.
 150 Gerechtigheit gaf oirconden
 151 Inder mogentheit des Vader.
 152 Ende want dese engelen ader,
 153 Vlees noch bloet en hane,⁶⁶⁹
 154 Soe comet dat si nyet en stane
 155 Na penitencien, groot noch cleen.

⁶⁶⁶ In de linkermarge is tussen v. 78 en v. 79, en ter hoogte van v. 80 resp. 'b+' en 'a+' genoteerd, door dezelfde hand als de rest van de tekst. Bedoeld is dat vers 79 en vers 80 in omgekeerde volgorde gelezen moeten worden; het rijmschema klopt dan weer.

⁶⁶⁷ Eerste vers f. 184va.

⁶⁶⁸ Eerste vers f. 184vb.

⁶⁶⁹ Hier zou ook goed 'haue' kunnen staan, maar o.b.v. het rijmschema kies ik voor 'hane'.

156 Elc is een bloet geest alleen,
 157 Dair nyet aen en is te verhalen:
 158 Met hem seluen moet hy betalen
 159 Sunden die hi ye gedede.
 160 Mer of syn ontfermichede
 161 Aen hen sal laten comen,
 162 Is my verhoolen en machet niet doemen.
 163 Die ander engelen dachten goet,
 164 Met reynen doecht ende moet,
 165 Moet si Gods dienre bliuen;
 166 Wie soudse dair af verdriuen?
 167 Want si en hebben vleysch no bloet
 168 Dair men die sonde mede doet,
 169 Of datse die sonde ye becoert.
 170 Om dat si nyet en brochten voert
 171 Dan enen gheest die nyet en mach steruen,
 172 En mochten si mer eens verweruen
 173 Wel gedoen of sonde plien;
 174 Dair hem loen af was gelegen,
 175 Of enige pijn van misdaden.
 176 Mer of God sijn genaden
 177 Aen die engelen yet wil stellen,
 178 In hemelrijc oft inder hellen,
 179 Des en weet ic groot of cleyn,
 180 Mer onse gelooue spreect neen.
 181 Doen die godheit aensach⁶⁷⁰
 182 Dat nyet aen desen tween lach
 183 Geselschap als hem toe hoirde,
 184 Doen sciep hi met sinen woerden
 185 Den menschen driuoldich, enich, vri,
 186 Gelijc dat hi selue sy.
 187 Want engelen, duuelen eygen sijn
 188 Den enen vroude, den anderen pijn.
 189 Nv is die mensche tuscen beyde,
 190 Driuoldich, tsamen, onuersceyden.
 191 Aristotiles spreect noch,
 192 Int leuen syn drie sielen doch.
 193 Des leuet die mensche met allen drien,
 194 Kan hi hem seluen wael besien.
 195 Hy scrijft aldus in anima:
 196 Vegetatiua, sensitua, anima rationali.
 197 Hier neemt hi sielen by.

198 Uegetatiua was dant vyt
 199 Sonder geuoelen als boem ende eyn cruyt,
 200 Gheen reden en houdt si myn no meer.
 201 Sensitiua wast int vee,
 202 Die geuoelt in vleysch in bloede,
 203 Nochtan sijn si buyte alre vroede;
 204 Geloue noch wit in hen en steyt,
 205 Hier om David noch heeft geseit:
 206 Nolite fier sicut equus et mulus
 207 In quibus non est intellectus.
 208 Nyet geloeft als mule ende peert,
 209 Dair noyt verstandenisse in en waert,
 210 Mer geloeft na der engelen syn
 211 Dair reden ende doecht is in.
 212 Die engelen, dat proeuen wij,
 213 Hebben anima rationali.
 214 Ende hebben reden niet verstaen,
 215 Si en hebben arch noch wel gedaen.
 216 Nv heeft God tot ons gesien
 217 Ende gaf ons van allen drien,
 218 Dat wy nyet en moghen spreken
 219 Dat ons by een yet mach gebreken.
 220 Wassende siele en geuoelt nyet
 221 Als boem ende cruyt men aen ons siet,
 222 Dat is aen naghelen ende aen hair.
 223 Nv mercket of het is waer:
 224 Het wasset ten geuoelt nyet.
 225 Geuoelende siele is in ons gesticht⁶⁷¹
 226 In vleesch ende in bloede root.
 227 Met dieren cleyn ende groot.
 228 By den vier elementen cracht,
 229 Heeft God selue in ons gewracht;
 230 Met allen engelen ongelijc,
 231 Hebben wij een siel redentlijc,
 232 Die alle die selue synne heeft
 233 Die God viue den engelen geeft.
 234 Want hadden wi der memorien nyet,
 235 Hoe jamerlijc waer ons dan gesciet.
 236 Wair af souden wij bescouwen
 237 Te comen in eens gans betruwen
 238 Vanden sonden die leden waeren;
 239 Die doet memorie openbaeren.

⁶⁷⁰ Eerste vers f. 185ra.

⁶⁷¹ Eerste vers f. 185rb.

240 Hadde wij dan verstandnisse gheen,
241 Soe waer ons geloeue cleen;
242 Caritas noch godlike ere
243 En gecregen wi dan nimmermere.
244 Soude my dan gebreke wille,
245 Soe mochten wij seggen lude ende stille:
246 God heeft gemaect eyghijn,
247 Want sonder wil moet ic sijn;
248 Soude ic consciencie deruen,
249 Soe mucht ic spreken na mijn steruen:
250 Had ic doch gehadt van Gode
251 In mijnre zielen enen bode,
252 Die my hadde gekundicht
253 Die wegghen dair men in sundicht.
254 Ic hadde der sunden wel ontboren.
255 God die ons node had verloeren
256 Heeft ons den bode bij gespijset,
257 Consciencie, die ons wijset
258 Die weghe dair men in misdoet;
259 Die die sunden scuwen, si sijn vroet.
260 Hadic dan gheen woert gehadt
261 In harten noch in tonghen blat,
262 Soe had ic namaels geseit
263 Totter godliker ontfermicheit:
264 Had ic dwoert in my gehadt,
265 Ic hadde di dicke in elcke stat
266 Aen geroepen ende gebeden,
267 Doer dijn grote ontfermicheden
268 Dattu hads vergheuen mijn sunden;
269 Want ic niet der waert en konde
270 Is al gebrec aen di belanck.⁶⁷²
271 Nv moet God selue hebben danck;
272 Hy heeft ons woert alle gegeuen.
273 Ja stom in haren leuen,
274 Al hebben si woert nyet al inden monde,
275 Si hebben dwoert in thartsen gronde,
276 Ende wijsen dat besceydelyc,
277 Gelyc die tonge heeft woerde rijc.
278 Die oec gheck sijn geboren,
279 Die en laet God nyet verloren.
280 Dair doet hi recht ende genade,
281 Want si konnen gewynnen spade

282 Met hairre ghecheit hemelrijc.
283 Oec waert wael onredelyc
284 Dat si mosten ter helscher pijn,
285 Die arch in doechden wetende sijn.
286 Nv willen wi voert beghinnen
287 Dat die mensche heeft vijf synnen:
288 Hoeren, ruyken, smaken, tasten,
289 Tlicht van oghen. Dese gasten
290 Heeft ons God gepeynt toe,
291 Om dat hi sach wie ende hoe
292 Die engelen in soe corten stonden
293 In waeldoen bleuen ende in sonden
294 Doe sciep hy Adam ende dwijf,
295 Redelyc siel, ende wassende lijf,
296 Geformeert in eens menschen name,
297 In hem beyden als hem betame.
298 Dair in sette hi Generacijen
299 In hen beyden met sijnre gracien;
300 Want die engelen niet vruchtbaer en waeren
301 Ende aen hem seluen most verbaren
302 Weldoen ende sonde macht.
303 Ende van hem en quam gheen geslacht
304 Die hoir sunden eruen mochten,
305 Noch hair weldoen voir hem brochten.
306 Doen schyep hi menscheit vleys ende bloet,
307 Ende dair in die siele vroet,
308 Ghelijc dat engelen inden troen,
309 Om dat wij te meerre loen
310 Comen souden dan die anderen,
311 Op dat wij wijselijc wanderen.
312 Wanneer die wijse ziele bynnen
313 Gesundicht heeft metten synnen,
314 Is hi dan wijs ende vroet,⁶⁷³
315 Soe sal si dan vleysch ende bloet
316 Doen in penitentien leuen.
317 Dair om heeft God gegeuen
318 Dattet te samen coelet,
319 Ende die siel int lijf geuoellet
320 Des liues wil des liues wee.
321 Want dlijf en sundicht nummermeer,
322 Ten si by den gheheughen al
323 Der zielen, die met recht sal

⁶⁷² Eerste vers f. 185va.

⁶⁷³ Eerste vers f. 185vb.

324 Dat lijf pinen ende regeren
325 Totter godliker eren,
326 Diese van nyet heeft gheschacht.
327 Ende met sijnre godliker cracht
328 Opten XLIsten dach,
329 Dair lijf inder moeder liue lach,
330 Ommachtich in hem seluen doot,
331 Dair seynde God die siele blooet
332 Inden liue ongedragen;
333 Dair by een enghel, die gewaghen
334 Mach al sijnre weldaet
335 Als lijf ende siel te ordel staet.
336 Hier om, die heeft vleysch ende bloet
337 Ende gheen penitencie en doet,
338 Noch doen en wil nae den sunden,
339 Gerechtigheit sal oirconden
340 Wair men die mach bescouwen,
341 Sonder biechten, buyten rouwen:
342 Die wijstmen onder der duuelen roede.
343 Want had die vyant in bloede
344 Ende in vleysch sijn ghedane,
345 Hy hadde langhe tijt gestane
346 Nae penitencien hier te voeren,
347 Ende wynnen dat hy hadde verloren.
348 Die oec in vleesch ende in bloede sijn
349 Die houdent suuer ende fijn,
350 Dairment met sunden kan geproeuwen,
351 Clymmen allen engelen bouen;
352 Want die engelen en hebben vleysch no bloet
353 Dair men die sunde mede doet,
354 Of dat si ten sunden yet becoerden,
355 Want si den hemel dan behoerden.
356 Mer wair om en soude die mensche dan,
357 Die vleysch ende bloet hoeft an,
358 Nyet bouen den enghelen gaen,⁶⁷⁴
359 Die die sunden kan wederstaen,
360 Ende tegen sijn becoren vechten?
361 Als conincs kynder bouen knechten
362 Sullen die goede menschen hoouen
363 Ende clymmen allen engelen bouen
364 Met onsen Vader int Conincrijc.
365 Die engelen sullen willentlijc

366 Ons dienen ende wesen vroe.
367 Gloria in excelsis deo
368 Sullen si voir ons tafel singhen
369 Ende godlike gerichtten brenghen.
370 Dat sal al wesen bouen maet
371 Lof der heiligher trinitaet.
372 Hier om heeft God gehenghet dit.
373 Deus omnia benefecit.
374 Hy schiep den engel ende mensche
375 Sonder sonde in hoghen wensche,
376 Ende gaf hem sinen wil vry.
377 Die scout en was Gods nyet daer by
378 Dat deen van beyden sunde dede,
379 Mer sijn gehengen was dair mede.
380 Vanden engelen worden knecht
381 Dat was om onsen wil slecht;
382 Dat wij Gods kijnder al te samen,
383 Aen sijn knecht exempel namen,
384 Ende wij scovden die onnere
385 Die gesciede aen Lucifere;
386 Om een houeerde die hi dacht,
387 Hoe sceemdelijc hoe onsacht
388 Hy vyten hemel is gestoten,
389 Ende noch is dair vyten gesloten.
390 Denct dan wy die hier in sunden
391 Leuen willen langhe stonden
392 Met wercken ende met gedacht,
393 Of dan die godlike cracht
394 Op sijn kijnder mach hebben toren,
395 Die totten erue sijn geboren,
396 Ende dan buyten des Vaders rade
397 Dat ouergeuen by misdade.
398 Des gelijcs denct oec met
399 Of God die guede engelen set
400 Dair een gedencken in sijn rijc.
401 Denct dan hoe verweendelijc⁶⁷⁵
402 Sal hi die guede kijnder eruen,
403 Als knechten sullen loen verweruen.
404 Dat oec die weerde mogende God
405 Adam den mensche gaf een gebod,
406 Ende nyet meer wair om hijt dede,
407 Dair was groot reden mede.

⁶⁷⁴ Eerste vers f. 186ra.

⁶⁷⁵ Eerste vers f. 186rb.

408 Hi was soe rouwich vanden enen
409 Dat hi brac met bitteren wenen
410 Ende met penitencien groot;
411 Al sijn lijf tot inder doot
412 Was ghy ghehoersam Gode.
413 Had hi gebroken die gebode,
414 Hy hadde soe groten rouwe genomen;
415 Hy waer in mistroeste comen
416 Ende hi en hadde met sinen liue
417 Gheen vrucht gewonnen aen sinen wiue.
418 Oeck waest onse salichede
419 Dat Adam brac ende misdede;
420 Wij en hadden in den paradise
421 Anders nyet dan des bomes rijse
422 Ons gecleedt besceydentlijc;
423 Wij en hadden hemelrijc
424 Nimmermeer gecrigen mogen.
425 Adams rouwe dede van bouen
426 Des Vaders Sone comen neder
427 Ende menscheit aen nemen seder,
428 Die ons tgheloeue heeft gelaten.
429 Adams sunde quam ons te baden;
430 Hy dede ons comen Caritas,
431 Dats myn die in Gode was;
432 Hy dede ons comen die wairheit,
433 Die ons ende van eyghentheit,
434 Dair ons die viant hadde in
435 Ouermits sundiger syn;
436 Hy dede ons comen die wijsheit,
437 Die tgheloue der salicheit
438 Hier neder maecte wel bekent
439 Inden heiligen sacrament.
440 Dus suldi weten dat Christus was
441 Wijsheit wairheit ende Caritas;
442 Die weerde God ende mensche,
443 Hi quam ons tot allen wensche.
444 Des moet hi sijn gebenedijt
445 Die ons maecte stat ende tijt
446 Metten woerde dat niet en was dum:⁶⁷⁶
447 In principio erat verbum.
448 Doe dwoert maecte alle begin.
449 Doe hadde dwoert beghin in;

450 Apud deum waest dwoert bi Gode,
451 Dat woert stont by sinen gebode
452 Ende ewicheit was hem by;
453 Recht als een mensche die sy
454 Mechtich te spreken of hi wille
455 Ende swighent al willens stille.
456 Dwoert was by hem in desen syn;
457 Als dwoert ons coemt heeft een aenbegin.
458 Et deus erat verbum, dats waer,
459 Want het tugen openbair
460 Sonnen, manen, planeten, ende sterren,
461 Dat wij aensien wel van varren;
462 Dat firmament metten zweerken,
463 Dat nyemant en kan gewerken
464 Sulken werck van hier beneden
465 Met menschen of met machten leden.
466 Dat sijn woert heeft al beuaen
467 Al dat werck dat wij sien aen.
468 Hoc erat in principio;
469 Dwoert was inden beghin alsoe
470 Soe het nv sy meer noch myn,
471 Dair en is gheen verganghen in.
472 Ten heeft pretariti noch futuri,
473 Mer het is altoes presenti.
474 Want van hem nyet gesceyden en si,
475 Apud deum eest dwoert Gode by.
476 Dwoert datmen ons van Gode leert,
477 In Gods gheest heeft weder gekeert
478 Ende in sijnre mogentheit.
479 Hier om heeft God geseyt:
480 Hemel ende eerde sullen vergaen,
481 Mijn woerde sullen ewelijc staen.
482 Omnia per ipsum facta sunt.
483 Dat bediedt tot deser stont:
484 Alle dinc sijn by hem gemaect,
485 By den woerde dat ewich waect.
486 Die dese verstandenisse wel versta:
487 Plurali numero is omnia
488 Ende God die is singulari,
489 Want nyet dan een God en sy.
490 Soe is hi die selue ongemaect,⁶⁷⁷
491 Die leuende God die altijt waect.

⁶⁷⁶ Eerste vers f. 186va.

⁶⁷⁷ Eerste vers f. 186vb.

492 Dleuende woert dat hi selue sy,
 493 Alle dinc sijn hem gemaect by;
 494 Gheen wesen sonder hem wesen en konde.
 495 Die mensche doet in Gode sonde,
 496 Nochtan en ruert sonde Gode niet,
 497 By God in God wats gesciet,
 498 Sijn leuen dair van nyet ontreynt,
 499 Want gheen dinc in hem en eyndt,
 500 Des volghet Christus pas,
 501 Dats wijsheit wairheit ende karitas.
 502 Die wijsheit scuwet sonde;
 503 Caritas in reynen gronde
 504 Mint in God bouen al;
 505 Wairheit nyet af keren sal
 506 Noch nummer en sal blijft si waer;
 507 Die af keren sijn loghenaer.
 508 Et sine ipso factum est nichil,
 509 Ende sonder hem, die mercken wil,
 510 Soe is vmmer gemaect nyet;
 511 Ende wat ons vander yet sceydet,
 512 Dats een nyet, voirwair geseydet.
 513 By den nyet meen ic sonde,
 514 Die by haeren wille, vyt smenschen gronde,
 515 Ieghens wille heeft misdaen.
 516 Wat scout sal God dair in ontfaen?
 517 Gheen scout en is hem te gheuen,
 518 Mer ghehenct ons dat wij leuen
 519 In sunden, die hy nye gheen en dede.
 520 Danck heb sijn godertierenhede;
 521 Ende als die mensche vyt sunden gheyt,
 522 Die godlike ontfermicheit,
 523 Is alle tijt bereet tontfaen;
 524 Doch waer beter sunde gelaen.
 525 Quod factum est ipsum, vita erat.
 526 Dat in hem gemaect si, weet dat,
 527 Dat was een gewairich leuen;
 528 Want die menscheit onghegeuen
 529 Menscheit aen Marijen nam.
 530 Vleesch bloet nyet en quam
 531 Vander substancie der godheit,
 532 Want God met sijnre mogentheit
 533 Nam menscheit aen Maria.

534 Via, veritas et vita⁶⁷⁸
 535 Ego sum, heeft hy bescreuen.
 536 Dus is hi een gewarich bleuen,
 537 God ende mensche in Christus
 538 Regnerende in sijns Vaders huys.
 539 Et vita erat lux hominum,
 540 Die niet en gaen die wege crom.
 541 Dat leuen is des menschen licht,
 542 Want gheen mensche den anderen mucht
 543 Reyn gedwaen van sinen sunden
 544 Wy waren allen in duyster vonden
 545 Met erfliker sunden swaer,
 546 Doe quam sonder sunde een claer
 547 Dat licht bracht tot des menschen wonnen.
 548 Dat licht was ongewonnen
 549 Noch van moeder, noch van vader;
 550 Het was vleesch, bloet been ende ader,
 551 Dair in een siel redentlijc;
 552 Mer die persoen was godlijc.
 553 Et lux in tenebris lucet;
 554 Dat licht heeft gelichtet met
 555 In duysternissen, dat is vonden,
 556 Want joden die waren in sonden.
 557 Dair heuet dlicht mirakel gedaen:
 558 Tyersten si cristum ruerden aen,
 559 Die sunden waren dair genesen.
 560 Dair toenden hem dat claer wesen
 561 Inden blijnden die waren sienden.
 562 Den sundener dus Cristus dienden.
 563 Et tenebre eum non comprehenderunt.
 564 Die duysternisse in gheenre stont
 565 En konden begripen meer no myn.
 566 Dlicht en had meer noch myn
 567 In sunden te leuen, noch nummer en deyt.
 568 Onbegrepen hi dan scheyt
 569 Van allen sunden, si v bekent.
 570 Dair om sal dit iugement
 571 Aen hem staen ten lesten stonden,
 572 Om dat hi sonder sunde is vonden,
 573 Want hi nye en misdede
 574 Ende heeft lijf ende lede
 575 Voir ons geoffert inder pijn,

⁶⁷⁸ Eerste vers f. 187ra.

576 Des moet hi hoech geloeuet sijn.
577 Fuit homo missus a deo;⁶⁷⁹
578 Van Gode was geseynt vele vro
579 Een man die Johannes hiet,
580 Gelijc datmen gescreuen siet:
581 Cui nomen erat Johannes;
582 Ende wair om dat hi dan is
583 Van Gode geseynt sulde weten.
584 Aen Caritas soe was comen aen
585 Gabriel die engel tshaert,
586 Die hem heeft geopenbaert
587 Hoe hi soude met sinen liue
588 Urucht wynnen aen sinen wiue.
589 Doch was hi der naturen onderdachtich;
590 Mer die engel Gods waerachtich
591 Gheen minscheit aen en nam;
592 Mer van sijnre vrucht soe quam,
593 Dat Zacharias aen soude rueren,
594 Vrucht van inder nature
595 Die was verdorret ende geloyt,
596 Ende by naturen weder groyt;
597 Want sunde nyet en geboet.
598 Soe was wel te verstaen bloet,
599 Dat vader ende moeder der sunden sonder
600 Die vrucht wonnen in een wonder.
601 Des Zacharias hadde verloren
602 Sprac dat kijnt was geboren.
603 Johannes die van lichten sachte
604 Wair seyde ende bootschap brachte:
605 Hic venit in testimonium;
606 Johannes comen is dair om
607 In een getuychinnisse claer
608 Vanden licht dair te weghe waer
609 In is ende was ende bliuen sal,
610 Op dat die lude, groot ende smal,
611 Gheloeuen sullen aen Jhesum,
612 Ende recht hoir geloeue crom.
613 Wairom machmen dan gewagen
614 Dat Johannes mocht getuge dragen
615 Vander wairheit, des hy nyet en was,
616 Om dat hy claerre dan een glas
617 Ghewonnen was, als ghi mocht horen,

⁶⁷⁹ Eerste vers f. 187rb.

618 By mirakel, hier te voren,
619 Sonder sonde; in sonde ende hy en dede
620 Nye sunde in sijnre menscheliche.
621 Des was hem getuge geladen⁶⁸⁰
622 Van Gode by der Gods genaden:
623 Et ut testimonium perhiberet de lumine.
624 Ende dat gij getuge voert mee
625 Openbaren soude vanden lichte,
626 Als hi bewijsde met rijcker tsijchte,
627 In penitencien, in karitas,
628 Ende tfolc te doepen dair was.
629 Dus was een getuge claer;
630 Want Cristus hielt sijn woert waer
631 Ende het hem doepen van Johanne
632 Metten anderen in die Joirdane,
633 Ut omnes crederent per illum;
634 Om dat si allen ende niet som,
635 Aen Johanne sullen geloeuen.
636 Doch salmen totter wairheit proeuen.
637 Sed ut testimonium perhiberet de lumine;
638 Op dat si souden verbaren
639 Tghetuge vanden lichten claren
640 Dat den viant verdriuen konde
641 Met gebode sijns selues monde;
642 Dat is die reyne weerde Crijst,
643 Die Sone die geboren ist
644 Vyten Vader sonder beghin.
645 Des Vaders mogentheit is daer in,
646 Die nummermeer en verga:
647 Erat lux vera.
648 Het was dat gewarige licht,
649 Dat ons allen verlossen mucht
650 Vyter duysternissen van sonden,
651 Als die ewangelien ons oirconden,
652 Die waer gemaect sijn van hem:
653 [...] ⁶⁸¹ illuminat omnem hominem venientem;
654 Die alle menschen verlicht haet
655 Met sijnre godliker daet,
656 Gecroent tot onser salicheit;

⁶⁸⁰ Eerste vers f. 187va.

⁶⁸¹ Wat voor 'illuminat' staat, is onleesbaar; alleen 'd' is te ontcijferen. Paralleloverlevering heeft 'que' en 'quae', wat strookt met de Vulgaattekst.

657 Gestreden heeft sijn moghentheit
658 Voir onse sunden ridderlijc,
659 Ende heeft ons te hemelrijc
660 Den pat gewijst recht voert,
661 Ende heeft ons die helle gestoert,
662 Dair hi sijn lieue vriende nam:
663 Abraham, Jacob ende Abraham,
664 Ende al dat aen hem geloeft
665 Sijn der hellen ontroeft,⁶⁸²
666 Op dat si willen wercken
667 Bij raide der heyliger kercken.
668 Dus tughet dat euangelium:
669 Venientem in hunc mundum;
670 Comende in deser werelt wijt
671 Is dat licht, sijn gebenedijt
672 Die name des hoghen heren,
673 Die ons dus coemt visonteren
674 Alle daghe inden outaer,
675 Als die priester met woerden claer
676 Op heft dat heylige sacrament,
677 Inden welcken die Vader kent
678 Des Soens vloeschs ende bloet.
679 Die dat versynnen, sy sijn vroet,
680 Want Christus geloeue die is best.
681 Et mundus per ipsum factus est;
682 In die werelt eest dlicht geraect.
683 Wijsheit die de werelt ordineerde;
684 Wairheit ons tgheloue keerde;
685 Caritas heeft ons verloest.
686 Cristus onser alre troost,
687 Hoeft hem der werelt geopenbaert;
688 Bij hem die werelt gemaect waert;
689 Hy is dat licht dat al besit.
690 Et mundus eum non cognouit;
691 Die werelt en kende sijnre nyet,
692 Wan sijn geboerte, was gesciet,
693 Is bouen der elementen cracht.
694 Eertsche natuer was sonder macht
695 Te bekennen den godliken aert,
696 Die den engelen was in hem waert.
697 Hi sprac als men gescreuen siet:
698 Ic en ben vander werelt nyet.

699 Die werelt heeft gebrec in sonden;
700 Hi is volmaect reyn vonden.
701 Ende bliuen sal in alre stont;
702 In propria venit et sui eum non receperunt.
703 Hi quam in sine eyghen dinghen,
704 Die sijn hem nyet ontfangen.
705 Sijn eyghen is hemelrijc,
706 Alsoe wel als eertrijc,
707 Moeten in sijn ordel staen.
708 Die sijn en willons nyet ontfaen,
709 Doe sijn woerden in harten synen⁶⁸³
710 Nyet en ontfangen van bynnen,
711 Ende nyet en geloefden aen hem,
712 Die en ontfangens meer noch myn.
713 Die sijn wercken volchden naer
714 Ende in hem geloefden claer,
715 Van hen hi wel ontfangen sij
716 Die den geloeue bliuen by,
717 Ende nyet en sceyden van Jhesum.
718 Quotquot autem receperunt eum;
719 Alle die ghene die hem ontfingen,
720 Ende hem nyet en lieten dringen
721 Van becoren noch van heren,
722 Noch om ghiericheit, noch om eren,
723 Nyet en sceyden van geloue vri,
724 Dedit eis potestatem filios dei fieri,
725 Die gaf hi macht in een verscoenen
726 Al te sijn Gods soenen,
727 Met hem seluen al gelijc
728 Te besitten Gods rijc.
729 Gelijc hi gaf doir ons sijn leuen,
730 Des gelijc wil hi ons gheuen
731 Bliscap in sijns vaders huys
732 Hiis qui credunt in nomine eius.
733 Al die ghene die hi mach proeuen
734 Die in sinen naem geloeue,
735 Die geloeuen in desen daghen
736 Dat Christus was al dyen saghén.
737 Want aen sijn wercke proeft:
738 Salich is hi die geloeft,
739 Ende noch nyet gesien en haet,
740 Dat hi hoert ende verstaet.

⁶⁸² Eerste vers f. 187vb.

⁶⁸³ Eerste vers f. 188ra.

741 Dair nae seyt dat Evangelium dus:
742 Qui non ex sanguinibus.
743 Die dat nyet volghet den bloede
744 Sal men Gods kijnder vermoeden;
745 Die volghet den bloede in allen stonden,
746 Die volghet alle tijt den sunden.
747 Want dbloet en rucket anders nyet
748 Dan dat al sijn wil gesciet
749 Int louen der genuechlicheit,
750 Oec wie metter zielen gheyt.
751 Luxurie, houerdie, toern met
752 Gulsicheit, ghyericheit talre tyt,
753 Ende traechheit dair rust in;⁶⁸⁴
754 Jey bloet en kan noch meer no myn.
755 Doch seyndt God vijf synnen
756 Der wijser ziele van bynnen,
757 Daer haer die ziele by verclaert
758 Ende wederstaet des bloets aert.
759 Sanguis est sedes animi,
760 Wie volghen wil den sunden sijn
761 Ende segghen: heer o heer mijn,
762 Ic gelooue in mynen syn.
763 Dat en vordert meer ni myn.
764 Wie wesen wil Gods soene,
765 Sal met sinen gelooue schoone
766 Gods wil doen ende sunde laen.
767 Nae sunden in penitencien staen,
768 Nae biechte met berouwe steruen,
769 Dus is soene der godliker eruen.
770 Neque ex voluntate viri;
771 Noch vanden wil des mans sy,
772 Ende is Gods soen lude of stille,
773 Mer is eyghen des gheens wille,
774 Die hi smeke in alre stont.
775 Sed ex deo nati sunt;
776 Mer die ghene suldi horen,
777 Die vyte Gode sijn geboren,
778 Dat sijn die ghene die van bynnen
779 Dbloet verbwinnen metten synnen,
780 Dat soude gheeert voir ende nae.
781 Vita hominis militia est in terra;
782 Die den mensche ter sterflichen

783 Voir afgoden nyet aenbeden,
784 Ende lieuer mynnen haren God
785 Dan te doen eens mans gebod,
786 Dair si mede verderuet waren,
787 Die sal Christus openbaren
788 Vriendelijc myn int lest.
789 Et verbum caro factum est;
790 het woert is vleesch gemaect,
791 Datter godlicheit wel behaghet,
792 Ende dat ewige woert in heeft,
793 Ende waer om dat woert al een heeft
794 Menscheit aen een maghet ontfaen
795 Ende een wijslijc verstaen.
796 Want verstandnisse is dat woert,
797 Die dorde persoene dan ghi af hoirt.
798 Memorie des Vaders cracht,⁶⁸⁵
799 Noch wil des Heylighen Geest macht,
800 Ende ontvinghen vleesch ende bloet,
801 Des wil ic v noch maken vroet.
802 Een mensche die spreken wil een woert,
803 Dat wairheide sal brengen voert,
804 Sal te spreken hebben victorie.
805 Gheboren vyter memorie
806 Dat woert inder syelen cracht.
807 Alst woert rust inder memorien stille,
808 In hem beyden is een wille,
809 Voirgaende ongesceyden al;
810 Ende als ment voert spreken sal
811 Totten ghenen diet hoirt,
812 Hy en verstaet niet meer dan dwoert.
813 Memorie wil doch sijn dair in,
814 Die en verstaet hi meer noch myn
815 Die dwoert int oren heeft ontfaen.
816 Dwoert brengt hem een verstaen
817 Vander woerde dat in hem leeft;
818 Vander memorien hi en heeft
819 Nich van wil ontfangen yet.
820 Des ghelijcs is gesciet.
821 Dat Maria wonnentlijc
822 In haren oren verstandelijc
823 Ende inder zielen ontfangern heeft
824 Des vleeschs ende bloets een getuge geeft,

⁶⁸⁴ Eerste vers f. 188rb.

⁶⁸⁵ Eerste vers f. 188va.

825 Dat si verstanden heeft dat woert,
826 Mer want si heeft gehoirt
827 Vanden engel Gabriel:
828 Dominus tecum, ende nyet el,
829 Ende heeft vleesch aen hair ontfaen.
830 Dair van dat godlijk verstaen,
831 Menscheit aen ende nyemant meer.
832 Nochtan sijn die ander twee
833 Inden dorden alle tijt
834 Ongesceyden met groter vlijt;
835 Een God in personen drien,
836 Gelijk datmen gescreuen sien
837 In dat slot der nuwer ee:
838 Quicumque vult saluus esse;
839 Wie dat wil behouden sijn
840 In dat drieuoldich aenschijn,
841 Voir alle wercken diemen doet,
842 Moet hi dragen in sinen moet
843 Tgheloue vander heiliger kercken.⁶⁸⁶
844 Dats in deser wijs te mercken
845 Een God inder drieuoldicheit,
846 In drieheit een enicheit;
847 Nyet gesceiden met die personen siet,
848 Noch ongelijk van substancien yet.
849 Nyet drie personen mer soen een,
850 Nyet drie Heylige Geest een allien,
851 Inder drieheit sonder beghin
852 Is een God meer noch myn.
853 Die godlike Vader, als ic tone,
854 Is meerre dan die Sone
855 Inder menscheit, inder godheit niet.
856 Cristus die hem crucen liet
857 Is God ende menschelijk,
858 Als siel ende lijf redelijk.
859 Doe Cristus lijf gecruist waert,
860 Die dode lichaem geopenbaert
861 Hinc aenden cruce doot.
862 Dair in saghen leuende broot
863 Die engelen glorificeert;
864 Dus was dat corpus gheert.
865 Het was God ende corpus met,
866 Want dlijf en hadde hem niet besmet

867 In sunden of in sundiger gedacht,
868 Dairt van Gode mede sceyden mocht.
869 Een siel rationali,
870 Deus et omnia soe was sy.
871 Hi was seker sonder spot
872 In hair seluen siel ende God.
873 Sy ruerde dair si henen dreef;
874 Die godheit ongeruert bleef.
875 God was in hair ende si in Gode,
876 Want si metter sielen dede
877 Nie tot gheenre tijt en gheerde
878 Enighe sunde hier op eerde.
879 Dus bleef hi ongesceyden voert
880 In dat godlike woert,
881 Welc dat siel ende lijf hier neder
882 Inden graue verreyndichde weder.
883 Die verresen is sonder wee
884 Een gewarich God ende nyet mee,
885 Glorierende inder paradise.
886 Ende vleesch, sijn bloet is ons een spise
887 Derewiger salicheit die leest.⁶⁸⁷
888 Et verbum caro factum est
889 Et habitauit in nobis.
890 Dat bediedt in deser wijs:
891 In ons woent sijn cracht;
892 Onse geloeue met reynre gedacht
893 Sal sijn gracie van ons tyen.
894 Wij sullen sijn glorie sien,
895 Des ewige Soens in sijns Vaders huys,
896 Et vidimus gloriam eius,
897 Et gloriam quasi unigeniti,
898 Die vander Vader ontfangen sy,
899 Vol graciën in ganser eren,
900 Leuende dode te judiceren,
901 Dies hi inder wairheit mechtich is.
902 A patre plenum gratiae et veritatis
903 Deo gratias; God si geloeft.
904 Die dit leest hem behoeft
905 Verstandnisse scerp in sinen syn.
906 Dat raet hem Augustijnkijn,
907 Dat hi dair nyet in en dwale,
908 Noch gheen ander syn en hale

⁶⁸⁶ Eerste vers f. 188vb.

⁶⁸⁷ Eerste vers f. 189ra.

909 Dan men van Recht sal verstaen;
910 Want onse geloeue leydt daer aen Amen
911 Ende onser sielen salicheit.
912 Om troest heb ic onderscheit
913 In exposicien ons gegeuen
914 Vanden gheles, dat hadde bescreuen
915 Ewangelise sunte Jan.
916 Ende wie dattet verbeteren can
917 Of dair in ontbreect yet,
918 Ic weets hem danct wantmen niet
919 Versmaden sal der wijser leer.
920 Lof hebbe onse lieue heer,
921 Die selue met oetmoedichede
922 Vmmer gheleert inder menschelichede
923 Dat hi oetmoedelijcke leue.
924 Des bid ic hem dat hi ons gheue
925 Macht ende wil, dat worde aenschijn
926 Soe dat wij doen den wille sijn.

Bijlage 2 *Dryvoldicheit in de Berlijnse Zielentroostcodex*

Van der heilger dryuoldichet: Vader, Soen, Heilge Geist, eyn schoen gedichte

1	O Heilge Geist, Vader ende Sone	37	Helpe ons ziele ende lijchame
2	Die eyn Got is yn drie persone,	38	Te regiren dynen name.
3	Voir alle der werlt anbegyn,	39	Vyt deser werder trinitait
4	Eyn ewich leuen dat tuget mijn syn,	40	En edel bome gebuwet hait,
5	Doe dijn woirt her neder quam:	41	Dat is dat gotlike woirt,
6	Faciamus hominem ad ymaginem,
et silitudinem nostram	42	Dair alle dynck by commet voirt.
7	Maken wy den mynschen ons gelijk,	43	Als sent Johannes scrijft ende lest,
8	Sprack myt zueten woirden rijck.	44	Et verbum caro factum est.
9	Doe macten hem Adam mere noch myn	45	Dat synt VII dage,
10	Ziel, lijcham ende syn.	46	Als die scripture ons gewaget:
11	Syn ziele was nyet dat lijchame,	47	Mayndach, dynsdach, gudensdach,
12	Syn lijf was nyet der zielen name,	48	Donresdach, vrydach, satersdach
13	Zi en waren nyet van beyden	49	Ende den sondach, ick meyne.
14	Yegelick was eyn vnderscheiden.	50	In desen seuen dagen reyne
15	Hed ick geen ziel ick ware eyn beest,	51	Schoip Got dat firmament,
16	Hed ick geen lijf ick ware eyn geest,	52	Sterren, planeten ende element.
17	Hed ick geen syn ick ware eyn wonder.	53	In yeweliken dage macte he ons blyde.
18	Sus synt drie ende geen by sonder;	54	He gaf yeweliken seuen getyde:
19	Want wair eyn van dryn gebraken,	55	Metten, prime, tercië, sexte ende none,
20	Zo ware twyuel mynscheliker sake.	56	Vesper, complete; dit wolde he done
21	Sus is ziel, syn ende lijchame,	57	Doir des mynschen salicheit.
22	Dry yn eens mynschen name.	58	Den VII getyden heft he bereit
23	Als Heilge Geist, Vader ende Sone	59	Seuen heilge sacrament.
24	Eyn Got is yn dryn persone.	60	Den sacramenten heft he gesent
25	Nu heft Got genomen lijf	61	Seuen gauen des Heilgen Geist,
26	An eynre maget, die is wijf, ⁶⁸⁸	62	Mit seuen wercken, soe men lest,
27	Want Got sprac als men vynt	63	Van ontfarmherticheiden.
28	An den cruce wijf: sie dijn kijnt.	64	Lof heb die edel trinitait.
29	Zi is weduwe na mans dode,	65	Die van ierst vyt gaf den rait; ⁶⁸⁹
30	Wijf als vrucht dragende grote;	66	Noch heft Got ghemaket schone
31	Maget, want sy ny en dede	67	Seuen hemel onder enen trone;
32	Noch en gedachte dorperhede.	68	Sommege sijn van cristal,
33	O weduwe, maget ende wijf,	69	Als astrologia betuget al.
34	Dry namen yn eens wyues lijf.	70	Onder den hemelen ick versta,
35	Heilge Geist, Vader ende Sone,	71	Sijn seuen spera;
36	Die eyn Got is yn dryn persone,	72	End die speren doe ick toe weten
		73	Synt gestalt VII planeten:

⁶⁸⁸ Eerste vers f. 153rb.

⁶⁸⁹ Eerste vers f. 153va.

74 Sol, Luna, Mars, Mercurius,
 75 Saturnus, Jupiter, Venus.
 76 Die VII planeten myt ryker vunsten
 77 Heft vervult myt VII kunsten:
 78 Rethorica, astrologia, philosophia,
 79 Arismetica, musica, loyca, gemetria:
 80 Dat sijn VII kunsten sart
 81 Mit VII planeten geapenbairt,
 82 Lopenden yn die VII spera,
 83 Die onder di VII hemel gaen,
 84 Al volmaket myt VII dagen,
 85 Die ons VII getyde dragen,
 86 Mit VII heilgen sacrament,
 87 Dair Got seluer yn heft gesent
 88 Seuen gauen des Heilgen Geist
 89 Mit VII werken als men leest
 90 Van ontfarmherticheiden.
 91 Lof heb die triniteit.
 92 Noch weet ick dat gescreuen is
 93 In sent Johannes Apocalipsis,
 94 Doe he yn Pathmos was gesant
 95 By domicianus is ons bekant,
 96 Dair sach yn den throne
 97 Seuen kircken yn visione.
 98 By den kircken wart he gewair
 99 Seuen gulden candelair;
 100 By den candeler he sach
 101 Seuen segel up den dach;⁶⁹⁰
 102 Dese driwerf VII wil ick leren,
 103 Papen, leyn exponyren,
 104 Want ick des nyet en heb gehoirt
 105 In sermonen bringen voirt.
 106 So wil ick dan, Augustynkyn,
 107 Exponyren myt den woirden mijn
 108 Vp dat my Got der eren gan,
 109 Want ick anders nyet en kan.
 110 Die VII kircken wil ick nomen:
 111 Die ierste is eyn pauwes volkomen,
 112 Want seluer sprack Got alleyne:
 113 Petre, Petre, du bist eyn steyne,
 114 Dair ick up fundyre mijn kircke.
 115 Dat fundament van guden wercken,

⁶⁹⁰ Eerste vers f. 153vb.

116 Dat is gerecht oitmodicheit;
 117 Petrus yn sijnre mynschelicheit,
 118 Die plach eyn oitmodich leuen;
 119 Dar om is he hoge verheuen.
 120 Die ander is eyn cardenael.
 121 Die derde eyn legait, dat weet ick wael.
 122 Die vierde eyn ertsche bischop sy.
 123 Die vijfte eyn onder bischop vry.
 124 Die seste eyn abt of eyn prelait,
 125 Of eyn ander die drecht geliken stait.
 126 Dat seuende sijn knonyken,
 127 Regulier ende al monyken.
 128 Dit sijn seuen stait der kircken
 129 Die myt getyden sullen wircken
 130 Dat ons van gade werde gesent.
 131 Die heilge seuen sacrament.
 132 Nu synt seuen candelair,
 133 In alle gemact van golde clair.
 134 Die ierste sal sijn eyn keyser,
 135 Om toe sijn eyn voirreyser
 136 Al to beluchten kerstenheyde,
 137 Mit gerechter getruwicheide.
 138 Dar om dreget he die crone,
 139 Blynckende van golde schone,
 140 Gelijck dat golt yn den vuere⁶⁹¹
 141 Sich behelt yn sijnre nature,
 142 Soe sal eyn keyser sijn stedich
 143 In den gelouen ende waldedich,
 144 Ende myt den pawes luchten clair
 145 Den sacrament up den altair.
 146 Eyn konyck myt enen cardenaale
 147 Die gelickem om gelijcke waele.
 148 Eyn hertoge myt enen legait
 149 Alle wege dragen geliken stait.
 150 Eyn greue myt enen ertsen bisschop sy.
 151 Eyn banrus myt enen onder bisschop vry.
 152 Eyn ridder den men dagelix noemt
 153 Wair he rijt of wair he koemt,
 154 Die gelijct enen abt of enen prelait
 155 Of enen die drecht gelijcken stait.
 156 Eyn scilt knecht die dat wapen drecht,
 157 Ende he soe is der eren vrient,

⁶⁹¹ Eerste vers f. 154ra.

158 Dat he yn werken ende yn woirden
159 Gerne left na ridders oirden,
160 Die gelijct enen knonike
161 Die noch nyet priester worden sy
162 Mer gerne quame dair by,
163 Of he myt herlicheit mochte leren
164 Gades lijcham consacreren.
165 Dit sijn die VII cadelair,
166 Die luchten solden den altair
167 Allewege den seuen sacrament
168 Die Got her neder heft gesent.
169 Nu zoynt die vyant ende heft vonden
170 Seuen boze hoeft zunden,
171 Dair mede he verduystert heft
172 Dat licht dat on beiden geeft;
173 Want he bringet superbia,
174 Dair ick houerdy by versta,
175 Die verdrijft humilitas.
176 Oitmoit die yn den papen was
177 Mocht noch gemyrken,
178 Oitmoit yn den heilger kirken⁶⁹²
179 Gelijck dat men voirmaels dede,
180 Id ware wael raste yn cristenheide.
181 Auaricia dat men heit vrecheit,
182 Ende bringet die heren yn gyricheit
183 Dat sy doir die vynger syen,
184 Om gelt laten onrecht geschyen.
185 Luxuria mact onreynicheit.
186 Gula maket gulsicheit.
187 Invidia die maket nyt.
188 Ira mact torn ende strijt.
189 Accidia die mact traechheit
190 Ende verdrijft gudewillicheit,
191 Dair die lude mede zeulden
192 Gade dynen of se woelden.
193 Dit sijn die seuen hoeft sunden
194 Dair mede dat synt vonden
195 Die clercken ende die heren,
196 Die ons seulden doechden leren.
197 Nu synt seuen segel clair,
198 Dat Johannes seget apenbair
199 In enen schilde der drijheit.

200 Dat angesicht der mynscheit,
201 Dat is eyn schilt drykant,
202 Gemact van der gotliker hant.
203 In desen schilde men ziet ontsluten
204 Seuen segel seuen conduten:
205 Twe an oren, twe an ogen;
206 Dar men voir segel togen:
207 Twe an nasen, eyn an mont.
208 Die seuen tugen yn alre stont
209 Dat Got myt vaderliker lieue
210 Bescreuen heuet twe brieue,
211 Dair wy seulden wynnen mede
212 Onses Vader eruasticheide.
213 Dair bauen yn den hogen throne
214 Dat is ons allen rechte schone.
215 Myn eyn ore sal dichte verstaen
216 Om dat my mach toe herten gaen;
217 Dat ander sal die boesheit hoeren⁶⁹³
218 Om dat my gruwelen sal dair voere;
219 Tusschen den tween is bescheidenheit,
220 Die my tuget die wairheit.
221 Myne ogen schone
222 Sullen gaden dancken yn den throne
223 Sijnre sonnen, sijnre mayn,
224 Der sterren die an den hemel stayn.
225 Dat ander oge sal up erden
226 Got lauen ende warden.
227 Laue ick Got yn mijns herten grunt
228 Soe laue ick Got toe alre stont.
229 Mijn eyn naselock sal ruken stanck,
230 Dat beduyt des lijfs bedwanck;
231 Als dat lijf wil weldich sijn
232 Men sal om geuen disciplijn.
233 Nature en kan oir nyet gesaten
234 Zonder bedwanck toe sijn yn maten.
235 Dat ander naselock sal sijn bereyt
236 Dat id ruke suticheit,
237 Gade toe dancken ende wesen vro:
238 Letamini in domino.
239 Nu en heb wy nyet dan eynen
240 Enen mont, end den reyne
241 Gade mede toe volgen na.

⁶⁹² Eerste vers f. 154rb.

⁶⁹³ Eerste vers f. 154va.

242 He sprac: ego sum via, veritas et vita
243 Got is wech, wairheit ende leuen.
244 Hed ons Got twe munde gegeuen,
245 Der eyn wair spreke, die ander logen;
246 So hed ons Got dair yn bedrogen.
247 Nu en gaf he ons mer eynen
248 Vp dat wy nyet en spreken dan wy meynen.
249 Ons meynen sal wesen reyne ende vroit
250 Onse woirt waraftich ende guet.
251 An den handen mach men mercken
252 Dat wy allewege waldoyn sterken.
253 O gy manne myt den wyuen,
254 Wildy recht selich blyuen,
255 Geft die ziele yn den Vader
256 Den syn den Heilgen Geist al gader,⁶⁹⁴
257 Ende den lijcham yn den soen
258 Die om te vreuwen was gewoen,
259 Geistlich yn synen lyden
260 In lyden sult dy v verblyden
261 Ende leuen yn verduldicheit.
262 Dit is dat slot der heilger dryuoldicheit.

⁶⁹⁴ Eerste vers f. 154vb.

Bijlage 3 *Dryvoldicheit in de Nijmeegse Zielentroostcodex*

Van der helliger drieuoldicheit: Vader, Soen, Hellige Geist, een schoen gedichte

1	O Heilige Geist, Vader ende Soen	36	Die een Got is in drie persone,
2	Die eyn Got is in drie persoenen,	37	Helpe ons ziele ende lichame
3	Wer alle der werlt aenbegyn,	38	Te regieren dynen name.
4	Eyn ewich leuen dat tueget mijn syn,	39	Vit deser werder trynitait
5	Doe dijn woirt her neder quam:	40	Eyn edel boem ghebouwet haet, ⁶⁹⁷
6	Faciamus hominem ad ymaginem,
et similitudinem nostrum	41	Dat is dat gotlicke woirt,
7	Maken wy den mijnschen ons ghelijck,	42	Dair alle dijnc bi coemet voirt.
8	Spraick myt suete woirden rijck.	43	Als sunte Johannis schriuet ende lest,
9	Doe maickten hy Adam meer noch myn	44	Et uerbum caro factum est.
10	Ziele, lijcham ende syn.	45	Dat sijnt VII daghe,
11	Sijn ziele was nyet dat lijchame,	46	Als die schriptide ons ghewaget:
12	Sijn lijf was nyet der zielen name,	47	Mayndach, dinxsdach, guedensdach,
13	Si en waren niet van beiden ⁶⁹⁵	48	Donresdach, vrijdach, saterdach
14	Yegelick was een onderscheiden.	49	Ende den sonnendach, ick meyne.
15	Hedde ick geen ziele ick weer een beest,	50	In desen zeuen daghen reyne
16	Hedde ick geen lijf ick weer een geest,	51	Schoep Got dat firmament,
17	Hedde ick geen syn ick were een wonder.	52	Sterren, planeten ende elemente.
18	Sus sijnt drie ende geen bysonder;	53	In ygelicken dage maicke he ons blide.
19	Want wair een van drien gebraken,	54	He gaf ygelicken zeuen ghetijde: ⁶⁹⁸
20	Soe weer twiuel mynschelicker saken.	55	Metten, prime, tercie, sexte ende none
21	Sus is ziele syn ende lychamen,	56	Vesper, complete; dit welde he done
22	Drie in eens mijnschen namen.	57	Doer des mijnschen salicheit.
23	Als Heilige Geist, Vader ende Soene	58	Den zeuen getyden heft he bereit
24	Eyn Got is in drye persone.	59	Zeuen heilige sacrament.
25	Nu heeft Got ghenomen lijf ⁶⁹⁶	60	Den sacramenten heft he ghesent
26	An eynre maget, die is wijf,	61	Seuen gauen des Heiligen Geist,
27	Want Got sprac als men vijnt	62	Myt seuen wercken, soe men leist,
28	An den cruce wijff: sije dijn kijnt.	63	Van ontfarmherticheiden lof hebbe
die edel trynitait.
29	Sy is wedue na mans dode,	64	Die van yerst vit gaf den rait;
30	Wijf als vrucht dragende grote;	65	Noch heft Got gemaket schone
31	Maget, want sy nye en dede	66	Seuen hemel onder enen trone;
32	Noch en gedacht dorperhede.	67	Sommege sijn van cristal, ⁶⁹⁹
33	O wedue, maget ende wijf	68	Als astrologia betuget al.
34	Drie namen in eens wyues lijff.	69	Onder den hemelen ick verstaet,
35	Heilige Geist, Vader ende Sone,		

⁶⁹⁵ Eerste vers f. 275va.

⁶⁹⁶ Eerste vers f. 275vb.

⁶⁹⁷ Eerste vers f. 276ra.

⁶⁹⁸ Eerste vers f. 276rb.

⁶⁹⁹ Eerste vers f. 276va.

70 Sijn zeuen spera;
 71 Ende die speren doe ick toe weten
 72 Sijnt gestalt zeuen planeten:
 73 Sol, Luna, Mars, Mercurius,
 74 Saturnus, Jupiter, Venus.
 75 Die zeuen planeten mit ricker vunsten
 76 Heft vervult myt zeuen kunsten:
 77 Rethorica, astrologia, philosophia,
 78 Arismetrica, musica, loica, geometria:
 79 Dit sijn zeuen konsten sairt
 80 Mit zeuen planeten geapenbairt,
 81 Lopende inden zeuen spera,⁷⁰⁰
 82 Die onder die zeuen hemel gaen,
 83 Alle volmaket myt zeuen dagen,
 84 Die ons zeuen ghetide dragen,
 85 Myt zeuen heiligen sacrament
 86 Dair Got seluer in heft ghesent
 87 Zeuen gauen des Hellingen Geist
 88 Myt zeuen wercken als men leist
 89 Van ontfarmherticheiden.
 90 Lof hebbe die tryniteit.
 91 Noch weet ick dat ghescreuen is
 92 In sente Johannis apocalipsis,
 93 Doe he in Pathmos was gesant
 94 By Domicianus is ons bekant,
 95 Dair sach yn den trone⁷⁰¹
 96 Zeuen keircken in visione.
 97 By den keircken wart he gheware
 98 Seuen candelare;
 99 By den candelair he sach
 100 Seuen segel op den dach;
 101 Dese driewerf zeuen wil ick leren,
 102 Papen, leyen exponieren,
 103 Want ic des nyet en heb gehoirt
 104 In sermonen bringen voirt.
 105 Soe wil ick dan, Augustijnkijn,
 106 Exponieren myt den woirden mijn
 107 Op dat my Got der eren gan,
 108 Want ick anders nyet en kan.
 109 Die zeuen keircken wil ic noemen:

110 Die yerste is een pawes volcoemen,⁷⁰²
 111 Want seluer spraeck Got alleyne:
 112 Petre, Petre, du bist een steyne,
 113 Dair ick op fondiere mijn keircke.
 114 Dat fundament van gueden wercken,
 115 Dat is recht oetmoedicheit;
 116 Petrus in sijnre mijnschlicheit,
 117 Die plach eyn oetmoedich leuen;
 118 Dair omme is he hoge verheuen.
 119 Die ander is een cardinael.
 120 Die derde een legaet, dat weet ick wael.
 121 Die vierde een eertsbisschop sy.
 122 Die vijfde een onderbisschop vry.
 123 Die seste een abt off een prelait,
 124 Of een ander die dreecht gelijcken staet.⁷⁰³
 125 Dat zeuende sijn knoniken,
 126 Regulier ende al moniken.
 127 Dit sijn zeuen stait der keircken
 128 Die myt getijden sullen weircken
 129 Dat ons van gade werde gesynt.
 130 Die zeuen hellige sacrament.
 131 Nu sijnt zeuen candelair,
 132 In alle gemackt van golde clair.
 133 Die yerste sal sijn een keyser,
 134 Omme to sijn een voer reiser
 135 Alle to beluchten kirstenheide,
 136 Daer omme dreget he die croene,
 137 Blinckende van golde schone,
 138 Ghelijck dat golt in den vuyre
 139 Sich beheilt in sijnre natuere,⁷⁰⁴
 140 Soe sal een keiser sijn stedich
 141 Inden gelouen ende wailedich,
 142 Ende myt den pauwes lichten clair
 143 Den sacrament op den altair.
 144 Eyn coninc mit eynen cardinale
 145 Die ghelijcken om ghelijcke wail.
 146 Eyn hertoghe myt eynen legait
 147 Alle wege dragen ghelijcken stait.
 148 Eyn greue mit eynen bisschop sy.
 149 Eyn baynrets mit eynen onderbisschop vry.

⁷⁰⁰ Eerste vers f. 276vb.

⁷⁰¹ Eerste vers f. 277ra.

⁷⁰² Eerste vers f. 277rb.

⁷⁰³ Eerste vers f. 277va.

⁷⁰⁴ Eerste vers f. 277vb.

150 Eyn ridder den men dagelix noemt
 151 Wair he rijdt off wair he kumt,
 152 Die ghelijckt enen abt of enen prelait⁷⁰⁵
 153 Of enen die driecht ghelijcken stait.
 154 Eyn schiltknecht die dat wapen dreecht,
 155 Ende he soe is der eren vryent,
 156 Dat he in wercken ende in woirden
 157 Gerne leeft nae ridders oirden,
 158 Die gelijk enen knonike
 159 Die noch nyet priester worden en sy
 160 Mer gerne queme dair by,
 161 Of he mit heilicheit mochte leren
 162 Gades lijcham consacrerem.
 163 Dit sijn die zeuen candelair,
 164 Die luchten solden den altair
 165 Alle weghe den zeuen sacrament
 166 Die Got her neder heeft ghesent.
 167 Nu zoint die viant ende heeft vonden⁷⁰⁶
 168 Zeuen bose hoeftsunden,
 169 Dair mede he verduistert heeft
 170 Dat licht dat oen beiden geeft;
 171 Want he bringet superbia,
 172 Dair ick houerdie by verstaet,
 173 Die verdrijft humilitas.
 174 Oitmoet die inden papen was
 175 Moecht noch ghemyrcken,
 176 Oitmoet inder helliger keircken
 177 Ghelijck datmen voirmaels dede,
 178 Id weer wael rasten in cristenhede.
 179 Auaricia, datmen heit vrekicheit,
 180 Ende brynget die heren in giericheit
 181 Dat sy doir die vinger zien,
 182 Om gelt laten onrecht geschien.⁷⁰⁷
 183 Luxuria maickt onreynicheit.
 184 Sula maket gulsicheit.
 185 Inbidia die maket nijt.
 186 Ira maket torn ende strijt.
 187 Acadia die maket trachheit
 188 Ende verdrijft guede willicheit,
 189 Dair die luide mede zeulden

190 Gade dienen of se wolden.
 191 Dit sijn die zeuen hoeftsunden
 192 Dair mede dat sijnt vonden
 193 Die klercken ende die heren,
 194 Die on seulden doechde leren.
 195 Nu sijnt zeuen segel clair,
 196 Dat Johannes seget apenbair⁷⁰⁸
 197 In enen schilde der dryheit.
 198 Dat aengesichte der mijnsheit,
 199 Dat is een schilt drykant,
 200 Gemackt vander gotlicker hant.
 201 In desen schilde men siet ontsluten
 202 Zeuen zeghel zeuen conduten:
 203 Twe an ooren, twe an oeghen;
 204 Dair men voer seghel toegen:
 205 Twe an naesen, een an mont.
 206 Die zeuen tuegen in alre stont
 207 Dat Got mit vaderlicker lieue
 208 Beschreuen heuet twe brieue,
 209 Dair wi seulden winnen mede
 210 Onses Vader erfachtichede.⁷⁰⁹
 211 Dair bouen inden hogen trone
 212 Dat is ons allen rechte schone.
 213 Mijn een ore sal dichten verstaen
 214 Om dat my mach toe herten gaen;
 215 Dat ander sal die boisheit hoeren
 216 Om dat my grouwelen sal dair voere;
 217 Tusschen den tweenen is bescheidenheit,
 218 Die my tuiget die wairheit.
 219 Myne ogen schone
 220 Sullen gade dancken inden trone
 221 Sijnre sonnen sijnre mayn,
 222 Der sterren die anden hemel staen.
 223 Dan ander oge sal op erden
 224 Got lauen ende werden.⁷¹⁰
 225 Laue ick Got in mijns herten gront
 226 Oec laeue ick Got toe alre stont.
 227 Mijn een naeslock sal ruicken stanck,
 228 Dat beduit des lijfs bedwanck;
 229 Als dat lijff wil weildich sijn

⁷⁰⁵ Eerste vers f. 278ra.

⁷⁰⁶ Eerste vers f. 278rb.

⁷⁰⁷ Eerste vers f. 278va.

⁷⁰⁸ Eerste vers f. 278vb.

⁷⁰⁹ Eerste vers f. 279ra.

⁷¹⁰ Eerste vers f. 279rb.

230 Men sal om geuen disciplijn.
231 Natuere en kan oir nyet gesaten
232 Sonder bedwanck to sijn in maeten.
233 Dan ander naeslock sal sijn bereit
234 Dat is ruke sueticheit,
235 Gade to dancken ende wesen vroe:
236 Letamyni in domino.
237 Nu en hebben wy nyet dan eynen
238 Enen mont, ende den reyne
239 Gade mede to volgen na.⁷¹¹
240 He sprac: ego sum via, veritas et vita.
241 Got is wech, wairheit ende leuen.
242 Hedde ons Got twe monde ghegeuen,
243 Der een wair spreke, der ander loegen;
244 Soe hedde ons Got dair bedroegen.
245 Nu en gaf he ons mer enen
246 Op dat wy nyet en spreken dan wy menen.
247 Onse meynen sal wesen reyn ende vroet
248 Onse wairt waeraftich ende guet.
249 Anden handen machmen mercken
250 Dat wy alle wege waildoen stercken.
251 O ghy manne myt den wyuen,
252 Wildi recht selich blyyen,
253 Geuet die ziele inden Vader⁷¹²
254 Den syn den Hellingen Geist alle gader,
255 Ende den lijcham inden Soene
256 Die om te vrouwen was ghewone,
257 Geistelick in synen liden
258 In lijden suldy verbliden
259 Ende leuen in verduldicheit.
260 Dit is dat slot der helliger drieuoldicheit.

⁷¹¹ Eerste vers f. 279va.

⁷¹² Eerste vers f. 279vb.

Bijlage 4 *Dryvoldicheit in het Speculumhandschrift*

- 1 O Hillich Gheest, Vader ende Zone,⁷¹³
2 De een God is in drie persone,
3 Vor alle der werlt anbegin
4 Een ewich wesen, tuucht mijn zin,
5 Vut wien ghevloyt is ende ghekomen,
6 Al datmen dencken mach of nomen,
7 Des ick na rechte en kan vulloven,
8 Want puur vut leuen van daer bouen;
9 De gheest hijr neder zegghende quam:
10 Faciamus hominem ad ymaginem
et similitudinem nostrum.
11 Maken wij den mensche vns gelike.
12 [...] ⁷¹⁴ eenen belde sprac God wunnentlike.
13 [Doe] he Adame maken wolde,
14 [Dat] was een teken dat he solde
15 [...] aken inder menschlicheit
16 [...] belde der driuoldicheit,
17 [...] aecte he Adame meer noch min
18 [Zi]ele, lichame ende zin.
19 [...] de ziele was niet eer de lichame,
20 [...] ch] tlijf was niet der zielen name.
21 [...] de zin en was niet vor bede,
22 [...] se drie zijn vnverscheden.
23 [...] de de ziele wij weren beesten,
24 [...] de tlijf [wij weren] gheesten,
25 [De]de de zin van [weren] wonder,
26 [...] is er drie nv merct elk sunder;
27 [...] enich van desen dreem gebrake
28 [...] in twiuel des menschen sake;
29 [...] s zin ziele ende lichame,
30 [...] n eens menschen name,
31 Als Hillich Gheest, Vader ende Zone,
32 [...] God is in drie persone.
33 [...] heft God ghenomen lijf
34 An eene maghet, de doch is wijf.
35 Zie is maghet in reynicheit;
36 Want ny en dacht zie dorperheit.
37 [...] also men vint,
38 [...] wijf ziet hijr v kint.
39 [...] uwen name verworuen,
40 [...] was gestoruen;
41 [...] na eres mans doot.
42 [...] mit vruchten groot,
43 [...] zie [...] dede,
44 [...] e dorperhede,
45 [...] we, maghet ende wijf,
46 [...] in eenre vrouwen lijf.
47 [...] Gheest, Vader ende Zone,
48 [...] is in drie persone
49 [...] so seghet sunte Augustijn
50 [...] zielen drie knechten zijn
51 [...] gheliket mede
52 [...] hilghe driuoldichede
53 Memorie, verstandnisse ende wille⁷¹⁵
54 Dese drie te zamene stille
55 Zijn inder zielen altijd te gader.
56 Bider memorien leghtmen den Vader,
57 Den Zone bider verstandenis,
58 Biden wille men nomende is
59 Den Hilgen Gheest, vut en beden.
60 Want zie zijn altijd vnderscheden.
61 Nymand en mach brenghen voort
62 Vulmaect te sprekene enich woort,
63 Daer en zij memorie in.
64 In des Vaders anbegin
65 Verstandnisse was daer in geboren.
66 Vut der memorien machmen horen
67 Diet ouer merct ende wal verstaet,
68 Twoord dat vten munde ghaet,
69 Want zie en weren gescheden nye.
70 Hijr vmme so wast dat al geschie
71 Dat de zone heft ghenomen an
72 Menschlike nature ende lijf tontfaen

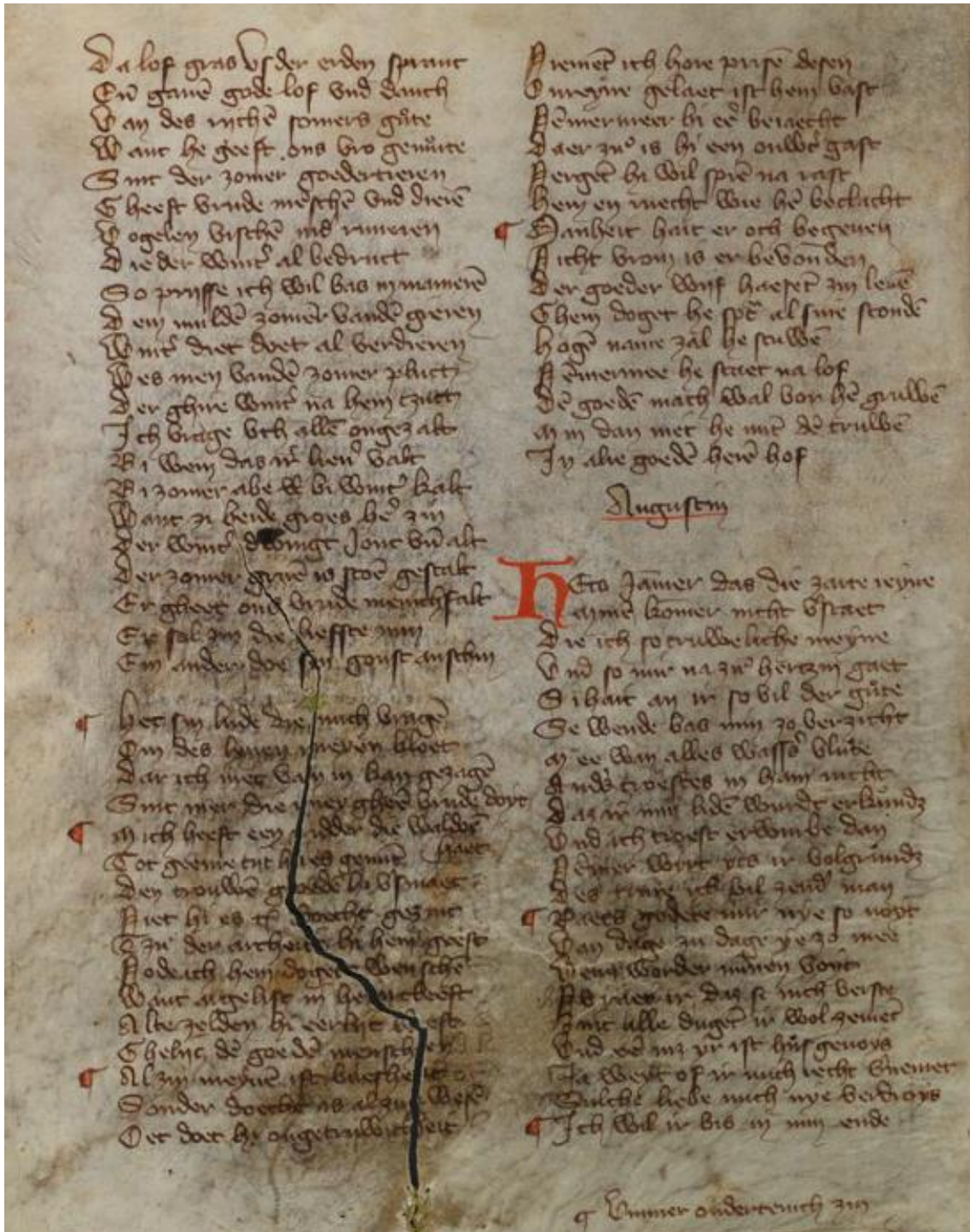
⁷¹³ Eerste vers f. 51va

⁷¹⁴ Door beschadiging is heel wat tekst slecht leesbaar of zelfs onleesbaar geworden. Met vierkante haken is aangegeven om welke tekst het gaat; meestal is die helemaal onleesbaar ([...]), maar wanneer er iets te zien lijkt, is een voorstel geformuleerd ([Doe]).

⁷¹⁵ Eerste vers f. 51vb.

- 73 Dat de Vader nye en dede,
 74 Noch de Hilghe Gheest ock mede,
 75 Want Maria, des zijt vroet,
 76 Hoorde mit woorden ende verstoet
 77 De verstandnisse vanden woorde,
 78 Men de memorie zie niet en hoorde,
 79 Vanden Vader der godlichede,
 80 Noch des Hilghen Gheestes mede.
 81 Wat God meende mit der dinck
 82 Dat God menscheit an er vntfinck;
 83 Nochtan weren zie altijd te zamen,
 84 Een ende elk by zijnen namen.
 85 Hijr vmme sprack sunte Johan int lest:
 86 Et verbum caro factum est.
 87 Dat woord der verstandelicheit
 88 Heft vntfanghen menschlicheit,
 89 Vm dat Maria dat verstond
 90 Ende niet de memorie sunder gront,
 91 Vanden Vader der godlicheit,
 92 Noch den wille der verholentheit,
 93 De inden Hilghen Gheest gelach;
 94 Want dat nymand horen en mach
 95 Noch ny en hoorde, noch horen en sal,
 96 Dan he diet heft geschapen al;
 97 Want zijnre substancien ghelijck
 98 En is noch was ny in gheen rijck,
 99 Noch nummermeer wert in gheenre tijd,
 100 Des zij zijn name gebenedijt.
 101 Vut desen vader triniteit
 102 Een edel boom gesprutet steit,
 103 De vns van zijnre macht is bleuen,
 104 M[...] twighen schoon verheuen.
 105 Als scrifturen wal ghewaghen,⁷¹⁶
 106 Zijn twighen dat zint VII daghen:
 107 Maendach, dinxdach, gudensdach,
 108 Donredach, vridach, saterdach,
 109 Ende den sondach ick meene.
 110 In desen VII daghen reene
 111 So schiep God dat firmament,
 112 Sternen, planeten ende element
 113 Water, mensche ende dat daer to hoort
 114 Formijrde he in zijn godlick woord.
 115 He maecte vns inden daghe blide;
 116 Elkes daghes VII ghetide:
 117 Metten, prijn, tercië, sexte ende noen,
 118 Vesper, complete; dit wolde he doen
 119 Doer des menschen zelicheit.
 120 Lof heb zijne weerde triniteit.
 121 Noch heft God ghemaket schone
 122 VII hemele vnder den trone;
 123 Ende vnder de hemele als ick versta
 124 Zijn ghemaket VII spera:
 125 Sol, Luna, Mars, Mercurius,
 126 Jupiter, Venus, Saturnus.
 127 Vnder de planeten mit riker gunsten
 128 Zijn ghemaket VII kunsten:
 129 Phisica, geometria, arismetrica,
 130 Musica, gramatica, loyca, rethorica.
 131 Dit zijn de VII kunsten tzart,
 132 Vnder de planeten wal bewaert,
 133 Lopende in VII spera,
 134 De vnder de VII hemele ga,
 135 Ende al vulmaect in VII daghen,
 136 Ende de VII ghetide draghen,
 137 Mit VII hilghe sacrament
 138 Daer God zeluen in heft ghesent
 139 VII ghauen des Hilghen Gheest,
 140 Mit VII werken also men vns leest
 141 Van gherechter vntfermicheit;
 142 Lof heb zijne weerde triniteit.
 143 O gij manne mit den wiuen,
 144 Willi danne zelich bliuen,
 145 So gheuet de ziele den Vader
 146 Den zin den Hilghen Gheest algader,
 147 Ende den lichame den zone,
 148 De em to verblidene was ghewone;
 149 Wanneer dat he was in liden,
 150 In liden zulli v verbliden
 151 Ende leuen in verduldichede.
 152 Dits tslot der driuoldichede.

⁷¹⁶ Eerste vers f. 51vc.

Afb. 5.1: f. 15v, met daarop *Mich heeft een ridder*. Opvallend: paragraaftekens die begin van een strofe aangeven, geen 'beginmarkering' *Mich heeft een ridder* en onderschrift 'Augustin'.

Foto: Uitsnede o.b.v. website KB.

ons te verlossen **G**reg. **D** blecke
 de lippe **D** wit en daren blome
 wandere **V** hoede **W**at sy sijn **V**
 der werlt **V** der lucht **V** dynen
 vleysche die dijn vande sijn doch
 hier sond valle te wanden is
 me van gades macht da va myste
 liker nature **D** na **D** die werlt
 en machme met scharte tregē
 die werde va eyre ziele **G**reg.
 Alsoe duchte heft ons die duuel
 te spot als hi ons **V** onghonstheit
 vint en siet **A**ug. die quade my
 schen let got dan om leue up
 dat ze sich betere of dan om up
 dat sy gude mysche casten moe
 gen **H**es. **G**een dyck en is ster
 ker dan dien die duuel myt
 vuynd en kan **A**ug. **O**k war
 ick om loep ick en kan myre
 ziele geen zekē stat vynden
He dan **V** dy **G**reg. **H**y sal om
 reyn syne die ander lude
 sude bemissen wil aen als
 hi my berispede soe toech ick
 en haer cleet aen en voirt moe
 dige myn ziele myt vasten
En mymar en laet hem **A**by
 uel **V** drage **G**ot ist die id
 al mit hoort **D**u en danfs dijn
 oge up genē barch plaen noch
 du en danfs dī anlich **V** die
 streitē noch **V** die sonie noch
V die mane myt heffen **M**a
 ke alleen reyn die camer
 dind tyen **O**k waer du bist
 of waer du bedes hij is **V** dy die
 id hoort hij en is sond **D**y myt
 die dy hoort **D**u en danfs myt
 veer gaen noch en vleysche dy
 recht of hem myt hande gipe
 wils **W**oe du dy meer vleysche
 woe du meer neder vels her
 von modiche du dy soe compe
 ly

by dy **A**ug. **D**u vryest
 word al dage te pel en gese
 hen gades **W**an om letre dan
 valscheit gaen dinc monde
 al dage die elvige waerheit
 gaet **O**ch waer om sijn dinc
 vge ydelheit die al dage sijn
 die rechte waerheit **E**n waer
 om rechte dī hande soe sate
 die dy vbadē sijn die de ge
 dagelw halde die al dyck ge
 maket heuet **E**n waer om
 seu dy myt omate myt **W**an
 die du vol gades saldes sijn
 ick bidde dy dan om vles
 ydelheit up dattu myt **W**an
 met en wordes va der waer
 heit **S**ond **A**byuel alsoe
 dī sner hoger is alsoe
 alwaer sijn die sude die
 duyft **I**re die lichtelike elvige
 en is geen momck die quade
 myt quade loent en is geen
 myt die sich tregē sijn
 myt acht sprake besudiger
 is geen momck **A**en en rege
 momck sal alsoe oit modich
 rustelick en vol myne
En sal abas de amē gades
V sijn hien drage
Die heilige vaders **V** der
 myn leerde **I**t sake dar
 ge aen konyten vles myt
 der stat daer du bist **W**an
 du vleysche du sal dat
 de dattu vles aen tot dat
 toe dat die becurige
 up dattu andē lude
 de en siet **W**at alsoe
 vuer priestē dat got
 priestē die becurige
 liken mytchen **A**byuel

153
 leen is die is vsekert von drie
 sprede dat is des hoers des
 sprekens en des ziens en he
 dat gene sijn hebbe da myt
 gedachte sijn hien **T**homas
 va agne **E**n myste vult
 al die heilige scrift **V** drie sa
 ken yn myne der elvige dinc
 ge yn vsmassisse der tritli
 ker dīgen **E**n yn vduidigen
 lyde weder stores die om a
 uer comer **V**an der heilge
 dryuoldicheit vad soen heilge
 geist eyn schoen gedichte
O heilge geist vader en sone
 die en got is **V** drie persone
 von alle der werlt anbegyn
 en elvich leude dat ruget myn sijn
 doe dī wort her ned quam
 sijnal hoer ad vime **T**ritli
 sijnake **W**an myste ons gelijck
 sprack myt zuere **W**onde rijk
 doe maecte he adā me noch myn
 ziel licham ende sijn
 sijn ziele was myt dar lichame
Sijn liff was myt d'ziele name
 hi en waer myt va beyden
 ydelick was eyn vndsteyde
 hēd ick geen ziel ick we en beest
 hēd ick geen liff ick en geest
 hēd ick geen sijn ick we en wad
 was sijn drie en geen by sond
 wat waer en va d'yn gebrake
 so we **A**byuel mystheleke sake
 was is ziel sijn en lichame
 d'yn **V** aens myste name
 als heilge geist vad en sone
En got is **V** d'yn persone
Wan heft got genomen liff
En eyre maget die is wif
Wat got sijn als men vint
An de cruce wif sie dī kint
In is wedulbe na māe dode
Wif als vrucht dragede **I**re
Maget **W**at sy my en dede
 mach en gedachte dorper hede
O wedulbe maget en wif
 d'yn name **V** eens vruues liff
 heilge geist vader en sone
 die en got is yn d'yn persone
 helpe ons ziele en lichame
En regen d'yn name
 vnt deser **W**erd trinitat
En edel bome gebulber heit
En is dat gorlike wort
 dan alle dyck by comer von
 als sijn **I**ohes scrift en lest
En vbum taro sijn est
 dat sijn vn dage
 als die scrifture ons gelbaget
 chayndach d'ynsdach gude s'bach
 donresdach v'p'dach saxon s'bach
En den sondach ick meyne
In desen seud dage reyne
 schoip got dat s'rament
 s'eren planeten en element
In velbelike dage maecte he ons blyde
He g'af velbelike seude geryde
 g'eten p'me t'ere seve en none
 v'ess compleete dit woldē he done
 don des mysthen salicheit
 den vn geryden heft he bereit
Oveuch heilge sacrament
 den s'ac'amenten heft he gesent
Seven gawe des heilge geist
 myt seude wercke soe men lest
Van ontfarm'hrcheiden
 of heb die edel trinitat

Afb. 6.1: f. 152v-153r; op 153r vangt Dryvoldicheit aan.
 Foto: Daniël Ermens.

Waer trulle gefelle
 Woe me vriende proeuet
 Woe ey sieck waer ba liefsde
 Woe wilde dyre tru sijn
 Wa trulle p' peleg' imaidze
 Wa drie gefellen
Dit negede gebot gades
 Van onrechtien gude
 Dat was ey kelner
 Dat was eyn abte
 Wa ene woekener
 Wa konyck krefus
 Woe vrouwe sulle leue der
 ma onrecht guet heb
 Af heer stap bede mach neme
 Van tol te nemen
 Van schybroeckich guet
 Van roef gude
 Van dobbel gude
 Van elmissen
 Van eomentschap
 Van konyck rackort
 Wa boeker
 Van ene ridder
 Van ene woekener sel
 Ey woekener lach sieck
 Wa ener kercken
 Van sente grims
 Wa ene monyck
 Wa ene woekener
 Wa ener ryken man dry
Dar nende gebot gades
 Van konyck dauid
 Van abraham
 Van ysaac
 Dat was ey ridder
 Van konyck allewand
 Hier is byr d' siele roest

Spiegel der mynsten
 Welf grade d' oimodicheit
 Ardel dar die strepen wesen
 Van boesheit der woekener
 Van teyken des dodes
 Wa de y gebaden guet te ryma
 Van geselker mynne
 Woe lude sanck die leter up
 Woe sterck ons got y ons noit

Eyn ander siele troist
van den seuen sacramenten
 Ey gude vrou qua toe ene
 Eyn heude had ey docht
 Ey man had de waer gedient
 Dat was eyn schoen vrouwe
 Dat was een ridd die doed die
 Dat was een ridd die doed die
 Ey geffieden y ene clost
 Ey bisschop stont en pacht
 Ey soctrou had ey capel
 Ey me woende by d' kercken
 Wa enen monder
 Sampson doede sich selue
 Dat was eyn jonck pape
 In yngelant was ey bisschop
 Dat was eyn vrou had ey stad
 Wa ene guden broder
 Wa ene ridder
 Wa ener mycker vrouwe
 Wa ene woekener
 Van ene pape
 Van ene gude man
 Van ene heilge man
 Wa ene ryken man
 Toe prins was ey rijk man

Van y gefelle sree atchel gudes dage
 Wa enen jonckvrouwe
 Nach ey jonckvrouwe
 Wa de bisschop sabm
 Van ene greue
 Wa y lude die rymde ey keijck
 Ey bisschop waer gebuert boer die
 Wa ene berud man
 Ey soctrou was doir id dage
 Eyn may stouf
 Wa eyre greef yne
 Wa ene rijke songelick
 Ey priest honde biechre
 Ey man drack water
 Wa ene broder
 Wa ene monder
 Wa ene brod
 Wa ene monyck
 To romē was ey keijser ota
 Ey ma had ey lief kyt
 Wa ene abte hier machaus
 Ey sachmodich monyck
 Van ene rechte richt
 Ey doemhe te colene
 Wa ene broder
 Van y broden
 Wa ene siele
 Wa ene ynd ald e
 Wa ene vlope monyck
 Wa ene liele kynde
 Wa ene keijser te romen
 Wa ene die viel yn suden
 Wa de boefen achab
 Wa de kynden van ist
 Wa ene die sold wauden
 Wa ene ridd ey ene clouf

Afb. 6.2: f. 170v-171r, met daarop een deel van de inhoudsopgave in het Berlijnse Zielentroosthandschrift. Drie presentatieniveaus te onderscheiden: 1. 'Eyn ander sielen troist van den seuen sacramenten' (f. 170vb), 2. 'Hier na volgen voel leren der heilger meisteren bescreuen' (f. 171rb), 3. (o.a.) 'Van der heilger drieuoldicheit' (f. 171rb).
 Foto: Daniël Ermens.

ouf Wan du bist of wan
 du bedes hy is in dy niet
 die dy hoert Du en darft
 niet beer gaen noch en
 verheffe dy niet recht of
 du hem mit hande gripe
 wilt Eboe du dy meer ver-
 heffes Woe du meer neder
 bett niet vercoemadighe
 du dy soe coempt hy by dy
Augustin' secht O du
 priester dyn lijf wort
 alle daghe tempel en graf
 ont heu gades Wan om
 lestu dan galsheit gaen
 gur dynen monde dan alle
 dage die ewige wanheit
 in gaet Och waer omc
 zven dyn ogen ydelheit die
 alle dage zien die verhe
 wanheit en Wan omc
 reidstu dyn hande to sake
 die dy verbaden sijn die
 den goenen dagelij hal
 den die alle dynich ghe
 maectet heuet En Wan

omc dinstu dy mit omc
 myr edyn die du bedes
 des soldes sijn het bedes
 dan omc blie alle ydel-
 heit op dattu niet ver-
 doemt en wederen vande
 wanheit **F**orden edyn
 affoe boel dyn sner hege
 is affoe boel te swaren
 sijn die sinder die du dit
Vdem die hefteliden
 stager en is geen maent
 die quaer myr quaden
 doemt en is geen maent
 oer een recht maent
 sal alhois oirmoedich
 rustelich en vol mit
 wesen En sal alhois
 amst in sijn heere die
Die heilige sichten
 der woestongen seerden
 ist sake dat becommghe
 an rompt en blie niet
 vander sijn dan die
 wan Wan du elap
 salt dat selue bynde
 den du elie niet

295
 tot der tyt toe dat die
 becomngen auer sijn op
 dattu anden luden geen
 schande en sieste Wan
 affoe alt dat sijn priest
 dat got affoe priest die
 becomnghe den geesteliken
 mynsthen **A**nsom' segt
 die alleen is die is ver-
 seert boer drie sijn
 dat is des hoerens des
 spreken en des ziens
 en he en darf gene sijn
 hebben dan mit gedachte
 sijn heerten **T**homas
 van aquen seget Een
 mynsthe vermilt alle die
 heilige sijn in drie
 saken in mynnen der
 ewige dingen in ber-
 smaessen der tydeliker
 dingen En in verdulde
 ghen liden **W**eder seerz
 die om auer rompt in
 sijnen leuen

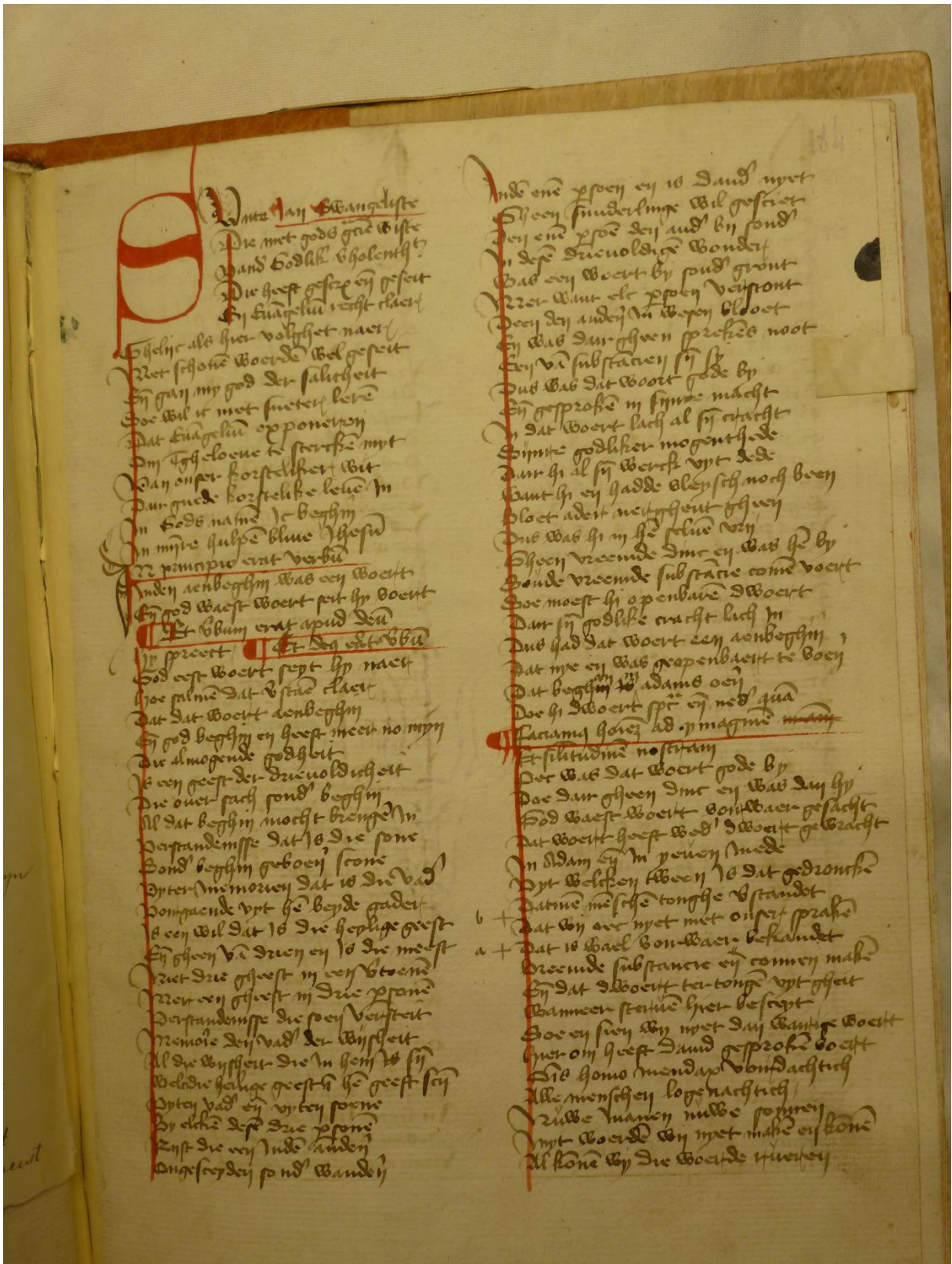
Van der heiligen
 drievoldicheit **V**ader
 soe heilige geest een sijn
 gedachte
O heilige geest had en soen
 Die sijn got is in drie
 personen
 Doer alle der werlt aenbegyn
 Eyn ewich leuen dat tue
 get myn sijn
 Doe dyn wort her neder
 quam
facta hoies ad yguem
2 sicut was
 Maken wy den mynsthen
 ons gheselnde
 Sprac mit sijn bor-
 den rucht
 Doe maecten hy adam
 meer noch myn
 Viele liden en sijn
 Eyn ziele was niet dat
 hystams
 Eyn ziele was niet der
 ziele name

Afb. 7.1: f. 274v-275r; op 275r vangt Dryvoldicheit aan.
 Foto: Daniël Ermens.

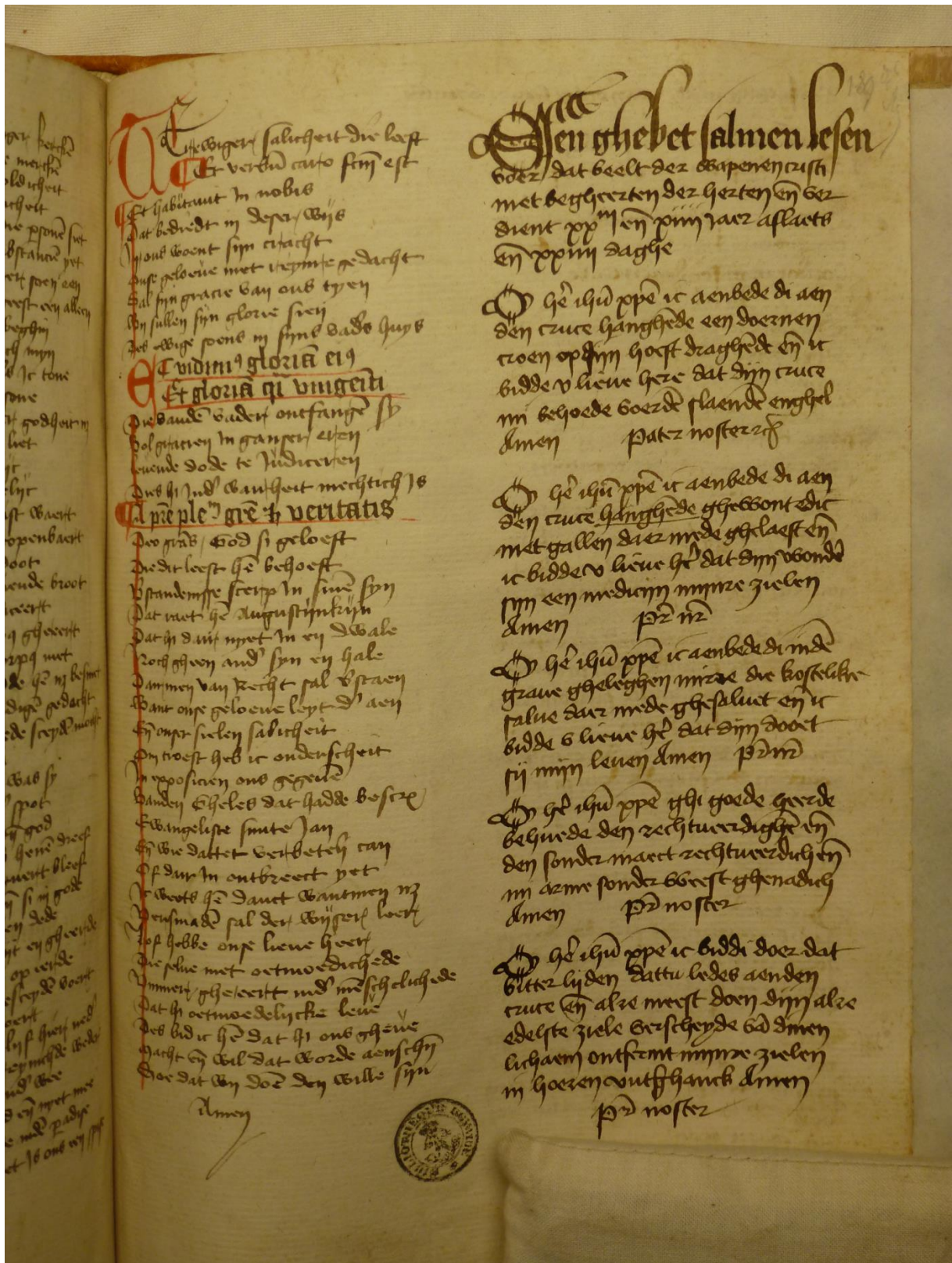

Afb. 8.1: f. 98v-99r; op 99r vangt de (hier zonder opschrift gekopieerde) *Dryvoldicheit* aan.

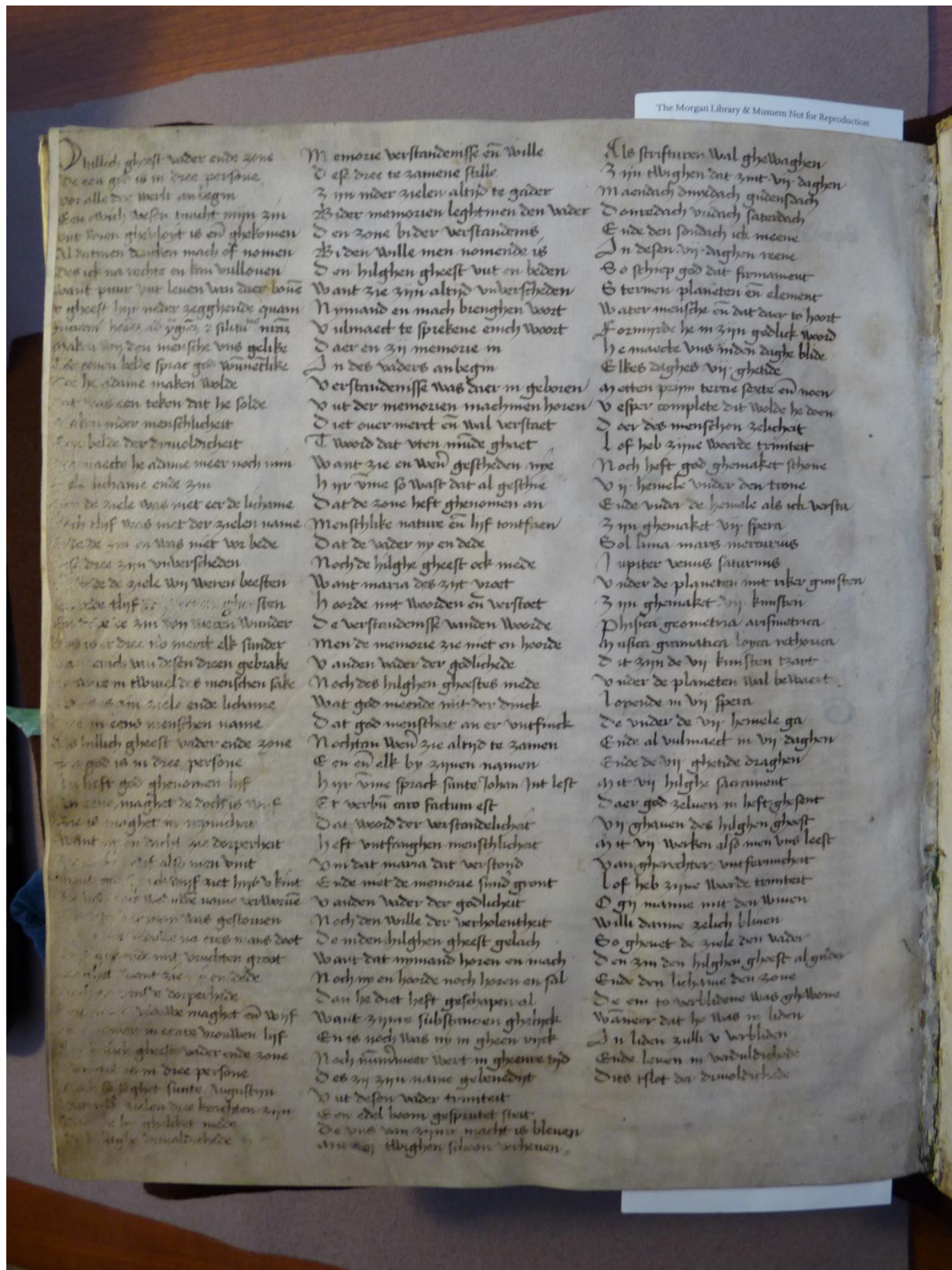
Foto: Gerard Bouwmeester.

Afb. 9.1: f. 164r; op dit folio vangt de *Expositie* aan.
Foto: Gerard Bouwmeester.

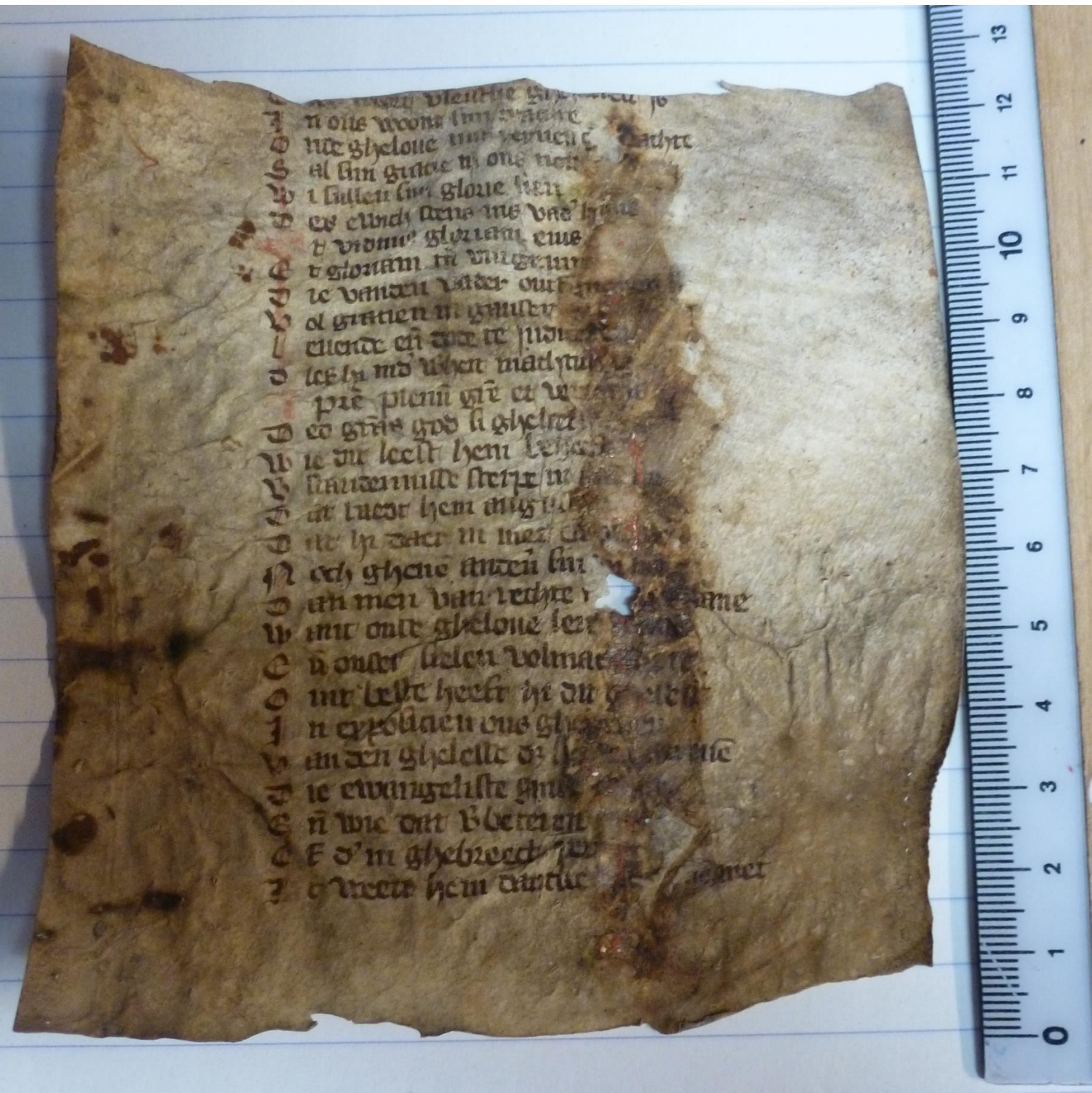

Afb. 9.2: f. 189r; hier eindigt de *Expositie*.
Foto: Gerard Bouwmeester.

Afb. 10.1: f. 51v; hier is de *Dryvoldicheit* gekopieerd.
Foto: Daniël Ermens.

Bijlage 11 Egmonds Expositie-fragment

Afb. 11.1: Rectozijde.
Foto: Gerard Bouwmeester.

Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve
Gheeft si onse lieve lieve
Dat hi maen aemoede leue
Die ic heb onse lieve lieve
in uicht en wil dat uwer aemulme
So dat wi ten ten wille sine

Simon

Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve
Die ic heb onse lieve lieve

Simon en Wulf

Afb. 11.2: Versozijde (met afsluiting *Expositie*, korte rijmtekst en spreuk).
Foto: Gerard Bouwmeester.

Summary

STAGES OF RECEPTION

THE PRIMARY, SECONDARY, AND TERTIARY RECEPTION OF AUGUSTIJNKEN'S OEUVRE (1358-2015)

This book studies the reception of Augustijnken's seven texts by using a model to examine reception in different stages. By applying this model to Augustijnken's seven texts it is shown that this oeuvre was received in three stages or 'waves' of reception: through performances at various courts in his own days, through multi-text codices in the later Middle Ages, and through scholarly studies and editions. This summary integrates an overview of this study with the outcomes of it.

Influenced by a paradigm shift in literary studies, itself ignited by scholars such as Hans Robert Jauss and Wolfgang Iser, specialists in the field of Middle Dutch studies started to focus on the reception and reception context of medieval Dutch texts in the last decades of the twentieth century. Especially during the heights of Frits van Oostrom's project 'Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen' ('Dutch Literature & Culture in the Middle Ages') in the 1980s and 1990s, the field was dominated by studies concentrating on reception-related questions about the functioning of texts in their (cultural-)historical context. Against this background, the idea of a reception in three stages is developed in this work.

Point of departure for this model are two articles which contain claims on how to investigate, and think of, the reception of a medieval text. The first one is by Van Oostrom, a case study on the three-phased reception of Dirc van Delft's *Tafel vanden kersten ghelove*, the second one is Veerle Fraeters' study of the state of the art of Middle Dutch studies in 2004. A comparison of these two pieces shows that Van Oostrom and Fraeters implicitly agree on the benefit of dividing 'the reception' of a text into different stages and that they do not agree on what the different stages should be; their articles show that they have different conceptions of what constitutes a stage, and what kind of arguments can or should be used to separate one stage from another.

In the final part of the introduction to this dissertation, I elaborate on the idea that thinking of reception as a phased process is of added value and suggest an interpretation model to make this idea more workable. Three stages of reception are distinguished, each with their own research question, research data, and research methodology; table 13.1 (see below) summarises the model.

Primary Reception

Ever since Augustijnken's works were brought to the attention of those who are interested in medieval Dutch literature, his texts have been related to the appearance of a person with the same name in various courtly records. Although there is no factual evidence to prove this relationship, this study adopts this assumption.

Most notable among the relevant courtly records are the archives of Jan of Blois, whose court in Schoonhoven (Holland) was a fourteenth-century cultural hotspot. Augustijnken appears in these records several times and in different roles; he is, for example, in need of medical and legal assistance after a fight, he is sent out to get horses, he is rewarded by getting cloth. However, most of the time he is referred to as a 'speaker', a narrator of texts. Two crucial and, for my research purposes, highly informative elements are missing in the records: there is no mention of Augustijnken being an author or poet (but 'just' speaker) and there are no texts explicitly mentioned.

Scholars have not only associated Augustijnken with the court of Schoonhoven, but also with the city of Ghent. In the records of that city, there is talk of an 'Augustijnken' in the fourteenth century. My research has shown that it is very unlikely that this Augustijnken is the same one as the one we find in the Blois records. The most important argument is that the Ghent-Augustijnken is still at work there, when the Schoonhoven-Augustijnken is already active in Holland (The Hague); although he could have been commuting, this is highly implausible. An additional argument is that whereas the Schoonhoven-Augustijnken mostly figures as a speaker at court, the Ghent-Augustijnken has a very different job: tax collector on behalf of the city council.

Unlike these records, Augustijnken's texts tell us very little about the context in which they were written. None of them contain any specific reference to a historical audience, let alone a patron or commissioner. One of his texts is situated in a very specific local setting: in the ship allegory *Vanden scepe*, the "I"-narrator (named Augustijnken) wakes up in Dordrecht (Holland) and encounters the ship on a wharf reached after just a brief trip. This has led researchers to the idea that Augustijnken was from Holland, and from Dordrecht even: he is often referred to as Augustijnken van Dordt. This, however, might be slightly naïve, as even though the story takes places in and around this city, it is nowhere stated or even suggested that the author is from it.

Analysing Augustijnken's text for traces of primary reception, it was also found problematic that these clues were not transmitted with any stability. For example: *Vanden scepe* is preserved in three manuscripts, but only two of them contain the reference to Dordrecht – the other one just has 'city'. It cannot be proven which of these versions is more original. Therefore, we should consider all potential evidences for primary reception in these texts, brought through us in manuscripts from later date and from different parts of the language area, with much suspicion.

Secondary Reception

Four of Augustijnken's seven texts are preserved in multiple manuscripts, the other three are *unicae* (table 12.1). This research has shown these four texts preserved in multiple manuscripts to be textually highly instable: practically not a single line has been preserved twice identically. The degree of variation differs, however. Quite often, it is limited to lexical variation: other words were used, but with the same meaning, or even similar words were used, but spelled in a different way. The impact of these alterations on what the texts mean is probably limited and orthographical investigation has largely been left out of this project.

Instead, this dissertation focusses on three other levels of textual *variance*:

- (1) differences in the wording of information;
- (2) differences in the presence of information;
- (3) differences in the order of information.

The four texts under investigation all vary on all these levels, but some more than other. There are a few remarkable outcomes. Both quantitatively and in contents, the versions of the *Dryvoldicheit* ('Trinity') show the most significant variation. Being over three hundred lines in the Lucidarius Manuscript and only 152 in the Speculum Manuscript, the reader of this text in the latter manuscript misses a lot of information that readers of the same text, but in a different version, *do* get. Additionally, the Speculum version of the *Dryvoldicheit* does contain a passage which is not preserved in the other versions.

Less spectacular is the variation in the other three texts. In the case of the *Expositie* ('Exposition', of the Prologue of St. John's Gospel), there is some range in length again (shortest: 926, longest: 1051), but the result is not as far-reaching as is the case with the *Dryvoldicheit*. In the allegories about the face and virtues of a woman (*Vrouwenborch*) and about a ship (*Van den scepe*), there is no question of substantial difference in length or order of information. In these cases, however, there is some subtle variation in formulation. An example has been referred to above, when discussing 'Dordrecht' as a geographical reference in *Van den scepe*.

Augustijnken's seven texts are preserved in nine manuscripts. All of them are multi-text codices, mainly containing Middle Dutch texts. Which, and what kind of texts they preserve (or: which text collection they contain) varies from one manuscript to another, apart from one case: two manuscripts preserve almost entirely the same text collection, build upon two *Zielentroost* ('Consolation of the Soul') texts. There is no coined and widely accepted terminology to name the text collections involved. In Dutch, they are all 'verzamelhandschriften' ('collective manuscripts'). In English, one could say that eight of them are miscellanies, that is, text collections without an obvious organisation; the other one (the Brussels Van Hildegasberch Manuscript) contains the oeuvre or repertoire of the Middle Dutch itinerant story teller Willem van Hildegasberch, and because of this clear organisation principle, it could be seen as an anthology, that is: a text collection with an obvious organisation. This distinction is

rather unsatisfying, because it does not create distinction between most of the text collections involved. In addition, it is also questionable: how does one 'prove' the (degree or nature of) organisation of a text collection?

In order to obviate these considerations, I have suggested a denomination for text collections based on quantitative grounds. Two criteria, based on observations made in this research, play a role in this: the number of texts in a text collection and the relative length of the first text. The combination of these two criteria results in four categories or types:

- I Text collections with many texts and a long first text.
- II Text collections with few texts and a long first text.
- III Text collections with few texts and a short first text.
- IV Text collections with many texts and a short first text.

None of the text collections containing a text by Augustijnken belongs to the first category, but the other three are represented: three of them are Type II, one of them is Type III, and another three are Type IV.

As material objects the nine manuscripts involved are rather varied (table 12.4). Most of them are simple and sober: just texts, mostly in cursive script, and sometimes (seemingly) copied careless. But there are some exceptions, which makes the corpus diverse. The Speculum Manuscript is richly decorated on all pages, apart from the one with Augustijnken's text. The Wiesbaden Manuscript contains various images, both on the paper and vellum, and on inserted leaves, including an eagle just at the closing of Augustijnken's *Expositie*. Also noteworthy from a codicological point of view is the Lucidarius Manuscript, which is very narrow. Building upon ideas by Erik Kwakkel, it is suggested that the shape of this book makes it easy to handle it manually, for example to teach from. Looking at the origins of these nine codices, it is interesting to see that the 'Augustijnken Manuscripts' form a corpus that is a cross section of Middle Dutch manuscripts (table 12.5). These nine manuscripts are from nearly all Dutch language areas (Holland being conspicuously absent), and are dated between c. 1350-1375 to 1469.

Tertiary Reception

Augustijnken and his texts received scholarly attention from the mid-nineteenth century onwards, but although they have been studied for one and a half century, they were practically never the *raison d'être* of a study. The only exception to this rule is a short debate in the 1960s and 1970s about Augustijnken's *Mich heeft een ridder*, a short text of which the interpretation was discussed in a few journal contributions. Apart from these publications, the attention for Augustijnken was always embedded in larger endeavours, especially survey works of medieval Dutch literary history and text editions of complete manuscripts, 'accidentally' containing one or more texts by Augustijnken.

What is striking about the way Augustijnken and his works are discussed is that all these publications put Augustijnken in the periphery; just like he never was the starting point or only topic of a study, he is neither the centre of it. For example: in almost all literary histories, he is always discussed as a minor poet, a lesser colleague and near-contemporary of Willem van Hildegarsberch. In the most recent literary history of Middle Dutch literature, he is presented as a go-between, an author working on the boundaries of the domains of secular and religious literature – which are, in turn, presented as the centres of literary activity in the fourteenth century.

	Stage of Reception: definitions / characteristics	Research Data / Methodology / Questions	Chapters
1	Direct and intended relation between author, text, and audience. The author has a specific audience in mind when creating the text.	Augustijnken's seven texts (is it possible to derive an intended audience from these texts?) and archival records (when was Augustijnken where doing what?).	2
2	Adaptation of the text for own use by audiences, without interference of the author. The text (or parts of it) are still relevant for an audience, but (a) the reason why, (b) the audience, (c) the text, and (d) the context in which the text is received, may vary from the author's intention.	The multi-text codices in which Augustijnken's texts are preserved, both material aspects and contents (what are the physical characteristics and what (kinds of) text collections contain Augustijnken's texts?); the textual <i>variance</i> between the different versions of Augustijnken's texts (what kinds of variation can be distinguished, are there patterns to be detected?).	3-10
3	The audience does not use the text as a cultural artefact, but as a research object.	The history of the study of Augustijnken and his works (when, by whom, and in what context(s) were Augustijnken and his works studied, discussed, edited, etc.?).	11

Tabel 13.1: stages of reception: definitions and data

Dankwoord

Dit proefschrift is het resultaat van een jaren werk als promovendus aan de Universiteit Utrecht. Dat deze jaren bovenal plezierig waren, kwam door collega's. Mijn begeleiders Bart Besamusca en Paul Wackers noem ik dan graag voorop: sinds mijn eerste studentenjaren hebben jullie mij geïnspireerd en geholpen het pad van de medioneerlandistiek op te gaan, uiteindelijk resulterend in dit proefschrift, en ik ben daar dankbaar voor. Het was heel bijzonder om dit onderzoek te doen in een omgeving die jullie creëerden, de omgeving van het HERA-project Dynamics of the Medieval Manuscript. Door die omgeving mocht ik veel van mijn onderzoek tegelijk doen met Daniël Ermens, met wie ik menig kop thee heb mogen drinken en wiens adviezen en suggesties op werkelijk elke pagina van dit boek terechtgekomen zijn. Ik hoop dat onze paden elkaar nog vaak zullen kruisen.

Dat ik mij de afgelopen tien jaar thuis voelde bij de Utrechtse medioneerlandistiek komt niet alleen door deze 'HERA-collega's', maar zeker ook door de anderen die (al dan niet tijdelijk) wekelijks aanschoven bij onze lunch: Dieuwke van der Poel, Martine Veldhuizen, Cécile de Morrée, Vera Westra, Floor Haalboom, Janna Bijzen en Joost van Driel. En natuurlijk ook door niet-medioneerlandistische Transbewoners als Feike Dietz, Laurens Ham, Talitha Verheij en Moniek Kuijpers!

Ook van buiten de muren van de Trans heb ik de afgelopen jaren veel collegiale hulp mogen krijgen. In de eerste plaats dank ik de leden van de beoordelingscommissie: Wim van Anrooij, Nelleke Moser, Johan Oosterman, Frits van Oostrom en Remco Sleiderink. Eerder al mocht ik profiteren van de kennis en generositeit van André Bouwman, Herman Brinkman, Elisabeth de Bruijn, Fons van Buuren, Renée Gabriël, Kees Schepers, Jean-Marc van Tol en Geert Warnar. A special word of gratitude to my 'York Friends', especially Julia Brungs, Daryl Green, Luisa Green-Izzi, Holly James-Maddocks, Alex Devine, and Marie Turner; I loved our time at CMS, but I also really appreciate staying in touch with all of you and meeting you again at conferences – looking forward to the next Early Book Society!

De laatste hand aan dit proefschrift werd gelegd terwijl ik al op een andere plaats dan vanachter mijn onderzoeksbureau mocht werken: ik dank de collega's van de beleidsafdeling van Geesteswetenschappen graag voor de kans om met en bij hen aan de andere kant van de faculteit mee te mogen werken, maar vooral ook voor alle nieuwsgierige vragen of 'het nu echt klaar' was – een grote stimulans om door te werken!

Al ver voor en tot ver na, maar zeker ook tijdens de jaren dat ik aan dit proefschrift werkte, zijn de mannen en vrouwen van brandweerpost Zuilen mijn steun en toeverlaat. Elke keer als er gevraagd werd naar 'die scriptie' werd er verbaasd gereageerd dat het werk nog niet af was (ook in het eerste jaar al), maar werd er ook vertrouwen uitgesproken dat dat vast ooit wel het geval zou zijn. Stimulerend, maar vooral ook relativerend; het was een stuk lastiger geweest dit tot een eind te brengen zonder onze maandagavonden.

Relativerend en stimulerend was tijdens deze jaren ook mijn (schoon)familie, in voor- en tegenspoed, niet zelden bemoedigend en kritisch in een diner. Toen ik aan het begin van dit millennium de kans kreeg te gaan studeren, kreeg ik van mijn ouders alle ruimte om uit te vinden hoe dat moest; we konden niet weten dat dat uiteindelijk tot en met een proefschrift zou duren, maar ik ben ze nog altijd elke dag dankbaar voor de gelegenheid die ze boden en de ruimdenkendheid waarmee ze mij mijn eigen keuzes lieten maken.

Ik prijs mij ongelofelijk gelukkig met de langdurige en hardnekkige vriendschap van een bijzonder drietal, dat me ook tijdens deze onderzoeksjaren zo vaak zo nabij was. De discussies die we hadden (van San Francisco tot Sahara), vonden doorlopend in een of andere vorm hun weg naar dit boek. Meningrijk, notoir positief, uitdagend, liefdevol en kritisch: veel dank, Jacob, Berend en Mark. Het schrijven van een proefschrift impliceert het maken van keuzes, maar geen ervan was zo lastig als het kiezen van twee paranimfen uit jullie drie; laten we Lize, haar zusje of broertje, Pim, Briek en hun generatiegenoten laten zien hoe dat moet, vrienden zijn.

Het meest nabij in deze jaren stond natuurlijk jij, Joanneke – de achtbaan van het enthousiasme als het onderzoek lekker liep en het chagrijn als het niet lukte, de doorwerkweekenden, de vakantie-omwegen als er ergens in de buurt een bibliotheek met een mooi handschrift was, de druk van het naderende contracteinde en de drukte van de afronding naast een baan: het zijn ingrediënten die ieder voor zich al genoeg zijn om iedere AiO-partner gek te krijgen. Voeg daarbij alles wat ons thuis overkwam en het is niet minder dan een wonder dat we hier zijn. Wat een vreugde dat die liefde al meer dan jaar culmineert in onze met kushandjes strooiende serieknuffelaar Briek.

In familiale kring veranderde er sinds ik hoorde dat ik dit onderzoek mocht aanvangen nogal wat; we kreeg er naasten bij, maar verloren ze ook. Ik schrijf deze laatste woorden van dit boek in liefdevolle herinnering aan mijn moeder, en draag het graag aan mijn tantes op; zonder hun betrokkenheid zouden de achterliggende jaren nog veel zorgelijker zijn geweest. De manier waarop jullie naar elkaar (en eigenlijk iedereen) omzien, is inspirerend.

Curriculum Vitae

Gerard Bouwmeester (1983) behaalde in 2002 zijn Gymnasiumdiploma aan het Johan de Witt Gymnasium te Dordrecht. Hij rondde in 2005 zijn bachelor Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit Utrecht af. Daarna haalde hij aan de University of York een masterdiploma Medieval Studies (cum laude, 2007) en voltooide hij in Utrecht een onderzoeksmaster Dutch Language and Literature (cum laude, 2008). Delen van deze master deed hij in Cambridge en Antwerpen. In 2005-2006 en 2007-2010 werkte als hij student-assistent en tijdelijk docent bij de vakgroep Middelnederlands van de UU. In 2010 werd hij vanwege het HERA-project 'Dynamics of the Medieval Manuscript' aangesteld als promovendus bij het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek (ICON) van die universiteit. Van december 2014 tot januari 2015 werkte hij daar als beleidsmedewerker onderzoek voor de Faculteit Geesteswetenschappen. Sinds januari 2015 werkt hij als directiesecretaris voor de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Naast deze academische activiteiten werkt Gerard vanaf 2002 als incidentbestrijder bij de brandweer. Momenteel is hij 'warm' actief als bevelvoerder en 'koud' als ploegleider, allebei bij Post Zuilen van Brandweer Utrecht. In het brandweerdomein werkte hij bovendien van 2009 tot 2012 als beleidsmedewerker Veiligheidszorg bij de Veiligheidsregio Utrecht. Hij is lid van de Projectgroep Brandweercanon, het Netwerk Brandweergeschiedenis en de redactieraad van *Brand & Brandweer*.